

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ**

ISSN 2307-3179 (Print)

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 43-44

Київ – 2023

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

43-44'2023

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
О.В. Потильчак, В. Сукарев

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Potylchak O., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

43-44'2023

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2023.43-44

Засновники:

- Український державний університет імені Михайла Драгоманова
- Національний університет біоресурсів і природокористування України
- Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України

*Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України № 894 від 10.10.2022 р. журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032 історія та археологія)

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Адміністратор сайту:

С. Діхтяр

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (044) 520-12-05;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова
(протокол № 7 від 28.06.2023 р.)

Підп. до друку 29.06.2023

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різогр.

Ум. автор. арк.: 28,5

Наклад 50 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

*Автори опублікованих матеріалів несуть повну
відповідальність за підбір, точність наведених фактів,
цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших
відомостей.*

З М І С Т

СЛОВО ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Журба М.А. «Несвоєчасні» думки Михайла Драгоманова.....	7

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Доценко В.О. Роль християнства у встановленні державності Русі-України.....	13
Візер С.О., Уніатська церква в політиці гетьманів України другої Сегеда Р.А., половини XVII ст.....	21
Мишкевич Н.Ю.	
Стрілець В.В., Історіографія діяльності статистичних органів в Шевцова Є.С. Україні XIX – початку XX ст.....	31
Іваничко Ю.М. Навчально-історичні програми професора протоієрея Федора Івановича Титова.....	40
Бондар С.В. Державотворча діяльність Симона Петлюри у модерному науковому дискурсі.....	45
Виговський М.Ю. Завідувач Укрнауки Народного комісаріату освіти УСРР Юрій Іванович Озерський (1896 – 1937 рр.).....	57
Тараненко А.В. Дозвілля у житті німців України (20 – 30-і рр. XX ст.).....	66
Коляда І.А., Становлення радянської моделі представницької Камбалова Я.М. «демократії» в Українській РСР у 30 – 40-х рр. XX ст.....	74
Уракін М.Г. Економічний колабораціонізм в генеральній окрузі «Житомир» в період нацистської окупації (1941 – 1944 рр.).....	85
Ющук Т.Ф. Діяльність Теодора Мацьківа в Українсько- американській Асоціації українських професорів.....	94
Білан С.О., Українська духовність доби постмодернізму у період Доморослий В.І. російсько-української війни.....	101
Махінько А.І. Особливості формування інклюзивного навчання у сучасній українській школі.....	110

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Гріщенко В.Д. Генеза земельної власності у Франкській державі (481 – 843 рр.).....	117
Андрущенко Д.Б. Вплив нормандського завоювання на суспільний і державний лад Англії XI – XII ст.....	126

Пилипчук Я.В.	Корона святого Іштвана. Угорська середньовічна монархія за правління династії Арпадів).....	134
Іщенко Ж.М., Ганенко А.А.	Діяльність генерала М. Сокольніцького: історіографія питання.....	177
Приходько М.М.	Союз співочих гуртків Познанщини (1909 – 1921 рр.): практичні аспекти діяльності.....	190
Гончар Ю.Б.	Епоха колоніалізму зламу ХІХ – ХХ ст. в контексті «третьої пандемії чуми» в Британській Індії.....	202
Гончар Ю.Б., Коростельова А.С.	Константинопольський патріархат в контексті Лозаннської конференції (1922 – 1923 рр.).....	210
Рамазанов Ш.Ш., Левітас Ф.Л.	«Битва за Англію» – перша поразка нацистів у Другій світовій війні.....	227
Іванета А.О.	Агітаційний плакат, як елемент державної пропаганди країн Центральної та Східної Європи у період з 1939 по 1945 рік.....	239
Мальований О.О., Осмоловський С.О.	Енергетичне питання на початковій стадії європейського інтеграційного процесу (1951-1971 рр.)	257
Мальований О.О., Абушова Б.С.	«Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів» як фактор геноциду в Руанді у 1994 р.....	267
Федінський О.М.	Дослідження посттравматичного стресового розладу як нового соціального явища в США та країнах НАТО у 1990 – 2010-ті рр.....	274
Товкун І.І., Асатуров С.К., Кулинич О.І.	Російсько-українська війна: інформаційний вектор провідних російських телевізійних каналів.....	285

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Поливач М.А.	Становлення релігієзнавства як науки.....	295
Романюк Н.Й., Махорін Г.Л., Марченко С.Д.	Особливості розвитку ветеринарної медицини в Україні у ХХ ст.....	306

ГЕРОЇ НЕ ВМИРАЮТЬ!

Коляда І.А.	Сагун Богдан Андрійович.....	320

CONTENTS

WORD FROM THE EDITOR-IN-CHIEF

Zhurba M. «Untimely» Thoughts of Mykhailo Drahomanov.....	7

HISTORY OF UKRAINE

Dotsenko V. The Role of Christianity in the Establishment of the Russian-Ukrainian State.....	13
Vizer S., Sehedra R., Myshkevych N. The Uniate Church in the Politics of Ukrainian Hetmans in the Second Half of the 17th Century.....	21
Strilets V., Shevtsova Ye. Historiography of the Activities of Statistical Bodies in Ukraine in the 19th – Early 20th Centuries.....	31
Ivanychko Yu. The History Learning Programs of Professor Fedir Ivanovych Tytov).....	40
Bondar S. State-forming Activities of Symon Petliura in modern Scientific Discourse	45
Vyhovskyi M. Yuri Ivanovych Ozersky, Head of Ukrainian Study of the People's Commissioner of Education of the USSR (1896 – 1937).....	57
Taranenko A. Leisure in the Life of Germans of Ukraine (20 – 30's of XX Century).....	66
Koliada I., Kambalova Ya. Formation of the Soviet Model of Representative “Democracy” in Ukrainian SSR in the 30's and 40's of Twentieth Century.....	74
Urakin M. Economic Collaboration in Zhytomyr General District during the Nazi Occupation (1941 – 1944).....	85
Yushchuk T. Activities of Theodor Mackiw in the Ukrainian-American Association of Ukrainian Professors.....	94
Bilan S., Domoroslyi V. Ukrainian Spirituality of Postmodern Age during Russia-Ukraine War.....	101
Makhinko A. Features of the Formation of Inclusive Education in Modern Ukraine.....	110

WORLD HISTORY

Hrishchenko V. The Genesis of Land Ownership in the Frankish State (481 – 843).....	117
Andrushchenko D. The Influence of the Norman Conquest on the Social and State Order of England XI – XII Centuries.....	126

Pylypchuk Ya.	Crown of St. Stephen. Hungarian Medieval Monarchy under the Rule of the Árpád Dynasty	134
Ishchenko Zh., Hanenko A.	Activities of General M. Sokolnytsky: Historiography of the Issue.....	177
Prykhodko M.	Union of Singing Groups of Poznan (1909 – 1921): Practical Aspects of the Activity.....	190
Honchar Yu.	The Era of Colonialism at the End of the 19th – 20th Centuries in the Context of the “Third Plague Pandemic” in British India.....	202
Honchar Yu., Korostelova A.	The Ecumenical Patriarchate of Constantinople in the Context of the Lausanne Conference (1922 – 1923).....	210
Ramazanov Sh., Levitas F.	Battle for England – the First Defeat of the Nazis in the Second World War.....	227
Ivaneta A.	A Propaganda Poster as an Element of the State Propaganda of the Countries of Central and Eastern Europe in the Period from 1939 to 1945.....	239
Malovanyi O., Osmolovskiy S.	Energy Issue at the Early Stage of European Integration Process (1951 – 1971).....	257
Malovanyi O., Abushova B.	Free Radio and Television Thousand Hills as a Factor of Genocide in Rwanda in 1994.....	267
Fedinskyi O.	Study of Post-traumatic Stress Disorder as a New Social Phenomenon in United States and NATO Countries in 1990s – 2010s.....	274
Tovkun I., Asaturov S., Kulynych O.	Russian-Ukrainian War: Information Vector of Leading Russian Television Channels.....	285

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Polyvach M.	Formation of Religious Studies as a Science.....	295
Romaniuk N., Makhorin G., Marchenko S.	Peculiarities of the Development of Veterinary Medicine in Ukraine in the XX century.....	306

HEROES DO NOT DIE!

Koliada I.	Sahun Bohdan Andriiovych.....	320

СЛОВО ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

<https://doi.org/10.31392/VAN-2023.43-44.01>
УДК 929:316.64]:32(477)«1841/1895»

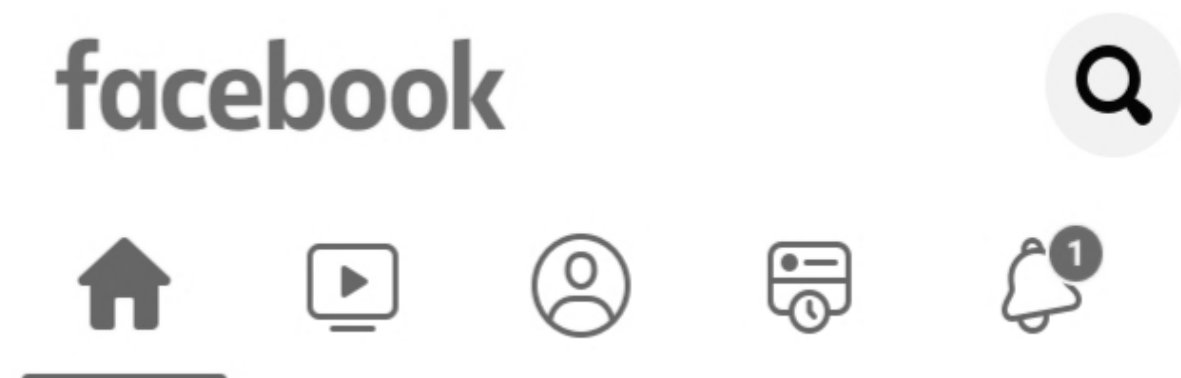
«НЕСВОЄЧАСНІ» ДУМКИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Журба Михайло Анатолійович

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: m.a.zhurba@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9691-8913>

Анотація. У статті на основі аналізу та інтерпретації документальних матеріалів, раритетних видань, документів епістолярного жанру запропонована авторська версія суспільно-політичної та наукової діяльності М. Драгоманова. Акцентується увага на енциклопедичності його наукових студій. Зроблено акцент на унікальності поглядів М. Драгоманова, на зміст і вектори цивілізаційного прогресу, який полягає у зростанні духовної культури, індивідуальної свободи, високої якості життя, на значенні ремесла історика у сенсі відновлення істини і справедливості через осмислення подій минулого. Наголошується на розумінні М. Драгомановим шкідливості історичної міфології і значимості морального чинника у суспільних процесах. Наведені аргументи критики М. Драгомановим фальсифікованої історії Московії. Окреслено його внесок у розробку методології і дослідницьких практик гуманітарних досліджень та їх актуальність для сьогодення.

Ключові слова: Михайло Драгоманов, суспільно-політичні процеси, соціокультурна рефлексія, наукові студії, український гуманізм.

Взято з персональної сторінки Facebook
(27 червня 2023 р.)

*«Не хочу, щоб мене омивав брудний
і смердючий московський піп».
(Із духовного заповіту М. Драгоманова)*

Сучасна революційна доба в Україні ознаменувалася ревізією усталеного пантеону героїв, класиків, видатних історичних осіб. Не уникнув цієї долі і Михайло Драгоманов, якому закидали космополітизм, соціальний ідеалізм, невідповідність модерним канонам патріотизму і навіть москвофільство.

Хоча саме М. Драгоманов, як засвідчують енциклопедичні довідники, відіграв головну роль у духовному розвитку українського народу у той час (60 – 90-і рр. XIX ст.) коли діяльність одного універсального генія України Т. Шевченка добігла кінця, а іншого – І. Франка тільки розпочиналась.

М. Драгоманов отримав пожиттєву славу і визнання. Його ім'ям названі вулиці і навчальні заклади. Представники різних політичних уподобань і різних галузей науки досі намагаються зробити М. Драгоманова своїм. Навіть поверхове ознайомлення із його творчістю свідчить, що М. Драгоманов був істориком, педагогом, лінгвістом, етнографом, філософом, політологом, соціологом, літературознавцем, економістом, демографом, психологом і навіть музичним критиком. Справедливу іронію викликають спроби окремих дослідників у висвітленні спеціальних тем прив'язати їх до студій Драгоманова. Проте, вражає інше. Усі ці теми дійсно мають дотичність до наукових інтересів М. Драгоманова. При всьому цьому процес перетворення М. Драгоманова на класика у поширеному значенні цього слова не відбувся. Супровідні процедури канонізації, сакралізації, вихолощування реальної особи М. Драгоманова не спрацювали до кінця.

Як за життя так і після смерті М. Драгоманов багатьох не влаштовував. Він один із перших визначив недосконалість марксистської доктрини і вважав, що уявлення комуністів про людську спільноту є просто фантастичними [Драгоманов, 1908]. Йому була осоружною думка про насильство, як універсальне знаряддя революційних перетворень. Диктатуру пролетаріату М. Драгоманов називав новою версією «політичного кріпацтва». Зрозуміло, що такі оцінки автоматично зараховували його до табору ворогів радянської ідеології. До речі, це відбувалося у той час, коли теорія «наукового соціалізму» у країнах Європи перетворювалася на масову релігію. Навіть канцлер Німеччини О. фон Бісмарк запросив до себе лідера німецьких соціалістів В. Лібкнехта для ознайомлення із цією модною доктриною. Щоправда, вислухавши В. Лібкнехта, він заявив: «Це дійсно цікава теорія. Добре було б випробувати її на якомусь народі, якого не шкода. Наприклад, на росіянах».

Ще більш безкомпромісним М. Драгоманов був в оцінках перебування України у складі Московії. Цей період він називав «пропащим часом». Категорично заперечував тотожність понять «Русь» і «Росія». Інкorporацію до складу Московії «новонародженої землі вільної», якою стала на його думку Україна у середині XVII ст. після козацької революції оцінював вкрай негативно, зауваживши, що царська сваволя не лише знищила існуючі в Україні права і свободи, але і поставила перепону проникненню в Україну європейського прогресу і світогляду, оскільки «московські урядовці не могли і думки допустити, що може існувати інший спосіб життя окрім московського». Яка ж була користь, – зауважував М. Драгоманов, – що українці «перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова..., дурості Павла I, солдатське звірство Аракчеєва, холодну самоволлю Миколи I» [Драгоманов, 1909]. Схильність московитів до деспотизму М. Драгоманов пояснював ординською спадщиною та злиттям їхньої держави і церкви в єдиний механізм панування. Власне, рядок із духовного заповіту М. Драгоманова, приведений у тексті в якості

епіграфа розкриває його ставлення до московського православ'я, яке відповідало йому повною взаємністю.

Життєве кредо називати речі своїми іменами не додавало М. Драгоманову популярності і у середовищі прихильників «недоторканих героїв» вітчизняної історії. Зокрема, М. Драгоманов зазначав, що попри усі геополітичні резони, «Іван Мазепа боявся, що як будуть об'єднані козаки Правобережжя і Лівобережжя, замість його виберуть Палія, скинуть його за його політику. Оббріхав Палія перед царем, заманив його до себе та заслав до Сибіру. Козацтво припинило існувати на правому березі Дніпра» [Драгоманов, 1918]. Він був переконаний, що втратою автономних інституцій Україна, принаймні, на половину, завдячує тим українцям, які прагнули інтегруватися до політичної системи Російської імперії [Драгоманов, 1915]. Зрозуміло, що у кожного є свій погляд на події минулого і, що у суперечках із мертвими завжди праві живі. Далеко не усім подобаються такі оцінки Драгоманова. Але, можливо, слід уважніше придивитися до нашої історії, і якщо вона повторюється, то у ній є пояснення і сучасних суспільних процесів.

Взагалі дивовижні парадокси людської свідомості. Практично усі (принаймні на словах) підтримують принципи моралі і справедливості. І водночас значний загаль вважає цілком нормальним порушення моральних норм в ім'я досягнення великої мети. Одному із своїх кореспондентів, який запитав, чи дійсно в історії мета виправдовує засоби, Драгоманов відповів латиною: «Quae mala sunt inchoata in principio vix bono perguntur exitu» («Речі, які в принципі погані на початку, рідко завершуються добром наприкінці»). Показовою є історія іншого універсального наукового генія України Ф. Прокоповича. Більш освіченої людини в Україні, а можливо і у Європі не було. І більш аморальної. У свій час він присвятив гетьману І. Мазепі героїчну поему «Володимир». А потім за наказом Петра І розробив розлогий сценарій «державного шельмування» опального гетьмана, включно з церковною анафемою і стратою на шибениці його опудала.

Ідеї М. Драгоманова слід розглядати у контексті його історіософської концепції, яку він сам визначав як український гуманізм, а І. Франко класифікував як «мужикофілство». У центрі ліберальної доктрини М. Драгоманова знаходилася ідея суспільного прогресу, яку він вбачав у зростанні духовної культури, соціальної справедливості, індивідуальної свободи, високої якості життя [Драгоманов, 1906]. Проте лібералізм М. Драгоманова не влаштовував і ідеологів націоналізму. Д. Донцов називав М. Драгоманова символом найбільш антигероїчного в українській історії XIX століття. Концептуально їх розділяло і ставлення до історичної міфології. Д. Донцов вважав, що лише соціальний міф, перетворений на своєрідну релігію з її «політичною теологією» та етикою спроможний мобілізувати маси на революційний чин. Натомість, Драгоманов був переконаний у небезпеці історичних містифікацій та некоректності будь-яких резонів (політичних, ідеологічних, національних), прикрашання власного минулого. До речі, на необхідності історичних міфів наполягали і ідеологи пріснопам'ятної промосковської «партії регіонів». Парадоксально, адже згідно соціально екстрапольованого постулату евклідової геометрії дві паралельних прямих ніколи не перетинаються. Очевидно, що у викривленому просторі суспільної свідомості діють інші закони геометрії Рімана-Лобачевського і дві протилежні ідеологічні паралельні мають точку перетину. Світовий досвід підтверджує, що правда була на боці М. Драгоманова.

Будь-яка історична містифікація (читай – брехня) з часом спливає на поверхню, падають примарні ідоли з усіма наслідками соціальної рефлексії у вигляді зневіри і розчарування. І як сказано у Святому Письмі, усе повертається на кола свої, і кожному воздається по вірі його. Якось Е. М. Ремарк зауважив: «Найсильніше почуття – розчарування. Не образи і навіть не ненависть... після них залишається щось у душі, після розчарування – порожнеча».

Енциклопедичність інтелектуальних пошуків М. Драгоманова не повинна приховувати той факт, що за освітою він був істориком. Це пояснює його постійні намагання через осмислення минулого усвідомити сучасне і зазирнути у майбутнє. Попри демонстрації симпатій і компліменти О. Конту, Г. Спенсеру, Дж. Мілю, своїми теоретичними та прикладними студіями він завдав нищівного удару по позитивізму. І в цьому ще один парадокс М. Драгоманова. Ще за пів століття до того як у французькому Стразбурзі М. Блоком і Л. Февром були проголошені базові цивілізаційні засади школи «Анналів» М. Драгоманов сформулював постулат про те, що втілення людської діяльності у суспільно-політичному, господарському, культурному та релігійному житті є ключем до розуміння людської поведінки, яка наповнює історичний процес [Драгоманов, 1918]. М. Драгоманов упередив сучасну модель методології історії. Самостійно прийшов до розуміння значення історичного контексту, цивілізаційного релятивізму, врахування при оцінці достовірності історичного джерела політичних, ідеологічних та ментальних обставин його створення. На потужному масиві полі дисциплінарних студій М. Драгоманов розробляв таку актуальну у наш час тематику як історія повсякденного життя. Під час діалогів про національну справу між Б. Грінченком і М. Драгомановим вони прийшли до думки, що вирішення політичних проблем українського народу полягало у створенні національної історичної науки та виховання національної свідомості на її основі.

У свій час у своєму філософському есеї Г. Волинка слушно зауважив, що М. Драгоманов не простий мислитель у науці й освіті. Його начебто прості сентенції на загальні теми потребують для розкриття їх справжнього сенсу і знання давніх мов і етимології контекстів. Висмикування з його текстів окремих положень насправді ніяких аутентичних поглядів не розкриває. «Бо літера має давнішню властивість приховувати дух. А дух завжди протиставляється безкультурним лобовим зазіханням на оволодіння ним з позицій буквального сприйняття».

І досі окремі теми наукової спадщини М. Драгоманова знаходяться під негласним «табу». Це його погляд на реалії взаємин українців і таких етносів як поляки, кримські татари, євреї. М. Драгоманов вважав, що поширення ідей етнолінгвістичної толерантності доцільне лише за умов забезпечення прав титульного українського етносу на власній землі, зокрема права етнічних українців «самим порядкувати у самостійній державі». Він був переконаний, що схилитися слід не перед авторитетом високої державної посади, а перед фаховою відповідністю людей, що опинилися на цій посаді, їх професіоналізмом та моральними чеснотами. М. Драгоманов окреслив найважливішу ознаку правової держави – відповідальності держави перед громадянином у разі порушення його прав.

Окремі рекомендації М. Драгоманова відзначаються особливою злободенністю. Коли група української молоді звернулася до Драгоманова з проханням поклопотатися про Україну перед цивілізованою Європою, він дав

пораду, яку треба пам'ятати і сьогодні: «Навіщо чекати, щоб загал людей, навіть найгуманніших, турбувався за інших лишень тому, що їх б'ють. Мало хіба кого б'ють на земній кулі. Люди зазвичай цікавляться тими. Хто відбивається і лише таким зазвичай допомагають. По всьому виходить, що лік, хоч і нескорий і важкий на українські лиха, лежить в руках самих українців».

За переконання треба платити. М. Драгоманов платив побутовою невлаштованістю, матеріальною незабезпеченістю, виснажливою працею. Зрештою розплатився здоров'ям і передчасною смертю.

М. Драгоманов був реальною людиною свого часу і з особливостями характеру, помилками, пристрастями, оманами. Але головне, що його відзначало це іманентна порядність, яку у свій час Ф. Іскандер характеризував як неучасть у підлості. А бути порядним це найвища атестація будь-якої людини.

P.S. У нашому прагматичному світі життєва історія М. Драгоманова далеко не для усіх стане за приклад. З точки зору набуття матеріальних благ він виявився типовим лузером. М. Драгоманов не став найбагатшою людиною в Україні як деякі інші герої, не надбав численних маєтків, ховаючи «чесно зароблені» гроші у лісових хащах, підземеллях, офшорах. Щоб усе це отримати потрібно було зовсім мало: відмовитися від переконань і своїм різнобічним талантом прислужувати владі як це зробив уже згаданий наш земляк Ф. Прокопович, такий піднесений на амвоні у сяйні святкових риз і такий жалюгідний у повсякденному житті. Талант якого теж не слід применшувати. Ф. Прокопович перший в Європі почав читати курс методології історії у Києво-Могилянській академії, і ще на початку XVIII ст. обґрунтував ідею «просторово-часового континіуму», по суті прообразу теорії відносності А. Ейнштейна. Це не завадило Ф. Прокоповичу віддано прислужувати московським правителям і перетворитися на одного із найзаможніших церковних олігархів. А М. Драгоманов теж зробив свій, по суті, моральний вибір і наочно підтвердив біблійну істину про те, що одночасно служити Богу, національній ідеї і мамоні дуже складно. Практично неможливо.

Список використаних джерел та літератури

- Драгоманов, М. П., 1906. *Рай і поступ*, [Київ]: Ранок.
Драгоманов, М. П., 1908. Листи до Ів. Франка і інших [ч. 2]: 1887 – 1895.
Драгоманов, М. П., 1909. *Пропашчий час: Українці під Московським царством (1654 – 1676)*, Львів.
Драгоманов, М. П. 1915. *Чудацькі думки про українську національну справу*, [Відень]: Наклад і друк партійної друкарні.
Драгоманов, М. П., 1918. *Про українських козаків, Татар та Турків*, Нью-Йорк.

References

- Drahomanov, M. P., 1906. *Rai i postup [Heaven and progress]*, [Kyiv]: Ranok. [in Ukrainian].
Drahomanov, M. P., 1908. *Lysty do Iv. Franka i inshykh [ch. 2]: 1887 – 1895 [Letters to Iv. Franko and others [ch. 2]: 1887 – 1895]*. [in Ukrainian].
Drahomanov, M. P., 1909. *Propashchyi chas: Ukraintsi pid Moskovskym tsarstvom (1654 – 1676) [The Lost Time: Ukrainians under the Moscow Empire (1654 – 1676)]*, Lviv. [in Ukrainian].
Drahomanov, M. P. 1915. *Chudatski dumky pro ukrainsku natsionalnu spravu [Strange thoughts about the Ukrainian national cause]*, [Viden]: Naklad i druk partiinoi drukarni. [in Ukrainian].
Drahomanov, M. P., 1918. *Pro ukrainskykh kozakiv, Tatar ta Turkiv [About the Ukrainian Cossacks, Tatars and Turks]*, Niu-York. [in Ukrainian].

«UNTIMELY» THOUGHTS OF MYKHAILO DRAHOMANOV

Mykhailo Zhurba

Doctor of Historical Sciences,
Professor, Head of the Department of World History and Archeology,
Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *I In the article, based on the analysis and interpretation of documentary materials, rare editions, documents of the epistolary genre, the author's version of M. Drahomanov's socio-political and scientific activity is proposed. Emphasis is placed on the encyclopedic nature of his scientific studies. Emphasis is placed on the uniqueness of M. Drahomanov's views, on the content and vectors of civilizational progress, which consists in the growth of spiritual culture, individual freedom, high quality of life, on the significance of the historian's craft in the sense of restoring truth and justice through understanding the events of the past. Emphasis is placed on M. Drahomanov's understanding of the harmfulness of historical mythology and the importance of the moral factor in social processes. The arguments of M. Drahomanov's criticism of the falsified history of Muscovy are presented. His contribution to the development of methodology and research practices of humanitarian studies and their relevance for today are outlined.*

Keywords: *Mykhailo Drahomanov, socio-political processes, socio-cultural reflection, scientific studies, Ukrainian humanism.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2023.43-44.02>
УДК 94:271.2]:322(477)«08/12»

РОЛЬ ХРИСТИАНСТВА У ВСТАНОВЛЕННІ ДЕРЖАВНОСТІ РУСІ-УКРАЇНИ

Доценко Віктор Олегович

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: dozenkov@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-1131-1675>

***Анотація.** Метою статті є спроба показати використання князівською династією Рюриковичів візантійської моделі християнства для сакралізації власної влади та формування централізованої держави і консолідації розрізнених східнослов'янських союзів племен, а також визначити впливи християнства на державну традицію управління Русі-України. Методи дослідження – ретроспективний, компаративний, описовий. Встановлено, що для перших руських князів династії Рюриковичів нагальним питанням упродовж IX – X ст. залишалось формування централізованої держави і обґрунтування власного сакрального права на володіння землею та народом, який на ній проживає. Важливу роль у його вирішенні зіграла релігійна консолідація розрізнених союзів племен. Запровадження християнства в Київській Русі відіграло визначальну роль у означених інтеграційних процесах. Християнство, з його монотеїстичною складовою, освячувало авторитет влади князівського роду, сприяло її зміцненню, посиленню міжнародного впливу та інтеграції в політичній, соціально-економічній та культурно-релігійній сферах з тогочасною європейською цивілізацією. Однак, прийняття Володимиром християнства не врятувало Русь від стадії розпаду держави, яку проходили всі середньовічні європейські імперії, але допомогло київським князям просунутися на шляху державного будівництва і залишило майбутнім поколінням духовний заділ, без якого їм складно було б зберігати свою державно-політичну і культурно-релігійну ідентичність.*

***Ключові слова:** Русь-Україна, християнство, поганство, держава.*

Постановка проблеми. Релігія у середньовічній Європі виступала наріжним каменем, на якому будували свою діяльність державні інститути. Про важливість релігії у державному житті, консолідації європейських держав наголошував французький історик, представник школи «Аналів» Марк Блок. Він наголошував: «народ віруючих». [Блок, 1986, с. 145] Таким чином релігійний фактор виступав вагомим чинником у створенні середньовічних держав. Спільна релігія об'єднувала різні племінні групи в єдину суспільно-політичну систему, виконуючи роль, свого роду, політично-державного цементу. Тому є важливим визначити вплив релігійного фактора у об'єднанні східнослов'янських племінних союзів в єдине державне утворенні під зверхністю династії Рюриковичів.

Метою статті є спроба показати використання князівською династією Рюриковичів візантійської моделі християнства для сакралізації власної влади та формування централізованої держави і консолідації розрізнених східнослов'янських союзів племен, а також визначити впливи християнства на державну традицію управління Русі-України.

Історіографічний огляд. Питання впливу релігійної реформи Володимира Великого на розвиток політично-владної моделі управління Русі-України ставали предметом досліджень, як вітчизняних, так і закордонних істориків. Павло Сацький, [Сацький, 2013] Дмитро Гордієнко, [Гордієнко, 2010] Микола Михальченко та Григорій Дашутін [Михальченко, 2006] вказували на визначальну роль християнства у виробленні та сакралізації політико-державної моделі Руської держави, при цьому наводились приклади політико-філософських праць Іларіона, Володимира Мономаха, а також збірки законів «Руська правда». Українська історикиня Наталя Яковенко, наголошувала на визначальному впливі візантійської моделі влади на формування державності Русі-України [Яковенко, 2006, с. 46]. Сергій Здіорук навпаки наголошував, що на Русі не було запозичено візантійський цезаропапізм і влада світська та духовна залишалась незалежною [Здіорук, 2005, с. 313]. Таким чином в сучасній історіографії питання впливу християнства на утвердження державності Русі-України залишається дискусійним.

Виклад основного матеріалу. Кінець X ст. в історії Русі – це період завершення консолідації племінних союзів(завершення періоду завоювання), знищення місцевих князівських династій і спроба упорядкування владних інститутів, спроба державного будівництва. Інтеграційні процеси, які розпочались ще за перших князів династії Рюриковичів мали завершитись формуванням нової моделі політико-державного устрою, в якій важливе місце зайняла єдина державна релігія.

Криза племінного устрою у східних слов'ян, яка розпочалась ще в IX ст., призвела до появи держави – Русі, яка вимагала єдиної релігії. В X ст. починають формуватися нові політико-суспільні інституції, формується єдиний соціально-господарський організм, в якому русич є не просто членом общини, племені, роду, а громадянином держави. Держави, яка об'єднується єдиною правлячою династією та єдиним релігійним простором.

Рюриковичі не принесли з собою на завойовані території власної моделі держави. Вони не мали власного досвіду державного будівництва. Такого досвіду не мали і місцеві племінні вожді-князі. Його можна було б отримати тільки зовні. Найближчою для Русі успішною державою була Візантія. Її владна модель, яку мали можливість бачити київські князі при відвідуванні Константинополя, з сильною авторитарною владою імператора їм навіть дуже подобалась.

Одним із найбільш значимих уявлень русичів, поляків, чехів про державну владу була впевненість в її магічному зв'язку правлячого роду та окремих його представників з ввіреною їм в управління землею. Ці зв'язки настільки міцні, що князь і земля являють свого роду нероздільне ціле. Від князя, який одночасно був жрецем і магом, залежала родючість і процвітання землі. Вдалий правитель приносить вдачу і достаток своїм підданам. Необхідно зазначити, що в язичницьких уявленнях князь ще не єдиновладна одиниця. Він носій влади лише тому, що належить до роду, чиїм священним даром вона є. Влада, таким чином, неподільно і рівномірно розподіляється між усіма представниками правлячого роду, а земля є так

само неподільною, сакральною частиною, яка належить династії. В таких язичницьких уявленнях про магічний зв'язок правлячого роду і території держави, які взаємодоповнюють один одного, лежать сакральні основи феномену «родового володіння» [Толочко, 1992, с. 23].

Отже, в поганській первісній культурі фігура князя не виділялася на фоні племінних богів. Вона не сакралізується для пересічного жителя Русі. Для русича більш важливим є його племінний бог, бог покровитель, а не далекий київський князь і його бог. Можливо тому і перша релігійна реформа Володимира Великого не увінчалась успіхом. Спроба створити пантеон, що нагадував би поєднання влади київського князя в образі бога війни Перуна і місцевих богів зазнала невдачі. Віддалені від центру держави регіони (наприклад, Новгород) не сприймали верховного князівського бога Перуна. А отже, вони не сприймали як сакральну владу київського князя. Новгородці продовжували вимагати від князя дотримання укладених з ними договорів, а не необмеженої його влади над ними.

Американський історик Річард Пайпс, аналізуючи перший період володіння варязькою династією Русі, наголошував на особливих стосунках, які склалися між владою та суспільством. Існує «величезної глибини провалля між правителями і підданими. В Київській державі і в київському суспільстві був відсутній об'єднуючий спільний інтерес, держава і суспільство співіснували, зберігаючи особливі «обличчя» і навряд чи мали один перед одним будь-які зобов'язання». В тогочасному суспільстві існувало величезне провалля між правителями і людьми, бо влада розглядала Русь, як власну вотчину і управляла нею на власний розсуд [Пайпс, 1981, с. 42]. Вибір візантійського, східного варіанту християнства мав на меті консолідацію держави.

Крім того у Візантійській церкві існувала система цезаропапізму, яка полягала в праві світської влади призначати церковних служителів, а саме це і потрібно було Володимирі. Він ставав свого роду «тіньовим» володарем церкви, призначаючи її очільників. Тобто церква ставала частиною державного механізму, який очолював князь.

З прийняттям християнства Русь отримувала чужого Бога, який не був пов'язаний з жодним племінним союзом та їх богами. Чужий християнський Бог став базовою абстракцією, освоєння та пізнання якої вело до консолідації держави і наділення князівської династії додатковим владним ресурсом [Ахизер, 2008, с. 52]. Християнство в Русі-Україні виконало ту ж роль, що і в Римській імперії: воно освятило єдиновладдя в єдиній державі. Вивело Русь на новий етап історії, знищувало її ізольованість від тогочасного світу, змінило світогляд руської еліти, запустило процес уніфікації, як зовнішніх, так і внутрішніх сторін життя [Лобовик, 1996, с. 305].

Прийняття християнства князем Володимиром вписувалось у пануючі у середньовічній Європі міфи про походження правлячих династій. Міфи про походження династій мали всі сусідні Русі християнські народи, зокрема, поляки та чехи. В оповідях про князя Володимира згадується про його підле походження від Святослава і наложниці Малуші, а також про його історію одруження з Рогнедою [Толочко, 1992, с. 19].

Після долучення до справжньої релігії – християнства, змінився князь та його династія та його народ руський. Відбулося свого роду Боже осяяння та помазання на

царствування християнської династії над християнським народом. Проходить процес сакралізації влади князя через його хрещення. Про це йдеться у літописних повідомленнях, зокрема, про візит княгині Ольги до Константинополя. Нова релігія доповнила доктрину про походження сюжетом про боже провидіння, яке зіграло у житті князя Володимира та Русі вирішальну роль. Поява християнської доктрини походження влади князів долучала династію до тогочасного європейського політикуму, допомагаючи київським князям у здійсненні міжнародної політики. Віра поступово знаходила прихильників у середовищі управлінської еліти руської держави [Гайдено, 2009, с. 88-94].

Формування на Русі доктрини походження династії та народу супроводжувалось створенням власне руського пантеону святих, приналежних до правлячої династії, появою святих сакральних місць де відбувалися легендарні події що стали фундаментом історичної пам'яті русичів. Прагнення канонізації Ярославом князів династії Рюриковичів мало остаточно сакралізувати владу київських князів. Русичі мали отримати власних святих, власну церкву і власну князівську династію, яка жила праведно і тому за Божим задумом має і далі володіти Руссю. Дмитро Ліхачов наголошував, що Ярослав постійно вимагав визнання святими княгині Ольги, варягів-християн (батька і сина), вбитих язичниками в Києві при Володимирі, і своїх братів Бориса і Гліба. Канонізація Ольги і варягів мучеників була відхилена Візантією, але наполегливість Ярослава стосовно Бориса і Гліба зламала впертість імператора [Лихачев, 1947, с. 50].

У «Слові про закон і благодать» вперше в Київській Русі обґрунтовується ідея походження княжої влади від Бога та необхідність її спадкоємності. Джерелом верховної влади Іларіон визначав Божественну волю. Великого князя він називає «причасником и наслідником небесного царства», отримавши владні повноваження по принципу спадкового права. Так, Володимир «славен походженням», а Ярослав «намісник Володимира». Той, хто «від славних народився», «від дитячої младості» готується всією системою виховання і освіти до виконання свого вищого обов'язку перед Богом і людьми [Нерсисянц, 2007, с. 210].

В 1040-х рр., з'являються сказання про «Володимирове хрещення», які у легендарній формі передають далекоглядність князя. Ним і його помислами керує боже провидіння. Саме Бог вибрав Володимира та його рід для християнізації Русі, її звеличення і набуття рівності у стосунках з Візантією. Русь у баченні авторів «сказань» – це велика й могутня держава, рівна Візантії, а її господарі – Київські князі такі ж величні правителі як і візантійські цесарі. Християнізація Русі – не наслідок візантійського місіонерства, а здійснення Великим Володимиром провіщення апостола Андрія, який примандрувавши до київських гір, оголосив учням: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать Божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог» [Яковенко, 2006, с. 47].

Проти Ярославової ідеї походження та обраності династії Рюриковичів виступала Візантія, яка виступила з власним баченням історичних процесів появи династії та її ролі в об'єднанні слов'янських племен та християнізації Русі. Якщо Ярославу вдалось легко сфальсифікувати всередині країни початкову історію вокняжіння династії Рюриковичів, то змінити існуючу грецьку історіографію християнізації Русі було набагато складніше. Хроністи XI ст. (Скилиця, Зонара і ін.) точно фіксували хрещення Аскольда і Ольги. Предтечею діянь Володимира

Великого виступає княгиня Ольга, яка стала християнкою і закликала до християнізації Русі. Володимир хрестився сам і хрестив оточення, але на думку візантійських хроністів цього є недостатнім, щоб канонізувати його.

На протигагу візантійським хроністам руський літописець знайшов чудову метафору для означення діяльності князів Володимира та Ярослава на ниві духовного розвою Руської землі. Він порівняв їх з орачем і сіячем, які закладають основу майбутнього врожаю. Буває так, що один землю виоре, інший засіє, а третій пожинає врожай [ПВЛ, 1950, с. 102].

Про утвердження доктрини походження і обраності Русі та його визнання тогочасним суспільством є запровадження традиції складати присягу вірності кожному новому князю. Це називалось хресним цілуванням («целоваша к нему хрест») і супроводжувалося присягою, фрагмент тексту якої наведений у літописі під 1158 р.: «Ти нам князь еси, і дай Бог із тобою пожити, і зради ніякої щодо тебе не вчити і щодо хресного цілування» [Яковенко, 2006, с. 73]. Хрест став у політичній та правовій культурі Русі універсальним інструментом закріплення системи владних угод та домовленостей. Гарантом їхнього дотримання виступала Церква і Бог [Омельчук, 2014, с. 322].

На думку Олексія Толочка, інтронізація за участю церковних ієрархів, із перенесенням до катедрального собору престолу, на якому після урочистого богослужіння «сідав» князь, стала звичайною практикою лише з кінця XI ст., а миропомазання взагалі не ввійшло в звичай, оскільки його ідея була засадничо чужа поняттю про вроджене право володарювання [Яковенко, 2006, с. 54-55].

Прийняття християнства стало політичною перемогою київської династії та полян над іншими племінними союзами та одним із етапів державного будівництва. Ярослав Калакура та Олег Рафальський зазначають: «Місто за містом приймали християнство як державну релігію, що давала розраду і надію на вічне життя» [Калакура, 2015, с. 182]. Тобто відбувався процес консолідації держави та її жителів навколо спільної ідеї-начала – християнського Бога та його намісника на землі київського князя.

Візантійський варіант християнства посприяв і мовно-культурній консолідації. На Русь поширювалась слов'янська азбука просвітителів Кирила та Мефодія. Окрім того у нових храмах побудованих на Русі богослужіння та християнські проповіді велись рідною, зрозумілою мовою. Священні тексти перекладались і поширювались зрозумілим для русичів письмом. [Зуєв, 1984, с. 30] Запровадження церковно-слов'янської мови як літературної, вело до створення спільної писемної культури у середовищі світських та церковних еліт. На думку Сергія Плохія: «Монополія церковно-слов'янської мови у літургійних практиках означала, що християнізація неслов'янського населення Русі супроводжувалася слов'янізацією фіно-угрів та інших неслов'янських підданців Рюриковичів. Ця монополія сприяла також зближенню мовних практик їхніх підданців-слов'ян» [Плохій, 2015, с. 47]. Через християнську літературу на Русь прийшла вся європейська мудрість: політичні, філософські, соціальні ідеї. Русь вчилася в Європи, запозичуючи морально-етичні, соціально-політичні та духовні думки. Загалом, мова, єдина релігія, єдина династія вели до загальнооруської єдності.

Християнізація Русі сприяла визнанню найвпливовішою тогочасною європейською державою Візантійською імперією існуючої на Русі державно-

правової моделі влади. Цей крок прокладав шлях поширенню на Русь ромейської правової культури, а також утвердженню єдиновладдя як політичної норми. [Омельчук, 2014, с. 315] З християнством прийшли нові правові традиції, які дозволили нащадкам Володимира створити загальноруську правову систему. Норм якої дотримувались у всіх регіонах Київської держави.

Висновки. Для перших руських князів династії Рюриковичів нагальним питанням упродовж IX – X ст. залишалось формування централізованої держави і обґрунтування власного сакрального права на володіння землею та народом, який на ній проживає. Важливу роль у його вирішенні зіграла релігійна консолідація розрізнених союзів племен. Запровадження християнства в Київській Русі відіграло визначальну роль у означених інтеграційних процесах. Християнство, з його монотеїстичною складовою, освячувало авторитет влади князівського роду, сприяло її зміцненню, посиленню міжнародного впливу та інтеграції в політичній, соціально-економічній та культурно-релігійній сферах з тогочасною європейською цивілізацією. Однак, прийняття Володимиром християнства не врятувало Русь від стадії розпаду держави, яку проходили всі середньовічні європейські імперії, але допомогло київським князям просунутися на шляху державного будівництва і залишило майбутнім поколінням духовний заділ, без якого їм складно було б зберігати свою державно-політичну і культурно-релігійну ідентичність.

Список використаних джерел та літератури

- Ахиезер, А., Клямкин, И., Яковенко, И., 2008. *История России: конец или новое начало?* Москва: Новое издательство.
- Блок, М., 1986. *Апология истории или ремесло историка*, Москва: Наука.
- Гайденок, П. И., 2009. Несколько замечаний о состоянии христианской жизни на Руси накануне крещения, *Вестник Челябинского государственного университета: История*, 35, 88-94.
- Гордієнко, Д., 2010. Сакралізація влади в «Слові про закон і благодать» Іларіона, *Філософські ідеї в культурі Київської Русі: зб. наук. праць*, 3, 151-166.
- Здіорук, С., 2005. *Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття*, Київ: Знання України.
- Зуєв, Ю., 1984. Київська Русь і православ'я, *Людина і світ*, 4, 27-34.
- Калакура, Я. С., Рафальський, О. О., Юрій, М. Ф., 2015. *Українська культура: цивілізаційний вимір*, Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса.
- Лихачев, Д. С., 1947. *Русские летописи и их культурно-историческое значение*, Москва-Ленинград.
- Лобовик, Б., 1996. Дохристиянські вірування. Прийняття християнства, *Історія релігії в Україні: Том 1*, Київ: Укр. Центр духовної культури.
- Михальченко, М., Дашутін, Г., 2006. Політичні і правові ідеї Київської Русі в різних інтерпретаціях: Спадкоємці прагнуть отримати спадок і створити міфи, *Політичний менеджмент*, 4, 3-9.
- Нерсисянц, В. С., 2007. *История политических и правовых учений*, Москва: Норма.
- Омельчук, В. В., 2014. *Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії*, Київ: Золоті ворота.
- Пайпс, Р., 1981. *Россия при старом режиме*, Кембридж, Массачусетс.
- Плохій, С., 2015. *Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії*, Київ: Критика.
- Повесть временных лет. Текст и перевод, Ч. 1. 1950. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Сацький, П. В., 2013. Візантійський вплив на еволюцію політико-правового статусу Великого князя Київського, *Юридична наука*, 6, 78-83.

Толочко, А. П., 1992. *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*, Киев: Наукова думка.

Яковенко, Н., 2006. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*, Київ: Критика.

References

Ahiezer, A., Klyamkin, I., Yakovenko, I., 2008. *Istoriya Rossii: konec ili novoe nachalo? [History of Russia: the end or a new beginning?]*. Moskva: Novoe izdatelstvo.

Blok, M., 1986. *Apologiya istorii ili remeslo istorika [Apology of history or the craft of the historian]*, Moskva: Nauka.

Gajdenko, P. I., 2009. Neskolko zamechanij o sostoyanii hristianskoj zhizni na Rusi nakanune kresheniya [A few remarks on the state of Christian life in Rus' on the eve of baptism], *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta: Istoriya*, 35, 88-94.

Hordiienko, D., 2010. Sakralizatsiia vlady v «Slovi pro zakon i blahodat» Ilariona [Sacralization of power in the "Words about law and grace" by Ilarion], *Filosofski idei v kulturi Kyivskoi Rusi: zb. nauk. prats*, 3, 151-166.

Kalakura, Ya. S., Rafalskyi, O. O., Yurii, M. F., 2015. *Ukrainska kultura: tsyvilizatsiinyi vymir [Ukrainian culture: civilized world]*, Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa.

Lihachev, D. S., 1947. *Russkie letopisi i ih kulturno-istoricheskoe znachenie [Russian chronicles and their cultural and historical significance]*, Moskva-Leningrad.

Lobovyk, B., 1996. Dokhrystyianski viruvannia. Pryiniattia khrystyianstva [Pre-Christian faith. Adopt Christianity], *Istoriia religii v Ukraini: Tom 1*, Kyiv: Ukr. Tsentr dukhovnoi kultury.

Mykhalchenko, M., Dashutin, H., 2006. Politychni i pravovi idei Kyivskoi Rusi v riznykh interpretatsiakh: Spadkoiemtsi prahnut otrymaty spadok i stvoryty mify [Political and legal ideas of Kievan Rus in different interpretations: Recession to overcome recession and create myths], *Politychnyi menedzhment*, 4, 3-9.

Nersesyanc, V. S., 2007. *Istoriya politicheskikh i pravovykh uchenij [History of political and legal doctrines]*, Moskva: Norma.

Omelchuk, V. V., 2014. *Normatyvno-pravove zabezpechennia derzhavno-tserkovnykh vzaiemyn u Vizantiiskii imperii [Normative-legal security of state-church mutual relations in the Byzantine Empire]*, Kyiv: Zoloti vorota.

Pajps, R., 1981. *Rossiya pri starom rezhime [Russia under the old regime]*, Kembridzh, Massachusetts.

Plokhii, S., 2015. *Pokhodzhennia slovianskykh natsii. Domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusii [The origin of the Slavic nations. Pre-modern identities in Ukraine, Russia and Belarus]*, Kyiv: Krytyka.

Satskyi, P. V., 2013. Vizantiiskyi vplyv na evoliutsiiu polityko-pravovoho statusu Velykoho kniazia Kyivskoho [Byzantine influence on the evolution of the political and legal status of the Grand Duke of Kyiv], *Yurydychna nauka*, 6, 78-83.

Tolochko, A. P., 1992. *Knyaz v Drevnej Rusi: vlast, sobstvennost, ideologiya [Prince in Ancient Rus: power, ownership, ideology]*, Kiev: Naukova dumka.

Yakovenko, N., 2006. *Narys istorii srednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy [Essay on the history of medieval and early modern Ukraine]*, Kyiv: Krytyka.

Zdioruk, S., 2005. *Suspilno-relihiini vidnosyny: vyklyky Ukrainy XXI stolittia [Socio-religious relations: challenges of Ukraine of the 21st century]*, Kyiv: Znannia Ukrainy.

Zuiev, Yu., 1984. Kyivska Rus i pravoslavia [Kyivan Rus and Orthodoxy], *Liudyna i svit*, 4, 27-34.

THE ROLE OF CHRISTIANITY IN THE ESTABLISHMENT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN STATE

Viktor Dotsenko

Doctor of Historical Sciences,

Professor of the Department of World History and Archeology,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The purpose of the article is an attempt to show the use of the Rurik dynasty of the Byzantine model of Christianity for the sacralization of its own power and the formation of a centralized state and the

consolidation of disparate East Slavic tribal unions, as well as to determine the influence of Christianity on the state tradition of governance in Russia-Ukraine. Research methods are retrospective, comparative, descriptive. It has been established that for the first Russian princes of the Rurik dynasty, an urgent issue during the 9th – 10th centuries. what remained was the formation of a centralized state and the justification of one's sacred right to own the land and the people living on it. An important role in its solution was played by the religious consolidation of disparate tribal unions. The introduction of Christianity in Kyivan Rus' played a decisive role in these integration processes. Christianity, with its monotheistic component, sanctified the authority of the power of the princely family, contributed to its strengthening, strengthening of international influence and integration in the political, socio-economic and cultural-religious spheres with the European civilization of that time. However, Volodymyr's adoption of Christianity did not save Russia from the stage of state disintegration, which all medieval European empires went through, but it helped the Kiev princes to advance on the path of state building and left future generations with a spiritual endowment, without which it would be difficult for them to preserve their state-political and cultural religious identity.

Key words: Rus-Ukraine, Christianity, paganism, the state.

УНІАТСЬКА ЦЕРКВА В ПОЛІТИЦІ ГЕТЬМАНІВ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Візер Світлана Олександрівна

кандидат історичних наук, доцент,
в. о. завідувача кафедри історії та етнології України,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: s.o.vizer@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0004-0543-9212>

Сегеда Ростислав Антонович

кандидат історичних наук,
заступник декана історичного факультету,
доцент кафедри історії та етнології України,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: r.a.seheda@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0006-2334-3788>

Мишкевич Надія Юріївна

студентка магістратури,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 22iff.n.myshkevych@std.npu.edu.ua

Анотація. В науковій розвідці аналізується місце уніатської конфесії в політичному курсі гетьманів України другої половини XVII ст. Розглядаються особливості розвитку греко-католицької церкви в роки гетьманування І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, П. Дорошенка. З'ясовується вплив політики Речі Посполитої та гетьманського уряду на становище з'єднаної церкви. Обґрунтовано, що очільники Української козацької держави другої половини XVII ст. у ставленні до уніатської конфесії продовжували політику гетьмана Б.Хмельницького та використовували вимогу ліквідації греко-католицької церкви як спосіб тиску на польський уряд. В політиці Речі Посполитої до 1667 р. уніатська церква не мала пріоритетного значення і досить часто приносилась у жертву заради залагодження відносин з козаками. Визначено позицію уніатських ієрархів у суспільно-політичних процесах, яка в цей час не відрізнялась особливою активністю. Проаналізовано діяльність митрополита Гавриїла Календи, його неоднозначне становище в церкві через невизнання польським урядом. На основі аналізу внутрішньополітичної ситуації в Речі Посполитій середини 60-х років XVII ст. простежено, що зміни у відносинах між польським урядом і уніатською церквою почали відбуватись з 1665 р., коли владика Гавриїл Календа нарешті добився офіційного утвердження на митрополичому престолі. Знаковим у зміні політичного курсу Речі Посполитої стало підписання Андрусівського перемир'я 1667 р., в результаті якого Польська держава відмовилась від ідеї повернення Лівобережної України. Одним із вагомих напрямків політики польських урядовців стала підтримка з'єднаної церкви, що забезпечувало зміцнення їх позицій в Правобережній Україні. Значно

дієвішою стала позиція уніатських владик, що розгорнули різнопланову діяльність щодо розвитку своєї церковної інституції.

Ключові слова: уніатська церква, Гавриїл Коленда, гетьмани України, польський уряд, Річ Посполита, Московська держава, Гетьманщина, міжнародна ситуація, Андрусівське перемир'я.

Постановка проблеми. Середина XVII ст. ознаменувалась суттєвими змінами на геополітичній мапі Європи. Виснажлива Тридцятилітня війна нарешті скінчилась укладенням Вестфальського мирного договору 1648 р., який заклав основи формування сучасних національних держав. Проте водночас терени Речі Посполитої сколихнуло потужне козацьке повстання, в результаті якого постало державне утворення Військо Запорозьке. Центральнo-Східна Європа стала новим епіцентром масштабного воєнного конфлікту, в який були втягнуті Українська козацька держава, Річ Посполита, Московське царство, Османська імперію та її васали Кримське ханство, Молдавія й Трансильванія, та навіть Швеція. Як і раніше, конфесійне питання стало і однією з причин козацької війни, і важливим чинником політичних відносин між учасниками конфлікту. Православна церква на українських землях, підконтрольних гетьману, перетворилась на офіційну, яку всіляко підтримував гетьманський уряд. Натомість уніатська конфесія значно втратила свої позиції. На Лівобережжі, Київщині та Брацлавщині вона фактично взагалі припинила функціонування, знесена народним повстанням. Б. Хмельницький у переговорах з польським урядом активно використовував гасло ліквідації уніатства як політичну вимогу та спосіб тиску на Річ Посполиту. Його наступники продовжили гетьманський політичний курс.

Мета даної наукової розвідки полягає в спробі аналізу становища уніатської церкви в контексті політики українських гетьманів та міжнародної ситуації, що склалась навколо українських земель в другій половині XVII ст.

Історіографічний огляд. Проблема взаємовідносин між церквою та державою є однією з ключових у вітчизняній історіографії. Показовим є друга половина XVII ст., коли козацтво активно вибудовувало нову систему влади, а православна церква стала в ній загальноновизнаною. Натомість уніатська конфесія виявилась виключеною із суспільно-політичного життя Гетьманщини та перетворилась на фактор політичної гри між козацькими та польськими політиками. Розвитку унійної церкви у вказаний період присвячені наукові дослідження С. Мудрого, С. Іваненко-Коленди, С. Плохія, С. Візер, І. Сковчиляса [Мудрий, 1995; Іваненко-Коленда, 2005; Плохій, 1993; Візер, 2010, 2013; Сковчиляс, 2010].

Виклад основного матеріалу. Вже традиційно в українській історіографії гетьмана Івана Виговського вважають продовжувачем справи Б. Хмельницького. Дійсно, аналіз його політичного курсу дозволяє говорити про певну спадкоємність. Більше того, на нашу думку, політичні рішення Б. Хмельницького в останній період його життя очевидно приймалися за безпосередньої участі генерального писаря, а можливо, навіть швидше були рішеннями останнього, а не хворого гетьмана. Не виключенням було і питання міжконфесійних відносин та ставлення до уніатської церкви. Хоч у висловлюваннях гетьмана і не відчувається жорстка риторика заперечення уніатства, проте Гадяцькі статті цілком традиційно містили пункти про ліквідацію унії. Все життя І. Виговський був тісно пов'язаний з

православною церквою, мав тісні контакти з її ієрархами, проте негативне ставлення до уніатів в першу чергу було обумовлено політичними розрахунками. І Б. Хмельницький, і І. Виговський використовували вимогу ліквідації унії як спосіб тиску та політичного торгу у відносинах з Річчю Посполитою. Водночас і для польських урядовців це була та поступка, на яку вони були готові йти задля забезпечення миру з козаками.

Певну роль у формулюванні антиунійних гасел відігравав і православний митрополит Діонісій Балабан. Зіштовхнувшись з відвертими претензіями Москви отримувати митрополиче висвячення від московського патріарха, що означало перепідпорядкування Московському патріархату, митрополит почав виступати за зближення з Річчю Посполитою. Діонісій Балабан, як і його попередник Сильвестр Косів належали до могилянського кола інтелектуалів, були виховані на традиціях співжиття православних та католиків в єдиному соціокультурному просторі Речі Посполитої і не сприймали консервативного й замкнутого в собі московського православ'я. Тому ієрархи демонстрували лояльність до Польської держави, але така позиція забезпечувалась коштом уніатської церкви.

Аналіз джерел дозволяє говорити про чітку тенденцію зближення митрополита Д. Балабана з гетьманом І. Виговським. Якщо його попередник митрополит С. Косів досить часто намагався демонструвати незалежність і відособленість від гетьманської адміністрації, то владику Діонісій навіть переїхав до Чигирин. На той час в його підпорядкуванні знаходились «шість єпархій: Львівська, Перемишльська, Острозька, Могилівська, Київська, Чернігівська. Білгородська єпархія, що розташовувалась на території Слобідської України, підпорядковувалась московському патріарху. Церква на Запоріжжі знаходилась під опікою Київського Межигірського монастиря» [Візер, 2010, с. 63].

Гадяцька угода 1658 р. фактично означала вихід козацької України з-під протекторату Москви та входження до складу Речі Посполитої як третього рівноправного члена федерації. Традиційно, вже перші пункти договору містили вимогу ліквідації унії та зрівняння у правах православних з католиками. Незважаючи на тиск папського нунція та вцілому позицію Ватикану, який був категорично проти обмеження прав уніатів в Речі Посполитій, що автоматично означало посилення позицій православних, польська влада пішла на поступки козакам. Хоч сейм 1659 р. ратифікував договір в значно урізаному вигляді, проте можемо говорити про «готовність польського уряду пожертвувати уніатською церквою заради інтересів держави. Таким чином, керуючись державними інтересами, що вимагали за будь-яку ціну утримати за собою Україну, королі Владислав IV та Ян-Казимир були схильні робити поступки православним за рахунок уніатів» [Візер, 2013, с. 61].

В історіографії побутує думка про пасивність уніатського духовенства у відстоюванні інтересів своєї церкви в другій половині 50 – 60-х рр. XVII ст. На нашу думку, швидше можемо говорити про неактивність священництва, що в першу чергу було обумовлено надзвичайно складними умовами, в яких доводилось виживати унійній церкві. Юрисдикція унійного митрополита поширювалась на Холмсько-Белзьку, Володимирсько-Берестейську, Мстиславську, Полоцьку єпископії. Під час війни 1654 – 1655 рр. уніати втратили Смоленську єпархію, яка перейшла у підпорядкування православних [Іваненко-Коленда, 2005, с. 90]. Проте на більшості територій час від часу, а то й постійно, відбувались військові дії, що значно

утруднювало виконання душпастирських обов'язків, підтримання зв'язків між єпископіями, в цілому забезпечення нормального функціонування церковних інституцій.

З 1655 р. зверхником греко-католицької церкви був Гавриїл Коленда, призначений його попередником митрополитом Антонієм Селявою місцеблюстителем митрополичого престолу. Ще з часів Іпатія Потія в унійній церкві утвердилась традиція призначення митрополитом коад'ютора з правом наслідування, щоб не допустити вакантності митрополичого престолу в умовах протистояння з православними. Однак, польський уряд не визнавав митрополичі права владики Гавриїла, тому наступні десять років він залишався офіційно невизнаним у своїх повноваженнях. Очевидно, така політична лінія Речі Посполитої була обумовлена небажанням ще більше загострювати відносини з Військом Запорозьким в умовах війни з Швецією.

Незважаючи на офіційне невизнання, як стверджує С. Іваненко-Коленда, «всі греко-католицькі владика вважали Коленду за архіпастира і, як тільки після довгого скитання Г. Коленда осів у Супраслі, весь єпископат з'їхався сюди на нараду» [Іваненко-Коленда, 2005, с. 91]. Маємо аналогічні свідчення і щодо зносин з Ватиканом. Проте титулувався владика лише як адміністратор митрополії Київської і всієї Русі. Очевидно, певну роль відігравало і суперництво між невизнаним митрополитом та холмським єпископом Яковом Сушею. Останній із наявних джерел постає перед нами як людина надзвичайно активна та дієва.

Ще однією проблемою для унійної церкви цього часу стало питання керівництва Василянським орденом. Із нарисів з історії Василянського Чину Святого Йосафата випливає, що митрополит Гавриїл сподівався обрання його протоархімадритом, як і його попередників. Проте орієнтація Чину залишилась на протоігумені В. Терлецькому, якого обрали знову. Незадоволений таким розвитком подій Коленда звернувся до Риму з вимогою надати йому владу над Чином, але відповіді так і не отримав [Нарис, с. 145].

Ситуація загострилась після Жировицької капітули 1659 р., «яку скликано на те, щоб приготувати до нарад з православними і вибрати делегата до Риму, який мав представити Папі потреби З'єднаної Церкви й Василянського Чину» [Нарис, с. 145]. Г. Коленда прийняв одноосібне рішення і відправив до Апостольської Столиці Інокентія Терпіловського. Така поведінка обурило більшість владик та нунція Відоні. Окрім цього, Гавриїл, не маючи жодної влади над самим Чином, почав судити ченців.

Проблеми, які точились довкола Василянського Чину, вдалося вирішити лише в другій половині 60-х рр. XVII ст. Пахомій Огілевич звернувся до Риму із закликом усунути непорозуміння всередині Чину. В 1665 р. в Супраслі нунцій Пінятеллі за розпорядженням папи скликав генеральну капітулу. Проте згодом її прийшлося перенести на весну наступного року, про що й був повідомлений митрополит спеціальним листом. Проте Г. Коленда вирішив скористатись цією ситуацією і таки провів капітулу, яка проголосила його протоархимандритом. Така самодіяльність обурило папу Олександра VII, який визнав недійсною Супральську капітулу і дав строгу догану Коленді за непослух. Василянський Чин очолив за наказом папи І. Потій [Нарис, с. 147-149]. Проблему вдалося вирішити в 1667 р. на

Василіанській капітулі, де в значній мірі завдяки старанням Якова Суші Г. Коленду таки було проголошено довічним протоархимандритом.

Політичний курс гетьмана І. Виговського неминуче мав привести до загострення конфлікту між Гетьманщиною та Московією, що і обумовило війну 1658 – 1659 рр. Блискуча перемога під Конотопом не врятувала Виговського від втрати булави, проте створила сприятливі умови для козацької старшини відстояти політичні права та державний статус козацької держави у відносинах з московитами. Обрання нового гетьмана Ю. Хмельницького ознаменувалось відмовою старшини на певний час від польської орієнтації та Гадяцької угоди.

На момент приходу до влади Ю. Хмельницького гору взяла промосковськи налаштована старшина. Вона прагнула налагодити зовнішньополітичні відносини з Москвою та добитись розширення прав для Гетьманщини. Ці вимоги були викладені в так званих Жердівських статтях, що були відправленні на розгляд князю Трубецькому. Проте в результаті були підписані Переяславські статті 1659 р., які нібито ґрунтувались на Березневих статтях 1654 р., а насправді були суттєво змінені і доповнені московським урядом. Даний документ означав перетворення Гетьманщини на автономну частину Московської держави та підпорядкування української православної церкви Московському патріархату. Нові статті викликали загальне невдоволення, яке підсилила поразка під Чудновим московських військ, у складі яких воювали і українські козаки. В таких умовах Ю. Хмельницький змінює свій зовнішньополітичний орієнтир на Річ Посполиту і підписує з нею Слободищенський трактат 1660 р. [Універсали, с. 111-112].

В цій ситуації залишалась стійка позиція гетьмана щодо релігійного питання. Наступник Б. Хмельницького та І. Виговського виступав послідовним продовжувачем їх політичного курсу щодо несприйняття унії. В документах Ю. Хмельницького чітко можна простежити вимогу до польського уряду про ліквідацію унії, зокрема в інструкції від 5 травня 1660 р., виданій в Чигирині, йдеться про те, що «...щоб унія і за рубезем, в Короні Польській, і в Великому князівстві Литовському, всюди була знесена, так по містах короля польського, так і панських...» [Універсали, с. 155]. В листі гетьмана своїм послам до Яна II Казимира від 9 грудня 1660 р. зазначається: «...Також вони мають просити і його милість короля, і її милість королеву, аби вони обнадіяли їх у тому, що на майбутньому сеймі своєю королівською владою вони вимагатимуть від усіх чинів коронних і Великого князівства Литовського, щоб єпископи, відібравши в уніатів церкви й майно, що їм належить як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському, повернули нашому духовенству...» [Універсали, с. 171]. Наступні листи та інструкції Ю. Хмельницького теж містять подібні вимоги. Отже, питання існування унійної церкви залишалось політичним і розглядалось в часи гетьманування Ю. Хмельницького як можливість тиску на польський уряд.

Невдалий для московитів раунд війни в 1660 р. привів до чергових переговорів між Москвою та Річчю Посполитою. На Варшавському сеймі 1661 р. польські послы отримали інструкцію, в якій окреслювались вимоги польського уряду до царя, головною з яких була відмова останнього від претензій на Гетьманщину. Проте переговори зайшли в глухий кут і того ж року були припинені [Чухліб, 2003, с. 97]. В цей час Гетьманщину накрило протистояння між двома таборами гетьманів Ю. Хмельницького та Я. Сомка, яке тривало з перемінним успіхом аж до 1662 р.,

коли під Каневом Хмельницький зазнав поразки від московського воєводи Ромодановського і наказного гетьмана Я. Сомка. В результаті Ю. Хмельницький склав булаву на користь П. Тетері.

Подальший розкол Гетьманщини в 1663 р., роздрібненість православної церкви на правому та лівому берегах Дніпра та невдала спроба обрати православного митрополита, незалежного від Москви, поглиблювали кризу українського суспільства та сприяли посиленню впливів Московщини на українських землях та в православній церкві.

Саме обрання гетьманом І. Брюховецького та подальше підписання ним Московських статей 1665 р. обумовило посилення впливу Московського патріархату на Київську православну митрополію. Серед православного духовенства Лівобережжя також активувались промосковські настрої, визначальною ознакою яких стало підкреслення консервативності, збереження ортодоксальної традиції та недопущення зовнішніх, зокрема католицьких чи унійних, впливів. Ідеї реформування православної церкви за зразком західної, осучаснення її, що були характерними для ієрархів С. Косова, Д. Балабана чи Й. Тукальського, не знаходили підтримки серед більшості лівобережних православних владик. Правий і лівий берег все більше розходились у баченні подальшого розвитку православної церкви, а відтак і у відносинах з уніатами.

Політичний курс П. Тетері в питаннях релігії нічим не відрізнявся від релігійної політики його попередників. В черговий раз гетьман в листах до польського короля вимагав передачі всіх церков та монастирів уніатів православним [9, с. 219-249]. Аналогічні вимоги фігурують і в універсалах та інструкціях гетьмана П. Дорошенка. Останній ставив вимогу ліквідації унії, обґрунтовуючи це тим, що греко-католицька віра сіє розбрат як всередині українського населення, так і між українцями та поляками [Універсали, с. 386, 391-392].

Відносини між Москвою та Річчю Посполитою значно загострились. Після невдалих походів 1663 – 1664 рр. польсько-українського війська на Лівобережжя розпочався новий раунд переговорів. Хоч Москва настоювала на тому, що всі українські землі повинні належати царю, проте, як свідчить Т. Чухліб, вже наприкінці 1662 р. царська дипломатія схилилась до думки про можливість поділу козацької України по Дніпру. Натомість Річ Посполита в цей час ще намагалась утримати за собою українські землі та наголошувала на необхідності відновлення умов Поляновського договору 1634 р.

Позиція польської дипломатії суттєво змінилась в 1665 р. через погіршення внутрішнього становища в державі. В Речі Посполитій розпочався рокош Любомирського, який звернувся за допомогою до іноземних держав, зокрема Кримського ханства, Московської держави, Австрії та Гетьманщини, а на Правобережжі розгорілось масштабне повстання проти гетьмана П. Тетері. Наслідком роботи нової переговорної комісії стало підписання перемир'я 1667 р., яке увійшло в історію як Андрусівський договір.

Даний документ, який був підписаний без участі української сторони, розподіляв сфери впливу сусідніх держав в Гетьманщині і в свою чергу був спрямований проти Османської імперії. Він також став поштовхом до зміни політичного курсу польського уряду щодо унійної церкви. Відмовившись від сподівань на повернення Лівобережжя, Річ Посполита все таки закріпила за собою

правий берег України та зосередилась на зміцненні своїх позицій в цьому регіоні. Греко-католицька церква знову стала активним учасником релігійно-політичної гри, а Річ Посполита змінила свої орієнтири на підтримку уніатів. В свою чергу ставлення до православних стало відчутно гіршим.

Відновленню активності унійних владик посприяло також затвердження папою Олександром VII на київському митрополичому столі в 1665 р. архієпископа Г. Календи. Після десятирічного невизнання владика нарешті офіційно утвердився в митрополичому достоїнстві і розгорнув активну діяльність по відстоюванні інтересів своєї конфесії. Зокрема, він зумів добитися ухвали сейму 1667 р. про звільнення маєтностей греко-католицької церкви від податків та військових постоїв [Іваненко-Коленда, 2005, с. 92].

Андрусівське перемир'я призвело до втрати контролю уніатськими владиками над Смоленською єпархією, натомість під їхню зверхність перейшла Полоцька єпископія, куди було перенесено мощі св. Йосафата. Окрім цього, всі церкви Холмсько-Белзької єпархії перейшли на унію, статус яких закріпив король Ян II Казимир та надав владикам ряд прав і привілеїв. Двісті унійних парафій знаходились під контролем Перемишльської єпархії.

Вже в наступному році після підписання Андрусівського перемир'я бачимо відчутні зміни політичного курсу польського уряду в напрямку підтримки уніатів. Король Ян II Казимир видав наказ, за яким греко-католики мали змогу повернути під свій контроль втрачені церкви та монастирі. Однак, в цей же рік Ян II Казимир відмовився від влади, внаслідок чого почався період безкоролів'я. Внутрішньополітична ситуація, яка утворилась всередині Речі Посполитої через зречення корони, породила серед уніатів хвилю настороженості, адже в пам'яті греко-католицького духовенства залишились негативні спогади попереднього періоду безкоролів'я. Проте політика польських урядовців стосовно релігійного питання тримала і надалі чітку орієнтацію на уніатську церкву, тому 1668 р. сейм затвердив всі права і привілеї з'єднаної церкви, а під контроль греко-католиків перейшли Перемишльська єпархія та Ліщинська архимандрія.

Прихід в 1669 р. до влади нового короля М. Вишневецького зміцнив становище уніатської церкви, оскільки новообраний володар відразу продемонстрував підтримку греко-католикам. Того ж року він затвердив за уніатами всі їхні права та привілеї. Цьому безпосередньо посприяв митрополит Г. Коленда.

Гетьман П. Дорошенко очевидно намагався використати політичну ситуацію зміни влади в Речі Посполитій і активізував вимоги надання прав православним та передачу їм церков і маєтків, а також заборонити створення нових церков уніатам, про що йдеться в гетьманських інструкціях послам 1670 р. [Універсали, с. 386].

Проте конфесійна політика уряду Речі Посполитої залишалася сталою. Сейм 1670 р. не взяв до уваги вимогу козаків ліквідувати уніатську церкву, а наступного року спеціально створена комісія відкинула релігійні вимоги православних. На сеймі 1676 р. було прийнято ухвалу, згідно з якою православним було заборонено мати будь-які контакти з ієрархами у Константинополі та Московській державі та в'їзди і виїзди за кордон [Колодний, 2001, с. 277]. Нова суспільно-політична реальність обумовила поступовий перехід частини православних парафій в уніатство. Як свідчив І. Скочиляс на прикладі Перемишльської єпископії, «визнання парафіяльним пресвітером католицького ісповідання віри зазвичай супроводжувалося і

формальним переходом на унію очолюваної ним парафії» [Скочиляс, 2010, с. 247]. Проте показово є ще одна тенденція в цьому процесі. Досить часто такі переходити здійснювались таємно. Священники, які приймали унію, та навіть унійні ієрархи воліли не обнародувати такі дії. Ще в 1659 р. митрополит Коленда в своєму меморіалі «Спосіб з'єднання русинів» обґрунтовуючи ідею переходу на унію зазначав, що це повинно відбуватись таємно [Колодний, 2001, с. 276]. Очевидно, така обережність була обумовлена страхом розправ козаками та православними.

Андрусівське перемир'я породило хвилю обурення серед українського населення по обидва береги Дніпра. В Лівобережній Україні розпочались антимосковські повстання козаків, а в П. Дорошенка погіршилися стосунки з Річчю Посполитою. Після короткочасного об'єднання Правобережжя і Лівобережжя гетьман зробив ставку на підтримку Османської імперії. Це привело до нового раунду війни на землях Гетьманщини, в якій тепер активну участь брала і Висока Порта. В результаті Журавнєвське перемир'я 17 жовтня 1676 р. між Річчю Посполитою і Туреччиною в черговий раз розчленовувало Гетьманщину між сильними політичними гравцями. «Територіальний спір між Річчю Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана (польська влада розповсюджувалась тільки на територію, південно-східна лінія якої обмежувалась юрисдикцією білоцерківської й паволоцької фортець)» [Чухліб, 2003, с. 106]. Дане перемир'я звело нанівець гетьманат Правобережжя. В свою чергу уніатська церква під протекторатом Корони Польської і Римської курії успішно розвивалась, чому сприяв митрополит Кипріян Жоховський.

Висновки. В функціонуванні уніатської церкви другої половини XVII ст. можна умовно виділити два періоди, межею яких стало Андрусівське перемир'я 1667 р. між Московським царством та Річчю Посполитою. В першому періоді унійна церква перебувала в критичному стані, а політична влада і Гетьманщини, і Польської держави сприймали її як політичну карту, коштом якою намагались вирішити більш масштабні державно-політичні питання. Після 1667 р. уряд Речі Посполитої, прагнучи закріпитись в Правобережній Україні, перейшов до активної підтримки з'єднаної церкви. Польські урядовці, зважаючи на міжнародне становище та внутрішні проблеми, які точились в самій Гетьманщині, обрали чіткий курс на підтримку уніатів. Зважаючи на нові обставини, під управління греко-католиків повернулись всі церкви Холмсько-Белзької єпархії, а також Полоцька та Перемишльська єпархії. Самі уніати почали виступати активними учасниками політичної гри та стали активними захисниками власної віри.

Список використаних джерел та літератури

- Візер С., 2010. Конфесійний фактор у суспільно-політичних процесах України другої половини XVII ст., *Сумська старовина*, 31-32, 62-66.
- Візер С., 2013. Конфесійна ситуація в Україні в часи гетьманування Івана Виговського, *Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин: збірник наукових праць*, Житомир, 56-67.
- Іваненко-Коленда С., 2005. Гавриїл Коленда — греко-католицький митрополит часів Хмельниччини і Руїни, *Козацька спадщина*, 2, 89-93.
- Колодний та інші, 2001. *Історія релігії в Україні : у 10 томах*, Київ.
- Мудрий С., 1995. *Нарис історії Церкви в Україні*, Рим; Львів: Вид-во ОО. Василіан.
- Нарис історії Василіанського Чину Святого Йосафата*, 1992. Рим, 640.

Плохій С., 1993. Від Якова Суші до Атанасія Великого (огляд видань римських джерел з історії української церкви), *Український археографічний щорічник, II*, Київ : Наукова думка, 6-14.

Скочиляс І., 2010. *Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII ст.*, Львів.

Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). Київ ; Львів, 2004.

Чухліб Т., 2003. *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр.*, Київ; Нью-Йорк.

References

Chukhlib T., 2003. *Hetmany i monarkhy. Ukrainska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648 – 1714 rr.* [Hetmans and Monarchs: The Ukrainian State in International Relations, 1648 – 1714], Kyiv; Niu-York. [in Ukrainian].

Ivanenko-Kolenda S., 2005. Havryil Kolenda – hreko-katolytskyi mytropolyt chasiv Khmelnychchyny i Ruiny [Havryil Kolenda - Greek Catholic Metropolitan during the Khmelnytskyi Uprising and Ruin], *Kozatska spadshchyna*, 2, 89-93. [in Ukrainian].

Kolodnyi ta inshi, 2001. *Istoriia relihii v Ukraini: u 10 tomakh* [The History of Religion in Ukraine], Kyiv. [in Ukrainian].

Mudryi S., 1995. *Narys istorii Tserkvy v Ukraini* [An Essay on the History of the Church in Ukraine], Rym; Lviv: Vyd-vo OO. Vasylian. [in Ukrainian].

Narys istorii Vasylianskoho Chynu Sviatoho Yosafata [An Essay on the History of the Basilian Order of Saint Josaphat], 1992. Rym. [in Ukrainian]

Plokhii S., 1993. Vid Yakova Sushy do Atanasiia Velykoho (ohliad vydan rymskykh dzherel z istorii ukrainskoi tserkvy) [From Jacob Susa to Athanasius the Great: Review of Roman Source Publications on the History of the Ukrainian Church], *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk, II*, Kyiv: Naukova dumka, 6-14. [in Ukrainian].

Skochylas I., 2010. *Halytska (Lvivska) yeparkhiia XII – XVIII st.* [The Galician (Lviv) Eparchy from the 12th to the 18th Century], Lviv. [in Ukrainian].

Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657 – 1687) [Ukrainian Hetmans' Universal Declarations from Ivan Vyhovsky to Ivan Samoylovych (1657 – 1687)], Kyiv; Lviv, 2004. [in Ukrainian].

Vizer S., 2010. Konfesiiniy faktor v suspilno-politychnykh protsesakh Ukrainy druhoi polovyny XVII st. [The Confessional Factor in the Socio-Political Processes of Ukraine in the Second Half of the 17th Century], *Sumska starovyna*, 31-32, 62-66. [in Ukrainian].

Vizer S., 2013. Konfesiina sytuatsiia v Ukraini v chas hetmanuvannia Ivana Vyhovskoho [The Confessional Situation in Ukraine During the Reign of Ivan Vyhovsky], *Hadiatska uhoda v konteksti polsko-ukrainskykh vidnosyn: zbirnyk naukovykh prats*, Zhytomyr, 56-67. [in Ukrainian].

THE UNIATE CHURCH IN THE POLITICS OF UKRAINIAN HETMANS IN THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY

Svitlana Vizer

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor, Acting Head of the Department of History and Ethnology of Ukraine,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Rostyslav Sehed

Candidate of Historical Sciences,
Deputy Dean of the Faculty of History,
Associate Professor of the Department of History and Ethnology of Ukraine,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Nadiia Myshkevych

Student,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The authors of the research analyze the place of the Uniate denomination in the political course of the hetmans of Ukraine in the second half of the 17th century. The peculiarities of the development

of the Ukrainian Greek Catholic Church during the Cossack Hetmanate (I. Vyhovskyi, Yu. Khmelnytskyi, P. Teteria, and P. Doroshenko) are considered. The influence of the policy of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Hetman government on the position of the united church is clarified. In this article, the authors substantiated that the leaders of the Ukrainian Cossack state of the second half of the 17th century continued the policy of Hetman B. Khmelnytskyi about the Uniate confession and used the demand for the liquidation of the Greek Catholic Church as a method of pressure on the Polish government. In the politics of the Polish-Lithuanian Commonwealth until 1667, the Uniate Church did not have priority and was quite often sacrificed for the sake of establishing relations with the Cossacks. So, the authors determined the position of the Uniate hierarchs in social and political processes, which at that time was not particularly active. There is an analysis of the activities of Metropolitan Havryil Kolenda, especially his ambiguous position in the church due to non-recognition by the Polish government. Based on the analysis of the internal political situation in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the mid-60s of the 17th century, it is traced that the changes in the relations between the Polish government and the Uniate Church began in 1665 when Havryil Kolenda finally received official confirmation on the metropolitan throne. The sign of the change in the political course of the Polish-Lithuanian Commonwealth was the signing of The Truce of Andrusovo in 1667, as a result of which the Polish state abandoned the idea of returning Left-bank Ukraine. One of the major directions of the Polish government's policy was the support of the united church, which ensured the strengthening of their status in Right-bank Ukraine. So, the position of the Uniate bishops, who launched multifaceted development activities of their church institution, became much more effective.

Key words: The Uniate Church, Havryil Kolenda, Hetmans of Ukrainian Cossacks, Polish government, the russian tsardom, the Ukrainian Hetman State, international situation, The Truce of Andrusovo.

<https://doi.org/10.31392/VAN-2023.43-44.04>
УДК 930.2:311«18/19»(477)

ІСТОРІОГРАФІЯ ДІЯЛЬНОСТІ СТАТИСТИЧНИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Стрілець Василь Васильович

доктор історичних наук, кандидат юридичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,
Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ
e-mail: striletsv@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7790-5789>

Шевцова Євгенія Сергіївна

аспірантка кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,
Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ
e-mail: e.shevtsova209@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4304-6792>

Анотація. *Питання історіографії діяльності статистичних органів в Україні XIX – початку XX століть, що були представлені губернськими статистичними комітетами, земськими статистичними бюро та статистичними органами на західноукраїнських землях, знаходиться на початковій стадії розробки. У вітчизняній та закордонній науці різнопланова діяльність статистичних органів знайшла певне відображення в низці наукових праць, що потребує відповідного історіографічного аналізу та узагальнення. Автори пропонують історіографічну схему, розділивши праці істориків та статистиків, що присвячені тогочасній діяльності статистичних органів в Україні, на три періоди: праці другої половини XIX – початку XX ст., радянська та сучасна історіографія питання. Визначено особливості кожного періоду, узагальнено головні положення й оцінки дослідників. В наукових працях першого періоду акцентується увага на процесі становлення органів статистики та удосконаленні методів їх роботи, проблемах та прогалинах в їх діяльності, що пов'язані з фінансуванням установ, кадровим складом, відсутністю чіткого розподілу повноважень. Радянська історіографія розглядала питання організації і функціонування статистичної служби, аналізувала методи та прийоми збору статистичних матеріалів, намагалася узагальнювати результати діяльності статистичних органів. У сучасних наукових працях, що присвячені органам статистики в Україні зазначеного періоду, значна увага приділяється діяльності окремих регіональних статистичних установ, аналізується їх історико-краєзнавча діяльність, наукові доробки видатних діячів статистики. Матеріали статті можуть бути використані у подальших дослідженнях різнопланової, зокрема, історико-краєзнавчої, діяльності статистичних органів в Україні.*

Ключові слова: *губернські статистичні комітети, земська статистика, статистичні органи на західноукраїнських землях, історико-краєзнавчі дослідження.*

Постановка проблеми. Впродовж XIX – початку XX ст. на території України, що перебувала в складі різних держав, статистичні служби були представлені урядовими та неурядовими органами, головна мета діяльності яких

полягала в зборі та обробці статистичної інформації для потреб державного апарату. Здійснюючи статистичні дослідження окремих регіонів, аналізуючи їх економічні, соціальні, демографічні та інші особливості, ці органи видавали статистичні збірники, бюлетені та огляди, які є важливими джерелами з історії України. Разом з тим, губернські, земські, західноукраїнські статистичні органи завдяки своїй діяльності здійснили важливий внесок в розвиток історико-краєзнавчих досліджень українських земель зазначеного періоду. Різноманітна діяльність статистичних органів знайшла певне відображення в низці наукових праць, що потребує відповідного історіографічного аналізу та узагальнення.

Метою статті є систематизація та аналіз наукових праць, що присвячені діяльності статистичних органів в Україні XIX – початку XX ст., визначення стану наукової розробки питання.

Аналіз досліджень і публікацій. Історіографічні аспекти окремих напрямів діяльності статистичних органів в Україні певною мірою висвітлювалися у відповідних наукових працях другої половини XIX – початку XXI ст. Суто історіографічних розвідок діяльності статистичних органів в Україні XIX – початку XX ст. упродовж зазначеного періоду не було здійснено, що актуалізує запропоноване дослідження.

Виклад основного матеріалу. Вже на перших етапах своєї діяльності система урядової статистики Російської імперії, яку уособлювали губернські статистичні комітети, зіткнулася зі значними проблемами щодо методів збору та обробки статистичної інформації. До реформування напрямів діяльності, кадрового складу і фінансування комітетів, що відбулося впродовж другої половини XIX ст., ці органи ледве справлялися із надсиланням статичної інформації до Центрального статистичного комітету при Міністерстві внутрішніх справ, не говорячи вже про проведення додаткової краєзнавчої роботи. Це знаходить відображення в працях вчених і урядовців середини XIX ст., де вони намагались проаналізувати стан та прогалини в організації статистичної служби. Російський правознавець М. В. Варадінов, погодився з думкою тогочасного міністра внутрішніх справ Л. О. Перовського, цитуючи його слова у своїй праці, присвяченій діяльності МВС Російської імперії і його підрозділів: «Найважливішою причиною безуспішної дії Статистичного відділення був досі сам устрій цієї важливої частини: статистика складалася чиновниками місцевих поліцій, які не мали ні часу, ні бажання, ні потрібної освіченості» [Варадінов, 1862, с. 111].

Цінними для розуміння системи статистики на початку її формування та в процесі удосконалення її методів роботи є праці діячів урядової статистики. Так, дійсний статський радник, А. Б. Бушен, порівняв європейську та російську системи статистики і зробив висновки про необхідність реформування вітчизняної статистичної служби. Головну проблему він вбачає в невизначеності фінансування губернських статистичних комітетів, вирішення якої сприятиме активізації їх діяльності [Бушен, 1864, с. 92]. Є. К. Огородников робить висновок про ускладнення роботи Центрального статистичного комітету через відсутність чіткого розподілу повноважень між статистичними органами, а відомості, що збиралися ними з різних джерел, часто не лише не збігалися, але навіть суперечили одна одній [Огородников, 1867, с. 10].

До питання формування в Російській імперії розгалуженої системи статистичних комітетів та консолідації навколо них прогресивної плеяди дослідників та краєзнавців звернув ще в середині 70-х рр. XIX ст. В. І. Межов, який здійснив спробу укладання бібліографічного показника праць про діяльність статистичних комітетів з моменту їх заснування до 1873 р. [Межов, 1873]. Окремі аспекти діяльності органів статистики, зокрема питання професіоналізму службовців регіональних статистичних комітетів, піднімалися в статтях представників офіційної історіографії. Так, М. С. Голицин відмітив факт збору вихідних відомостей волосними писарями та повітовою поліцією, а не спеціально підготовленими професіоналами [Голицын, 1860]. М. П. Бочаров звернув увагу на здійснення непрофільних функцій зазначених установ: від збору інформації про флору і фауну – до участі в археологічних дослідженнях [Бочаров, 1871]. Узагальнену характеристику містять монографії О. О. Кауфмана [Кауфман, 1912; Кауфман, 1922] та М. О. Каблукова, в яких комплексно висвітлювалося формування системи статистики в Російській імперії. На погляд М. О. Каблукова, який зіставляв російську статистику із західноєвропейською, розвиток статистики тісно пов'язаний із загальною культурою і освіченістю населення, і ці фактори значною мірою впливають на точність досліджень [Каблуков, 1915, с. 251].

В результаті Земської реформи 1864 р. в українських губерніях у складі Російської імперії з'явилася земська статистична служба, діяльність якої теж знайшла відображення в історичних працях початку XX ст.

І. П. Білоконський, який з 1886 р. працював на ниві української земської статистики в Житомирі та Харкові, у своїй монографії «Земський рух: земство і конституція» підкреслює постійний тиск на земську інтелігенцію, й особливо статистиків, з боку влади та поліції, котрі намагались знайти серед них «неблагонадійних» [Белоконский, 1910, с. 7]. За ствердженням дослідника О. В. Пешехонова діяльність земських статистиків ускладнювалася умовами безпосередньої роботи серед народних мас. За його словами, земським статистикам доводиться мати справу не лише з «мертвими цифрами», а передовсім із живими людьми в несприятливих умовах: «з одного боку, надзвичайна напруга їх власної нервової організації, що пригнічується великою кількістю вражень і праці, а з іншого – схвильований стан психіки того населення, з яким їм доводиться мати справу». «Відомо, яке враження справляють навіть найпростіші переписи на масу; земська ж статистика змушена і торкатися найболючіших та інтимніших сторін її життя», – підкреслював О. В. Пешехонов [Пешехонов, 1901, с. 178-179].

С. М. Велецький, який 1891 р. з дозволу департаменту поліції був прийнятий на службу до статистичного бюро Полтавського губернського земства, здійснив значний внесок у висвітлення процесу формування земських органів статистики (статистичних бюро). Досліджуючи земську статистику, він визначив спільні риси в характері діяльності статистичних органів імперії. У роботі «Земська статистика» докладно описано процес становлення та розвитку земських статистичних органів та їх стан на початок XX ст. Автор аналізує прийоми та методи дослідження, що використовувалися земською статистикою. Особливою заслугою С. М. Велецького є використання як джерел свого дослідження значної кількості вже тоді важкодоступних земських збірок та архівних матеріалів [Велецкий, 1899].

Процес становлення і розвитку статистичних органів на західноукраїнських землях вивчали як окремі статистици, так й історики та краєзнавці, котрі зазвичай критично ставились до урядової статистики. 1892 р. побачила світ праця визначного українського письменника, вченого і публіциста І. Я. Франка «Галицьке краєзнавство». Він характеризує діяльність австро-угорської статистичної служби на території Галичини, надає оцінку її методам збору статистичних даних. Характеризуючи основне періодичне видання галицької крайової статистичної служби «Wiadomości statystyczne» у перші роки його існування І. Я. Франко зазначає, що видання відповідало насамперед поточним потребам автономного управління та його органів, тому оприлюднювало воно переважно адміністративну та фінансову статистику. Найважливіша надрукована 1878 р. у виданні праця «Муніципальна статистика в Галичині», крім зосереджених у вступі цінних історичних матеріалів, ще мало виходить за рамки офіційної адміністративної статистики. «Для глибшого розуміння структури і розвитку галицького суспільства «Wiadomości» дали надзвичайно мало матеріалу, і лише в останніх роках помітно певний прогрес у цьому напрямі (статистика великої земельної власності)», – зазначає І. Я. Франко [Франко, 1986, с. 120-121].

Західноукраїнську статистику критикує й дослідник В. Г. Барвінський у своїй праці «Досліди з поля статистики», що була опублікована у Львові 1901 р. Вчений наголошує, що необхідність у власному статистичному дослідженні галицького населення виникає через недостовірність попередніх урядових переписів, а саме від 1880 р.: «Не ми числили себе, а нас почислено!» [Барвінський, 1901, с.8] Дослідник уточнює, що у «списових табелях» не було рубрики «народність», чим уряд намагався приховати реальну кількість українців в Галичині. Підкреслюючи важливе значення точних статистичних даних вчений зауважив, що немає такої сфери суспільного життя, де статистика не мала б своєї великої ваги, бо вона говорить беззаперечними цифрами [Барвінський, 1901, с. 7].

Відомий український учений і громадсько-політичний діяч С. С. Дністрянський виокремлює три складові діяльності урядової статистичної служби на західноукраїнських землях: військовий, етнографічний і політичний. Військовий етап охоплює час від приєднання краю до Австрійської імперії й до середини XIX ст. і характеризується підпорядкуванням статистики народонаселення військовим потребам. Другий етап розпочався 1846 р. і тривав до 70-х рр. XIX ст., коли державна статистика поставила за мету скласти науково обґрунтовану етнографічну карту Австрійської імперії. Третій – політичний етап, розпочався 1878 р., коли Центральна статистична комісія Австро-Угорщини створила спеціальний комітет для розгляду питання про національний склад населення імперії [Дністрянський, 1909, с. 26].

Діяльність статистичних органів XIX – початку XX ст. знайшла своє відображення і в радянській історіографії. Історична наука радянського періоду приділяла увагу становленню та розвитку в основному державної статистичної служби. У радянській історіографії розглядалися питання організації і функціонування статистичної служби, але в більш практичному сенсі. Дослідники намагалися проаналізувати методи та прийоми збору статистичних матеріалів, а також результати статистичних і краєзнавчих досліджень, що здійснювалися органами статистики Російської імперії.

У 1926 р. вийшла друком праця З. М. Свамицької та М. А. Свамицького «Земские подворные переписи 1880 – 1913 гг. Поуездные итоги», в якій було критично проаналізовано подвірні переписи, що проводилися земськими статистичними органами, та їх спроби надати загальні звіти. Автори стверджують, що земські службовці майже не пояснювали, якими методами вони користуються під час опрацювання статистичного матеріалу, як саме аналізувалися і узагальнювалися результати збору статистичної інформації. У передмові автори позитивно оцінюють своїх попередників, зокрема зазначають, що значно полегшують роботу дослідників праця «Земська статистика» С. М. Велецького, використання якої, зокрема, істотно сприяло аналізу програм подвірних переписів та інструкцій до них [Свамицкая, Свамицкий, 1926]. Радянський економіст і демограф А. І. Гозулов у своїх працях критикує імперську систему статистики, методи збору інформації, точність тогочасних статистичних даних. Він стверджує, що статистичні дослідження мали б завершуватися публікацією їх результатів, але в царській Росії статистичні розробки не завжди оприлюднювалися, а залишалися надбанням архівів і не мали систематичного характеру та часто переривалися. Вчений констатує, що не всі матеріали можна було використовувати для практичних та наукових цілей [Гозулов, 1957, с. 29-30].

Загалом в радянській історіографії питання організації та діяльності регіональних статистичних органів, зокрема їх внесок в розвиток краєзнавства, не знайшли системного і розгорнутого висвітлення.

З 90-х рр. XX ст. у зв'язку з розвитком краєзнавства в історичних працях більша увага приділяється діяльності окремих регіональних статистичних органів. на предмет їх історико-краєзнавчої діяльності. Діяльність статистичних органів на Одещині в XIX – на початку XX ст.. знайшла відображення в дисертаційній роботі Н. О. Котової. Авторка зауважує, що в багатьох випадках органи статистики в українських регіонах через накопичення різноманітної за змістом інформації, в силу службових обов'язків, вийшли за межі визначених завдань і трансформувалися в осередки краєзнавчих, етнографічних, статистичних, археологічних, історичних досліджень [Котова, 2002, с. 9].

Цікавою з огляду на аналіз історико-краєзнавчих досліджень статистичних комітетів, є стаття Н. П. Слобожаніної «Історико-етнографічні публікації у періодичних виданнях Чернігівського губернського статистичного комітету другої половини XIX ст.» [Слобожаніна, 2008]. Участь земств Лівобережної України, зокрема їх статистичних органів, в історико-краєзнавчому русі аналізує й А. А. Гапієнко [Гапієнко, 1999]. О.В. Герінбург зосереджує увагу на вивченні соціального складу населення Херсонської губернії за матеріалами фронтального опису усіх повітів, що був проведений Статистичним відділенням Херсонського земства впродовж 1882 – 1887 рр. [Герінбург, 2008].

Окремо варто виділити сучасні праці, присвячені статистам, які здійснювали етнографічно-краєзнавчі дослідження. Е. В. Галицька в статті «Пам'яті земських статистиків» не тільки наголошує, що земська статистика – важливий етап становлення статистичних досліджень в Україні, але й виділяє окремий «чернігівський тип» статистики. Серед представників цього напрямку авторка називає таких діячів: П. П. Червінський (1849 – 1931), О. О. Русов (1847 – 1915), В. Є. Варзар (1851 – 1940) та О. П. Шлікевич (1849 – 1909) [Галицька, 2019]. Науковій спадщині

чернігівського статистика О. О. Русова присвячено статтю Е. В. Галицької, О. К. Прімерової, С. В. Семіколенової «Життєвий шлях і наукова спадщина О. О. Русова (до 170-ї річниці з дня народження)», де проаналізовано його головні праці, викладацька діяльність, наукові погляди [Галицька, Прімерова, Семіколенова, 2017].

Н. М. Кармазіна присвятила працю історико-археологічній діяльності В. І. Гошкевича, як видатного історика, публіциста, статистика, який обіймав посаду секретаря Херсонського губернського статистичного комітету. Авторка зауважує: «У вивчення, збереження і популяризацію культурної спадщини Півдня України В. І. Гошкевич зробив помітний внесок, ставши по праву засновником пам'яткознавства на Херсонщині» [Кармазіна, 2013, с. 63].

Узагальнення наукового доробку статистиків, осмислення досвіду їх діяльності, а також оцінку їхнього внеску в розвиток історико-краєзнавчих досліджень українських регіонів знаходимо в статтях О. О. Петрова, В. В. Бобкова та О. А. Макієнка. О. О. Петров розглядає праці земських статистиків як джерело суспільної та історичної думки другої половини XIX – початку XX ст., визначаючи статистику, насамперед, як «засіб пізнання суспільства» [Петров, 2004]. В. В. Бобков вводить до наукового обігу інформацію про майже двохсот службовців статистичних органів Таврійської губернії, аналізує їх діяльність та життєвий шлях [Бобков, 2004]. О. А. Макієнко висвітлює формування теоретичних і методологічних засад статистики через критичний аналіз та засвоєння наукової спадщини службовців-статистиків Херсонського земства [Макієнко, 2008].

Висновки. Згідно з хронологічним підходом, історіографічний доробок з історії діяльності статистичних органів в Україні XIX – початку XX століть можна з певною мірою умовності розділити на наступні групи: 1) праці другої половини XIX – початку XX ст., тобто, сучасників діяльності статистичних органів зазначеного періоду, де акцентується увага на процесі становлення органів статистики та удосконаленні методів їх роботи, проблемах та прогалинах в їх діяльності, що пов'язані з фінансуванням установ, кадровим складом, відсутністю чіткого розподілу повноважень; 2) напрацювання радянської історіографії, що розглядала питання організації і функціонування статистичної служби, аналізувала методи та прийоми збору статистичних матеріалів, намагалася узагальнювати результати діяльності статистичних органів; 3) сучасні наукові праці українських дослідників, які розкривають питання історико-краєзнавчих розвідок губернських, земських та західноукраїнських статистичних органів, їх внесок у дослідження етнографії і культури краю, містять аналіз наукової спадщини видатних діячів статистики.

Отже, історіографія зазначеного питання представлена низкою наукових праць, що висвітлюють особливості організації статистичної служби, аналізують методи та прийоми збору статистичних матеріалів, узагальнюють внесок органів статистики та окремих діячів у активізацію історичних і краєзнавчих досліджень українських регіонів.

Список використаних джерел та літератури

- Барвінський, В.Г., 1901. Досліди з поля статистики. Львів: Друкарня тов. ім. Шевченка, 49 с.
Белокопский, И.П., 1910. Земское движение: земство и конституция. М., 182 с.

- Бобков, В.В., 2004. Статистики Таврической губернии (XIX - начало XX века): Биобиблиографический указатель / Под ред. и вступ. ст. А.А. Непомнящего. Серия «Биобиблиография крымоведения». Вып. 1. Симферополь: Таврия, 304 с.
- Бочаров, Н. П., 1871. Об участии губернских статистических комитетов в отечественной археологии. *Труды I Археологического съезда*. Т. I. М., С. 124–129.
- Бушен, А.Б., 1864. Об устройстве источников статистики населения в России. СПб., 122 с.
- Варадинов, Н. В., 1862. История Министерства внутренних дел. СПб., Ч. 3. Кн. 3. С. 111.
- Велецкий, С. Н., 1899. Земская статистика. Справочная книга по земской статистике в двух частях. М., XL, 422 с.
- Галицька, Е. В., Прімерова, О. К., Семіколенова, С. В., 2017. Життєвий шлях і наукова спадщина О.О. Русова (до 170-ї річниці з дня народження). *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: «Економічні науки». № 4 (4), С. 49-53.
- Галицька, Е. В., 2019. Пам'яті земських статистиків. *Статистика України*. № 4. С. 136-138.
- Галієнко, А. А., 1999. Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-ті – 1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. НАН України, Ін-т історії України. К., 19 с.
- Герінбург, О. В., 2008. Дослідження соціального складу населення Херсонської губернії земськими статистиками (80-ті рр. XIX ст.). *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. Вип. 14. С. 8-18.
- Гозулов, А.И., 1957. История отечественной статистики: краткий очерк. М: Госстатиздат, 226 с.
- Голицын, Н.С., 1860. О мерах к устройству статистических источников и работ в России. *Журнал министерства внутренних дел*. Ч. 3. С. 9–15.
- Дністрянський, С. С., 1909. Національна статистика. Студії з поля суспільних наук і статистики / За редакцією М. Грушевського. Львів: 3 друкарні НТШ під зарядом К. Беднарського, Т. I. С. 19–49.
- Каблуков, Н.А., 1915. Теория и методы статистики: основные моменты ее развития: краткий очерк статистики народонаселения. М., 346 с.
- Кармазіна Н. М., 2013. Дослідник старожитностей Півдня України: Віктор Іванович Гошкевич (1860–1928). *Краєзнавство*. № 3. С. 61-64.
- Кауфман, А.А., 1912. Статистика, ее приемы и ее значение для общественных наук. М., 176 с.
- Кауфман, А.А., 1922. Статистическая наука в России: Теория и методология: 1806–1917. М.
- Котова, Н. О., 2002 Діяльність статистичних комітетів на Одещині у XIX – на початку XX століття : дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 – історії України. Одеса, 212 арк.
- Макієнко, О. А., 2008 Теоретичні та методологічні проблеми земської статистики у працях службовців-статистиків Херсонського земства. *Південний архів*. Сер. : Історичні науки. Вип. 28-29. С. 236-247.
- Межов, В.И., 1873. Библиографический указатель книг и заключающихся в них статей, обнимающих деятельность статистических комитетов с самого начала их учреждения вплоть до 1873 г. СПб.
- Огородников, Е. К., 1867. Общий обзор записей по ведомствам и главным управлениям Империи. СПб.: Типогр. Мин-ва внутр. дел.
- Петров, О. О., 2004. Праці земських статистиків як джерела суспільної та історичної думки другої половини XIX – початку XX ст.. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України*: 36. наук. праць. Дніпропетровськ, С. 36–43.
- Пешехонов, А.В., 1901. Кризис в земской статистике. *Русское богатство*. № 12. С.167-189.
- Свавицкая, З.М., Свавицкий, Н.А., 1926. Земские подворные переписи 1880– 1913 гг.: по-уездные итоги. М., С. 2–14.
- Слобожаніна, Н. П., 2008. Історико-етнографічні публікації у періодичних видання Чернігівського губернського статистичного комітету другої половини XIX ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 6: Історичні науки, Вип. 6 С. 154–158.
- Франко, І. Я., 1986. Галицьке краєзнавство. *Твори у 50-ти томах*. К., Т. 46. Кн. 2. С. 116–160.

References

- Barvinskyi, V.H., 1901. Doslidy z polia statystyky [Experiments in the field of statistics]. Lviv: Drukarnia tov. im. Shevchenka, 49 s. [in Ukrainian].
- Belokonskij, I.P., 1910. Zemskoe dvizhenie: zemstvo i konstituciya [Zemstvo movement: zemstvo and constitution]. M., 182 s. [in Russian]
- Bobkov, V.V., 2004. Statistiki Tavricheskoy gubernii (XIX - nachalo XX veka): Biobibliograficheskij ukazatel [Statistics of Tavricheskiy province (XIX - beginning of XX century): Biobibliographic index] / Pod red. i vstup. st. A.A. Nepomnyashego. *Seriya «Biobibliografiya krymovedeniya»*. Vyp. 1. Simferopol: Tavriya, 304 s. [in Russian]
- Bocharov, N. P., 1871. Ob uchastii gubernskih statisticheskikh komitetov v otechestvennoj arheologii [On the participation of provincial statistical committees in national archeology]. *Trudy I Arheologicheskogo sezda*. T. I. M., S. 124–129. [in Russian]
- Bushen, A.B., 1864. Ob ustrojstve istochnikov statistiki naseleniya v Rossii [On the arrangement of sources of population statistics in Russia]. SPb., 122 s. [in Russian]
- Dnistrianskyi, S. S., 1909. Natsionalna statystyka. Studii z polia suspilnykh nauk i statystyky [National statistics. Studies in the field of social sciences and statistics] / Za redaktsiieiu M.Hrushevskoho. Lviv: Z drukarni NTSh pid zariadom K. Bednarskoho, T. 1. S. 19–49. [in Ukrainian].
- Franko, I. Ya., 1986. Halytske kraieznavstvo [Galician local history]. *Tvory u 50-ty tomakh*. K., T. 46. Kn. 2. S. 116–160. [in Ukrainian].
- Golicyn, N.S., 1860. O merah k ustrojstvu statisticheskikh istochnikov i rabot v Rossii [On measures for the arrangement of statistical sources and works in Russia]. *Zhurnal ministerstva vnutrennih del*. Ch. 3. S. 9–15. [in Russian]
- Gozulov, A.I., 1957. Istoriya otechestvennoj statistiki: kratkij ocherk [History of domestic statistics: a brief outline]. M: Gosstatizdat, 226 s. [in Russian]
- Halytska, E. V. , Primierova, O. K. , Siemikolenova, S. V., 2017. Zhyttievyi shliakh i naukova spadshchyna O.O. Rusova (do 170-yi richnytsi z dnia narodzhennia) [Life path and scientific heritage of O.O. Rusov (to the 170th anniversary of his birth)] *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka»*. Serii: «Ekonomichni nauky». № 4 (4), S. 49-53 [in Ukrainian].
- Halytska, E. V., 2019. Pamiati zemskykh statystykyv [In memory of Zemstvo statisticians]. *Statystyka Ukrainy*. № 4. S. 136-138. [in Ukrainian].
- Hapiienko, A. A., 1999. Uchast zemstv Livoberezhnoi Ukrainy v istoryko-kraieznavchomu rusi (1870-ti – 1918 rr.) [Participation of zemstvos of the Left Bank of Ukraine in the historical and local studies movement (1870s - 1918)]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. K., 19 s. [in Ukrainian].
- Herinburh, O. V., 2008. Doslidzhennia sotsialnoho skladu naselennia Khersonskoi hubernii zemskymy statystykamy (80-ti rr. XIX st.) [Research of the social composition of the population of Kherson province by zemstvo statisticians (80s of the 19th century)]. *Intelihtsiia i vlada. Serii: Istoriia*. Vyp. 14. S. 8-18. [in Ukrainian].
- Kablukov, N.A., 1915. Teoriya i metody statistiki : osnovnye momenty ee razvitiya: kratkij ocherk statistiki narodonaseleniya [Theory and methods of statistics: basic moments of its development: a brief outline of population statistics]. M., 346 s. [in Russian]
- Karmazina N. M., 2013. Doslidnyk starozhytnosti Pivdnia Ukrainy: Viktor Ivanovych Hoshkevych (1860–1928) [Antiquities Researcher of Southern Ukraine: Viktor Ivanovich Goshkevich (1860–1928)]. *Kraieznavstvo*. № 3. S. 61-64. [in Ukrainian].
- Kaufman, A.A., 1912. Statistika, ee priemy i ee znachenie dlya obshestvennykh nauk [Statistics, its methods and its significance for public sciences]. M., 176 s. [in Russian]
- Kaufman, A.A., 1922. Statisticheskaya nauka v Rossii: Teoriya i metodologiya: 1806–1917 [Statistical Science in Russia: Theory and Methodology: 1806–1917]. M. [in Russian]
- Kotova, N. O., 2002. Diialnist statystychnykh komitetiv na Odeshchyni u XIX – na pochatku XX stolittia [The activity of statistical committees in Odesa in the 19th and early 20th centuries] : dys. ...kand. ist. nauk: 07.00.01 – istorii Ukrainy. Odesa, 212 ark. [in Ukrainian].
- Makiienko, O. A., 2008. Teoretychni ta metodolohichni problemy zemskoi statystyky u pratsiakh sluzhbovtiv-statystykyv Khersonskoho zemstva [Theoretical and methodological problems of zemstvo statistics in the writings of statisticians of the Kherson zemstvo]. *Pivdennyi arkhiv. Ser.: Istorychni nauky*. Vyp. 28-29. S. 236-247. [in Ukrainian].

Mezhov, V.I., 1873. Bibliograficheskij ukazatel knig i zaklyuchayushihysya v nih statej, obnimayushih deyatelnost statisticheskikh komitetov s samogo nachala ih uchrezhdeniya vplot do 1873 g [Bibliographic index of books and articles included in them covering the activities of statistical committees from the beginning of their establishment until 1873]. SPb. [in Russian]

Ogorodnikov, E. K., 1867. Obshij obzor zapisej po vedomstvam i glavnym upravleniyam Imperii [General overview of records by departments and main administrations of the Empire.]. SPb.: Tipogr. Min-va vnutr. del. [in Russian]

Peshehonov, A.V., 1901. Krizis v zemskoj statistike [Crisis in Zemstvo statistics]. *Russkoe bogatstvo*. № 12. S.167-189. [in Russian]

Petrov, O. O., 2004. Praci zemskih statistikiv yak dzherela suspilnoyi ta istorichnoyi dumki drugoyi polovini XIX – pochatku XX st. [Works of Zemstvo statisticians as a source of social and historical thought of the second half of the 19th - beginning of the 20th century]. *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemi istoriyi Ukrayini: Zb. nauk. prac.* Dnipropetrovsk, S. 36–43. [in Ukrainian].

Slobozhanina, N. P., 2008. Istoryko-etnografichni publikatsii u periodychnykh vydannia Chernihivskoho hubernskoho statystychnoho komitetu druhoi polovyny XIX st. [Historical and ethnographic publications in the periodicals of the Chernihiv Provincial Statistical Committee of the second half of the 19th century]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya 6: Istorychni nauky*, Vyp. 6 S. 154–158. [in Ukrainian].

Svavickaya, Z.M., Svavickij, N.A., 1926. Zemskie podvornye perepisi 1880– 1913 gg.: po-uezdnye itogi [Zemsky courtyard census 1880–1913: district-by-uezd results]. M., S. 2–14. [in Russian]

Varadinov, N. V., 1862. Istoriya Ministerstva vnutrennih del [History of the Ministry of Internal Affairs]. SPb., Ch. 3. Kn. 3. S. 111. [in Russian]

Veleckij, S. N., 1899. Zemskaya statistika. Spravochnaya kniga po zemskoj statistike v dvuh chastyah [Zemstvo statistics. Reference book on Zemstvo statistics in two parts]. M., XL, 422 s. [in Russian]

HISTORIOGRAPHY OF THE ACTIVITIES OF STATISTICAL BODIES IN UKRAINE IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

Vasyl Strilets

Doctor of Historical Sciences, Candidate of Law,
Professor of the Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Shevtsova Yevheniia

Postgraduate of the Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The historiography issue of statistical bodies' activities in Ukraine in 19th and early 20th centuries, which were presented by provincial statistical committees, zemstvo statistical bureaus and statistical bodies in western Ukrainian lands, is at the initial stage of development. In domestic and foreign science, the multifaceted activity of statistical bodies has found a certain reflection in a number of scientific works, which requires appropriate historiographical analysis and generalization. The authors propose a historiographic scheme, dividing the works of historians, statisticians, and economists devoted to the contemporary activity of statistical bodies in Ukraine into three periods: the works of the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries, Soviet and modern historiography of the issue. The features of each period are determined, the main standpoints and assessments of researchers are summarized. The materials of the article can be used in further studies of the multifaceted activities of statistical bodies in Ukraine. In the scientific works of the first period, attention is focused on the process of statistical bodies' formation and improvement of their ways of working, problems and gaps in their work related to institution financing, staffing, lack of a clear division of powers. The Soviet historiography considered the organization and functioning of the statistical service, analyzed the methods and techniques of collecting statistical materials, and tried to summarize the results of statistical research. In modern scientific works devoted to Ukraine's statistical bodies of the specified period, considerable attention is paid to the activities of individual regional statistical institutions, their historical and local history activities, as well as the scientific achievements of prominent statisticians.*

Key words: provincial statistical committees, zemstvo statistics, statistical bodies in Western Ukrainian lands, historical and local studies.

НАВЧАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ПРОГРАМИ ПРОФЕСОРА ПРОТОІЄРЕЯ ФЕДОРА ІВАНОВИЧА ТИТОВА

Іваничко Юрій Миколайович

Клірик Свято-Пантелеїмонівського храму, м.Київ

e-mail: mongol91@ukr.net

Анотація. Видатний науковець та професор Київської духовної академії протоієрея Федір Іванович Титов є не просто серйозним істориком, але й взірцем священника-науковця; багатогранної особистості, яка прагнула поєднати в собі духовність та консерватизм із необхідною для історика неупередженістю у своїх судженнях та дослідженнях. Хоча, разом із тим, безумовно, його історичні напрацювання не є повністю ідеальними чи позбавленими недоліків. У запропонованій статті розглядається внесок професора протоієрея Ф. І. Титова у вивчення історії православної церкви на території України. Говорячи про професора прот. Ф. І. Титова як про серйозного історика в контексті дослідження ним історії українського православ'я, ми не можемо оминати методологію його наукових пошуків. Яскраво це виражено в навчально-історичних програмах історії церкви, які він викладав в Київській духовній академії. Їх лівову частку складає саме історія діяльності православної церкви в Україні. Сюди входять: історія єпархій, монастирів та церков; основні етапи християнізації Київської Русі; історія протистояння православної церкви з унією, діяльність православних братств тощо. Запропонована стаття також відображає процес викладання, виховання та навчання студентів в Київській духовній академії на межі XIX – XX ст.

Ключові слова: православна церква, Київська духовна академія, Федір Іванович Титов, навчально-історичні програми.

Постановка проблеми. Будь-який учений зазнає впливу попередників, а його науковий світогляд формується у відповідності до особливостей становлення його особистості. Науковий метод ученого завжди класифікується сучасниками та нащадками в якості вже сформованого та такого, що зазнав впливів, як керівників, так і критиків його наукових праць та історичних пошуків. Для того, щоб оцінити належним чином особливості дослідження та викладання проф. прот. Ф.І. Титовим історії православної церкви в Україні нам стане в нагоді зміст навчально-історичних програм, спираючись на які, він викладав в Київській духовній академії з 1890 р. по 1919 р.

Навчально-історичні програми були обрані в якості предмету дослідження не випадково. Навчально-історична програма, особливо викладача з великим педагогічним стажем та професійного історика, яким, без перебільшень був отець Ф. І. Титов, часто може дати нам набагато більше уявлень про його історичний метод та розуміння певних акцентів, які він робив у процесі викладання навчального матеріалу, ніж інші типи інформаційних джерел.

Метою дослідження є аналіз навчально-історичних програм проф. прот. Ф. І. Титова, що присвячені історії православної церкви в Україні.

Огляд джерел. Запропонована стаття базується на архівному матеріалі з особистого фонду Ф. І. Титова (ф. 175) Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського.

Виклад основного матеріалу. У питанні щодо аналізу навчально-історичних програм проф. прот. Ф. І. Титова, слід зазначити, що ці програми, якщо не зважати на кон'юнктуру доби за якої вони створювалися, являють собою систематичну, виважену та педагогічно коректну працю, яка не лише відображає освітній рівень Київської духовної академії тих років, але й є одним із джерел для з'ясування можливих впливів на сучасну богословську науку. Щодо навчально-методичних матеріалів проф. прот. Ф. І. Титова, які стосуються власне історії православної церкви в Україні, то загалом в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського містяться 14 навчально-історичних програм отця Федора для студентів III та IV курсу, що проходять під номерами: 178 [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 10], 180 [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 11], 181 [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 11], 182 [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 11], 183 [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 10], 184 [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 12], 185 [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 11], 186 [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 12], 187 [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 12], 188 [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 12], 189 [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 10], 190 [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 10], 191 [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 11]; два конспекти лекцій під номерами: 198 [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 10], 199 [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 13] та два огляди лекцій, що були прочитані проф. прот. Ф.І. Титовим для IV і III курсів академії (номера: 192 [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 9] та 193 [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 9] відповідно). Також є наявні конспекти лекцій по історії церкви «в записках студентів» (№ 194, № 195, № 196 та № 197) [ІР НБУВ, ф. 175, арк. 10]. Із усіх зазначених документів, перші чотирнадцять являють собою рукописи, що збереглися майже в ідеальному стані, а конспекти та огляди – машино-набрані тексти такого ж рівня читабельності.

З-поміж означених програм найбільш вирізняється програма для 1899/1900 н. р. В ній містяться такі назви лекцій, яких більше немає в жодній з названих вище програм, а саме: «Свідчення про життя і діяльність київських митрополитів до кінця 16 ст.» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 180, арк. 2], «Підготування до унії, її запровадження й заперечення її православними в 1596 р.» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 180, арк. 2], «Боротьба з унією після її введення і до 1620 р.», «Відновлення православної ієрархії і боротьба з уніатами і польським урядом» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 180, арк. 4], «Деяльність київського митрополита П. Могили. Стан митрополії після смерті П. Могили» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 180, арк. 5], «Склад Київської митрополії, кількість єпархій, відомості про окремі єпархії Київської митрополії, її внутрішній устрій, органи церковного управління, церковний суд в митрополії, участь мирян в церковних справах, право патроната» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 180, арк. 6], «Церковні братства, монастирі і чернецтво», «Освітня і вчительство, школи і друкарні в Київській митрополії» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 180, арк. 6], «Стан і джерела утримання приходського духовенства» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 180, арк. 7].

Щодо огляду лекцій, то тут можна відмітити ряд спільних та відмінних тем. При чому, основним документом тут виступає № 193 (огляд за 1918 – 1919 н. р.), тобто лекції, що були прочитані буквально в рік закриття Київської духовної академії. Перерахуємо ці теми: І. спільні: «Критичний розбір літописної повісті про відвідування Русі св. ап. Андрієм Первозваним» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 3], «Сліди християнства в Криму і прилеглих до нього місцях: про грецькі колонії і їх

культурний вплив» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 3]; «Єпархії і їх єпископи в Криму» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 4]; 3) «Печерне чернецтво в Криму» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 4], «Вплив іконоборницьких смут у Візантії на стан кримського християнства» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 4], «Особистість Олега і значення його діяльності в процесі християнізації Київської Русі» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 4], «Ігор і стан християнства при ньому в Києві» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 4], «Характеристика кн. Святослава, як особистості» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 4], «Воєнна політика Святослава» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 4], «Значення діяльності Святослава в історії християнізації руського народу» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 4], «Християнська політика Ярополка» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 4], 11) «Воєнна політика кн. Володимира» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 5], «Зміна в релігійному настрої Володимира» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 5], «Критика Голубинського з поводу хрещення Володимира і руського народу» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 5], «Слабкі сторони критики Голубинського» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 5], «Характеристика духовної особистості Володимира в літописі» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 5], «Християнська діяльність Володимира і життя його синів Бориса і Гліба» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 5], «Відкриття мощів св. Володимира в київській Десятинній церкві в 1636 р.» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 6], «Залежність руської церкви від константинопольського патріарха» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 6], «Форми залежності. Позитивні і негативні сторони значення залежності» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 6], «Зародження і оживлення церковно-народної самосвідомості і самовизначення в Київській Русі 11 – 12 ст.» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 6], «Іларіон перший руський митрополит на Русі» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 6]; II відмінні: 1) «Історія Московської митрополії (з 1589 р. патріархату) до створення св. Синоду» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 4], 2) «Огляд історії Київської митрополії 1461 – 1686 рр.» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 193, арк. 5].

В цій, а також низці інших програм, ми бачимо розгляд питання, що не лише не втратило своєї актуальності до сьогодні, але й на тлі процесів, що стоять на заваді канонічної єдності православної церкви в Україні, отримало «другий подих». Мова йде про приєднання Київської митрополії до Московського патріархату у 1686 р. Хоча отець Федір і не працював з архівами, в яких зберігалися оригінальні рукописи, і не міг компетентно пояснити різницю між московськими документами та тими, що були наявні в архівах Константинопольського патріархату, проте він вдався до всестороннього аналізу питання церковних юрисдикцій, оперуючи не лише конкретними датами та фактами, але й пропонуючи студентами власний аналіз історичних подій.

Ще одним цікавим моментом, що стосується дослідження історії православної церкви на території України в працях прот. Ф. І. Титова, є питання християнізації Криму, історії його монастирів, єпархій, їх становища. Виклад отцем Федором лекційного матеріалу студентам Київської духовної академії в цьому питанні був позбавлений будь-якого політичного навантаження, хоча, зрозуміло, що історію самого Криму, який 1783 р. після смерті останнього хана Шахін-Гірея був в односторонньому порядку приєднаний Російською імперією, отець Ф. І. Титов не міг сприймати абсолютно неупереджено. Для професора Ф. І. Титова Крим – це важливе

місце, адже саме в Херсонесі, ймовірно, над святим рівноапостольним князем Володимиром і було звершено Таїнство Хрещення.

Питання християнізації Криму було не лише предметом цікавості навчально-методичних програм Київської духовної академії, але й темою семестрових творів студентів IV курсу. Зокрема, в другому зошиті отця Федора Титова, що призначався для запису відгуків та зауважень на твори студентів, знаходимо коментар до семестрового твору студента М. Зеленецького: «Християнство в Тавриді з часів появи його тут до X століття». Проф. прот. Ф. І. Титов вказує на наявність у вступі до роботи «критичних зауважень і огляду літератури» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 227, арк. 5], а на стор. 9 (5 стор. власне твору) вказує на особливості інтерпретації автором «історичних фактів» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 227. Арк. 9], під чим він розуміє наріжний принцип суворого та неупередженого об'єктивізму будь-якого історика-науковця.

З плином часу проф. прот. Ф. І. Титов розширює свої навчально-історичні програми та наповнює їх важливою складовою: разом із викладом історичних фактів та поясненням тих чи інших причин, що призвели до змін у внутрішньоцерковному житті, отець Федір вдається до усестороннього аналізу історичних особистостей, що мають відношення до християнізації Київської Русі. Цікаво те, що професор Ф. І. Титов вдається до викладу психологічних портретів державних діячів. Вперше такі портрети з'являються в навчальній програмі за рік до закриття Київської духовної академії (1917 – 1918 н. р.): «Особистість Олега і значення його діяльності в процесі християнізації Київської Русі», «Характеристика кн. Святослава, як особистості» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 192, арк. 4], «Зміна в релігійному настрої Володимира», «Характеристика духовної особистості Володимира в літописі» [ІР НБУВ, ф. 175, спр. 192, арк. 5].

Висновки. Загалом, матеріали лекцій професора прот. Ф. І. Титова були вдало адаптованим до навчального процесу викладом його дисертації. Враховуючи невеликий обсяг фундаментальних досліджень з історії православної церкви в Україні, що мало місце на момент викладання отця Федора в Київській духовній академії, професору Титову слід віддати належне в його спробі об'єктивно донести до студентства вкрай важливі та місцями суперечливі дані з історії українського православ'я.

Якщо поррахувати в загальному кількість та тематику назв лекцій з історії православної церкви в навчально-історичних програмах проф. прот. Ф. І. Титова з перших і до останніх років його викладання в Київській духовній академії, то можна прийти до висновку, що лівова частка всього історичного матеріалу, що ним викладався студентам III та IV курсів, складає саме історія українського православ'я: історія єпархій, монастирів та храмів; основні етапи християнізації Київської Русі; історія протистояння православної церкви з унійною, діяльність православних братств, тощо.

Слід відмітити, що навчально-історичні програми проф. прот. Ф. І. Титова відображають актуальність для тогочасної науки тем та питань з церковної історії, а також відповідають цілям виховання та освіти студентів духовної академії. В програмах наявний логічний виклад та відчутна соціальна та культурна значущість тем, і що особливо важливо – кожна тема підкріплюється посиланнями на історичні

джерела та вже наявні серйозні історичні дослідження, що робить сам процес викладання та освіти як такої об'єктивним.

Список використаних джерел та літератури

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ).

References

Viddil rukopysiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho (IR NBUV) [Institute of manuscripts of Vernadskyi National Library of Ukraine (IM VNLU)].

THE HISTORY LEARNING PROGRAMS OF PROFESSOR FEDIR IVANOVYCH TYTOV

Yurii Ivanychko

Cleric,

Saint Panteleimon church, Kyiv

Abstract. *Prominent scientist and professor of the Kyiv Theological Academy Archpriest Fedir Ivanovych Tytov is not only a serious historian, but also a model priest-scientist; a multifaceted personality who sought to combine spirituality and conservatism with the impartiality necessary for a historian in his judgments and research. Although, at the same time, of course, his historical works are not completely perfect or without flaws. The proposed article examines the contribution of Professor Archpriest F. I. Tytov to the study of the history of the Orthodox Church in Ukraine. Speaking about the professor prot. F.I. Tytov as a serious historian in the context of his study of the history of Ukrainian Orthodoxy, we cannot ignore the methodology of his scientific research. This is clearly expressed in the educational and historical programs of church history that he taught at the Kyiv Theological Academy. The lion's share of them is the history of the activity of the Orthodox Church in Ukraine. This includes: history of dioceses, monasteries and churches; the main stages of the Christianization of Kyivan Rus; the history of the confrontation between the Orthodox Church and the Union, the activities of Orthodox brotherhoods, etc. The proposed article also reflects the process of teaching, education and training of students in the Kyiv Theological Academy on the border of the 19th and 20th centuries.*

Key words: Orthodox Church, Kyiv Theological Academy, Fedir Ivanovych Tytov, History Learning Programs

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СИМОНА ПЕТЛЮРИ У МОДЕРНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Бондар Сергій Володимирович

аспірант кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: s19021987@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2844-3914>

***Анотація.** У статті розглядається державотворча діяльність Симона Петлюри. На основі широкого комплексу документів та профільної історичної літератури показано, що на кожному етапі своєї діяльності Симона Петлюри мав особливі, обумовлені історичними обставинами, підходи до державотворчої та ідеологічної роботи. У статті звернено увагу на основні його погляди та здобутки в сфері зовнішньої та внутрішньої політики, а також військового та церковного будівництва.*

***Ключові слова:** Українська Народна Республіка, Українська Центральна Рада, Симон Петлюра, Володимир Винниченко, Варшавська угода, патріарх.*

Постановка проблеми. Перші національно-визвольні змагання українського народу 1917 – 1920 рр. проходили в умовах Першої світової війни, революцій та краху імперій та попередньої моделі міжнародних відносин. В цих умовах політичне життя багатьох країн мало хаотичний характер та було обтяжене засиллям авантюристів та популістів, а політичні діячі ставали заручниками партійних уявлень та революційних стихій. Україна не стала в цих умовах винятком. Власне саме чітка державотворча концепція Симона Петлюри, що не була породженням обставин, а виплекана його світоглядом та бачення майбутнього вирізняла його з-поміж діячів доби перших національно-визвольних змагань українського народу.

Історіографічний та джерельний огляд. Постать Симона Петлюри була й залишається наскільки суперечливою та контрверсійною, а отже цікавою і актуальною як для дослідників, так і для широкого загалу. Тому перевидаються чисельні збірки документів як за авторством чи співавторством Симона Петлюри, так і його доби. Особливе місце серед таких збірок документів займають «Петлюра С. В. Вибрані твори та документи», що вийшли 1994 р. та упорядником яких є Л. В. Голота. Важливою збіркою документів, пов'язаних з Симоном Петлюрою, стала праця В. І. Сергійчука «Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи». Окрім згаданих збірок, варто звернути увагу на зростання кількості цифрових копій архівних документів. Щодо найбільш цікавих праць українських істориків, направлених на дослідження актуальних питань, піднятих цією статтею, насамперед варто згадати працю В. Ф. Солдатенка «Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби», що побачила світ в 2007 р.

Мета. Розкрити погляди Симона Петлюри на основні компоненти українського державотворення, як-то військове будівництво, зовнішня та внутрішня політика та шляхи їх успішної реалізації. В цій статті я прагну на основі архівних

документів, збірок опублікованих документів, статей і листів авторства Петлюри та історичних праць про нього, як його сучасників, так і сьогоденних істориків, дослідити його погляди як сформовану державотворчу концепцію. Довести, що погляд Петлюри на українське державотворення базувався не на політичних війнах його доби, як у багатьох його сучасників незалежно від таборів яких ті трималися, а на основі державотворчої необхідності з опорою на історичний досвід українського державотворення.

Виклад основного матеріалу. Безсумнівно яскравим та найбільш знаковим лідером перших національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр. був Головний Отаман та Голова Директорії УНР Симон Петлюра. Саме Симон Петлюра з-поміж інших державних діячів цієї доби творив власний порядок денний в державотворчих процесах українського народу, а не йшов за революційною стихією та зовнішніми обставинами, як це часто робили його попередники. Маючи широкий кругозір та розуміючи місце багатьох паралельних процесів українського становлення в рамках перших національно-визвольних змагань та державотворенню цієї доби, Симон Петлюра проявляв себе як політичний лідер, що мав чітку картину майбутнього та прагнув до неї.

Найбільш очевидним та суттєвим внеском Симона Петлюри в українське державотворення його доби було військове будівництво, що й не дивно оскільки Симон Петлюра обіймав посади Генерального секретаря військових справ та Головного Отамана [Лотоцький, 1936, с. 6-7; Косик, 2000, с. 28]. Проте з самого початку призначення цивільної людини очолювати процес організації українського війська справедливо викликало скепсис в окремих державних діячів його доби [Дорошенко, 1932, с. 28].

Власне з перших днів існування Української Центральної Ради та творення Українського Генерального Військового Комітету (УГВК) Симон Петлюра активно виступав за творення українського війська. Так, у зверненні від 3 жовтня 1917 р. до народу України, Петлюра зазначав, що в час, коли Центральна Рада та сформований нею Генеральний секретаріат перебирає владу в свої руки, їм треба опертися на українських вояків. Також він зазначав, що на фронті відбувається українізація ряду корпусів та дивізій і це в перспективі дасть чисельну національну армію. Причому український рух виходить за межі цих корпусів та дивізій і до них зголошуються добровольці з інших військових формувань. Ці процеси відбуваються за сприяння УГВК. В цьому ж зверненні Симон Петлюра закликав народ сприяти українським воякам, їхнім сім'ям допомогою, жертвуванням грошей, хліба, одягу, тютюну, мила, сала та іншого. При чому ця допомога мала носити не індивідуально-епізодичний характер, а набувати форми широкого народного руху, з залученням органів місцевого самоврядування та як найширшої громадськості. Отже, справа побудови українського війська мала б бути, на думку Симона Петлюри, не лише справою держави, а більше – справою всенародною, такою, що об'єднувала б усі верства населення, і так вона б ставала особистою справою кожного громадянина [Петлюра, 2006, с. 186-188].

Попри народний характер творення українського війська, в значній мірі основну роботу на цій ниві все ж було сфокусовано в самому війську. Політична та національна просвіта і українізація військових формувань російської армії підіймали рівень свідомості. Українські вояки починали усвідомлювати себе українцями, при

цьому довіряючи своє майбутнє лише Українській Центральній Раді, а не Петроградському Тимчасовому Уряду. Процес цього національного становлення тішив Симона Петлюру [Петлюра, 2006, с. 188-190].

Поворотним моментом в розумінні значення для України її війська стає третій Всеукраїнський військовий з'їзд на якому 22 жовтня 1917 р. одразу після виступу Володимира Винниченка відбувся виступ Симона Петлюри. На фоні цього виступу лунали вигуки «Слава першому військовому міністру України» та докори прихильників самостійності України, що з самого початку революційних подій обстоювали ідею незалежності України і які вважали, що Петлюра нічого не зробив на своїй посаді для розбудови українського війська. Суть виступу Петлюри на третьому військовому з'їзді полягала в наступному: Генеральний Військовий Комітет є похідним від самого українського руху, і тому його успіхи є в тісній зв'язці з успіхами самого українського руху і розвивається в своїй діяльності паралельно з ним. І завдяки чому діяльність Генерального Військового Комітету має тверду основу. Зважаючи, що українські вояки є селянами, які в силу обставин одягли військову форму, важливим, на думку Петлюри, солідаризуватися в рішеннях з'їзду з позицією та волею Української Центральної Ради, оскільки саме вона є нашим найвищим органом влади. І тільки в єдності в вірності собі, а отже й Українській Центральній Раді є запорука порятунку від безладу й анархії в Україні. Ці тези були сприйняті оплесками учасників третього Всеукраїнського військового з'їзду [Петлюра, 2006, с. 190].

Власне невдовзі був сформульований і перший статут збройних сил Української Народної Республіки. Суть його була наступною. Згідно з ним сама ідея регулярної армії є породженням буржуазних взаємовідносин. Тому Українська Народна Республіка відмовиться від самої ідеї регулярної армії в майбутньому. Незважаючи на це в обумовлених нинішніми обставинами реаліях, коли Українська Народна Республіка, що була оточена агресивними сусідами до скасування ними своїх армій має мати достатньо сильну армію, щоб відбити їх напад та зазіхання на суверенітет та незалежність УНР. Втім як тільки зникне загроза зовнішніх воєн регулярна армія Української Народної Республіки має стати народною міліцією [Петлюра, 2006, с. 191].

Цим статутом визначалися права та обов'язки армії Української Народної Республіки та її вояків. Загалом вони були наступні. Оборона держави є справою усіх її громадян. Базовим військовим званням, що дається в ній по факту громадянства є звання «козак». При цьому всі козаки рівні між собою та перед законом. Також офіцерські звання скасовувалися, а становище старшини визначалося її посадовими обов'язками. Далі зазначалась важливість субординації в рамках закону і творилися військові ради, що мали тісно співпрацювати з старшиною [Петлюра, 2006, с. 191-195].

З тексту самого статуту зрозуміло, що він радше являв собою компроміс між лівими революційними постулатами відносно організованої військової сили та об'єктивної потреби Української Народної Республіки в регулярній боєздатній армії ніж був зрілим, продуманим документом.

Антигетьманське повстання відкривало нову сторінку історії українського військового будівництва, коли на чолі цього процесу стояв Симон Петлюра вже в якості Головного отамана армії УНР. Ось як Симон Петлюра окреслює ту ситуацію,

що склалася в перші дні повстання, в своїм зверненні до народу: «В умовах завершення Першої світової війни настає час, коли поневолені народи здійснюють своє самовизначення, а в Україні натомість утвердився узурпатор Скоропадський, що віддав Україну Росії. І тому увесь народ має повстати на захист державної незалежності України. З огляду на ситуацію, що склалася, український республіканський уряд, який стоїть на чолі вірних Україні військових формувань та демократичних партій, звертається до народу України з наступним. Гетьманський уряд є маріонетковий уряд німецьких генералів та поміщиків, а з огляду на те – всі його закони втрачають чинність і замість них відновлюється дія законів ухвалених Українською Центральною Радою. Для оборони відновленого республіканського порядку, республіканський уряд закликав людей по всіх містах та селах гуртуватися та озброюватися, а старшин витупати до республіканського війська. Ці сформовані народною ініціативою загони мають роззброювати загони гетьманської варти та добровольчі дружини сформовані з колишніх російських офіцерів. По містах та селах українська громадськість має взяти владу та громадський порядок в свої руки». Першочергово слід було взяти під народний контроль поштові відділення та телефонні та телеграфні станції, а також водопроводи та електростанції, залізничні вокзали, річкові та морські пристані та перехрестя великих доріг. Окремо наголошувалося про недопустимість антиєврейських акцій та наводився приклад участі євреїв в українському русі на Галичині. Будь-які самовільні вчинки, що йдуть в розріз із законом, мали бути покарані. Осібно зазначалося, що Павло Скоропадський та його уряд оголошуються поза законом. Завершувалося звернення закликом берегти самостійність Української Народної Республіки [Петлюра, 2006, с. 200-204]. 14 грудня 1918 р. Симон Петлюра повідомив Директорію Української Народної Республіки про входження її армії о 3 годині дня до Києва [Петлюра, 2006, с. 220-221]. Твердо взявши державну владу в руки, Симон Петлюра одразу розпочав бурхливе військове будівництво. Ним була збережена структура військових округів, створена ще за антигетьманського повстання. Ця структура нараховувала 6 військових округів [Петлюра, 2006, с. 228]. 1 січня 1919 р. був виданий наказ Головного отамана про формування збройних сил. Цим наказом закріплювалося становище з командним складом, що склалося в ході антигетьманського повстання. Збройні формування, що виникли мали узаконюватися та перебувати в чіткій та ієрархічній підлеглості командуванню округів. Організаційно-штатна структура українського війська виглядатиме наступним чином. Найбільшим елементом в ній має бути корпус, що повинен складатися з 2 чи 3 піхотних дивізій, посилені технічними частинами. А дивізія в свою чергу – з 3-ох піхотних та 3-ох гарматних полків, а також технічної частини. Полки ділилися на три курені, а курінь на 4 сотні. Гарматний полк мав у своєму складі 3 чотирьохорудійні батареї. Кінна дивізія з 4-ох кінних полків, а вони вже на 4 сотні. Окреме місце мав кінно-гарматний полк тьохбатарейного складу. Також в цьому наказі йдеться про формування штабів в округах та рекомендації щодо організації та штатної структури штабів усіх рівнів [Петлюра, 2006, с. 230-234]. Втім ситуація зі стрімким більшовицьким наступом. Вже на початку лютого Директорія відходить з Києва, а 14 лютого 1919 р. ухвалюється закон тимчасовий закон, який покладає законодавчі функції на кабінет народних міністрів Української Народної Республіки. Фактично за цим законом окремі міністерства розробляють свої законопроекти, за які голосують на Раді

Народних Міністрів УНР, далі, за підписом голови українського уряду та профільного міністра, ухвалений закон має передаватися на остаточне затвердження до Директорії Української Народної Республіки [Петлюра, 2006, с. 238-239]. Оскільки з від'їздом закордон попереднього голови Директорії УНР Володимира Винниченка його функції виконував Головний отаман армії УНР, то військова влада у такий спосіб в умовах війни перебирала на себе й управління державою. Така ситуація досягла свого апогею 25 листопада 1919 р. з від'їздом закордон Андрія Макаренка та Федора Швеця [Петлюра, 2006, с. 359-360]. Фактично уся повнота військової та цивільної як законодавчої, так і виконавчої влади опинилася в одних руках, а саме руках Головного отамана та голови Директорії УНР – Симона Петлюри.

Соціальні та ідеологічні стимули державотворення матимуть тільки тоді успіх, якщо набудуть дійсно народного характеру. А тимчасові невдачі на шляху українського державотворення, як-то поразка в перших національно-визвольних змаганнях українського народу, є явищем тимчасовим та таким, що не матиме визначального впливу на повторення національно-визвольних змаганнях в нових історичних умовах [Лотоцький, 1936, с. 13].

Це саме стосувалося й церковної політики. Петлюра вбачав в духовній самостійності, автокефалії та предстоятеля церкви в сані патріарха необхідність для української державної справи. В своєму листі до Івана Огієнка від 19 грудня 1921 р. Симон Петлюра висловлює свої думки щодо церкви. На його погляд, з точки зору державних інтересів та з опорою на історичний досвід українського православ'я, що був органічною частиною процесу становлення української нації та її держави, подібно до того як має відбутися проголошення відновлення незалежності України, має постати автокефальна православна церква з опорою на український церковний історичний досвід, традиції та духовні потреби. Визнаючи за народом право на творення своєї церкви, Петлюра підкреслював необхідність як найширшого залучення православного духовенства до національно-церковного відродження на користь справи держави. Будь-які половинчасті чи декораційні рішення, що були притаманні Українській Державі Павла Скоропадського, є недоцільними, шкідливими і такими, що можуть нашкодити українській справі. Конче потрібно було на думку Петлюри мати для української церкви свого патріарха. І таким чином стати рівною (теж патріаршою) іншим церквам, як це є в греків (Константинопольський патріархат), росіян чи сербів. Необхідність заснування інституту українського патріархату Петлюра обґрунтовував тим, що саме патріарх в якості предстоятеля української церкви буде еквівалентний предстоятелю Російської Православної Церкви – московському патріарху. І таким чином виникне бар'єр від московських впливів за рахунок чіткої ієрархічної структури. Така б церква сама б могла посилювати авторитет України в православному світі [Лотоцький, 1936, с. 50-56; Петлюра, 1993, с. 213-216; 2006, с. 402-403].

На думку Симона Петлюри церква це вкрай важливий соціальний інститут, що має дійсно всенародний характер та об'єднує в собі всі верстви населення. Тому будь-яка влада намагається бути в тісній злуці з нею. Окрім внутрішнього потенціалу впливу на населення шляхом проповіді, на думку Симона Петлюри, церква й має потенціал зовнішньополітичного впливу для користі української національної справи. Яскравим прикладом такого впливу може бути думка Симона

Петлюри, висловлена в листі до Голови табірної організації Кирило-Мефодіївського братства Всеволоду Петріву від 16 травня 1923 р. В ньому Симон Петлюра пояснив, що немає перешкод для входження української православної церкви до Світового Альянсу Християнських Церков. Участь в ньому сприяла б поширенню в Європі інформації про Україну. В цьому ж листі Всеволоду Петріву Симон Петлюра зауважив, що не слід відсторонюватися від цього альянсу через його буржуазний характер. Більш того це навіть на краще, оскільки український рух у такий спосіб можливо отримає симпатиків і в цьому середовищі. В цьому є інтерес української справи. Особливо Симон Петлюра приділяв ваги міжцерковним зв'язкам з Англією. В цих зв'язках був великий потенціал насамперед тому, що, на думку Симона Петлюри, між англіканською та православною не було догматичної різниці. Можливість контакту з англіканською церквою була важлива ще й тим, що, на його думку, його встановлення йшло не на користь Великобританії єдність Росії. Про це свідчить історія взаємовідносин країн. Отже, і українсько-британський діалог для початку на міжцерковному рівні є цілком можливим і для української справи необхідним. Те саме стосувалося й православних церков, насамперед Польщі. Кирило-Мефодіївське братство в своїй діяльності в Польщі насамперед мало сфокусуватися на українізації православної церкви на українських землях. Особливо це має стосуватися найбільшої святині православ'я на підконтрольних польському уряду землях України – Свято-Успенській Почаївській Лаврі [Петлюра, 2006, с. 557-563].

Обійнявши посаду Головного отамана, Симон Петлюра з розумінням усієї тяжкості ситуації, в яких тоді перебувала Україна, обґрунтовував необхідність консолідації довкола національної боротьби, використовуючи не лише породженні обставинами наративи, які склалися ситуативно, а й ув'язував ці події з попередніми етапами національного становлення. Для прикладу, в промові на політичній нараді від 26 листопада 1919 р. Симон Петлюра звернув свою увагу на те, що незважаючи на невеликі сили, якими володіла Директорія, самі більшовики оцінюють український рух як помітну силу, з якою не можна не рахуватися, а ті поступальні кроки, що робить їх Україна, стали націю-творчими, і тому немає об'єктивних причин падати духом під тиском невдач [Петлюра, 1993, с. 188-189].

Саме такий обґрунтований підхід вирізняв Симона Петлюру з-поміж більшості інших політичних діячів та лідерів УНР, зокрема схильних до лівого романтизму голови Української Центральної Ради Михайла Грушевського та першого голови Директорії Української Народної Республіки Володимира Винниченка. Саме з останнім контраст був найсильнішим. Незважаючи на те, що Петлюра та Винниченко були однопартійцями та йшли в національній боротьбі пліч-о-пліч. [Донцов, 1952, с. 5-10] Обоє було кооптовано до складу Української Центральної Ради, проте Винниченка не з першої спроби. Ймовірно через зв'язки з українськими меценатами, що не подобалося лівоналаштованій молоді, втім всередині УСДРП Винниченко користувався підтримкою, що дозволило йому досить швидко не лише увійти до складу Української Центральної Ради, а й обійняти посаду товариша голови УЦР [Солдатенко, 2007, с. 86-87]. А вже невдовзі Винниченко очолив Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, ставши першим головою першого українського уряду. Натомість Симон Петлюра увійшов у політику досить тріумфально як один з лідерів українського військового руху [Солдатенко,

2007, с. 118-119] та голови Українського генерального військового комітету [Солдатенко, 2007, с. 122]. Невдовзі Симон Петлюра став Генеральним секретарем військових справ. Паралельно і в тісній зв'язці між собою розгортаються політичні шляхи Володимира Винниченка й Симона Петлюри за відродження Української Народної Республіки в добу Директорії. Володимир Винниченко став першим головою Директорії УНР, а Симон Петлюра – Головним отаманом українського війська. Втім і впродовж всього цього паралельного руху позиції цих двох політичних лідерів поляризуються.

В ході антигетьманського повстання виникли дискусії про форму державного правління Української Народної Республіки після повстання. Відбувалися дискусії між прихильниками «совєтської» моделі Рад народних депутатів як форми організації влади після повстання, яку обстоювали Пісоцький, Авдієнко, Ткаченко, Драгомирецький, Мазуренко та прем'єр-міністр УНР Володимир Чехівський. Володимиром Винниченком, що обстоював класово-пролетарсько-національний принцип формування влади, та прихильниками традиційної парламентської моделі з пропорційним представництвом усіх класів й організації влади в Україні, до такого принципу схилився і Симон Петлюра. В результаті конкуренції цих підходів було вироблено компромісний трудовий підхід до формування української влади. Суть цього підходу полягала в наступному: «Кляси нетрудові, експлуататорські, які живляться й розкошують з праці кляс трудових, кляси, які нищили край, руйнували господарство й одзначили своє правління жорсткостями й реакцією, не мають права голоса» [Винниченко, 1920, с. 172; Нагаєвський, 1993, с. 259-260].

Неоднозначною та отчасти конверсійною була взаємодія Петлюри й зі Січовими стрільцями [ЩДАВО України, ф. 3899, оп. 2, спр. 2, арк. 1]. Будучи ядром українського війська, Січові стрільці в особі своїх лідерів Євгена Коновальця та Андрія Мельника мали власні амбіції на порядок денний української політики. Насамперед він полягав у наступному. В ситуації соціалістичної багатопартійності в Трудовому конгресі України та інших органах влади Української Народної Республіки національна боротьба стає неефективною. Вона ніби грузне в дискусіях партій та зміщується з тодішніх реалій в бік соціалістичних марень лідерів УНР. Виходом з цієї ситуації Січові стрільці бачили у становленні тріумвірату Петлюри-Коновальця-Мельника як центральної політичної сили республіки [Нагаєвський, 1993, с. 262].

Власне Симон Петлюра, розуміючи складність українського національного становлення, пішов у розріз провідниками цих ідей тому, що ефективність в прийнятті рішень у цьому випадку йшла б на шкоду українському рухові, оскільки відкидала б політичні реалії та симпатії населення. З цього випливає ще один негативний ракурс в оцінці внутрішньої політики Симона Петлюри вже з боку діячів ЗОУНР та правих діячів Наддніпрянщини. Він полягав в тому, що Симон Петлюра йшов на поступки та компроміси соціалістичним партіям на шляху їх епізодичних претензій. Тому в окремих питаннях позиція Петлюри ставала нечіткою й розмитою, проте й з боку лівих діячів політика Симона Петлюри була сповнена дрібнобуржуазних рис та заграванням з експлуатаційними класами. Такий дисонанс в оцінках краще від будь-яких інших аргументів демонструє лідерські якості Симона Петлюри та його певність, що жодну з цих сил не варто виключати чи позбавляти найактивнішої участі в національному становленні, бо в іншому разі цей рух

перестане бути всенародним. Амбіції окремих сил таким чином становили б загрозу українській справі, бо могли б посягти розбрат серед симпатиків інших ідей.

Якщо Володимир Винниченко, керуючись соціалістичними поглядами, продовжує триматися лівого порядку денного, ініціює та імплементує трудовий принцип формування влади в фундамент Української Народної Республіки, організовуючи вибори до Трудового конгресу України, як тимчасового законодавчого органу, що мав визначити форму правління України та організації її органів влади, то Симон Петлюра з початку антигетьманського повстання орієнтувався на країни Антанти. Отже, не дивно, що в дискусіях про зовнішню політичну орієнтацію, погляди Симона Петлюри та Володимира Винниченка теж діаметрально розійшлися. Симон Петлюра вбачав загрозу саме в більшовиках, що здійснювали агресію проти України, і тому, попри малу перспективність орієнтації на Антанту, іншого шляху немає. Натомість Володимир Винниченко, залишаючись вірним лівим ідеям, зберігав безпідставну надію на переважання соціалістичних ідеалів над імперськими намірами в політиці більшовиків. На думку Володимира Винниченка, перед загрозою реакційних сил, уособленням яких були інтервенти Антанти та підтримувані нею Білі армії, більшовики оберуть лінію компромісу в національному питанні. Натомість Антанта, будучи реакційною силою за своєю природою, є загрозою інтересам трудящих мас України, а, отже, і усього українського руху [Нагаєвський, 1993, с. 260-266].

Втім з тих намірів нічого не вийшло ні в одного, ні в іншого. Рада Народних Комісарів здійснювала агресію та наступ на Україну з кількох напрямків. Трудовий конгрес України доручив Директорії УНР налагодити співпрацю з Антантою, а Антанта, змусивши подати у відставку голову Директорії Української Народної Республіки Володимира Винниченка, все ж не надала УНР ні допомоги, ні офіційного визнання [Нагаєвський, 1993, с. 275; Енциклопедія історії України, 2004, с. 393-294].

Як видно з вищевикладеного, Симон Петлюра, на відміну від Володимира Винниченка, в обґрунтуванні своїх політичних поглядів стосовно організації форми державного правління та зовнішньої політики суттєвим чином розходився з Винниченком, оперуючись на історичну тяглість та політичний прагматизм. Саме прихильність до традицій українського державотворення сприяла політичному зростанню авторитету Симона Петлюри. Його широкий кругозір та уміння поєднувати державні інтереси з емоційними поривами його підлеглих зумовлювали зростання його популярності серед війська та всього українського народу. Так, для прикладу, національною традицією українців є шанування свята Покрови Пресвятої Богородиці. Ще з козацьких часів ікона Покрови Пресвятої Богородиці вважалася оберегом як від «нечистих» сил, так і від ворожих куль. Тож не дивно, що напівстихийний процес організації українського війська та українізації російських збройних формацій породив велику кількість стягів із зображенням Богородиці та Хрестів [Історія українського війська, 1996, с. 820-824]. Керуючись в оцінці цього явища інтересами справи, а не партійними гаслами про відділення церкви від політики, Петлюра не перешкоджав цьому [Петлюра, 2006, с. 557-563]. Сам Володимир Винниченко в своїй праці «Відродження нації», критикуючи «популізм» та «обивательство» Симона Петлюри у його зносинах з кліром на парадах, не

усвідомлено для себе ілюструє політичний хист Симона Петлюри у злитті з ідеалами широких народних мас [Донцов, 1952, с. 7-8].

Неухильно Петлюра проводив й українізацію, це стосувалося усіх сфер публічного життя. Зокрема стараннями Симона Петлюри було проведено заміну російськомовних вивісок вівісками українською мовою. Такі дії Симона Петлюри отримали критику з боку Володимира Винниченка, оскільки вони мовляв примітивні і дають моральне право нищити саму душу українського народу його ворогам в майбутньому [Винниченко, 1920, с. 201-204]. Втім, якщо брати до уваги, що за часів Російської імперії українських вивісок не було зовсім, а душа народу себто його мова нищилася нещадно і систематично, то примітивною стає логіка самого Винниченка. Більш того вивіски українською мовою, що стали об'єктом критики з боку Володимира Винниченка були не емоційним поривом з боку Симона Петлюри, а елементом цілеспрямованої політики на відродження української мови та національної свідомості. Прикладом цього може слугувати його палка прихильність до поширення української мови в найрізноманітніших інституціях, зокрема церкві, та її засобом серед населення і таким чином захищаючи національну ідентичність українського народу [Петлюра, 2006, с. 557-563].

Найбільшою провиною та претензією на адресу Симона Петлюри з боку українських патріотів та активних учасників доби перших національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. передусім ставлять Варшавську угоду від 21 квітня 1921 р. з Юзефом Пілсудським. Ця угода була справжньою трагедією для свідомості провідних діячів українського руху та сприймалася як зрада галицькими політичними колами та батьками-засновниками Української Народної Республіки – Михайлом Грушевським, Володимиром Винниченком, Семеном Вітиком. Останній, будучи головою Всеукраїнського трудового конгресу, охарактеризував її як незаконну. Власне ніхто з інших членів Директорії УНР чи уряду УНР не знав її змісту, що з її оприлюдненням спричинило урядову кризу. [Дещинський, 2004, с. 63-64; Нагаєвський, 1993, с. 255-256].

За цією угодою західні землі України, а саме ЗОУНР та Волинь передавалися Польщі в обмін на допомогу у визволенні решти територій України від московської окупації. Проте в цій ситуації слід розуміти логіку Симона Петлюри. Він бачив саме Київ українським «П'ємонтою». Першочерговим для Симона Петлюри було насамперед вступ до Києва та вихід до Чорного моря. Саме контроль над столицею та вихід до моря давав Україні підстави на міжнародну політичну суб'єктність. Тому заради цих цілей виконання наступних, а саме об'єднання всіх українських земель в рамках однієї української держави, можна було відкласти на потім. Оцінюючи місце ідейної концепції національної держави в поглядах Симона Петлюри, Олександр Гнатюк зазначав, що критика Петлюри в його нібито добровільному зреченні західних українських земель в значній мірі має демагогічний, політичний характер. На користь справедливості оцінки Олександра Лотоцького свідчать військово-політичні реалії та обставини в яких було підписано Варшавську угоду. При оцінці дій Симона Петлюри по підписанню Варшавської угоди слід брати до уваги жакливі обставини: Київська катастрофа, трикутник смерті, епідемія тифу, що викошувала українські армії, та умови Першого зимового походу армії УНР. Наслідки цих подій ставили перед Симоном Петлюрою питання про можливість будь-якої боротьби за українську справу в цих умовах. В цей час власних ресурсів для її продовження

практично не було. Тож Варшавська угода радше ставала необхідним компромісним рішенням ніж цілеспрямованим результатом політики Симона Петлюри. Олександр Гнатович зазначав, що Симон Петлюра рахував за першочергове зародження та захист позицій української держави в басейні Дніпра. На думку Симона Петлюри, саме ці землі мають стати і в історичному сенсі були ядром української держави, і саме на цих теренах розгортаються і будуть розгортатися визначальні для нашого народу історичні події. Саме на київських пагорбах будуть закладатися підвалини української державності. Тому саме на цих землях, де історично сформувалася українська держава, її утвердження є першочерговим завданням на шляху до творення соборної української держави [Лотоцький, 1936, с. 15-20].

Тож не дивно, що люди, які починали одностайними та йшли на шляху розбудови української держави пліч-о-пліч, зрештою розійшлися. І Петлюра став, подібно до Івана Мазепи, що був символом української боротьби за визволення для попередніх поколінь, таким же символом для його сучасників. [Лотоцький, 1936, с. 6-12] Олександр Гнатович Лотоцький, розглядаючи постать Головного Отамана та Голови Директорії УНР Симона Петлюри, у своїй праці «Симон Петлюра» стверджував, що світогляд Петлюри це цілісна та органічна концепція української державності. А сам він є втіленням ідеї української незалежності, оскільки став її символом для народних мас, тому сам термін «петлюрівці» позначає борців за незалежність України, подібно до терміну «мазепинці» у попередню історичну добу. В значній мірі його твердість та послідовність, глибоке розуміння ціни державотворчих процесів та тих зусиль, що треба докласти на цьому шляху, виявляли в ньому якості справжнього лідера [Лотоцький, 1936, с. 6-12]. На погляд Олександра Гнатовича, Симон Петлюра вбачав фундамент української держави в усвідомленні державотворчих традицій минулого та усвідомлень сучасних магістральних проблем і запитів українського народу. Саме усвідомлення та осмислення цього, на думку Петлюри, зі слів Лотоцького, формувала самосвідомість української нації. Тож для Петлюри Четвертий Універсал Української Центральної Ради став радше черговим органічним етапом багатовікового національного становлення, що зазнавало перерв з огляду на об'єктивні історичні обставини, ніж щось історично відрізане та детерміноване ходом перших національно-визвольних змагань українського народу [Лотоцький, 1936, с. 12]. Така оцінка поглядів та концепцій державотворення Симона Петлюри знаходить якнайяскравіше підтвердження в його стійкій позиції, що не зазнавала швидких змін під впливом політичних теорій та стрімких подій, які мали місце в його добу. Саме глибоке розуміння Петлюрою витоків української державотворчої традиції та її ваги в розбудові української держави в майбутньому дозволяло йому уникати впливу ситуативно успішних популістичних ідей та рішень, які у підсумку не давали перспективи в національному становленні.

Висновки. Отже, як видно з вище викладеного, національно-творча політика Симона Петлюри широко виходила за межі тих рамок, що ставила його доба. З огляду на це він піддавався критиці з усіх таборів. Для самостійників, особиста еволюція яких привела їх до розуміння необхідності незалежності самостійної соборної України як запоруки національного становлення, Симон Петлюра був надто нерішучим та обережним. Втім позицію самостійників випереджала більшість політичних діячів та народу в своїй зрілості, і тому швидкий перехід на неї не

скільки б сприяв справі української самостійності, скільки сприяв би ослабленню позицій Симона Петлюри в українській владі. Не була конструктивною й позиція правих, що бачили Симона Петлюру надто лівим, оскільки ліві партії користувалися на той час великою популярністю, що не можна було ігнорувати. Так само й ліві, критикуючи Симона Петлюру, в значній мірі нехтували народною психологією та настроями в армії.

Складні та неоднозначні події, що передували та призвели до укладання Варшавської угоди з Юзефом Пілсудським, виявили та кристалізували лідерські якості Петлюри. Власне укладання цієї угоди не пробачилося Симонові Петлюрі соратниками тоді і справедливо не буде мати виправдання для українських патріотів зараз і в майбутньому. Втім цей крок був обумовлений складними об'єктивними обставинами й мав внутрішню логіку. І власне тільки людина з вродженими могла б зважитися на нього в тих обставинах.

Впродовж усієї своєї діяльності в українській політиці, будучи приватною особою чи главою держави, Симон Петлюра рахувався з народною психологією, політичною доцільністю та тяглістю українських державотворчих традицій при відстоюванні українських державотворчих національних інтересів, як він це розумів. Його позиція, на відміну від більшості державних та політичних діячів його доби не несла кон'юнктурного, партійного чи іншого тимчасового характеру, а ставила обставини у відповідності до його поглядів та бачення національних інтересів. Отож, як бачимо з вище викладеного, Симон Петлюра вирізнявся серед політиків своєї буремної епохи твердістю переконань, характером та волею провадити свої ідею, пропри обставини, що складаються.

Список використаних джерел і літератури

- Винниченко, В., 1920. *Відродження нації*, ч. 3, Відень, Нью-Йорк.
Дещинський, Л. Є., 2004. *Міжнародні відносини України: історія і сучасність*, Львів: Бексид-Біт.
Донцов, Д. І., 1952. *Правда прадідів великих*, Філадельфія: Голов. Управа Орг. Оборони Чотирьох Свобід України.
Дорошенко, Д., 1932. *Історія України, 1917 – 1923 рр. Т. 1: Доба Центральної Ради*, Ужгород.
Енциклопедія історії України: Т. 2: Г – Д, 2004. К.: В-во «Наукова думка».
Історія українського війська (1917 – 1995), 1996. Львів: Світ.
Косик В. М., 2000. *Симон Петлюра*, Львів: НТШ.
Лотоцький О., 1936. *Симон Петлюра*, Накладом ком. Для вшанування X річниці смерти Симона Петлюри.
Нагаєвський, І., 1993. *Історія Української держави двадцятого століття*, Київ: Укр. письменник.
Петлюра, С. В., 1993. *Статті*, К.: Дніпро, 1993.
Петлюра, С. В., 1994. *Вибрані твори та документи*, К.: Довіра.
Петлюра, С., 1956. *Статті, листи, документи*, Нью-Йорк.
Петлюра, С., 2006. *Статті. Листи. Документи, т. IV*, К.: ПП Сергійчук М. І.
Солдатенко, В. Ф., 2007. *Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби*, К., Світогляд.
Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

References

- Deshchynskyi, L. Ye, 2004. *Mizhnarodni vidnosyny Ukrainy: istoriia i suchasnist [International relations of Ukraine: history and modernity]*, Lviv: Beksyd-Bit.

-
- Dontsov, D. I., 1952. *Pravda pradidiv velykykh [The truth of the great great grandfathers]*, Filadelfia: Holov. Uprava Orh. Oborony Chotyrokhn Svobid Ukrainy.
- Doroshenko, D., 1932. *Istoriia Ukrainy, 1917 – 1923 rr. T. 1: Doba Tsentralnoi Rady [History of Ukraine, 1917 – 1923. Vol. 1: The era of the Central Rada]*, Uzhhorod.
- Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 2: H – D, 2004. K.: V-vo «Naukova dumka».
- Istoriia ukrainskoho viiska (1917 – 1995), 1996. Lviv: Svit.
- Kosyk V. M., 2000. *Symon Petliura [Symon Petliura]*, Lviv: NTSh.
- Lototskyi O., 1936. *Symon Petliura [Symon Petliura]*, Nakladom kom. Dlia vshanuvannia X richnytsi smerty Symona Petliury.
- Nahaievskyi, I., 1993. *Istoriia Ukrainskoi derzhavy dvadtsiatoho stolittia [History of the Ukrainian state of the twentieth century]*, Kyiv: Ukr. pysmennyk.
- Petliura, S. V., 1993. *Statti [Articles]*, K.: Dnipro, 1993.
- Petliura, S. V., 1994. *Vybrani tvory ta dokumenty [Selected works and documents]*, K.: Dovira.
- Petliura, S., 1956. *Statti, lysty, dokumenty [Articles, letters, documents]*, Niu-York.
- Petliura, S., 2006. *Statti. Lysty. Dokumenty, t. IV [Articles. Letters. Documents, vol. IV]*, K.: PP Serhiichuk M. I.
- Soldatenko, V. F., 2007. *Vynnychenko i Petliura: politychni portrety revoliutsiinoi doby [Vynnychenko and Petliura: political portraits of the revolutionary era]*, K., Svitohliad.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vladly ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)].
- Vynnychenko, V., 1920. *Vidrodzhennia natsii, ch. 3 [Rebirth of the nation, part 3]*, Viden, Niu-York.

STATE-FORMING ACTIVITIES OF SYMON PETLIURA IN MODERN SCIENTIFIC DISCOURSE

Serhii Bondar

Graduate student of the Department of World History and Archology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article examines the state-building activities of Symon Petlyura. On the basis of a wide range of documents and specialized historical literature, it is shown that at each stage of his activity, Symon Petlyura had special approaches to state-building and ideological work determined by historical circumstances. The article draws attention to his main views and achievements in the field of foreign and domestic policy, as well as military and church construction.*

Key words: *Ukrainian People's Republic, Ukrainian Central Rada, Symon Petliura, Volodymyr Vynnychenko, Warsaw Pact, patriarch.*

**ЗАВІДУВАЧ УКРНАУКИ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ОСВІТИ УСРР
ЮРІЙ ІВАНОВИЧ ОЗЕРСЬКИЙ (1896 – 1937 РР.)**

Виговський Микола Юрійович

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: m.yu.vyhovskyy1968@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2874-5528>

Анотація. У статті досліджено політичну та організаційно-наукову діяльність відповідального працівника Наркомосу УСРР у 20 – 30-х рр. ХХ ст. українського есера Юрія Івановича Озерського. Висвітлюються основні етапи формування громадсько-політичної позиції та життєвої долі цієї забутої особистості в контексті соціальної історії та повсякденності, суперечливих вузлів суспільного розвитку. Стаття розкриває не лише досягнення, а й недоліки в усвідомленні об'єктивних реалій тоталітарного режиму, здатність маневрувати у владних номенклатурних структурах радянського чиновника. До біографічної розвідки залучено невідомі джерела, за допомогою яких з'ясовані етапи професійної діяльності і життєвий шлях українського освітянина Ю.І. Озерського (справжнє прізвище – Зебницький). Зазначена його належність до партійно-радянської номенклатури УСРР, участь в пропагандистській активності правлячих владних органів. Керівник Укрнауки при Наркоматі освіти УСРР Ю.І. Озерський не був непоміченим у публічній критиці «генеральної лінії партії», не належав до опозиції, але внутрішній розбрат у середовищі партійно-радянської номенклатури і процес так званого «очищення» Наркомосу від «ухилянтів» не обійшов і його. Поряд з іншими відомими вченими і освітянами він був звинувачений у сфабрикованій справі і спробах замаху «на вождів партії» і участі в Українській військовій партії (УВО). Встановлено, що потуги політичного маневрування не стали гарантією для чинної номенклатурної особи від засудження в 1933 р. до 10 років таборів та розстрілу в 1937 р. Життєвий шлях Ю.І. Озерського розглядається як типовий пересічний для переважної більшості представників партійно-радянської номенклатури 20 – 30-х рр. ХХ ст. в УСРР. Потреба в позбавленні українського суспільства від лещат тоталітаризму, рабської психології, хамелеонства розширила необхідність більш критичного перегляду героїчних і трагічних уроків історії.

Ключові слова: арешт, боротьбисти, вчений, ідеологія, Наркомат освіти УСРР, наука, номенклатура, освіта, політика, Ю.І. Озерський.

Постановка проблеми. Сучасна історична наука відзначається активним формуванням напрямку біографістики, тобто дослідженням науково-теоретичної спадщини та громадсько-політичної діяльності відомих і забутих особистостей. Характерно, що з'ясування життєвого шляху Юрія Івановича Озерського відбувається в контексті специфічних історичних умов, а саме в часи сталінського репресивного авторитарно-бюрократичного режиму.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити та проаналізувати віхи політичної і професійно-освітньої біографії номенклатури функціонера системи освіти УСРР

керівника Укрнауки при Народному комісаріаті освіти Ю.І. Озерського, встановити його місце і роль у науковому та культурно-освітньому житті України другої половини 1920-х – початку 1930-х рр.

Історіографічний огляд. В історіографії проблем партійно-радянської номенклатури постать Ю.І. Озерського згадується побіжно [Дорошко, 2004], але в деяких біографічних розвідках і мемуарно-документальних виданнях його діяльність, роль і місце в культурно-освітньому житті УСРР набули дещо ширшого висвітлення. Він чомусь не потрапив до збірника статей, опублікованого 1992 р. у започаткованій Інститутом історії України НАНУ серії «Реабілітовані історією» на противагу його колегам по Народному комісаріату освіти УСРР (НКО УСРР) – О.Я. Шумському, А.А. Хвилі, О.А. Полоцькому [Реабілітовані історією, 1992]. Юрій Іванович також належав до верхівки номенклатури культурно-освітніх установ, відтак про нього писали, коли досліджували малоз'ясовані питання життя і творчості науково-педагогічної інтелігенції, [Даниленко, Кузьменко, 2003; Кузьменко, 2004] у тому числі західноукраїнської [Рубльов, Черненко, 2004]. Його зараховують до жертв політичного терору в УСРР 1930-х рр. [Марочко, 2003], хоча колишньому есерові Озерському вдалося уникнути арешту 1935 та 1937 рр. за «справами боротьбистів», коли репресій зазнали О.А. Полоцький, М.П. Любченко, А.А. Хвиля, В.Д. Кузьменко [Шаповал, 1993, с. 163, 223], які свого часу уособлювали керівну ланку Наркомосу УСРР та його галузевих підрозділів. Досліджуючи біографію Озерського, вчені переймалися трагічним фіналом його номенклатурної діяльності, нехтуючи до певної міри принципом об'єктивності щодо ролі і функцій керівника Укрнауки при Наркомосі УСРР.

Виклад основного матеріалу. За соціальним походженням Ю.І. Озерський належав до селянства, позаяк народився в с. Смяч Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії у 1896 р., але в анкетах «відповідального керівника» зазначав власноруч – «інтелігент, син попа». Він закінчив духовне училище і семінарію в Чернігові, а в 1914 р. поступив до Петроградського історико-філологічного інституту, де і брав участь у діяльності Української студентської спілки, очолюваної Є. Нероновичем. Там студент Ю.І. Озерський познайомився з українськими есерами – М. Салтоном та М. Чеченем, а вже весною 1917 р. його направили до Києва і згодом до Чернігівського губкому партії есерів. Саме в Чернігові «потоваришував» з В. Блакитним – одним з ідеологів УПСР, займався підпільною діяльністю в містах губерній – Ніжині, Конотопі, Глухові, Кролевці, був делегатом з'їзду УПСР у квітні 1918 р., на якому відбувся розкол партії.

Освітньо-номенклатурну роботу розпочав у 1919 р. у Ніжині, очолюючи відділ народної освіти, але як член УКП(б), а після розпуску партії боротьбистів у березні 1920 р. пристав до КП(б)У. За «проявлену лояльність» до більшовиків його призначили до Колегії політичної освіти дорослих НКО УСРР, у якій Озерський працював протягом 1921 – 1922 рр. Функції політосвіти не обмежувалися навчанням «політграмоти» – первинної ланки номенклатури освітніх установ, вони також поширювалися на духовне та літературно-мистецьке життя суспільства, яке «українізувалося». Він відвідував засідання Держнаукметодкому при НКО УСРР, ревізував діяльність видавництва «Рух», УРЕ, брав участь у роботі з'їзду письменників-гартівців, був членом редколегії освітянських часописів.

Призначення Наркомом освіти УСРР О.Я. Шумського сприяло просуванню сходінками влади багатьох колишніх активістів УКП(б). Так, 21 січня 1926 року за розпорядженням Наркома на посаду завідуючого Управлінням політосвіти НКО УСРР призначили Ю.І. Озерського [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, ф. 5456, арк. 1-2]. Зарекомендувавши себе «позитивно», він потрапив в поле зору наркома М.О. Скрипника, якого «висунули» замість Шумського у березні 1927 року. Новоспечений нарком, котрий волів стати академіком ВУАН, видав 15 липня 1927 р. наказ: «На тов. Озерського Ю.І. завідателя Управління НКО накладається виконання обов'язків завідателя Укрнауки в сполученні зі завідуванням Управлінням Політосвіти» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, ф. 5456, арк. 12]. Поєднання обох посад в одних руках означало встановлення жорстокої політцензури в установах науки та освіти. Академік С.О. Єфремов, у якого, судячи зі «Щоденника» вченого, склалися неоднозначні стосунки з ним, зазначав тоді, що Ю.І. Озерський «почував себе господарем в Академії» [Єфремов, 1997, с. 745]. За нотатками згаданого «Щоденника» С.О. Єфремова можна виявити справжнє місце і роль українського політцензора в науковому та культурно-освітньому житті України другої половини 1920 – початку 1930-х рр.

Перший запис про Ю.І. Озерського в «Щоденнику» С.О. Єфремова припадає на 22 липня 1927 року, тобто тиждень після його призначення на голову Укрнауки, а стосувався він кадрового складу Всеукраїнської академії наук (ВУАН) та її фінансування. «Голова наради Озерський поведився більш ніж коректно, – занотував Єфремов, – бо разом з мною обороняв інтереси Академії проти фінансового управління» [Єфремов, 1997, с. 522]. Нарада відбувалася в Харкові в Наркомосі, учасники якої розподіляли бюджетні кошти між установами системи освіти, науки та культури. Прізвище Ю.І. Озерського згадується у «Щоденнику» С.О. Єфремова понад 30 разів, але в глузливо-іронічному контексті. Посада дозволяла Ю.І. Озерському вирішувати кадрові питання, здійснювати ревізію діяльності ВУАН, впливати на вибори, формувати політико-ідеологічні пріоритети секції суспільних наук. Траплялися з ним і дивні пригоди. В листопаді 1927 р. Академія наук одержала помешкання для президії, а телеграму подяки надіслала до ЦК ВКП(б). «В своїй останній розмові з Президією Академії Озерський між іншим запитав і про ту телеграму, – записав 18 листопада С.О. Єфремов. – «Діло добре, телеграма звернула увагу скрізь, і в нас, і за кордоном; так же ні наша, ні Російська Академія не говорила... одно тільки в наших колах викликає непорозуміння: чому її адресовано до ВКП? Хіба ж наша КП(б)У не ближче до Академії» [Єфремов, 1997, с. 548]. Мотивація подібного тлумачення зрозуміла: номенклатура Укрнауки воліла почути подяку на свою адресу, щоб одержати політичні дивіденди від ЦК КП(б)У. Тут не було якогось «ідейного сепаратизму» чи ностальгії за боротьбистським минулим.

Керівникові Укрнауки доводилося перебувати між декількома вогнями: залагоджувати непримиренність М.С. Грушевського та С.О. Єфремова, а з другого боку, реалізовувати амбітні претензії М.О. Скрипника на звання академіка. Складається враження, що сутички між вченими були рукотворними, тобто М.О. Скрипник діями і вчинками Ю.І. Озерського намагався внести організаційний та особливо ідейний розкол між академіками. «Розказують, – занотував С.О. Єфремов 25 січня 1928 р., – що Озерський запрохує до себе академіків та й

очітує. Був у його Пфейфер». «Дивуюсь, – каже Ю.І. Озерський, – що Другий відділ, хоч найчисленніший, не хоче брати на себе влади в Академії... От, наприклад, яка ваша думка про таку комбінацію: Тутківський – президент, Плотников – віце-президент, Симинський – неодмінний секретар», – «не знаю, – каже Пфейфер». Справді, не дурна думка: це була б для начальства ідеальна комбінація. Більш комісаро-слухняної Президії й уявити собі не можна» [Єфремов, 1997, с. 578]. Укрнаука, яка перебувала у складі Наркомосу, очевидно, виконувала «директивні» вказівки М.О. Скрипника. Для перевірки діяльності Академії наук була навіть створена спеціальна комісія, яку очолював Ю.І. Озерський. «До ревізії, на думку Озерського, академіки поставились або вороже, або холодно й пасивно, окрім двох: Тутківського та Симинського, – записав С.О. Єфремов до «Щоденника» 11 лютого 1928 р.». Укрнаука в особі Ю.І. Озерського намагалася «запропонувати переобрання президії», але тоді у нього не було прихильників. Він, судячи із зауваг Єфремова, був незадоволений, «звичайно, ревізорів з такого результату не можна бути дуже вдоволеному» [Єфремов, 1997, с. 586]. Проте тоді боротьба за радянізацію президії Академії наук лише розпочалася.

3 травня 1928 р. відбулися вибори в академіки та власне президії і керівництва ВУАН. Напередодні Ю.І. Озерський провів активну «оргпідготовку», навіть запевнив Скрипника, що саме наркома оберуть головуючим на зборах і «голосуватимуть слухняно за всіх, за кого звелять» [Єфремов, 1997, с. 625]. Збори обрали головуючим першого президента ВУАН В.І. Вернадського, а висунуту академіком П.А. Тутківським кандидатуру від Наркомосу – М.О. Скрипника, відхилили. Президентом Академії наук обрали Д.К. Заболотного, а всі зусилля «комуністичного Мачницького», тобто Озерського, що мав псевдонім – Мачницький, «протиснути» в академіки М.О. Скрипника – виявилися марними. Не вдалося усунути від справ і С.О. Єфремова. Отримавши поразку, Ю.І. Озерський фактично започаткував разом із М.О. Скрипником політичне переслідування неслухняних академіків. 6 травня 1928 р. газета «Пролетарська правда» – друкований орган Київського окружного партії – опублікувала доволі радикальну статтю про результати виборів до президії Академії наук, яку, на переконання С.О. Єфремова, «інспірували» М.О. Скрипник та Ю.І. Озерський [Єфремов, 1997, с. 626]. «Перша група, – зазначалося в куцому коментареві до підсумку виборів, – подачею своїх голосів виявила політичну демонстрацію проти органів радянської влади, що керують культурними справами, а тим самим і проти всього радянського уряду України. Друга група своїм голосуванням не протиставляла себе політиці НКО, але не цілком розібралася в усіх нюансах намірів першої групи. Третя група академіків підтримала Наркомос» [Переобрання президії УАН, 1928]. Цей дивний репортаж, автором якого був Ю.І. Озерський, викликав пересторогу в Академії і переполох серед номенклатури Наркомосу. «Кажуть, – занотував Єфремов 7 травня 1928 р. – що після голосування в Академії «представники од Наркомоса» ходили, мов у воду опущені: це не перший випадок, що голосовано проти чиновників у всій радянській практиці, – виходить, що взагалі можна так голосувати. Отже, рушиться найголовніша підвалина радянського ладу» [Єфремов, 1997, с. 627]. Висновок притаманний для Єфремова, якого неможливо запідозрити у симпатії до радянської влади, але вибори засвідчили позицію науковців.

Протистояння офіційного Харкова, де перебував Наркомос УСРР, з УАН, яка залишилася в Києві від часу свого заснування у 1918 р., завершилося перемогою інтелігенції над номенклатурою. Академік Єфремов та його колеги, незважаючи на появу так званої «волобуєщини», тобто політичного попередження від влади, виявили пасивну і результативну форму спротиву. Лідер Укрнауки Ю.І. Озерський, якого Єфремов називав «Прегоратива», тому що той весь час говорив не «прерогатива», а навпаки, «просто боїться вертатись до Харкова, тому він і сидить у Києві та усилюється «рятувати ситуацію» [Єфремов, 1997, с. 633-634]. Його відрядили тоді до Берліна у справах Наркомосу, а на зворотному, шляху Юрій Іванович відвідав Львів, зустрічався з місцевою інтелігенцією [Рубльов, Черненко, 2004, с. 304]. Очевидно, йшлося про те, щоб унеможливити публікації розвідок Єфремова на сторінках галичанських періодичних видань.

Скандальні вибори до УАН спричинилися до того, що вона не відсвяткувала свого ювілею – 10-річчя заснування. Повернувшись з Європи, Ю.І. Озерський мав зустріч в Академії, розповідаючи «речі відомі» та «хвастливі дурниці» [Єфремов, 1997, с. 632]. Щодо ювілею С.О. Єфремов не висловлював подиву – «навіть добре: одним скандалом менше в житті Академії», але одночасно згадав про ініціативу його проведення, яка належала все-таки Ю.І. Озерському, у тому числі із запрошенням іноземних вчених [Єфремов, 1997, с. 748].

Чергова виборча кампанія до УАН розпочалася весною 1929 р., яка висунула нових представників партійно-державної номенклатури. «В академіки пруться: Скрипник, Гринько, Затонський, Шліхтер, – зауважив про себе С.О. Єфремов, – не кажучи вже про Яворського, – все, як бачимо, великі вчені!» [Єфремов, 1997, с. 757]. Напередодні виборів Раднарком УСРР видав постанову «Про поповнення ВУАН новими дійсними членами та про порядок вибору їх» [Вісті ВУЦВК, 1929], відтак Ю.І. Озерський одержав чергову мотивацію своєї номенклатурної діяльності. Згадавши про «труднощі переходового періоду, пожвавлення класової боротьби в нашій країні, зростання дрібнобуржуазних, зокрема, націоналістичних настроїв, що позначилися і на окремих наукових робітниках», голова Укрнауки закликав в одній із статей академіків поставитися відповідально до виборів задля того, «щоб краще їх провести». Про це він писав на сторінках його улюбленої «Пролетарської правди».

Поповнення «новими, молодими силами, зокрема – представниками марксистської методи в дослідженні», він вважав вкрай необхідним, бо з-поміж діючих академіків, з «марксистською метою» – немає. Запланували обрати до нових дійсних членів ВУАН, з них 20 перевести на бюджет НКО, тобто штатних академіків [Озерський, 1929]. У червні 1929 р. відбулися вибори керівництва у відділеннях, у тому числі й історико-філологічного, де С.О. Єфремов очолював кафедру історії новітнього українського письменства. На зборах, які обирали керівництво, Сергій Олександрович утримався від голосування. «Озерський в кінці пробував мені дорікати за те, – занотував до «Щоденника» академік С.О. Єфремов, – що я зіпсував їм одноголосність і одержав од мене різку одправу, що я голосую по совісті, а не з наказу» [Єфремов, 1997, с. 77]. За академіком С.О. Єфремовим органи ДПУ сліdkували постійно, про що він сам пише у «Щоденнику», але 1929 р. виявився для нього доленосним – його заарештували за сфабрикованою справою «СВУ». Можна припустити, що «неслухняна позиція» академіка, крім його політичної біографії, стала причиною форсованої підготовки процесу «під

Сфремова». Замовником цього разу була не Укрнаука з її активним керівником, а партійна номенклатура вищого рівня.

На початку січня 1930 р. Ю.І. Озерського «звільнили від виконання обов'язків члена колегії НКО УСРР» у зв'язку з «переходом на іншу роботу», відтак йому доводилося працювати в УРЕ, читати лекції в Харківському ІНО, допоки про нього не згадали знову, запросивши головою Держвидаву УСРР 2 березня 1930 р. [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, ф. 5456, арк. 1-2]. А наступного дня секретаріат ЦК КП(б)У затвердив кандидатуру Ю.І. Озерського «на голову ДВОУ, ввівши його до складу НКО» [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, ф. 235, арк. 114]. Повернення виявилось доленосним, тому що рівно через рік кадровий склад Наркомосу УСРР на чолі зі Скрипником було «очищено» від «ухильників». Після самогубства колишнього наркома розпочалися масові репресії проти його прихильників. Не став винятком і Ю.І. Озерський. Його арештували 23 листопада 1933 р., визнавши одним із членів фашистського блоку, яким безпосередньо правили лідери УВО, відтак звинуватили у спробах замаху «на життя вождів партії» [Даниленко, Кузьменко, 2003, с. 19]. У січні 1934 р. він визнав свою причетність до керівництва «українсько-боротьбистського блоку», позаяк дома залишились дружина Олександра Дмитрівна Кривусьова, 14-річний син Костянтин та 8-річна донька Заря [Даниленко, Кузьменко, 2003, с. 20]. Вирок був типовим для політв'язнів 1934 р. – засудження до розстрілу з наступною заміною його засланням на 10 років до таборів. Соловецький табір особливого призначення (СТОП) справді виявився останнім пристанищем Ю.І. Озерського. У вересні 1935 р. його дружина намагалася розшукати місце перебування чоловіка, звертаючись до НКВС СРСР, але марно. Він перебував на Соловках разом з сотнями українських літераторів, письменників, вчених, яких добре знав. У 1936 р. секретно-політичний відділ НКВС виявив занепокоєння з того, що колишні члени «УВО» можуть підтримати фашистську Німеччину, яка претендувала на території за Рейном, тому рекомендували пильнувати за поведінкою Ю.І. Озерського, що «користувався авторитетом» у Скрипника та був «сподвижником українського наркомоса Шумського». В листі Ю.І. Озерського до О.Д. Музолевської, яка мешкала в Харкові, перехопленого чекістами, йшлося про побут радянського політв'язня. Прочитуємо його мовою, яка зафіксована у спецзведенні ОДПУ від 10 червня 1934 р.: «Солнце выходит в три часа ночи, а заходит в 11 часов, – легко можно обойтись без огня. Работаю на общих работах: таскал дрова и лес из воды и складывал в штабеля для погрузки, – о работе по специальности не может быть и речи, да и негде здесь, на острове, как челюскинцы живем. Питание неважное, получаем хлеба 700 гр., каша на завтрак или борщ из сушеных овощей и опять каша или рыба, вечером же только кипятки. Сахара имею 400 гр., посему еле хватает на 2 недели вприкуску. Сплю пока на досках – конечно, не на постоянной кровати, – подложивши пальто. Имеем почту и газету, но библиотека здесь очень маленькая, да и не те книги, которые нужно для меня. Работать над собой почти невозможно» [Остання адреса, 1997, с. 181]. У липні 1934 р. він одержав листівку від дружини, яка відправила її з Москви, інформуючи про те, що листи з Соловків інколи одержувала. «Я не знаю, за что ты арестован, какое у тебя обвинение и какой у тебя срок, – писала вона йому в одному з листів, – была у прокурора и сколько ни просила, но ничего не узнала» [Остання адреса, 1997, с. 187]. Судячи з листа Ю.І. Озерського до О.Д. Музолевської, у якому він

розпитував про долю дружини та дітей, її листи до нього не доходили. Відомо, що його дружина намагалася уникнути репресій, але не надовго, позаяк в одному з листів Ю.І. Озерського йшлося про те, що вона могла б приїхати на поселення, якщо він відбуде третину ув'язнення. Незбагненна логіка життя: перебуваючи в самому кратері смерті, думати про порятунок, про відсутність потрібної книги, вилаштовувати плани на майбутнє. Він відсидів третину терміну «покарання», але замість «поселення» з дружиною, його стратили. 7 жовтня 1937 р. особлива трійка УНКВС Ленінградської області, розглянувши справу оперативної частини Соловецької в'язниці ГУДБ НКВС СРСР на 52 осіб, засуджених до різних термінів ув'язнення, які залишилися «на контрреволюційних позиціях і продовжували вести контрреволюційну агітацію та виявляти терористичні наміри», засудила Ю.І. Озерського до розстрілу [Остання адреса, 1997, с. 185]. Серед страчених виявились також відомі вчені та освітяни, керівники культурно-освітніх установ – М.М. Вороний, А.М. Гарбуз, В.Ф. Гоца, П.Ю. Дятлов, Й.М. Зозуляк, М.К. Зеров, К.І. Коник, О.А. Крушельницький, М.М. Лозинський, М.П. Павлушков, М.М. Полоз, В.П. Підмогильний, О.І. Бадан-Яворенко, Ю.П. Мазуренко та інші. Дружина Озерського мешкала у Москві, домагаючись реабілітації чоловіка, тому 14 квітня 1962 р. президія Верховного суду Карельської АРСР скасувала судовий чи позасудовий вирок 1937 р. Його реабілітації, а не повернення дочекалася і рідна мати – Ольга Миколаївна Зебницька, яка жила у Києві [Даниленко, Кузьменко, 2003, с. 19-20].

Висновки. Дослідження біографії завідувача Укрнауки при Наркомосі УСРР Ю.І. Озерського вкотре підтверджує, що суспільно-політична активність та професійний рівень жодним чином не ставали для працівників освітнього чиновництва запорукою від надуманих звинувачень у 30-і рр. XX ст. Передчуття загрози призводило до політики лавірування в середовищі номенклатури партійно-радянського апарату. Проте й така позиція не гарантувала уникнення від кадрових чисток службовців Наркомосу УСРР карально-репресивними органами.

Список використаних джерел та літератури

- Вісті ВУЦВК, 1929. 17 квітня.
Даниленко В.М., Кузьменко М.М., 2003. *Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу. Біографічні нариси*, Севастополь – Донецьк: «Вебер».
Дорошко М.С., 2004. *Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20 – 30-ті роки XX століття: соціоісторичний аналіз*, Київ: Видавничо-поліграфісний центр «Київський університет».
Єфремов С.О., 1997. *Щоденники. 1923 – 1929*, Київ.
Кузьменко М.М., 2004. *Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20 – 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень*, Донецьк: НОРД-ПРЕСС.
Марочко В., Хіллі Г., 2003. *Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941)*, Київ: Науковий світ.
Озерський Ю., 1929. Про вибори нових академіків до Всеукраїнської академії наук, *Пролетарська правда*, 21 квітня.
Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Том 1, 1997. Київ.
Переобрання президії УАН, 1928. *Пролетарська правда*, 6 травня.
Реабілітовані історією, 1992. Київ – Полтава: Рідний край.
Рубльов О.С., Черненко Ю.А., 1994. *Сталініщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20 – 50-ті роки XX ст.*, Київ: Наукова думка.
Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).
Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Шаповал Ю.І., 1993. *Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії*, Київ: Наукова думка.

References

- Visti VUTsVK, 1929. 17 kvitnia. [in Ukrainian].
- Danylenko V.M., Kuzmenko M.M., 2003. *Sotsialnyi typ ta intelektualno-osvitnii riven nomenklatury skrypnikivskoho narkomосу. Biografichni narysy [Social type and intellectual and educational level of the nomenclature of the Skripniki Narkomos. Biographical essays]*, Sevastopol – Donetsk: «Veber». [in Ukrainian].
- Doroshko M.S., 2004. *Kompartiino-derzhavna nomenklatura USRR u 20 – 30-ti roky XX stolittia: sotsioistorychnyi analiz [Party-state nomenclature of the USSR in the 20s – 30s of the 20th century: a socio-historical analysis]*, Kyiv: Vydavnycho-polihrafisnyi tsentr «Kyivskiy universytet». [in Ukrainian].
- Yefremov S.O., 1997. *Shchodennyky. 1923 – 1929 [Diaries. 1923 – 1929]*, Kyiv. [in Ukrainian].
- Kuzmenko M.M., 2004. *Naukovo-pedahohichna intelihtentsiia v USRR 20 – 30-kh rokiv: sotsialno-profesiyni status ta osvitno-kulturnyi riven [The scientific and pedagogical intelligentsia in the USSR of the 20s and 30s: socio-professional status and educational and cultural level]*, Donetsk: NORD-PRESS. [in Ukrainian].
- Marochko V., Khilli H., 2003. *Represovani pedahohy Ukrainy: zherty politychnoho teroru (1929 – 1941) [Repressed teachers of Ukraine: victims of political terror (1929 – 1941)]*, Kyiv: Naukovyi svit. [in Ukrainian].
- Ozerskyi Yu., 1929. *Pro vybory novykh akademikiv do Vseukrainskoi akademii nauk, Proletarska pravda [About the election of new academicians to the All-Ukrainian Academy of Sciences]*, 21 kvitnia. [in Ukrainian].
- Ostannia adresa. Do 60-richchia solovetskoï trahedii. Tom 1 [Last address. To the 60th anniversary of the Solovetsky tragedy. Volume 1.], 1997. Kyiv. [in Ukrainian].
- Pereobrannia prezydii UAN [Re-election of the Presidium of the Ukrainian Academy of Sciences], 1928. *Proletarska pravda*, 6 travnia. [in Ukrainian].
- Reabilitovani istoriiei [Rehabilitated by history], 1992. Kyiv – Poltava: Ridnyi kraj. [in Ukrainian].
- Rublov O.S., Chernenko Yu.A., 1994. *Stalinschchyna y dolia zakhidnoukrainskoi intelihtentsii 20 – 50-ti roky XX st. [Stalinism and the fate of the Western Ukrainian intelligentsia of the 20s – 50s of the 20th century]*, Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)].
- Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy) [Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CSAPA Ukrainy)].
- Shapoval Yu.I., 1993. *Ukraina 20 – 50-kh rokiv: storinky nenapysanoi istorii [Ukraine in the 1920s and 1950s: pages of unwritten history]*, Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

YURI IVANOVYCH OZERSKY, HEAD OF UKRAINIAN STUDY OF THE PEOPLE'S COMMISSIONER OF EDUCATION OF THE USSR (1896 – 1937)

Mykola Vyhovskiy

Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of World History and Archology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The article examines the political and organizational-scientific activity of a responsible employee of the People's Commissariat of the Ukrainian SSR in the 20s and 30s of the 20th century. Ukrainian Socialist-Revolutionary Yuriy Ivanovich Ozerskyi. The main stages of the formation of the socio-political position and life destiny of this forgotten personality are highlighted in the context of social history and everyday life, contradictory nodes of social development. The article reveals not only achievements, but also shortcomings in the awareness of the objective realities of the totalitarian regime, the ability to maneuver in the powerful nomenclature structures of the Soviet official. Unknown sources were involved in the biographical research, with the help of which the stages of professional activity and the life path of the Ukrainian educator Yu.I. Ozerskyi (real surname - Zebnytskyi). It is noted that he belongs to the Party-Soviet nomenclature of the USSR, and participates in the propaganda activity of the ruling authorities. Head

of Ukrnauka at the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR Yu.I. Ozersky was not unnoticed in the public criticism of the "general line of the party", he did not belong to the opposition, but the internal discord among the party-Soviet nomenclature and the process of the so-called "cleansing" of the Narkomos from "evaders" did not escape him either. Along with other famous scientists and educators, he was accused of a fabricated case and attempts to assassinate "party leaders" and participation in the Ukrainian Military Party (UMP). It was established that the efforts of political maneuvering did not become a guarantee for the current nomenclature person from being sentenced in 1933 to 10 years in the camps and execution in 1937. The life path of Y.I. Ozerskyi is regarded as typical and average for the vast majority of representatives of the party-Soviet nomenclature of the 20s and 30s of the 20th century in the USSR. The need to free Ukrainian society from the vices of totalitarianism, slave psychology, and chameleonism expanded the need for a more critical review of the heroic and tragic lessons of history.

Key words: arrest, fighters, scientist, ideology, People's Commissariat of Education of the USSR, science, nomenclature, education, politics, Yu.I. Ozersky.

ДОЗВІЛЛЯ У ЖИТТІ НІМЦІВ УКРАЇНИ (20 – 30-І РР. ХХ СТ.)

Тараненко Алла Володимирівна

аспірантка кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: Lulka5@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0150-9901>

Анотація. У статті досліджено форми дозвілля німців підрадянської України, які були характерні для етноспільноти в 20 – 30-х рр. ХХ ст. Встановлено, що обтяжені щоденною працею німці, перепочиваючи, наповнювали вільний від роботи час різноманітними дозвіллевими формами, що були покликані збагачувати внутрішній світ представників національної меншини. Показано, що німці полюбили читати та співати, а також відзначалися прихильністю до звичаїв, які супроводжували відзначення свят християнського релігійного календаря. Спершу толеруючи повсякденні форми відпочинку, з часом, радянська влада розпочала дедалі більше впливати на духовне життя німців. Використовуючи їхній час на дозвілля, більшовики пропагували комуністичні ідеології. Поширеною формою проведення німцями вільного від роботи часу, завдяки нововведенням радянської влади, стало відвідування хати-читальні, сільбуду, клубу, де вони могли, зокрема, переглянути спектакль чи послухати заїжджого лектора. Новою формою відпочинку став перегляд кінострічок. Загалом, дозвіллеві практики німців підрадянської України протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст. базувалися на поєднанні традиційних підходів до відпочинку із тими, які запроваджувала радянська влада.

Ключові слова: дозвілля, німці, пропаганда, радянська влада, Україна.

Постановка проблеми. Дозвілля завжди займало важливе значення у житті пересічної людини. Не можуть бути виключенням у цьому плані й представники німецької меншини підрадянської України, які упродовж 20 – 30-х рр. ХХ ст. складали помітну частку населення республіки. Тяжка праця обов'язково вимагала перепочинку. Час поза трудовою діяльністю німці наповнювали різноманітними дозвіллевими практиками, які були покликані не лише відновити їх фізичні сили, а й духовно збагатити.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити форми дозвілля німців підрадянської України, які були характерні для етноспільноти в 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Історіографічний огляд. порушене у статті питання знайшло висвітлення у наукових працях багатьох дослідників селянського побуту та німецької меншини України, серед яких – М. Захарченко, В. Мотуз, І. Рибак, Б. Чирко.

Виклад основного матеріалу. Оскільки німці відзначалися високим рівнем освіченості, їхнє дозвілля досить часто було пов'язане із читанням. Так, чоловіки, шукаючи актуальну інформацію про поточний перебіг подій державного та світового значення, полюбили гортати періодичні видання. Зазвичай кожний новий випуск газети потрапляв до рук передплатників двічі на тиждень. Першого вечора власники газетних випусків поглинали найцікавіший матеріал, а протягом наступного дня читали решту статей [Letters from Susan, 1988, p. 23]. Доволі часто в

межах родини читання набувало колективних форм. Ввечері хтось з членів сім'ї міг взяти до рук книгу, газету або журнал і розпочати читати написане в голос [Letters from Susan, 1988, p. 21].

Протягом 1920 – 1930-х рр. в Україні було видано значний обсяг друкованої продукції німецькою мовою. В межах реалізації агітаційно-пропагандистських програм, з метою ідеологічної «обробки» та «радянзації» німців значну увагу більшовики приділяли друку німецькомовних періодичних видань. Наприкінці 1920-х рр. в Україні німецькою мовою видавалося 18 газет і журналів. Вже невдовзі після утвердження влади більшовиків в Україні, у березні 1920 р., в Одесі розпочався друк німецькомовної газети «Nachrichten», наклад якої складав 3 тис. примірників. У квітні 1921 р. світ побачила газета «Der Pflug», також розпочалося видання газети «Der Leuchtturm». В Харкові друкувалася газета «Die Neue Zeit», в Гальбштадті – «Hammer und Pflug». Проте вже 1922 р., за браком фінансування, друк низки німецькомовних періодичних видань припинився. Новий етап видання німецькомовної періодики розпочався в 1924 р., коли в Катеринославі налагодилося видання газети «Der Rote Stern». Цього ж року в Одесі розпочала друкуватися газета «Hammer und Pflug». Упродовж 1925 – 1928 рр. видавалися дитячий журнал «Die Trompete», антирелігійний журнал «Das Neuland» та педагогічний журнал «Zur neuen Schule». Чи не найпопулярнішим громадсько-політичним німецькомовним періодичним виданням була газета «Das Neue Dorf», наклад якої сягав 11 тис. примірників [Чирко, 2016, с. 57].

Невід'ємною частиною традиційного дозвілля кожного німця була пісня. Жінки під керівництвом місцевого священнослужителя часто влаштовували музичні та вокальні вечори [Светозарова, 2015, с. 273]. Чоловіки, не відстаючи від дружин, зібравшись після виконання сільськогосподарських робіт у сільському шинку, співали за кухлем пива [Светозарова, 2015, с. 271]. Про любов німецьких колоністів до співу свідчить те, що місцева влада, піклуючись про належний відпочинок трудівників, видавала спеціальні розпорядження, які накладали заборону на гучне вуличне виконання пісень, зокрема вночі [Bachmann, 1974, s. 16-17]. Виконувалися не лише привезені з Німеччини пісні, а й самостійно складені, що стосувалися місцевих подій та людей, які відзначилися незадовільною поведінкою [Светозарова, 2015, с. 270].

Доволі часто відпочинок набував тривіального забарвлення. У неділю практично було неможливо побачити хлопця чи дівчину, які б не були залучені до спільного для всього населення колоній заняття – лускання соняшникового насіння. Молодь могла протягом кількох годин віддаватися цьому масовому задоволенню, не промовляючи при цьому жодного слова [Bachmann, 1974, s. 16].

Якщо дозволяли умови, німці не цуралися урізноманітнювати дозвілля за рахунок відвідування видовищ. Так, жителі менонітських колоній полюбили приходити на кінні скачки [Letters from Susan, 1988, p. 44].

В німців усіх віросповідань була доволі розвинена як родинна, так і релігійна святкова культура.

На відміну від німців католицького та лютеранського віросповідань, які здебільшого дні народження не пам'ятали та не відзначали [Черкаська, 2004, с. 153], меноніти такі дні святкували, причому за участі гостей [Letters from Susan, 1988, p. 53]. Подекуди існувала традиція з нагоди дня народження того чи іншого

члена менонітської громади скликати хор, який приходив до будинку іменника та дарував йому кілька пісень [Letters from Susan, 1988, p. 30].

Найважливіші християнські свята, зокрема Різдво та Великдень, німці відзначали згідно традицій, яких дотримувалися їхні предки, перебуваючи ще в Німеччині.

За день до Різдва, увечері до дітей, родини яких сповідували лютеранську версію християнства, приходив Крісткінд. Це завжди була ряджена жінка, одягнена в білу накидку, що прив'язувалася до шиї. Голову вкривав шматок білої тканина, обличчя було пофарбоване в білий колір. Крісткінд дарував печиво дитині за виголошену молитву чи розказаний релігійний віршик [Черказьянова, 2004, с. 153]. Крісткінд (німецькою – Christkind – «Немовля Ісус») – це винахід Мартіна Лютера, який замінив св. Миколая у зв'язку з тим, що протестанти припинили визнавати католицьких святих, проте звичай дарувати дітям подарунки воліли зберегти. Великий реформатор «доручив» Крісткінду роздавати подарунки, але не на 6 грудня, а на Різдво, 25 грудня [Зимние фольклорные персонажиа].

Якщо меноніти, попри офіційну заборону влади, з нагоди Різдва встановлювали вдома ялинку [Letters from Susan, 1988, p. 47], то сім'ї лютеранського сповідання прикрашали заздалегідь приготоване вишневе дерево. З осені вишню ставили в пісок, поливала її, а до свята дерево вже зеленіло. Його обмотували зеленим папером, прикрашали печивом та паперовими бантиками. Деревце стояло до Нового року, його прибирали незабаром після свята. Зняті прикраси роздавали дітям. До свята дітям дарували пряники у формі прикрашених глазур'ю чобітків. Різдвяної ночі молодь ходила вулицею від одного будинку до іншого, вітаючи їх господарів. Очолював процесію Бельцнікель (німецькою – Velznickel, Pelznickel), хлопець, одягнений у вивернуті шубу та шапку. Хлопці вели Бельцнікеля до дівчат у ланцюгах, стукали у двері та входили натовпом. Бельцнікель змушував їх жартівливо молитися та розповідати вірші. Слухняним давав колотий цукор, а неслухняних стібав ремінцем і ставив на коліна [Черказьянова, 2004, с. 153].

З нагоди Святвечора меноніти влаштовували в молитовних будинках дитячі виступи. Після цього, під супровід музичних інструментів (фортепіано та скрипки), хор розпочинав виконувати пісні. Далі відбувався театралізований показ різдвяної історії [Letters from Susan, 1988, p. 24].

Підготовка до Великодня передбачала обов'язкове фарбування яєць. Оскільки спеціальних фарб у розпорядженні німців не було, нового кольору яйця набували шляхом варіння у воді, що розбавлялася травою та лушпинням цибулі. З нагоди свята випікався білий хліб, готувалася кава. На обід подавався запечений в хлібі свинячий окіст, вишневий компот. Деякі господарі на Великдень різали вівцю. Смажене м'ясо заправляли вишнею.

В перший день травня німці відзначали весняне свято відродження природи. З його нагоди колоністи подавалися до поля, яке обходили, читаючи молитви про послання Богом гарного врожаю. Крім виголошення молитов німці вдавалися й до магічних дій. Так, наприклад, щоб плодоносила груша її намагалися «присоромити» – натягали на гілки дерева якесь старе вбрання, вішали черевик або валянок [Черказьянова, 2004, с. 154]. З метою наповнення повсякденного життя населення країни атрибутами більшовицької влади, комуністи вдавалися до запровадження практик відзначення радянських державних свят. В своєрідний спосіб 1927 р.

меноніти колонії Орлов святкували День Праці – свято Першого травня, відзначення якого співпадало з традиційним для усіх німців святом Весни: головною вулицею поселення рухався натовп людей, попереду їхали чотири трактори з причепами. Після завершення процесії, в кінці села виступили промовці, після чого усі відвідувачі імпровізованому мітингу розійшлися по домівках [Letters from Susan, 1988, p. 17]. Вже через три роки, з нагоди святкування Першого травня, вулиці колонії було заповнено червоними прапорами і транспарантами. Зранку відбулися урочисті збори. В другій половині дня учням роздали подарунки – цукерки, печиво, борошно, цукор, – все те, що напередодні вдалося вилучити в розкуркулених селян. Увечері було влаштовано низку вистав, організовано танці та розпивання алкогольних напоїв [Letters from Susan, 1988, p. 72].

На Трійцю, в заздалегідь викопаних ямах, німці влаштовували кілька багать. Палили торішні качани та стебла кукурудзи. Кожен клав до вогню якомога більший оберемок, щоб багаття горіло довше. Згуртувавшись навколо осередку вогню, молодь співала пісні, водила хоровод, грала в «третє зайве». До молоді приєднувалися і дорослі, які спостерігаючи за її веселощами, тихо розмовляли. З нагоди свята із рідкого тіста випікали «жайворонків» – ложкою лили тісто в киплячий жир, там воно, розповзаючись, набувало форми, що нагадувала обриси птаха [Черказьянова, 2004, с. 154].

З нагоди закінчення польових робіт німці відзначали свято врожаю та подяки [Letters from Susan, 1988, p. 39].

Дослідниця ролі радянських культурних осередків в трансформації традиційної селянської ментальності, В. Мотуз зазначає: «Радянська система активно використовувала широкий спектр відомих методів впливу на свідомість як окремої особистості, так і широких мас у цілому. Одним із важливих засобів забезпечення своєї популярності радянське керівництво вважало поширення в масах культури, але культури не в традиційному, загальнолюдському вимірі, а культури “нового” типу, яка неодмінно підкреслювала б переваги радянського, квазікомуністичного шляху розвитку суспільства. Використання для цього будь-яких існуючих осередків громадсько-культурного життя та створення відповідно нових радянських формувань було стрижнем утвердження радянського способу мислення. Культурні осередки повинні були стати тими “острівцями” нового світобачення, які в майбутньому забезпечили б повну трансформацію свідомості населення» [Мотуз, 2009, с. 67].

На початку 1925 р. в Україні було завершено створення мережі сільбудів [Мотуз, 2009, с. 70]. Зазначені заклади були покликані «бути селянськими клубами для відпочинку, розумної розваги і широкої освіти як загальної, так і комуністичної» [Кульчицький, 1978, с. 50]. У період непу культурно-просвітницькі заклади, попри ідеологічний вплив влади, в організації своєї діяльності все ж користувалися певним рівнем свободи, тому їхні розважальні та пізнавальні програми цікавили селян-колоністів. Жителька колонії менонітської колонії Орлов залишила свідчення: «Одного вечора співає чоловічий хор, наступного виступає силач, третього – вчитель [...] розповідає про чудесний світ зірок або про мрію людей здійснити подорож на Місяць» [Letters from Susan, 1988, p. 11]. Також влаштовувалися літературні вечори, відбувався показ творів драматичного мистецтва [Letters from Susan, 1988, p. 35].

На межі 20 – 30-х рр. XX ст. на селі діяло більш ніж 13 тис. закладів культури, більшість з яких все ще становили хати-читальні [Рибак, 2006, с. 164]. Сформовані владою культурно-освітні осередки працювали під контролем партійних і радянських органів, а їх штатний персонал та громадський актив передусім був покликаний поширювати комуністичну ідеологію [Мотуз, 2009, с. 67]. Тож, головним напрямом їх роботи була не організація змістовного дозвілля, а пропаганда колгоспного ладу та діяльність, що спрямовувалася на боротьбу з релігією. Все це негативно позначалося на престижі культурно-освітніх закладів, відштовхувало від них значну частину населення. До того ж, на зниження їх можливостей в організації дозвілля впливала примітивна матеріальна база. Більше половини з них не мали окремих приміщень або розташовувалися в будинках розкуркулених селян чи закритих культових спорудах [Рибак, 2006, с. 164]. З 1932 р. розпочалося механічне перетворення хат-читалень у клуби (будинки колективіста / колбуди), які були покликані представляти вищий тип культурно-освітніх закладів на селі. З 17,9 тис. закладів культури на селі у 1937 р. майже 15,5 тис. становили клуби [Рибак, 2006, с. 165]. Всередині клубних приміщень, на стінах висіли портрети вождів, агітаційні плакати та стінгазети, які містили інформацію про життя громади з неодмінним наголосом на успіхах у справі «соціалістичного будівництва». Планувалося, що в клубах відбуватиметься поєднання політико-освітньої роботи з гуртковою, а їх візитери матимуть змогу відвідувати тематичні вечори, концерти, танці, влаштовувати спільні перегляди кінофільмів.

Проте клуби продовжували спіткати ті ж проблеми, що й їх попередників на ниві організації культурно-просвітницької роботи. Слабкою ланкою в налагодженні культурної роботи були самі культпрацівники, які через низьку заробітну плату змушені були працювати за сумісництвом [Мотуз, 2015, с. 84]. Культурне життя на селі завмирало у зимовий період, оскільки через складне матеріальне становище більшість клубів не обігрівалося. Наприклад, 1938 р. вони були забезпечені паливом лише на чверть. Таким чином, колгоспники, які в осінньо-зимовий період мали значно більше вільного від роботи часу, залишалися поза впливом сільських закладів культури [Рибак, 2006, с. 165].

Залучення широких верств населення до співпраці з радянською владою, та втягнення їх до громадсько-політичного життя, була необхідною передумовою підтримки національними меншинами встановленого більшовиками режиму. З огляду на це, влада розпочала вдаватися до різних форм агітаційних заходів, серед яких вагоме місце надавалося влаштуванню публічних лекцій та мітингів [Мотуз, 2009, с. 69].

У міжвоєнний період популярності набуло кіно. Перегляд кінострічок став привабливою формою заповнення дозвілля [Рибак, 2006, с. 165]. Проте станом на 1924 р. на постійній основі в селах працював лише 101 кінозал. У зв'язку з цим розповсюдження набули так звані «кінопересувки» [Захарченко, 2012, с. 57]. Через відсутність розвиненої мережі кіноустановок перегляд кінострічок у сільській місцевості здійснювався нерегулярно, часто у непристосованих для цього приміщеннях [Рибак, 2006, с. 165]. За відсутності календаря перегляду кінофільмів одну і ту ж стрічку демонстрували по кілька разів на рік. Траплялися випадки, коли показ фільму затримувався через те, що приміщення сільбуду використовувалося для інших потреб. Інколи про демонстрацію фільму можна було довідатися

незадовго до початку сеансу. Внаслідок цього відвідати кінопоказ отримували змогу не всі бажаючі [Захарченко, 2012, с. 58].

Вагомого значення для задоволення культурних запитів населення влада надавала бібліотекам [Рибак, 2006, с. 165]. Діяли бібліотеки при клубах, сільбудах та хатах-читальнях [Мотуз, 2009, с. 70]. У цілому бібліотеки мали багато гострих проблем: нерозгалужену мережу; застарілі та малочисельні книжкові фонди, які до того ж протягом 1930-х рр. були проріджені (вилучалися книги «контрреволюційного» характеру) та значною мірою замінені новою суспільно-політичною літературою ідеологічного змісту [Мотуз, 2015, с. 83].

Діяльність німецькомовних театрів розглядалася більшовиками як важливий напрям політико-ідеологічного впливу на німецьке населення, виховання його на основі тих принципів, що нав'язувалися суспільству радянською владою.

В травні 1933 р. було створено Одеський німецький робітничо-колгоспний пересувний (мандрівний) театр. В руках влади театр був покликаний стати засобом пропаганди, зокрема його труп мала популяризувати колгоспне будівництво та нарощування темпів сільськогосподарського виробництва. Оскільки всі вистави театру передбачалося ставити виключно німецькою мовою, російські та українські п'єси піддавали адаптованому перекладу. Колектив театру складався з як з професіоналів, так і самодіяльних акторів, причому віком від 17 до 27 років. До репертуару театру входили твори німецьких, англійських та французьких класичних драматургів – «Отелло» У. Шекспіра, «Емілія Галотті» Г. Лессінга, «Позірний хворий» Ж.-Б. Мольєра, а також радянські п'єси, зокрема «Честь» Г. Мдівані. На базі театру діяв оркестр, який називали «неаполітанським струнним ансамблем». До його репертуару входило кілька десятків класичних творів В. Моцарта, Л. ван Бетховена, Ф. Шуберта, Й. Гайдна, С. Гулак-Артемівського, радянські композиції, народні музичні мотиви [Чирко, 2016, с. 58].

Висновки. Обтяжені щоденною працею німці, перепочиваючи, наповнювали вільний від роботи час різноманітними дозвіллєвими формами, що були покликані збагачувати внутрішній світ представників національної меншини. Німці полюбили читати та співати. Німецька меншина також відзначалася прихильністю до звичаїв, що супроводжували відзначення свят християнського релігійного календаря. Спершу толеруючи повсякденні форми відпочинку, з часом, радянська влада розпочала дедалі більше впливати на духовне життя німців. Використовуючи їхній час на дозвілля, більшовики пропагували комуністичні ідеологеми. Поширеною формою проведення німцями вільного від роботи часу, завдяки нововведенням радянської влади, стало відвідування хати-читальні, сільбуду, клубу, де вони могли, зокрема, переглянути спектакль чи послухати заїжджого лектора. Новою формою відпочинку став перегляд кінострічок. Загалом, дозвіллєві практики німців підрадянської України протягом 20 – 30-х рр. XX ст. базувалися на поєднанні традиційних підходів до відпочинку із тими, які запроваджувала радянська влада.

Список використаних джерел та літератури

- Захарченко, М. В., 2012. Особливості кінофікації українського села в другій половині 20-х рр. XX ст., *Український селянин*, 13, 56-59.
- Зимние фольклорные персонажи [Електронний ресурс]: <https://uk.wikipedia.org>
- Кульчицький, С. В., 1978. Формування елементів соціалістичного способу життя в радянському доколгоспному селі, *Український історичний журнал*, 3, 40-51.

Мотуз, В. К., 2009. Роль культурних осередків у трансформації традиційної селянської ментальності, *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Історія*, 104, 91, 67-71.

Мотуз, В. К., 2015. Уніфікація світогляду як складова проблеми культурної модернізації українського села (кінець 1920-х – 1930-ті рр.), *Гілея*, 102, 82-85.

Рибак, І. В., 2006. Культурно-освітні заклади у соціально-побутовій інфраструктурі українського села (1929 – 1940 рр.), *Український селянин*, 10, 164-167.

Светозарова, Н. Д., 2015. Язык, песни и быт немецких колоний на Украине глазами писателя-колониста, *Ежегодник Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев*, 1, 267-275.

Черказнянова, И. В., 2004. Историко-этнографическая реконструкция хроники семьи Бехтгольд, *Вопросы германской истории*, 148-158.

Чирко, Б. В., 2016. Заходи Радянської влади України щодо запровадження освіти німецькою мовою та організації роботи німецьких культурно-просвітніх установ (1920-ті – 1930-ті роки), *Гілея*, 114 (11), 54-59.

Bachmann, H., 1974. *Durch die deutschen Kolonien des Beresaner Gebietes. Kolonischtegeschichte*, Stuttgart: Verlag Volk auf dem Weg.

Letters from Susan: A Woman's View of the Russian Mennonite Experience (1928 – 1941), 1988. North Newton.

References

Bachmann, H., 1974. *Durch die deutschen Kolonien des Beresaner Gebietes. Kolonischtegeschichte*, Stuttgart: Verlag Volk auf dem Weg. [in German].

Cherkazyanova, I. V., 2004. Istoriko-etnograficheskaya rekonstrukciya hroniki semi Behtgold [Historical and ethnographic reconstruction of the chronicle of the Bechtgold family], *Voprosy germanskoj istorii*, 148-158. [in Russian].

Chyrko, B. V., 2016. Zakhody Radianskoi vlady Ukrainy shchodo zaprovadzhennia osvity nimetskoiu movoiu ta orhanizatsii roboty nimetskykh kulturno-prosvitnikh ustanov (1920-ti – 1930-ti roky) [Measures of the Soviet authorities of Ukraine regarding the introduction of education in the German language and the organization of the work of German cultural and educational institutions (1920s – 1930s)], *Hileia*, 114 (11), 54-59. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. V., 1978. Formuvannia elementiv sotsialistychnoho sposobu zhyttia v radianskomu dokolhospnomu seli [The formation of elements of a socialist way of life in a pre-Soviet collective farm village], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 40-51. [in Ukrainian].

Letters from Susan: A Woman's View of the Russian Mennonite Experience (1928 – 1941), 1988. North Newton. [in English].

Motuz, V. K., 2009. Rol kulturnykh osередkiv u transformatsii tradytsiinoi selianskoi mentalnosti [The role of cultural centers in the transformation of traditional peasant mentality], *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly]. Serii: Istoriia*, 104, 91, 67-71. [in Ukrainian].

Motuz, V. K., 2015. Unifikatsiia svitohliadu yak skladova problemy kulturnoi modernizatsii ukrainskoho sela (kinets 1920-kh – 1930-ti rr.) [Unification of the worldview as a component of the problem of cultural modernization of the Ukrainian village (late 1920s – 1930s)], *Hileia*, 102, 82-85. [in Ukrainian].

Rybak, I. V., 2006. Kulturno-osvitni zaklady u sotsialno-pobutovii infrastrukturi ukrainskoho sela (1929 – 1940 rr.) [Cultural and educational institutions in the social and household infrastructure of the Ukrainian village (1929 – 1940)], *Ukrainskyi selianyn*, 10, 164-167. [in Ukrainian].

Svetozarova, N. D., 2015. Yazyk, pesni i byt nemeckikh kolonij na Ukraine glazami pisatelya-kolonista [The language, songs and life of the German colonies in Ukraine through the eyes of a writer-colonist], *Ezhegodnik Mezhdunarodnoj asociacii issledovatelej istorii i kul'tury rossijskikh nemcev*, 1, 267-275. [in Russian].

Zakharchenko, M. V., 2012. Osoblyvosti kinofikatsii ukrainskoho sela v druhii polovyni 20-kh rr. XX st. [Peculiarities of cinematography of the Ukrainian village in the second half of the 20s of the 20th century], *Ukrainskyi selianyn*, 13, 56-59. [in Ukrainian].

Zimmie folklornye personazhi [Winter folklore characters]. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org> [in Russian].

LEISURE IN THE LIFE OF GERMANS OF UKRAINE (20 – 30'S OF XX CENTURY)

Alla Taranenko

Graduate student of the Department of World History and Archology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article examines the forms of leisure time of Germans in post-Soviet Ukraine, which were characteristic of the ethnic community in the 20s and 30s of the 20th century. It was established that the Germans, burdened by daily work, while resting, filled their free time with various forms of leisure, which were designed to enrich the inner world of the representatives of the national minority. It is shown that the Germans liked to read and sing, and were also noted for their adherence to the customs that accompanied the celebration of the holidays of the Christian religious calendar. At first tolerating everyday forms of recreation, over time, the Soviet authorities began to influence the spiritual life of Germans more and more. Using their leisure time, the Bolsheviks promoted communist ideologies. Thanks to the innovations of the Soviet government, a common way for Germans to spend their time free from work was to visit a reading room, a farmhouse, a club, where they could, in particular, watch a play or listen to a visiting lecturer. Watching movies became a new form of recreation. In general, the leisure practices of Germans in post-Soviet Ukraine during the 20s and 30s of the 20th century were based on a combination of traditional approaches to recreation with those introduced by the Soviet authorities.*

Key words: *leisure time, Germans, propaganda, Soviet power, Ukraine.*

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ «ДЕМОКРАТІЇ» В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 30 – 40-Х РР. ХХ СТ.

Коляда Ігор Анатолійович

доктор історичних наук, професор кафедри методології та методики навчання
суспільних дисциплін,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: kolyada.i.a.1968@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

Камбалова Яніна Миколаївна

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методології та методики навчання
суспільних дисциплін,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: novajava@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-2886-7696>

***Анотація.** У статті досліджено проблему змісту та особливостей радянського типу народного представництва в Українській РСР у 30 – 40-х рр. ХХ ст. Метою написання статті є комплексне дослідження змісту, структури, форм і методів функціонування та еволюції інституту радянського варіанту парламентаризму в Україні наприкінці 30-х рр. ХХ ст. та у повоєнний період ХХ ст. Автори аналізують парламентаризм як інститут демократії в цілому та український повоєнний парламентаризм з його особливостями, своєрідністю становлення та функціонування в 1930 – 1940-х рр. У процесі роботи автори використовували такі методи дослідження: метод періодизації, історико-генетичний метод, історико-порівняльний метод. Автори проаналізували та дали власну оцінку реального стану демократії в СРСР у 1930 – 1940-х рр., зокрема порівняли задекларовані в статтях Конституції УРСР 1937 р. та реальні повноваження радянського народу – народних депутатів, які на практиці дотримувалися лише принципу партійного централізму і остаточно втратили здатність проявляти ініціативу у просуванні власної позиції. У ході дослідження авторський колектив підтвердив, що під час правління Сталіна власний ленінський політичний і державний устрій так і не був створений, а лише вдосконалювався ленінський політичний і державний проект. У процесі написання статті автори дійшли висновку, що в 30 – 40-х рр. ХХ ст. в СРСР, як і по всій країні, панувала диктатура Комуністичної партії, яка фактично контролювала всі радянські органи влади, в тому числі органи народне представництво. Основою політичної системи УРСР залишалася Комуністична партія, яка через декларовану «дружбу народів» прагнула створити єдиний радянський народ і здійснити поступову русифікацію народів імперії та централізацію радянського державного апарату. Ці явища тривали протягом багатьох років і призвели до падіння тоталітарного режиму СРСР і зростання національно-демократичних рухів. Це, у свою чергу, призвело до появи в 1990 р. першого в Україні демократичного парламенту – Верховної Ради та місцевих представницьких органів.*

***Ключові слова:** система народного представництва, народні депутати, Конституція, Верховна Рада УРСР.*

Постановка проблеми. Тоталітарно-авторитарна модель державного управління наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. призвела до падіння тоталітарного режиму та економічного провалу СРСР, зростання національно-демократичних рухів, що в свою чергу стало причиною появи у 1990 р. першого демократичного українського парламенту – Верховної Ради та місцевих представницьких органів влади. Верховна Рада своїми законодавчими актами закріпила новий правовий статус УРСР у складі СРСР та заклала правові засади української державності.

Процеси демократизації другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. завершилися проголошенням державного суверенітету й незалежності України. Це, в свою чергу, викликало зміни політичних, соціально-економічних та світоглядних орієнтирів у громадян України. Тому актуальним питанням постає процес еволюції системи парламентаризму на українських теренах в різні історичні періоди, зокрема, створення радянського варіанту представницької влади в УРСР у 1930 – 1940-х рр.

Метою статті полягає у комплексному вивченні змісту, структури, форм і методів функціонування і еволюції інституту радянського варіанту парламентаризму в Україні у повоєнний період ХХ ст. Об'єктом дослідження є парламентаризм як інститут народовладдя взагалі та український повоєнний парламентаризм з його особливостями, своєрідністю формування і функціонування у визначений історичний період.

Історіографічний огляд. Проблеми еволюції радянського типу представництва та радянського врядування завжди викликали значний дослідницький інтерес.

У 1940-х – середині 1950-х рр. історія розвитку парламентаризму в УРСР ще перебувала поза межами наукових інтересів радянських дослідників. Основною причиною цього був процес боротьби з так званим «націоналістичним ухилом». У цей період історіографія проблеми базувалася на методологічній основі, сформульованій у «Коротких курсах» ВКП(б) та СРСР. Зарубіжні науковці зазначали, що нове покоління радянських істориків, відмінно підготованих на засадах марксистської методології, в жодному разі не виходило за межі інструкцій і вказівок партійного керівництва й оминало будь-які «небезпечні теми». У другій половині 1950-х – 1960-ті рр. історія парламентаризму все ще перебуває поза увагою науковців. З'являються лише публікації дослідників з кола діаспори: В. Вериги, М. Шкільника, Р. Млиновецького, П. Мірчука.

Упродовж 1970 – 1980-х рр. дещо поживається дослідження проблеми формування радянської моделі парламентсько-представницької системи влади і та ролі українського чинника в ній. Зокрема, з'являються праці радянських учених І. Беспалова, І. Богодиста, А. Мішина, П. Василенка, І. Золотоверхого, О. Зубаня, Д. Керімова, С. Макогона, Б. Кравцова, М. Кириченка, І. Кошарного, В. Цветкова, П. Романова, А. Санцевича, та ін.

Особливе місце в історіографії розвитку радянського парламентаризму займають комплексні праці з історії радянського конституціоналізму, зокрема Портнова В. [Портнов, 1982], Степанова І. [Степанов, 1957; 1992]. В цих роботах розкриваються особливості організації органів державної влади, представницьких владних органів та судової системи СРСР, аналізуються ключові етапи розвитку радянського конституційного законодавства. Окремі моменти публікацій присвячені

взаємодії радянських представницьких органів з іншими органами державної влади та партійно-владної вертикалі. До них можна віднести наукові дослідження Д.Л. Златопольського, Т.П. Коржихіної, В.А. Ржевського, Ю.П. Тітова.

Сучасний етап досліджень історії українського радянського парламентаризму розпочався із проголошенням у 1991 р. державної незалежності України. Цю наукову проблему було нарешті відкрито для зовнішнього світу і початку плідних дискусій.

Так, стосовно аналізу цього ключового принципу демократії з'явилися два основні напрямки: 1) у контексті досліджень ширших або суміжних проблем: розвиток української ідеї та державності, український національний та рухи тощо; 2) шляхом проведення сучасних розвідок окремих аспектів проблеми [Левицька, 2014, с. 6].

Так праці видатних українських науковців В. Даниленка, С. Кульчицького, було присвячено як загальному аналізу всієї радянської епохи, так і визначенню ролі та місця законодавчої влади в тогочасній вертикалі державної влади України. [Даниленко, 2010; Кульчицький, 1996; 2002; 2013] Зокрема, В. Даниленко через призму розвитку українського радянського суспільства у другій половині ХХ ст. та його окремих інституцій аналізує історію радянської моделі парламентаризму, встановлює конкретні закономірності між еволюцією партійно-владної системи і розвитком представницької демократії.

Також історія радянського парламентаризму знайшла певне відображення в роботах В. Журавського [Журавський, 2001; Журавський, 2002].

Проблема радянського політичного представництва розглядається і в працях, присвячених дослідженню самого феномену тоталітаризму. Зокрема, дослідження Р. Баландіна розкривають особливості взаємовідносин між різними партійними групами всередині компартійної верхівки у 1920-ті – 1960-ті рр. Важливим у цій публікації є авторське пояснення впливу внутрішньопартійної боротьби на загальний процес становлення радянської державно-владної вертикалі [Баландин, 2003].

Особливий інтерес для дослідження представляють також праці західних істориків, політологів та соціологів, присвячені аналізу особливостей становлення і розвитку радянської політичної системи та державно-владного механізму [Боффа, 1994; Фюре, 2007]. Історія радянської представницької демократії була відображена у публікаціях дослідників з США та західноєвропейських країн. У працях західних соведологів проблеми діяльності радянських представницьких органів та особливості їхньої співпраці з іншими партійно-державними інституціями та елементами радянської політичної системи аналізуються в контексті еволюції радянської моделі «представницької демократії». На думку західних дослідників, становлення радянської державно-партійної вертикалі влади відбувалось шляхом централізації влади, зосередження її в руках верхівки КПРС, якій підпорядковувались всі державні та суспільні інституції. На їх думку, на початку 1920-х рр. комуністичній партії та її керівникам вдалося побудувати в радянських республіках нову форму держави – «партію-державу». Така модель держави створила можливості для повного контролю діяльності всіх елементів механізму держави та політичної системи суспільства. Партія змогла підмінити собою всю владну вертикаль.

Виклад основного матеріалу. Вивчення літератури радянського часу, в якій порушуються проблеми функціонування законодавчої влади у СРСР та УРСР, виявило кілька важливих проблем. По-перше, завідомо негативне ставлення «вождів революції» до парламентаризму як буржуазного пережитку, чим можна пояснити відсутність ґрунтовних праць із даної проблематики. По-друге, ідеологічний тиск відображався на оцінках реальної ситуації, тому навіть ті праці, які торкалися даної проблеми, були далеко не об'єктивними. По-третє, виключне право дослідження правового статусу Верховної Ради та механізму діяльності законодавчих органів влади в УРСР здебільшого належало правознавцям, а не історикам.

Аналіз джерельної бази зазначених періодів дозволив прослідкувати історію радянського парламентаризму в Україні, визначити його основні етапи розвитку та напрямки еволюції радянської моделі представницької «демократії». Проблемою нашого дослідження стало становлення радянської моделі народного представництва в Українській РСР у 30-х – 40-х рр. ХХ ст.

Після ухвалення Конституції СРСР 1936 р., яка «остаточно закріпила перемогу соціалізму», згодом були прийняті конституції союзних республік. Так, у 1937 р. було ухвалено Конституцію УРСР. Прийняття Конституції СРСР в 1936 р. та Конституції УРСР в 1937 р. заклало перехід радянської правової системи подібної, хоча б у певних ознаках, до тих, які були сформовані у провідних державах світу з розділенням законодавчої, виконавчої та судової влади [Законотворення за доби радянської влади в Україні].

Конституцією УРСР 1937 р. було визначено на законодавчому рівні новий орган державної законодавчої влади УРСР – Верховну раду УРСР. У статті 20 Конституції було чітко вказано «Найвищим органом державної влади УРСР є Верховна Рада УРСР» [Конституція Української РСР 1937 р.].

«Верховна рада, яка замінила Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, стала найвищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом республіки» [Гавриш С.Б., 2003]. Про це зокрема йшлося у статті 23: «Верховна Рада УРСР є єдиним законодавчим органом УРСР» [Конституція Української РСР 1937 р.]. Кожен Закон вважався затвердженим, коли його ухвалила Верховна Рада УРСР простою більшістю голосів [Конституція Української РСР 1937 р.]. Статті 39 та 41 були присвячені повноваженням найвищого виконавчого і розпорядчого органу державної влади УРСР – Ради Народних Комісарів УРСР, а у статтях 102 та 111 йшлося про здійснення правосуддя в УРСР та незалежність суддів [Конституція Української РСР 1937 р.]. Таким чином було здійснено розподіл повноважень трьох гілок державної влади.

Фактично Конституція УРСР 1937 р. зробила суттєвий крок до створення нової політичної системи, яка де юре уже передбачала розподіл законодавчих та виконавчих повноважень між різними державними органами. А визнання Верховної Ради єдиним законодавчим органом стало значним кроком на шляху формування нової юридичної школи з підготовки законопроектів. «Щоправда до справжнього парламенту ще було далеко, але недооцінювати еволюцію, що відбулась у системі радянського права не можна» [Законотворення за доби радянської влади в Україні].

Новий Основний закон був «більш ліберальним ніж попередній, а політична система за цим законом виглядала трішки більш стриманішою» [Законотворення за доби радянської влади в Україні].

Конституція встановила загальні рівні й прямі вибори до Верховної ради шляхом таємного голосування, а також норму представництва: 1 депутат від 100 тис. виборців, строк повноважень депутатів – 4 роки. Серед депутатів близько 62-69 % від загальної кількості складали члени Комуністичної партії.

26 червня 1938 р. було проведено перші вибори до Верховної ради Української РСР. Було обрано 304 депутати. Перша сесія ВР відбулася в Києві 25-28 липня 1938 р.. Головою її було обрано М. Бурмитренка, Президію ВР УРСР очолив Л. Корнієць. Під час цих виборів було обрано 304 депутати, а також ще дообрано 80 депутатів 24 березня 1940 р. та 16 депутатів 12 січня 1941 р. Довибори відбувалися в областях, які увійшли до складу УРСР у 1939 – 1940 рр. Перевибори на місця вибулих депутатів не проводилися.

До повноважень Верховної ради УРСР належали такі права:

- змінювати Конституцію УРСР та приймати нову;
- видавати та затверджувати народно-господарчі плани та Державний бюджет УРСР;
- контролювати стан та управління підприємствами союзного підпорядкування та наглядати за ними;
- формувати Раду народних комісарів УРСР та судові органи;
- надавати право громадянства УРСР тощо.

Сесії скликалися Президією ВР УРСР двічі на рік. Передбачалося також проведення позачергових сесій. «Правом законодавчої ініціативи володіли народні депутати, постійні комісії Верховної ради, Президія ВР, Рада народних комісарів УРСР. Закони приймалися більшістю голосів депутатів, які брали участь у засіданні Верховної ради. У міжсесійний період приймати законодавчі акти УРСР (укази Президії ВР УРСР) мала право лише Президія Верховної ради УРСР. Крім Президії, Верховна рада обирала мандатну комісію і призначала слідчі та ревізійні комісії» [Гавриш С.Б., 2003].

У роки Другої Світової війни в період 1941 – 1945 рр. Верховна рада УРСР працювала в умовах воєнного часу. У зв'язку з окупацією 1941 р. території України Президію Верховної ради УРСР було евакуйовано до російського міста Саратов.

29 червня 1943 р. було прийнято Указ Президії ВР УРСР «Про відстрочку виборів до Верховної Ради УРСР», згідно якого вибори відкладалися на один рік, а строк повноважень Верховної Ради УРСР 1-го скликання було подовжено. Згідно з постановою Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У від 8 січня 1944 р., було прийнято рішення про переїзд Президії ВР УРСР у січні 1944 з Харкова до вже звільненого від нацистських окупантів Києва. 26 листопада 1946 р. було прийнято Указ Президії ВР УРСР «Про проведення виборів до Верховної Ради УРСР». 9 лютого 1947 р. було обрано Верховну Раду Української РСР 2-го скликання.

Упродовж 1940 – 1950-х рр. законотворчість фактично вичерпувалась удосконаленням окремих статей Конституції та вже чинних законів УРСР [Верховна рада Української РСР – Вікіпедія].

На думку В.М. Даниленка, «повоєнні роки функціонування радянського парламентаризму в Україні зумовлювалося новими обставинами, що склалися для всього Радянського Союзу в зовнішній і внутрішній сфері. За результатами війни до складу радянської імперії увійшли нові території. Крім того радянськими сателітами стали країни Центрально-Східної Європи, які утворили нову соціалістичну

реальність на європейському континенті. Радянська імперія стала могутньою, як ніколи». [Даниленко, 2010, с. 88]

Перехід країни до мирного життя надав можливість відновлення довоєнної системи державної влади і управління. У вересні 1945 р. були ліквідовані створені на період війни спеціальні військово-адміністративні органи управління. На початку 1946 р. в країні було ліквідовано надзвичайний стан і формально вся повнота влади повернулась до Верховної Ради УРСР та місцевих рад.

В країні панувала диктатура Комуністичної партії, яка фактично контролювала всі органи влади Радянського Союзу. Партійна присутність в державному апараті, профспілках та громадських організаціях позбавляла їх самостійності у прийнятті рішень та фактично підміняла їх. Сталін не зумів створити власної політично-державної системи, він лише удосконалив ленінський політико-державний проект. Система партійного «демократичного централізму», дозволяла генеральному секретареві КПРС контролювати партію, уряд, ради та радянські спецслужби. Як зазначає С.В. Кульчицький, Сталін «оволодівши суспільством, підім'яв під себе і зовнішню партію – ВКП(б), і внутрішню партію – компартійно-радянську номенклатуру, а також суверенного носія влади – Центральний комітет ВКП(б)». [Кульчицький, 2002, с. 111]. Отже, Сталін особисто, або через призначених осіб визначав кандидатури майбутніх партійно-радянських функціонерів та змінював їх. А особливо це стосувалося представницького органу влади УРСР – Верховної Ради.

Конституція СРСР 1936 р. закріплювала загальне, рівне, пряме виборче право за таємного голосування. Виборче право надавалося всім громадянам СРСР з 18 років. Право висунення кандидатів в депутати закріплювалося за громадськими організаціями. Проте представники радянського народу – народні депутати дотримувались у своїй діяльності

партійного централізму і поступово втрачали здатність до ініціативності у просуванні власних законопроектів, якщо вони не відповідали партійним настановам.

Реалії повоєнного життя, вимагали відновлення представницької владної вертикалі. Тому вже у лютому 1947 р. відбулися перші повоєнні вибори до Верховної Ради УРСР. Як зазначає В.М. Даниленко, «цим виборам сталінський режим надавав особливого значення. Вибори проходили в Україні в складних соціально-економічних умовах. Панували повоєнна розруха та голод. На офіційних зібраннях люди в основному висловлювались «за» вибори, підтримуючи висунутих партією кандидатів. Однак повідомлення спецслужб свідчили про погіршення умов життя, відсутність свободи слова та страх бути покараним за свої думки і переконання» [Даниленко, 2010, с. 89-90].

В Україні, як і в СРСР загалом, на той час діяла мажоритарна виборча система, яка дозволяла Комуністичній партії СРСР монополювати визначати кандидатів до представницьких органів. Перші повоєнні вибори стали виборами лише за назвою, адже депутати «обиралися» лише на безальтернативній основі. Кандидати узгоджувались партійно-радянськими органами. Виборець фактично мав підтвердити уже підготовлений список, просто відвідавши виборчу дільницю. Там його вибір контролювали члени виборчої комісії та «службісти». «Щоб надати списку кандидатів вагомості до нього було включено колишніх героїв війни,

передовиків виробництва, науковців, письменників та митців. Так народними депутатами стали М. Рильський, О. Богомолець, С. Ковпак та ін.» [Кривчик, 2014, с. 27].

Радянській владі вдалося заявити світові, що «думки виборців були однаковими і за блок комуністів і безпартійних віддали свої голоси більше 99% усіх виборців» [Даниленко, 2010, с. 90].

Подібна практика застосовувалась і при проведенні подальших виборчих кампаній. До складу Рад постійно вводилися представники всіх верств тогочасного радянського суспільства. Таким чином, як наголошує у своїй публікації Г.Г. Кривчик, «Ради стали своєрідною вітриною демократичного ладу і склалися з «кращих представників радянського народу», а ними вважалися передовики і новатори виробництва, «переможці соціалістичного змагання», від яких вимагалось лише ухвалити рішення, яке приймали відповідні партійні органи» [Кривчик, 2009, с. 232].

Загалом, перші повоєнні вибори за характером жодного разу не були демократичними і рівними. Перемагала лише одна заздалегідь підготовлена кандидатура, ретельно перевірена і рекомендована відповідними партійними органами. Власне, виборці виявляли волю сталінського режиму, а не свої власні політичні уподобання. За традицією, партійна бюрократія штучно забезпечувала високу питому вагу у Верховній Раді працівників фізичної праці, що слугувало підтвердженням існування у радянському суспільстві соціалістичного народовладдя й «справжньої демократії».

Відповідно до Конституції 1937 р., Верховна Рада УРСР обирала підзвітну їй Президію Верховної Ради, Верховний Суд УРСР, і створювала Раду Міністрів УРСР. Головою першої повоєнної Президії Верховної Ради УРСР було обрано М. Гречуху. Головою Ради Міністрів наприкінці 1947 р. було призначено Д. Коротченка.

Надалі партійно-радянське керівництво чітко дотримувалося строків чергових виборів до Верховної Ради УРСР та строків законних повноважень народних депутатів. Виборчі кампанії проходили у відповідності до Положення про вибори до Верховної Ради УРСР, затвердженого Президією Верховної Ради УРСР у грудні 1950 р.

Як наголошує В.М. Даниленко: «вибори супроводжувались, як правило, все «більш зростаючою галасливістю, пропагандистським шумом, мітинговістю, голосливою декларативністю досягнень «радянської демократії». Радянські люди не мали можливостей протидіяти партійній верхівці. Радянська демократія дозволяла оголошувати всьому світові явку в 99 % і підтримку кандидатів виборцями в 99 %» [Даниленко, 2010, с. 111].

Кожна новообрана Верховна Рада УРСР формально ще мала досить широкі повноваження. Основною формою діяльності Ради залишались сесії, які скликалися Президією двічі на рік. Рада формувала тимчасові і постійні комісії. «Вже до 1957 р. у Верховній Раді діяло чотири комісії: законодавчих передбачень, бюджетна, мандатна та закордонних справ» [Даниленко, 2010, с. 91]. У публікації О. Ночовного зазначається про те, що «постійні комісії діяли як допоміжні органи Верховної Ради. Вони здійснювали щоденну допомогу в підготовці різних питань, що виносилися на розгляд і затвердження сесій Верховної Ради, а також здійснювали системний

контроль за підзвітними Верховній Раді державними органами [Ночовний, 2013, с. 484].

У лютому 1947 р. Верховній Раді СРСР було надано право денонсування міжнародних угод, встановлення дипломатичних рангів почесних військових та інших спеціальних звань.

В. М. Даниленко наголошує, що «одночасно в межах централізації повноважень державного апарату Верховна Рада втратила контрольні повноваження стосовно діяльності Ради Міністрів УРСР, яка з 1946 р. не звітувала про свою діяльність перед представницьким органом республіки» [Даниленко, 2010, с. 91].

На розвиток українського радянського парламентаризму протягом наступного періоду, включно до проголошення незалежності України у 1991 р., значний вплив мала декларована партійною верхівкою поступова централізація радянської партійно-владної вертикалі.

Висновки. У 30 – 40-х рр. XX ст. в УРСР, як і на всій території країни, панувала диктатура комуністичної партії, яка фактично контролювала всі органи влади Радянського Союзу, у тому числі і органи народного представництва. Партійна присутність в державному апараті, профспілках та громадських організаціях позбавляла їх самостійності у прийнятті рішень. В період правління Й. Сталіна так і не було створено власної політично-державної системи, а лише удосконалено ленінський політико-державний проєкт.

Ще від самого початку створення Верховної Ради УРСР, її повноваження постійно все більше звужувались. Конституція СРСР 1936 р. закріплювала загальне, рівне, пряме виборче право, яке надавалося всім громадянам СРСР з 18 років, але це право було суто декларативним. Насправді радянські люди не мали можливостей протидіяти партійній верхівці.

Незважаючи на те, що кожна новообрана Верховна Рада УРСР формально мала досить широкі повноваження, представники радянського народу – народні депутати дотримувались у своїй діяльності партійного централізму і поступово втрачали здатність до ініціативності у просуванні власних законопроектів, які не відповідали партійним настановам.

Влада все більше уніфікувалася і централізувалася. Основою політичної системи СРСР залишалась Комуністична партія, яка своєю діяльністю намагалась через декларовану «дружбу народів» створити єдиний радянський народ та провести поступову русифікацію народів імперії та централізацію радянського державного апарату.

Список використаних джерел та літератури

- Баландин Р., 2003. *Заговоры и борьба за власть. От Ленина до Хрущева*, М.: Вече, 496 с.
Ботфа Дж., 1994. *История Советского Союза. В 2-х т.*, М.: Международные отношения.
Верховна рада Української РСР [Електронний ресурс]: <https://uk.wikipedia.org>
Гавриш С.Б., 2003. Верховна Рада УРСР. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В, К.: В-во «Наукова думка», 688 с.
Даниленко В.М., 2010. Особливості радянського парламентаризму в Україні (друга половина XX ст.), *Історія України: маловідомі імена, події, факти*, 36, 88-125.
Журавський В.С., 2002. *Становлення і розвиток українського парламентаризму*, К.: Парламентське вид-во, 342 с.
Журавський В.С., 2011. Розвиток теорії та практики українського парламентаризму в XX ст. (1917 – 1991 рр.), *Законодавство України: проблеми вдосконалення*, 78-93.

- Законотворення за доби радянської влади в Україні (1920-1990 pp.) [Електронний ресурс]: <https://www.csi.org.ua/publications/zakonotvorennya-za-doby-radyanskoyi-vl/>
- Конституція Української РСР 1937 р. [Електронний ресурс]: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>
- Кривчик Г.Г., 2009. Представницькі органи влади в Україні у період «відлиги» (1956 – 1964), *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, XXVII*, 231-235.
- Кривчик Г.Г., 2014. Государственное строительство в УССР в послевоенные годы, *Проблемы и перспективы развития современной науки и образования*, Пенза: Приволжский дом знаний, 24-30.
- Кульчицький С.В., 1996. Знищення тоталітаризму – головний підсумок горбачовської перебудови, *Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи)*, К.: Ін-т історії України НАН України, 3-6.
- Кульчицький С.В., 2002. *Шлях України до незалежності. Новітня історія України 1900 – 2000*, К.: Вища школа, 719 с.
- Кульчицький С.В., 2013. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2, К.: Темпора, 628 с.
- Левицька К.В., 2014. Парламентаризм в Україні (1917 р. – початок ХХІ ст.): історіографія, автореферат дис. на здобуття наук ступеня к.і.н., Переяслав-Хмельницький, 21 с.
- Ночовний О.В., 2013. Принципи формування та порядок утворення постійних комісій Верховної Ради Української РСР, *Сіверщина в історії України*, 6, 484-487.
- Портнов В.П., 1982. *Этапы развития Советской Конституции (историко-правовое исследование)*, М.: Наука, 310 с.
- Степанов И.М., 1992 *Идеи парламентаризма в стратегии и тактике политической реформы. Разделение властей и парламентаризм*, М.
- Степанов И.М., 1957. *Развитие Советской Конституции*, М.: Госюриздат, 80 с.
- Фюре Ф., 2007. *Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті*, К.: Дух і літера, 810 с.

References

- Balandin R., 2003. *Zagovory i borba za vlast. Ot Lenina do Hrusheva [Conspiracies and struggle for power. From Lenin to Khrushchev]*, М.: Veche, 496 s. [in Russian].
- Boffa Dzh., 1994. *Istoriya Sovetskogo Soyuz. V 2-h t. [History of the Soviet Union. In 2 vol.]*, М.: Mezhdunarodnye otnosheniya. [in Russian].
- Danylenko V.M., 2010. Osoblyvosti radianskoho parlamentaryzmu v Ukraini (druha polovyna XX st.) [Peculiarities of Soviet parliamentarism in Ukraine (second half of the 20th century)], *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, 36, 88-125. [in Ukrainian].
- Fiure F., 2007. *Mynule odniiei iluuzii. Narys pro komunistychnu ideiu u XX stolitti [The past of one illusion. An essay on the communist idea in the 20th century]*, К.: Dukh i litera, 810 s. [in Ukrainian].
- Havrysh S.B., 2003. *Verkhovna Rada URSR. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 1: A-V [Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR. Encyclopedia of the history of Ukraine: Vol. 1: A-B]*, К.: V-vo «Naukova dumka», 688 s. [in Ukrainian].
- Konstytutsiia Ukrainskoi RSR 1937 r. [Constitution of the Ukrainian SSR of 1937] Retrieved from: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html> [in Ukrainian].
- Krivchik G.G., 2014. Gosudarstvennoe stroitelstvo v USSR v poslevoennnye gody [State construction in the Ukrainian SSR in the post-war years], *Problemy i perspektivy razvitiya sovremennoy nauki i obrazovaniya*, Penza: Privolzhskij dom znaniy, 24-30. [in Russian].
- Kryvchik H.H., 2009. Predstavnytski orhany vlady v Ukrainy u period «vidlyhy» (1956 – 1964) [Representative bodies of power in Ukraine during the “Vidlyga” period (1956 – 1964)], *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, XXVII*, 231-235. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi S.V., 1996. Znyshchennia totalitaryzmu – holovnyi pidsumok horbachovskoi perebudovy [The downfall of totalitarianism is the main bag of Gorbachev's perestroika], *Perebudova: zadum i rezultaty v Ukraini (do 10-richchia proholoshennia kursu na reformy)*, К.: Ін-т історії України НАН України, 3-6. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi S.V., 2002. *Shliakh Ukrainy do nezalezhnosti. Novitnia istoriia Ukrainy 1900 – 2000 [Way of Ukraine to independence. New history of Ukraine 1900 – 2000]*, К.: Vyshcha shkola, 719 s. [in Ukrainian].

Kulchytskyi S.V., 2013. *Chervonyi vykyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli. Knyha 2* [Red challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to its demise. Book 2], K.: Tempora, 628 s. [in Ukrainian].

Levytska K.V., 2014. *Parlamentaryzm v Ukraini (1917 r. – pochatok XXI st.): istoriografiia, avtoreferat dys. na zdobuttia nauk stupenia k.i.n.* [Parliamentarianism in Ukraine (1917 – the beginning of the 21st century): historiography, author's abstract, dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of historical sciences], Pereiaslav-Khmelnytskyi, 21 s. [in Ukrainian].

Nochovnyi O.V., 2013. Pryntsypy formuvannia ta poriadok utvorennia postiinykh komisii Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR [Principles of formation and order of formation of permanent commissions of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR], *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 6, 484-487. [in Ukrainian].

Portnov V.P., 1982. *Etapy razvitiya Sovetskoj Konstitucii (istoriko-pravovoe issledovaniya)* [Stages of development of the Soviet Constitution (historical and legal studies)], M.: Nauka, 310 s. [in Russian].

Stepanov I.M., 1957. *Razvitie Sovetskoj Konstitucii* [Development of the Soviet Constitution], M.: Gosyurizdat, 80 s. [in Russian].

Stepanov I.M., 1992 *Idei parlamentarizma v strategii i taktike politicheskoy reformy. Razdelenie vlastei i parlamentarizm* [Ideas of parliamentarism in the strategy and tactics of political reform. Separation of powers and parliamentarism], M. [in Russian].

Verkhovna rada Ukrainiskoi RSR [Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR]. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org> [in Ukrainian].

Zakonotvorennia za doby radianskoi vlady v Ukraini (1920 – 1990 rr.) [Legislation during the Soviet era in Ukraine (1920 – 1990)]. Retrieved from: <https://www.csi.org.ua/publications/zakonotvorenniya-za-doby-radyanskoyi-vl/> [in Ukrainian].

Zhuravskiy V.S., 2002. *Stanovlennia i rozvytok ukrainskoho parlamentaryzmu* [Formation and development of Ukrainian parliamentarism], K.: Parlamentske vyd-vo, 342 s. [in Ukrainian].

Zhuravskiy V.S., 2011. *Rozvytok teorii ta praktyky ukrainskoho parlamentaryzmu v XX st. (1917 – 1991 rr.)* [The development of the theory and practice of Ukrainian parliamentarism in the 20th century. (1917 – 1991)], *Zakonodavstvo Ukrainy: problemy vdoskonalennia*, 78-93. [in Ukrainian].

FORMATION OF THE SOVIET MODEL OF REPRESENTATIVE “DEMOCRACY” IN UKRAINIAN SSR IN THE 30’S AND 40’S OF TWENTIETH CENTURY

Ihor Koliada

Doctor of Historical Sciences,

Professor of the Department of Methodology and Teaching Methods of Social Sciences,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Yanina Kambalova

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor of the Department of Methodology and Teaching Methods of Social Sciences,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The problem of the content and features of the Soviet type of people's representation in the Ukrainian SSR in the 30 – 40s of the twentieth century is investigated in the article. The purpose of writing the article is a comprehensive study of the content, structure, forms and methods of functioning and evolution of the institute of the Soviet version parliamentarism in Ukraine in the late 1930s and in the postwar period of the twentieth century. The authors analyze parliamentarism as an institution of democracy in general and Ukrainian post-war parliamentarism with its peculiarities, originality of formation and functioning in the 1930s – 1940s. In the process of work the authors used the following research methods: periodization method, historical-genetic method, historical comparative method. The authors analyzed and provided their own assessment of the real state of democracy in the USSR in the 1930s – 1940s, in particular, comparatively declared in the articles of the Constitution of the USSR in 1937 and the real powers of the Soviet people - MPs, who in practice followed only the principle of party centralism and finally lost the ability to take the initiative in promoting their own position. The author's team confirmed in the course of the research that during Stalin's rule, Lenin's own political and state system was never created, but only Lenin's political and state project was improved. In the process of writing the article, the authors concluded that in the 30's and 40's of the twentieth century in the USSR, as well as throughout the country, ruled the

dictatorship of the Communist Party, which effectively controlled all Soviet authorities, including bodies of people's representation. The basis of the political system of the USSR remained the Communist Party, which through its declared "friendship of peoples" sought to create a single Soviet people and carry out a gradual russification of peoples of the empire and centralize the Soviet state apparatus. These phenomena persisted for many years, and led to the fall of the totalitarian regime of the USSR and the growth of national democratic movements. This, in turn, led to the emergence in 1990 of Ukraine's first democratic parliament, the Verkhovna Rada and local representative bodies.

Key words: *system of people's representation, people's deputies, Constitution, Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR.*

ЕКОНОМІЧНИЙ КОЛАБОРАЦІОНІЗМ В ГЕНЕРАЛЬНІЙ ОКРУЗІ «ЖИТОМИР» В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944 РР.)

Уракін Максим Геннадійович

аспірант кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: maksim.urakin@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-8911-611X>

Анотація. Метою статті є спроба розглянути та проаналізувати особливості співпраці місцевого населення та нацистських окупантів в економічній сфері, визначити, які фактори спричиняли до співпраці з окупантом, встановити на документальній основі політику нацистів у соціально-економічній сфері на окупованій території генеральної округи «Житомир». Методи дослідження – історичний, ретроспективний, аналіз. Розроблені перед початком війни з Радянським Союзом керівниками Рейху плани економічного пограбування та експлуатації окупованих українських територій передбачали співпрацю з представниками місцевого населення. Нова допоміжна українська адміністрація мала взяти на себе організацію сільськогосподарського та промислового виробництва та забезпечити поставки до Німеччини необхідної продукції. Частина населення округу дійсно добровільно, усвідомлено робила свій вибір на користь співпраці з нацистами. «Добровільних колаборантів» серед місцевих, які погодились працювати в органах влади, комунальних та промислових підприємствах у відновлених колгоспах була меншість. Однак необхідно наголосити, що переважали серед них люди старшого віку, а також спеціалісти з вищою та повною середньою освітою. Частина з них, маючи значний життєвий досвід та внаслідок пережитого комуністичного терору, були готові співпрацювати з нацистами та боротися з комуністами як більшим злом. Інша частина йшла на співпрацю заради наживи, відновлення втраченого під час радянської доби соціального статусу. Основна маса населення пішла на господарсько-економічну співпрацю з окупантом через жорсткий колоніальний режим, який встановили нацисти в регіоні. Люди вимушено працювали в новостворених німецьких «колгоспах», адміністраціях та підприємствах. Голод та хвороби від фізичного виснаження стали головним мотивом господарського співробітництва з окупантом.

Ключові слова: генеральна округа «Житомир», економічний колабораціонізм, нацистська окупація.

Постановка проблеми. Вже другий рік іде активна фаза кривавої російсько-української війни. Російська армія окупувала п'яту частину території нашої держави. На окупованих територіях росіяни, як і у свій час німецькі нацисти розгорнули політику економічного пограбування. Вивозяться до Росії сільськогосподарська продукція, промислове обладнання, промислові товари. Як і їх попередники нацисти, росіяни намагаються робити ставку під час здійснення окупації на певну групу місцевого населення, яка готова до колабораціонізму. Тому для розуміння сучасних процесів, які відбуваються на окупованих українських територіях необхідно звернутися до аналізу особливостей нацистської окупації України в 1941 – 1944 рр.

Особливо у створеній нацистами генеральній окрузі «Житомир», яка, як і більшість окупованих територій Півдня України, в той час була переважно аграрним регіоном.

Метою статті є спроба розглянути та проаналізувати особливості співпраці місцевого населення та нацистських окупантів в економічній сфері, визначити, які фактори спричиняли до співпраці з окупантом, встановити на документальній основі політику нацистів у соціально-економічній сфері на окупованій території генеральної округи «Житомир».

Історіографічний аналіз. Перші публікації, які стосувалися питань співпраці радянських громадян з нацистським окупаційним режимом, з'явилися майже одразу після відновлення радянської влади на території Української СРР [Буденна, 1969].

Для праць радянського періоду характерним є заниження даних, що стосувалися кількості радянських людей, які погодились на співпрацю з нацистами та наголошення на тому, що причинами колабораціонізму є зрада за продовольчий пайок та особисті преференції. Крім того наголошувалось на тому, що до співпраці з нацистами долучались українські буржуазні націоналісти, колишні злочинці та представники «колишніх» соціальних верхів [Василевич, 1973; Даниленко, 1972].

Значні зміни в підходах до висвітлення питання колабораціонізму в роки німецько-радянської війни почали відбуватися в період перебудови та гласності другої половини 1980-х рр. Поступово, крок за кроком, представники історичної науки на основі нововідкритих архівів переосмислювали розуміння сутності колабораціонізму в окупованій нацистами Україні [Омельчук, 1995]. Однак цей процес відбувався досить повільно.

Перегляд підходу до колабораціонізму в добу незалежності (пострадянський період) проходив в межах витравлення радянськості із свідомості українців. Розуміння колабораційної діяльності через призму бачення в ній зради комунізму та СРСР, це був суто радянський підхід. Це підхід переможця у війні. Підхід нав'язаний компартійними органами своєму населенню, як єдино правильний. Підхід, який обезличував українців, перетворюючи їх на частину радянсько-«руського» народу-переможця. І таким чином, позбавляв українців можливості вибору варіанту поведінки в умовах окупації. Населенню Української СРР залишалась тільки одна, єдино правильна модель поведінки – геройська боротьба з ворогом. Можливо для росіян таке розуміння колабораціонізму залишалось дійсно найбільш зрозумілим імперським підходом до німецько-радянської війни та її наслідків. Але для українців, які в СРСР вбачали окупаційну владу, ні. Тому і ломка старого радянського бачення «зради», «співпраці» та «пособництва» в Україні про ходило доволі повільно. Про це свідчить, навіть опублікована в 1999 р. монографія завідуючого відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України М.В. Ковалю. [Коваль М.В., 1999] Описуючи формування нацистами органів місцевого самоуправління, дослідник використовує радянські ідеологічні штампи: «покидьки, зрадники, нелюди, німецькі прислужники, так звана українська допоміжна поліція». «Про таких у народі вміє з'явилася влучна приказка: “Підібрав собі німчура всіх отих старшин: той п'янюга, той бандюга – на один усі аршин”» [Коваль, 1999, с. 126-127].

Економічна співпраця розглядалась істориками як частина політичного колабораціонізму. Зокрема, в роботах О. В. Потильчака окремі матеріали присвячені питанню економічного колабораціонізму [Кучер, Потильчак, 2011; Потильчак, 1997;

Потильчак, 1999]. Аналізуючи причини колабораціонізму в економічній сфері часів німецько-фашистської окупації України, дослідник наголошує на тому, що він став вагомим фактором життя українського суспільства в 1941 – 1944 рр. і був спричинений цілою низкою чинників і факторів. А саме, поширенням серед населення на початку німецько-радянської війни невдоволенням політикою радянської влади; репресіями передвоєнного часу; масованою нацистською пропагандою; національними прагненнями частини свідомих українців які сподівались опершись на військову силу рейху збудувати власну державу, а також в поширеності серед населення України уявлення про справедливість, пунктуальність та раціональність німецької нації [Потильчак, 1997, с. 23].

Знаковими дослідженнями історії нацистського окупаційного режиму на території житомирсько-винницького регіону стали публікації С. В. Стельниковича. Дослідник, опрацювавши значний масив архівних документів, періодичних видань, відтворив картину нацистської окупації в генеральній окрузі «Житомир». С. В. Стельникович проявив економічну співпрацю місцевого населення з німецькою окупаційною владою. Визначає роль місцевої допоміжної адміністрації у соціально-економічному житті регіону.

Окремі аспекти публікацій стосуються і питань співпраці місцевого населення з окупантом. Автор стверджує, що незначна частина населення перебувала на позиціях колабораціонізму, в основному це працівники органів цивільного управління та карально-репресивної системи Вони упродовж всього періоду окупації залишались вірними новій владі, а під час відступу наприкінці 1943 р. – на початку 1944 р. виїхали, або намагалися евакуюватися разом із нацистами [Стельникович, 2017].

Для західної історіографії є притаманним висвітлення питань політичного та мілітарного проявів українського колабораціонізму. Дослідники детально аналізують співпрацю українського національного підпілля з окупантом в перші місяці німецько-радянської війни, участь похідних груп оунівців у формуванні нової системи місцевих адміністрацій, а також особливості формування та діяльності української допоміжної поліції. Господарсько-економічний колабораціонізм, його причини та прояви, спеціально не досліджувались.

Виклад основного матеріалу. Для керівників нацистського Рейху одним із найважливіших завдань при організації діяльності окупаційної адміністрації на українських землях визначалось налагодження роботи промисловості та сільського господарства. В «Зеленій папці Герінга» окремий розділ присвячувався питанням залучення та використання праці місцевого населення на окупованих радянських територіях. В ньому вказувалась на збереження трудових колективів підприємств промислових галузей та колгоспно-радгоспної системи в сільському господарстві. В інструкції від 7 травня 1941 р. наголошувалось на тому, що основною метою роботи рейхскомісара в Україні є одержання для німецького Рейху продовольства і сировини, що має полегшити ведення війни [Косик, 1993, с. 92]. Для реалізації своїх планів нацисти розраховували на ефективне залучення до співпраці місцевого населення, насамперед інженерних кадрів, кваліфікованих робітників, фахівців з сільського господарства [Горобець, 2020, с. 86].

Особливе місце в планах економічного пограбування України відводилось сільськогосподарським областям центральної та північної України. У них

передбачалось збереження існуючої форми соціалістичного господарювання, тобто колгоспно-радгоспної системи та МТС. В секретному документі від 30 березня 1941 р. наголошувалося: « ... планове господарство в Україні повинно було збережена на майбутнє. Ця економічна форма з деякими змінами з метою їх пристосування до потреб Німеччини і політичної необхідності дозволить керувати народом і виробництвом так, як того вимагають інтереси Німеччини» [Ветров, 2000, с. 34].

Колгоспно-радгоспну систему нацисти трансформували в так звану систему «громадських дворів» та «державних маєтків». Вся власність колгоспів націоналізувалися. Для управління новоствореними господарствами залучались місцеві протімецькі активісти. Вони в перші дні окупації погодилися на співпрацю з німцями. Їх мотивами досить часто була помста комуно-більшовицькій владі та прагнення швидкої кар'єри при новій владі. В умовах розвалу всієї державної радянської машини та швидкого відступу червоноармійців, ці люди вбачали в нових окупантах «нову владу», яка прийшла назавжди.

Частину керівних посад зайняли колишні радянські господарсько-управлінські кадри – голови колгоспів, рахівники, агрономи, ветеринари. [Панченко, 1995, с. 139] Їх німці долучали до служби провівши певні фільтраційні заходи – перевірка на схильність до співпраці, погрози терором проти родичів та близьких. Не поодинокими були випадки, коли на адміністративно-економічні посади люди йшли, виконуючи прохання місцевих селян, які вбачали в них можливість послабити німецький вплив у громаді.

Все інше сільське населення мало долучитись до праці в уже нових німецьких господарствах. Рішенням окупаційної адміністрації від 21 листопада 1941 р., все непрацююче населення мало зареєструватись на біржах праці. Зареєстрованих місцеві управлінці використовували для роботи за спеціальністю, а в разі її відсутності для виконання робіт на користь Рейху. Ухилення від реєстрації та запропонованої роботи каралось ув'язненням, штрафами, направленням у примусові робочі табори, а з 1942 р. відправкою на роботу в Німеччину. Іноді доходило і до показових розстрілів ухильників. [Дерейко, 2012, с. 48] Тому для більшості населення окупованої Житомирщини і Вінниччини робота «на німців» стала вимушеним кроком направленим на фізичне виживання в умовах окупації та штучного голоду. При цьому зберігались елементи колишньої організації сільськогосподарського виробництва – бригади, ланки, бригадири, ланкові, обліковці тощо [Історія українського селянства, 2006, с. 287].

5 серпня 1941 р. А. Розенберг видав наказ про запровадження обов'язкової трудової повинності для населення на окупованих східних територіях. До праці мали долучатись всі особи віком від 18 до 45 років [Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 103]. Розпорядження стало основним документом для початку примусового економічного колабораціонізму. Все працездатне населення мало пройти реєстрацію на біржах праці та стати до праці. Згодом реєстрацію працездатного населення поклали на будинкоуправління та житлові контори. В невеликих містах, які переважали в окрузі «Житомир», процес реєстрації проходив швидше, ніж у великих промислових центрах. Місцеві управи швидко виконували накази окупаційної влади. В Житомирі 1942 р. після проведення реєстраційної кампанії за даними управи залишилось лише

68 безробітних осіб працездатного віку [Державний архів Житомирської області, ф. Р. 1426, оп. 1, Спр. 2, арк. 36-38].

Виховане в дусі рабської радянської покори, місцеве населення поставилося відповідально до виконання розпоряджень нової влади. Зокрема, розглядаючи роботу в Німеччині, як допомогу визволителів, житель м. Браїлів П. А. Сніжинський відправив на роботу в Рейх свого сина [Галузевий державний архів СБУ, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 132]. Так само вчинив староста с. Кур'янці Погребищенського району, відправивши одну з доньок на роботу до Рейху [Галузевий державний архів СБУ, ф. 2, оп. 93, спр. 23, арк. 105].

Нацисти восени 1941 р. запровадили нову «систему» продовольчого постачання міського населення. Продовольчі пайки отримували лише долучені до робіт на промислових підприємствах, в установах та зареєстровані на біржах праці, а також члени їх родин [Потильчак, 1997, с. 16]. Отже, більшість населення вже восени 1941 р. стали перед дилемою – вижити, співпрацюючи з окупантом, чи померти голодною смертю. Тому їх економічна співпраця з окупантом була необхідним кроком для виживання. Альтернативою економічній співпраці з нацистами могла бути лише участь в русі опору.

В окрузі «Житомир» окупанти зацікавлені були в організації посівів льону, конопель та налагодження їх переробки. Крім того сільськогосподарський потенціал регіону мав забезпечувати Рейх продовольством та стати основою для створення нових німецьких поселень-колоній. Для стимулювання співпраці селян з режимом нацисти використовували матеріально-технічні заохочення. Зокрема, селянам надавалась земля для ведення власного господарства, поверталось майно вилучене під час колективізації, репресій та розкуркулення. Землю отримували і ті, хто надавав допомогу нацистам у боротьбі з підпіллям та партизанами, а також за активну і старанну службу в органах місцевого управління. Так, в Житомирському районі в лютому 1942 р. селянам повернули 389 хат відібраних в них попередньою владою [Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 2-3].

В інших питаннях для селянства з кінця 1941 р. настали не найкращі часи. В перші місяці окупації селяни зібрали урожай 1941 р. та самочинно розподілили колишні колгоспні та радгоспні землі. Згодом німці їх відібрали назад. Після запровадження окупаційної адміністрації, німці повернули колгоспи «громадські господарства» та примусову працю. За роботу в них селяни отримували мінімальну плату, яка складала мінімум десяту частину від найнижчої зарплати місцевого українського чиновника. Наприклад, середня зарплата селянина складала 100-200 крб., а чиновник отримував від 1200 до 4200 крб. Добирали селяни до зарплати традиційним способом – дрібними крадіжками з господарств. Крім того, німці дозволили їм вести власне присадибне господарство [Дерейко, 2012, с. 48].

За допомоги місцевих адміністрацій та тиску на сільських старост (за невиконання планів хлібоздачі старост та керівників господарств влада застосовувала адміністративні та кримінальні покарання), на Вінниччині навесні 1942 р. всі землі, навіть землі відведені під пар, були розорані та засіяні, на Житомирщині відсоток посівних площ складав від 40 до 60% [Історія українського селянства, 2006, с. 47]. Результатом карально-репресивної політики нацистів по відношенню до місцевого селянства став саботаж і невиконання планів поставки

продовольства до Рейху. Навіть райхслайтеру А. Розенбергу довелося визнати, що «владі не вдалося налагодити співробітництво з місцевим населенням» [Перехрест, 2010, с. 51]. Наприкінці 1942 р. з метою покращення процесу виробництва та заготівлі продукції у «громадських господарствах» почали створювати «опорні пункти» з місцевих управлінців – агронома, бухгалтера і технічного працівника. Очолював «опорний пункт» господарський офіцер [Історія українського селянства, 2006, с. 288].

Для управління промисловістю і налагодження виробництва нацисти провели націоналізацію всього рухомого і не рухомого майна. Під час війни, для його використання у процесі виробництва і торгівлі створювались приватні орендні підприємства. Їх опікунами ставали визначені владою «досвідчені особи», з якими підписувався відповідний договір-контракт «патент» в довільній формі. Орендарем міг бути як німець, так і особа іншої національності [Горобець, 2020, с. 91].

Таким чином, відбувався процес залучення місцевих підприємців для роботи в потрібних окупантам сферах, створювалась видимість відродження економіки, створювались певні виробничі та ремісничі підприємства, велась торгівельна діяльність. У 1942 р. у Вінниці діяло близько 100 підприємств і майстерень ремісничого профілю [Ветров, 2000, с. 75]. Згодом працювало вже 187 зареєстрованих підприємств, ремісничих майстерень та закладів торгівлі. На них працювали близько 2900 вінничан [Шайкан, 2010, с. 15].

7 березня 1942 р. вийшли розпорядження-закони, які регламентували кустарно-ремісничу справу. Нові розпорядження визначали порядок реєстрації та відкриття ремісничих майстерень, створення спілок та ремісничих кооперативів «трудових спілок» [Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 91]. Ремісничі артілі, ремісничі промислові підприємства мали стати новим типом кооперованого середнього та дрібного виробництва. Невеликі ремісничі підприємства можна було легко контролювати і вимагати необхідних Рейху поставок продукції та сплати податків. Крім того, надаючи дозвіл організувати власні майстерні, окупаційна влада виявила та зареєструвала більшість ремісників, тобто провела неофіційний облік наявних трудових ресурсів, які в подальшому можна було б використати для потреб Рейху. Дозволялось і створення місцевими підприємцями закладів громадського харчування (кафе, ресторани, їдальні), продуктових крамничок, ремонтних майстерень. Діяли і представництва береженої нацистами кооперативної спілки «Укоопспілка». В ній залишилось місцеве керівництво, яке лише в 1942 р. змінили на німецьке. Українськими залишались районні і міські управління. Під егідою спілки працювали магазини, відбувалась заготівля сільськогосподарської продукції, діяли заклади громадського харчування [Вінницькі вісті, 1942, 18 січня] 1942 р. в м. Вінниця працювало 40 патентованих торгівельних крамниць. Зокрема, діяло 5 комісійних крамниць, 2 – Залізні товари, 10 – Колоніальних товарів, 6 – Гончарних товарів, 4 – Виготовлення і продаж штучних квітів, діяли майстерні з пошиття та ремонту одягу. Вінницький міський «Споживацький союз» об'єднував 52 комерційні приватні установи [Шайкан, 2010, с. 16].

Існування дрібної торгівлі, організованих закладів громадського харчування мало створювати в місцевих ілюзію відновлення спокійного мирного життя. Крім того, це використовувалось окупаційною адміністрацією для ведення пропаганди

досягнень нової влади та її піклування про місцеве населення. Відмова окупантами від радянської системи централізованої торгівлі та вилучення норм про спекуляцію, створили для підприємливого люду можливості розбагатіти та вести власну справу, співпрацюючи з новою владою. Згодом частина новостворених закладів торгівлі та харчування перейде під контроль нових господарів, якими стали німецькі підприємці. Окупанти використовують місцевих підприємців, як засіб для організації власного бізнесу на окупованій території.

Висновки. Отже, розроблені керівниками Рейху програми економічного пограбування та експлуатації окупованих радянських територій передбачали залучення до співпраці місцевих колаборантів. Нова місцева українська адміністрація мала взяти на себе організацію сільськогосподарського та промислового виробництва та забезпечити поставки до Німеччини необхідної продукції. Частина населення округу дійсно добровільно, усвідомлено робила свій вибір на користь співпраці з нацистами. «Добровільних колаборантів» серед місцевих, які погодились працювати в органах влади, комунальних та промислових підприємствах у відновлених колгоспах була меншість. Однак необхідно наголосити, що переважали серед них люди старшого віку, а також спеціалісти з вищою та повною середньою освітою. Частина з них, маючи значний життєвий досвід та внаслідок пережитого комуністичного терору, були готові співпрацювати з нацистами та боротися з комуністами як більшим злом. Інша частина йшла на співпрацю заради наживи, відновлення втраченого під час радянської доби соціального статусу. Основна маса населення пішла на господарсько-економічну співпрацю з окупантом через жорсткий колоніальний режим, який встановили нацисти в регіоні. Люди вимушено працювали в новостворених німецьких «колгоспах», адміністраціях та підприємствах. Голод та хвороби від фізичного виснаження стали головним мотивом господарського співробітництва з окупантом.

Список використаних джерел і літератури

- Буденная, Л. Г., 1969. *Комсомол в подпольной партизанской борьбе против немецко-фашистских захватчиков. Июнь 1941 – 1944 гг. (На материалах Винницкой, Житомирской и Хмельницкой обл.)*: дис. ... канд. ист. наук, Киев.
- Василевич, Б., 1973. Про злочинну діяльність українських буржуазних націоналістів на окупованих територіях західних областей України 1942 – 1944 рр., *Жовтень*, 4, 108-112.
- Ветров, І., 2000. *Економічна експансія третього рейху в Україні 1941 – 1944 рр.*, Київ: Четверта хвиля.
- Вінницькі вісті, 1942. 18 січня.
- Галузевий державний архів СБУ.
- Горобець, В., 2020. Економічний та культурний колабораціонізм: формула співпраці, *Військово-історичний меридіан*, 27(1).
- Даниленко, С. Т., 1972. *Дорогою ганьби та зради*, Київ.
- Державний архів Житомирської області.
- Дерейко, І. І., 2012. *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941 – 1944 роки)*, Київ.
- Історія українського селянства, т. 2, 2006. Київ: Наукова думка.
- Коваль, М. В., 1999. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.)*, Київ: Альтернативи.
- Косик, В., 1993. *Україна і Німеччина у другій світовій війні*, Львів.
- Кучер, В. І., Потильчак, О. В., 2011. *Україна 1941 – 1944: трагедія народу за фасадом Священної війни*, Київ – Біла Церква: Білоцерківдрук.

Омельчук, Д. В., 1995. Колабораціонізм в Україні (1941 – 1944 рр.), *Матеріали міжнародної наукової конференції «50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки», 4-5 травня 1995 р. Частина 1*, Київ: УДПУ.

Панченко, П. П., 1995. Політика німецько-фашистських окупантів в Україні в питаннях аграрних відносин, *Матеріали міжнародної наукової конференції «50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки» 4-5 травня 1995 р.*, Київ.

Перехрест, О. Г., 2010. *Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)*, Київ: Ін-т історії України НАН України.

Потильчак, О. В., 1997. *Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941 – 1944): причини і прояви*, Київ: УДПУ ім. М. П. Драгоманова.

Потильчак, О. В., 1999. *Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації*: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук Київ НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Степаникович, С. В., 2017. «Між двох вогнів»: настрої населення житомирсько-вінницького регіону в період нацистської окупації (1941 – 1944 рр.), *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 48.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Шайкан, В., 2010. *Повсякдення українців у роки німецької окупації 1941 – 1944*, Київ.

References

Budennaya, L. G., 1969. *Komsomol v podpolnoj partizanskoj borbe protiv nemecko-fashistskikh zahvatchikov. Iyun 1941 – 1944 gg. (Na materialah Vinnickoj, Zhitomirskoj i Hmelnickoj obl.)* [Komsomol in the underground partisan struggle against the Nazi invaders. June 1941 – 1944 (Based on the materials of Vinnitsa, Zhytomyr and Khmelnytsky regions)]: dis. ... kand. ist. nauk, Kiev. [in Russian].

Vasylevych, B., 1973. Pro zlochyntu diialnist ukraïnskykh burzhuaznykh natsionalistiv na okupovanykh terytoriiakh zakhidnykh oblastei Ukrainy 1942 – 1944 rr. [About the criminal activities of Ukrainian bourgeois nationalists in the occupied territories of the western regions of Ukraine in 1942 – 1944], *Zhovten*, 4, 108-112. [in Ukrainian].

Vietrov, I., 2000. *Ekonomichna ekspansiiia tretoho reikhu v Ukraini 1941 – 1944 rr.* [Economic expansion of the Third Reich in Ukraine 1941 – 1944], Kyiv: Chetverta khvyliia. [in Ukrainian].

Vinnyski visti, 1942. 18 sichnia. [in Ukrainian].

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU [Branch State Archive of the SSU].

Horobets, V., 2020. Ekonomichni ta kulturni kolaboratsionizm: formula spivpratsi [Economic and cultural collaborationism: a formula for cooperation], *Viiskovo-istorychni merydian*, 27(1). [in Ukrainian].

Danylenko, S. T., 1972. *Dorohoïu hanby ta zrazy* [The road of shame and betrayal], Kyiv. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region].

Dereiko, I. I., 2012. *Mistsevi formuvannia nimetskoï armii ta politsii u Raikhskomissariati «Ukraina» (1941 – 1944 roky)* [Local formations of the German army and police in the Reichskommissariat “Ukraine” (1941 – 1944)], Kyiv. [in Ukrainian].

Istoriia ukrainskoho selianstva, t. 2, 2006. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Koval, M. V., 1999. *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianiï viinakh (1939 – 1945 rr.)* [Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939 – 1945)], Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].

Kosyk, V., 1993. *Ukraina i Nimechchyna u druhii svitovii viini* [Ukraine and Germany in the Second World War], Lviv. [in Ukrainian].

Kucher, V. I., Potylchak, O. V., 2011. *Ukraina 1941 – 1944: trahediia narodu za fasadom Sviashchennoi viiny* [Ukraine 1941-1944: the tragedy of the people behind the facade of the Holy War], Kyiv – Bila Tserkva: Bilotserkivdruk. [in Ukrainian].

Omelchuk, D. V., 1995. *Kolaboratsionizm v Ukraini (1941 – 1944 rr.)* [Collaborationism in Ukraine (1941 – 1944)], Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «50-richchia peremohy nad fashyzmom: naslidky ta uroky», 4-5 travnia 1995 r. Chastyna 1, Kyiv: UDPU. [in Ukrainian].

Panchenko, P. P., 1995. *Polityka nimetsko-fashystskykh okupantiv v Ukraini v pytanniakh ahrarnykh vidnosyn* [The policy of the German-fascist occupiers in Ukraine in matters of agrarian relations], Materialy

mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «50-richchia peremohy nad fashyzmom: naslidky ta uroky» 4-5 travnia 1995 r., Kyiv. [in Ukrainian].

Perekhrest, O. H., 2010. *Sil'ske hospodarstvo Ukrainy v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny (1941 – 1945 rr.)* [Agriculture of Ukraine during the Great Patriotic War (1941 – 1945)], Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Potylchak, O. V., 1997. *Ekonomichnyi kolaboratsionizm v Ukraini v roky natsystskoi okupatsii (1941 – 1944): prychny i proiavy* [Economic collaborationism in Ukraine during the Nazi occupation (1941 – 1944): causes and manifestations], Kyiv: UDPU im. M. P. Drahomanova. [in Ukrainian].

Potylchak, O. V., 1999. *Ekspluatatsiia trudovykh resursiv Ukrainy hitlerivskoiu Nimechchynoiu u roky okupatsii* [Exploitation of Ukraine's labor resources by Hitler's Germany during the years of occupation]: dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk Kyiv NPU im. M.P. Drahomanova. [in Ukrainian].

Stelnykovych, S. V., 2017. «Mizh dvokh vohniv»: nastroi naselennia zhytomyrsko-vinnytskoho rehionu v period natsystskoi okupatsii (1941 – 1944 rr.) [“Between two fires”: attitudes of the population of the Zhytomyr-Vinnytsia region during the Nazi occupation (1941 – 1944)], *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 48. [in Ukrainian].

Tsentrnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)]

Tsentrnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy) [Tsentrnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy) [Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CSAPA Ukrainy)]]

Shaikan, V., 2010. *Povsiakdennia ukraintsiu u roky nimetskoï okupatsii 1941 – 1944* [Everyday life of Ukrainians during the years of German occupation 1941 – 1944], Kyiv. [in Ukrainian].

ECONOMIC COLLABORATION IN ZHYTOMYR GENERAL DISTRICT DURING THE NAZI OCCUPATION (1941 – 1944)

Maksym Urakin

Graduate student of the Department of World History and Archology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The purpose of the article is to examine and analyze the peculiarities of cooperation between the local population and the Nazi occupiers in the economic sphere, to determine what factors led to cooperation with the occupier, to establish on a documentary basis the Nazi policy in the socio-economic sphere in the occupied territory of the Zhytomyr General District. Methods of research: historical, retrospective, and analysis. The plans for the economic plunder and exploitation of the occupied Ukrainian territories developed by the Reich leaders before the outbreak of war with the Soviet Union included cooperation with representatives of the local population. The new auxiliary Ukrainian administration was to take over the organization of agricultural and industrial production and ensure the supply of necessary products to Germany. Part of the district's population did indeed voluntarily and consciously choose to cooperate with the Nazis. “Voluntary collaborators” were a minority among the locals who agreed to work for the authorities, utilities, and industrial enterprises in the restored collective farms. However, it should be emphasized that the majority of them were older people, as well as specialists with higher and complete secondary education. Some of them, having considerable life experience and as a result of the communist terror they had experienced, were ready to cooperate with the Nazis and fight the communists as the greater evil. Another part of the population cooperated for the sake of profit and to restore their social status lost during the Soviet era. The bulk of the population went into economic cooperation with the occupier because of the harsh colonial regime that the Nazis established in the region. People were forced to work in the newly created German “collective farms”, administrations, and enterprises. Hunger and diseases from physical exhaustion became the main motive for economic cooperation with the occupier.

Key words: Zhytomyr General District, economic collaborationism, Nazi occupation.

ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕОДОРА МАЦЬКІВА В УКРАЇНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКІЙ АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПРОФЕСОРІВ

Ющук Тетяна Федорівна

аспірантка кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського,
Національний університет «Острозька академія», м. Острог

e-mail: tetiana.yushchuk@oa.edu.ua

<https://orcid.org/0009-0006-4654-9228>

Анотація. У статті висвітлено діяльність знаного історика українського походження Теодора Мацьківа, який працював поза межами України та був активним членом громадських наукових організацій. Визначено його особистий внесок у становлення та розвиток Українсько-американської Асоціації українських професорів та участь у реалізації її завдань та проєктів. Під час життя і праці в США Т. Мацьків брав участь в обговоренні питань, пов'язаних із створенням Асоціації, активно долучався до її ініціатив, зокрема, входив до редакційної колегії з перекладу «Історії України-Руси» М. Грушевського англійською мовою, брав безпосередню участь у підготовці видання. Вчений намагався по мірі можливостей долучатися до інших заходів організації. Він завжди активно співпрацював з представниками УААУП задля реалізації завдань, які передбачають дослідження, а також поширення знань про історію України за кордоном.

Ключові слова: Теодор Мацьків, Асоціація, конференція, журнал, УААУП.

Постановка проблеми. Дослідження діяльності українських істориків за кордоном є важливою складовою української історіографії. Для реалізації наукових завдань дослідники об'єднувались у наукові та професійні організації (установи), серед яких – Українська вільна академія наук (УВАН), Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), Українське історичне товариство (УІТ) та ін. Помітне місце серед них займає Українсько-американська Асоціація українських професорів (Ukrainian American Association of University Professors, далі – УААУП), створена 2 вересня 1961 р. у м. Пармі (штат Огайо, США). Серед її засновників та активних членів були викладачі українського походження, які працювали в американських університетах: Мирослав Мельник, Любомир Винар, Михайло Пап, Ася Гумецька, Ігор Каменецький та ін.

Для розуміння низки аспектів у діяльності громадських наукових організацій в діаспорі велике значення має вивчення внеску в цей процес окремих вчених. В УААУП серед таких вчених був Теодор Мацьків, який у 1961 р. став одним із членів-засновників Асоціації, брав участь в обговоренні її назви [АУІТ, (архів Т. Мацьківа), к. 7, п. 2, арк. 1] і в майбутньому долучався до її проєктів.

Мета. є аналіз діяльності Т. Мацьківа під час творення та функціонування УААУП.

Історіографічний огляд. Сьогодні відсутні публікації, які могли б дати повну характеристику діяльності вченого в УААУП, хоча окремі елементи життєвого шляху і творчості Т. Мацьківа знайшли відображення у спеціальних

дослідженнях А. Атаманенко, Ю. Мицика, Я. Калакури, Ф. Погребенника, Ф. Шевченка, Г. Швидько та ін. [Атаманенко, 2013; Атаманенко, Мицик, 2012; Калакура, 1999; Погребник, 1995; Шевченко, 1988; Швидько, 1995]. Згадки про праці Т. Мацьківа зустрічаємо і в узагальнюючих дослідженнях, присвячених аналізу доробку діаспорних істориків. Зокрема, про його діяльність в УААУП знаходимо інформацію в монографії А. Атаманенко [Атаманенко, 2010] та дослідженнях М. Цінової [Цінова, 2010, с. 201], Л. Винара та А. Гумецької [Винар, Гумецька, 2008, с. 12-13] та ін. Проте цілісне дослідження, на жаль, відсутнє, що і обумовило потребу у висвітленні діяльності історика як члена УААУП.

Виклад основного матеріалу. УААУП – це професійна організація, яка об'єднувала викладачів українського походження в університетах у США і проводила заходи для приєднання професорів з Канади. Її основними завданнями були допомога своїм членам у професійних і наукових справах та співпраця з усіма організаціями, що цікавляться науковими дослідженнями проблем Східної Європи, розбудова та розвиток Наукового Фонду [АУІТ, (архів Т. Мацьківа), к. 7, п. 9, арк. 2].

УААУП була створена з ініціативи українських учених та громадських діячів, зокрема, М. Мельника, М. Папа та Л. Винара 2 вересня 1961 р. в м. Парма (штат Огайо, США), а припинила діяльність 2013 р. Офіційно була зареєстрована в США як неприбуткова організація і фінансувалася із членських внесків та пожертв. Діяла на основі статуту, прийнятого 1961 р. та осучасненого в 2000 р., а від 1991 р. співпрацювала з науковими установами та університетами в Україні [Винар, Гумецька, 2008, с. 13].

Головними завданнями Асоціації були сприяння науковим дослідженням з історії, культури, економіки, мистецтва і політики України, ознайомлення з ними читачів, допомога з публікацією і перекладом на іноземні (перш за все англійську) мови; допомога українцям в їхній науковій діяльності та пошуку праці в західних університетах; сприяння започаткуванню українознавчих дисциплін у західних університетах, у тому числі в Українському вільному університеті (УВУ) в Мюнхені (Німеччина); фінансова підтримка наукових досліджень членів Асоціації, тематично пов'язаних з Україною; популяризація українського питання від університетського до урядового рівнів (останнє включало офіційні звернення представників УААУП до урядів, президентів держав, вищих керівників Церкви щодо актуальних для України проблем, допомоги дисидентам, боротьби проти русифікації України, фальсифікації її історії тощо) [Винар, Гумецька, 2008, с. 13].

Згідно зі статутом організацію очолював президент, який разом із трьома віце-президентами, виконавчим секретарем–скарбником та 7 членами входив до Виконавчої ради Асоціації [Статут УААУП, 2008, с. 108]. Вищим органом управління організації були Загальні збори, які відбувалися раз на два роки. Фінансово-видавничою діяльністю опікувався Науковий фонд Асоціації, незмінним головою якого був М. Мельник [Протокол Загальних Зборів УААУП (1962), 2008, с. 114]. У різні роки Асоціація налічувала від 60 до 80 членів, а згодом і 300 [Цінова, 2011, с. 201].

Президентами УААУП в різні роки обирались М. Мельник (1961 – 1963 рр.), М. Пап (1964 – 1966 рр., 1977 – 1979 рр., 1985 – 1992 рр.), П. Стерчо (1966 – 1971 рр.), Ю. Фединський (1971 – 1973 рр.), М. Степаненко (1973 – 1977 рр.),

І. Каменецький (1979 – 1981 рр., 1993 – 1997 рр.), Л. Винар (1981 – 1984 рр., 2006 – 2013 рр.), О. Сидоренко (1997 – 1998 рр.), А. Гумецька (1999 – 2006 рр.) [Винар, Гумецька, 2008, с. 31-32].

Відповідно до міркувань Л. Винара та А. Гумецької можна виділити чотири умовних етапи-періоди в розвитку Асоціації [Винар, Гумецька, 2008, с. 13]. Перший (1959 р. – до вересня 1961 р.) – час, коли українські викладачі американських університетів і коледжів обговорювали питання створення професійної установи. Ініціативною групою, до якої входили М. Мельник, Л. Винар, М. Пап, було укладено орієнтовний варіант статуту, підготовлено та проведено засновуючі збори професорів, на яких створено Асоціацію [Винар, Гумецька, 2008, с. 31].

Другий (організаційний) період (1962 – 1975 рр.) можна охарактеризувати як час доповнення статуту і поширення членства на українських професорів у Канаді, період початку і розбудови Наукового Фонду Асоціації (далі – НФА), який був призначений для видання на іноземних мовах українознавчих досліджень [АУІТ, (архів Т. Мацьківа), к. 7, п. 3, арк. 31]. На засіданні Управи 12 березня 1966 р. Т. Мацьків був обраний членом Виборчої Комісії Асоціації [Звернення, Філадельфія, 17 березня 1966, 2008, с. 134]. А 25 січня 1969 р. у листі-бланку до кандидатів на членство в УААУП на наступні два роки Виборчої Комісії був згаданий як вільний член Управи [АУІТ, (архів Т. Мацьківа), к. 7, п. 3, арк. 1]. 11 грудня 1971 р. в м. Огайо (штат Огайо, США) відбулися збори з метою заснування першого Осередку УААУП, де коротке слово про спрямування Відділу сказав заступник голови Головної Управи Асоціації Л. Винар. Серед присутніх був і Т. Мацьків, який поділився своїми спостереженнями про розвиток українознавчих студій в Америці та співпрацю Асоціації з УІТ [Асоціація Українських Університетських Професорів організовує клітину в Огайо, 1971, с. 3].

У 1967 – 1968 рр. колектив УААУП зацікавився справою англomовного видання «Історії України-Руси». Була створена редакційна колегія для перекладу праці М. Грушевського, до складу якої увійшов також Т. Мацьків. Проте з об'єктивних причин проєкт не вдалося реалізувати. Це було пов'язано з великим обсягом пов'язаних із ним завдань, на які не вистачило ні сил, ні фінансів [Атаманенко, 2010, с. 518].

Фінансовою основою діяльності УААУП був Науковий фонд Асоціації (НФА), який формувався лише на основі грошових пожертв поодиноких людей і організацій. На основі опрацювання архівних документів УААУП можна стверджувати, що Т. Мацьків завжди своєчасно, а інколи навіть наперед оплачував членські внески [АУІТ, (архів Т. Мацьківа), к. 7, п. 7, арк. 1]. Частина внесків була інвестована Асоціацією у цінні папери, а друга частина використовувалася на поточні потреби. Якщо ж вдавалося назбирати більшу суму грошей з вкладень, то матеріальні надлишки надавалися відомим фахівцям для публікації праць [АУІТ, (архів Т. Мацьківа), к. 7, п. 9, арк. 1]. Розвитку Асоціації сприяло її фінансування в поєднанні з планом діяльності УІТ [Перша клітина Української Асоціації університетських професорів в Огайо, 1972, с. 6]. А також в Асоціації збільшилась кількість членів, було закладено співпрацю та збільшено кількість зв'язків із науковими та професійними установами [Винар, Гумецька, 2008, с. 13].

Третій (головний) період розбудови УААУП пов'язують із 1976 – 2007 рр. В цей час відбулась легалізація Асоціації у штаті Мічиган, було розпочато близьку

співпрацю з УВУ в Мюнхені (в рамках так званого Мюнхенського проєкту), проведено низку конференцій, розпочато видавничу діяльність, розширено НФА, започатковано співпрацю з різними університетами та науковими установами в Україні.

Розпочатий у 1975 р. Мюнхенський проєкт мав на меті ознайомити студентів з міжнародною спадщиною та процесами модернізації націй у СРСР, Східній Європі, на Середньому Сході та їхньою взаємодією із рештою країн світу. Одним із завдань програми було надання освітянам «ідентифікаційного коду та методологічних пропозицій» щодо оновлення їхніх курсів або внесення інших коригувань навчальних програм відповідно до міжнародного розуміння тогочасних глобальних проблем [АУІТ, (архів Т. Мацьківа), к. 7, п. 14, арк. 2].

Спонсором програми виступав Центральний Мічиганський університет разом з УВУ в Мюнхені [АУІТ, (архів Т. Мацьківа), к. 7, п. 14, арк. 3]. Програма була відкрита для студентів акредитованих американських та іноземних університетів. Під час впровадження Мюнхенського проєкту в життя було використано інноваційний та міждисциплінарний підходи, діяльність було зосереджено на питаннях модернізації та розвитку. Програма проводилася у формі лекцій, дискусій, семінарів, екскурсій тощо. Були проведені ознайомчі екскурсії до країн Східної та Західної Європи, а також візити до штаб-квартири Європейського Союзу в Брюсселі [АУІТ, (архів Т. Мацьківа), к. 7, п. 14, арк. 2].

Асоціація та її члени від 1982 р. до 2006 р. підтримували проведення Міжнародних українознавчих конференцій в Іллінойському університеті в Урбана-Шампейн, а також міжнародних конгресів істориків в Україні (2000 – 2006 рр.) [Винар, Гумецька, 2008, с. 13].

УААУП не раз виступала організатором і спонсором конференцій з україністики та проблем, пов'язаних з історією, культурою, політикою, економікою Східної Європи в США, Канаді, від 1991 – в Україні. Двічі була одним зі спонсорів конгресів Міжнародної Асоціації українців (Одеса, 1999 р.; Чернівці, 2002 р.), третього Міжнародного конгресу українських істориків (Луцьк, 2006 р.), постійно підтримувала діаспорознавчі міжнародні наукові конференції Інституту досліджень української діаспори Національного університету «Острозька академія» [Атаманенко, 2019, с. 796-797]. Як один з провідних членів Асоціації Т. Мацьків мав честь виголосити доповідь на Науковому Ювілейному Конгресі НТШ для відзначення 60-річчя проголошення Української Державності та 30-ліття НТШ в США, яка проходила водночас із Третім Світовим Конгресом Вільних Українців (СКВУ) в Нью-Йорку, про що поінформував членів Асоціації [Професорські вісті (1978), 2008, с. 293].

Четвертий (завершальний) період (2008 – 2013 рр.) діяльності припав на друге президентство Л. Винара. У зв'язку із проблемою долучення нових членів у 2013 р. було прийнято рішення про завершення діяльності УААУП.

Діяльність Асоціації відобразилась на сторінках періодичних видань «Професорські вісті» (1971 – 1981 рр., 2006 р.) та «Бюлетень УААУП» (1995 – 2002 рр.). Бюлетень «Професорські вісті» було започатковано з 1971 р. Редакторами видання у різний час були С. Горак, М. Степаненко, Б. Лончина, П. Стерчо. У «Професорських вістях» публікувалися відомості про наукову роботу членів Асоціації, звіти загальних зборів, офіційні повідомлення тощо. «Бюлетень УААУП»

виходив двома мовами (українською та англійською) з нерегулярною періодичністю, редакторами були М. Мельник та А. Гумецька [Атаманенко, Хеленюк, 2019, с. 796]. Про діяльність Т. Мацьківа, на жаль, не часто згадувалося на сторінках цих інформаційних видань, що може свідчити про те, що у 1970-х рр., можливо, знизилась його активність в Асоціації. В цей час він вже не обіймав в ній посад і не завжди подавав інформацію про свою здобутки. У «Професорських вістях» восени 1973 р. було згадано про отримання вченим призначення на посаду директора Програми радянських студій в Акронському університеті (штат Огайо, США) й отримання від університету наукової стипендії для дослідів східноєвропейської історії в Англійському Державному Архіві в Лондоні [Професорські вісті (1973), 2008, с. 190]. В осінньому випуску «Професорських вістей» за 1980 р. серед доповідей інших дослідників було анонсовано доповідь Т. Мацьківа про Я. Коменського та Г. Сковороду як педагогів свого часу, яка мала прозвучати на 85-му річному з'їзді Мічиганської академії наук весною 1981 р. [Професорські вісті (1981), 2008, с. 311].

За час роботи асоціація профінансувала понад 30 науково-організаційних та науково-видавничих проєктів, серед яких – книги «The Second Soviet Republic» Я. Білінського, «Гетьман Іван Мазепа і його доба» О. Оглоблина (разом із Українським історичним товариством та Українською вільною академією наук у США), «Nation-building in the Independent Ukraine» відомого вченого з України С. Кульчицького [Атаманенко, Хеленюк, 2019, с. 797]. У 1982 р. з НФА було виділено також 500 доларів для Українського історичного товариства на публікацію монографії Т. Мацьківа про гетьмана Івана Мазепу «English Reports on Mazepa 1687 – 1709» [Мельник, 2008, с. 45].

Висновки. Таким чином, Т. Мацьків був одним із українських дослідників, які долучилися до створення та діяльності УААУП. Під час життя і праці в США вчений брав участь в обговоренні питань, пов'язаних із створенням Асоціації, був одним із членів Асоціації, котрі реалізовували наукові проєкти та досліджували історію України. Він активно долучався до проєктів Асоціації, зокрема, був членом редакційної колегії з перекладу «Історії України-Руси» М. Грушевського англійською мовою. Незважаючи на те, що проєкт через зменшення фінансування не вдалося завершити, Т. Мацьків доклав багато зусиль у перекладі текстів і підготовці коментарів.

Вчений отримував гранти на дослідження, в тому числі й від Асоціації. За твердженням М. Цінової, він одержав номінацію на директора «Програми Советознавчих Студій» в Акронському університеті; університет призначив доктору Мацьківу наукову стипендію для дослідження східноєвропейської історії в Англійському Державному Архіві в Лондоні [Цінова, 2011, с. 201]. Водночас, отримання грантів сприяло поглибленому вивченню ним джерел східноєвропейської історії, зокрема й тих, що знаходилися в Англійському Державному Архіві в м. Лондоні (Велика Британія), які лягли в основу частини опублікованих дослідником праць.

Робота Т. Мацьківа в УААУП принесла користь як організації, так і досліднику, який був активним у науковому житті. І хоча робота в Асоціації не стала справою життя вченого, він зробив якісний внесок у її розвиток.

Список використаних джерел та літератури

- Архів Українського історичного товариства (АУІТ) (архів Т. Мацьківа).
Асоціація Українських Університетських Професорів організовує клітину в Огайо, 1971. *Америка*, 182, 3.
Атаманенко, А., 2013. Співпраця українських вчених в Німеччині (1965 – 1991), *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 35, 188-193.
Атаманенко, А., 2010. *Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність*, Острог.
Атаманенко, А., Мицик, Ю., 2012. Теодор Мацьків, *Український історичний журнал*, 3, 232-234.
Атаманенко, А., Хеленюк, А., 2019. Українсько-американська Асоціація університетських професорів (УААУП), *Енциклопедія історії України: у 10 т.*, Київ: Наукова думка. Т. Україна-Українці, кн. 2, 796-797.
Винар, Л., Гумецька, А., 2008. Передмова. *Українсько-американська Асоціація університетських професорів. Статті і матеріали*, Нью-Йорк; Торонто; Острог, 13-14.
Звернення, Філадельфія, 17 березня 1966. *Українсько-американська Асоціація університетських професорів. Статті і матеріали*, Нью-Йорк; Торонто; Острог, 134.
Калакура, Я., 1999. Внесок Теодора Мацьківа в збагачення джерельної бази історії України, *На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа*, Київ: Твім інтер, 10-20.
Мельник, М., 2008. Дотації з Національного Фонду Асоціації, *Українсько-американська Асоціація університетських професорів. Статті і матеріали*, Нью-Йорк; Торонто; Острог, 48.
Перша клітина Української Асоціації університетських професорів в Огайо, 1972. *Свобода*, 32, 6.
Погребенник, Ф., 1995. *Дослідження Теодора Мацькова про Івана Мазепу* [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/coss4/mazk22.htm>
Протокол Загальних Зборів УААУП (1962). *Українсько-американська Асоціація університетських професорів. Статті і матеріали*, 2008. Нью-Йорк; Торонто; Острог, 114-120.
Професорські вісті. Ч. 3/25. 1981. *Українсько-американська Асоціація університетських професорів. Статті і матеріали*, 2008, Нью-Йорк; Торонто; Острог, 308-313.
Професорські вісті. Ч. 5. 1973. *Українсько-американська Асоціація університетських професорів. Статті і матеріали*, 2008, Нью-Йорк; Торонто; Острог, 185-193.
Професорські вісті. Ч. 22. 1978. *Українсько-американська Асоціація університетських професорів. Статті і матеріали*, 2008, Нью-Йорк; Торонто; Острог, 290-296.
Статут УААУП. *Українсько-американська Асоціація університетських професорів. Статті і матеріали*, 2008, Нью-Йорк; Торонто; Острог, 105-111.
Цінова, М., 2011. Викладачі-українці в американських університетах. *Українська Американська Асоціація університетських професорів, Інтелігенція і влада*, 21, 194-206.
Шевченко, Ф., 1993. [Рецензія на працю]: Теодор Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в тогочасних західноєвропейських джерелах 1687 – 1709. Мюнхен, 1988. 286 с., *Український історичний журнал*, 2-3, 115-121.
Швидько, Г., 1995. *Слово про життя і творчість історика-документаліста* [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/coss4/mazk21.htm>

References

- Arkhiv Ukrainskoho istorychnoho tovarystva (AUIT) (arkhiv T. Matskiva) [Archive of the Ukrainian Historical Society (AUHS) (archive of T. Matskiv)].
Asotsiatsiia Ukrainskykh Universytetskykh Profesoriv orhanizovuiе klitynu v Ohaio, 1971. *Ameryka*, 182, 3. [in Ukrainian].
Atamanenko, A., 2010. *Ukrainske istorychne tovarystvo: idei, postati, diialnist* [Ukrainian historical society: ideas, figures, activities], Ostroh. [in Ukrainian].
Atamanenko, A., 2013. Spivpratsia ukrainskykh vchenykh v Nimechchyni (1965 – 1991), *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 35, 188-193. [in Ukrainian].
Atamanenko, A., Kheleniuk, A., 2019. Ukrainsko-amerykanska Asotsiatsiia universytetskykh profesoriv (UAAUP) [Ukrainian-American Association of University Professors (UAAUP)], *Entsyklopediia istorii Ukraïny: u 10 t.*, Kyiv: Naukova dumka. T. Ukraina-Ukrainci, kn. 2, 796-797. [in Ukrainian].

Atamanenko, A., Mytsyk, Yu., 2012. Teodor Matskiv [Teodor Matskiv], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 232-234. [in Ukrainian].

Kalakura, Ya., 1999. Vnesok Teodora Matskiva v zbahachennia dzherelnoi bazy istorii Ukrainy [Teodor Matskiv's contribution to the enrichment of the source base of the history of Ukraine], *Na poshanu 80-richchia profesora Teodora Matskiva*, Kyiv: Tvym inter, 10-20. [in Ukrainian].

Melnyk, M., 2008. Dotatsii z Natsionalnoho Fondu Asotsiatsii [Grants from the Association's National Fund], *Ukrainsko-amerykanska Asotsiatsiia universytetskykh profesoriv. Statti i materialy*, Niu-York; Toronto; Ostroh, 48. [in Ukrainian].

Persha klityna Ukrainkoi Asotsiatsii universytetskykh profesoriv v Ohaio, 1972. *Svoboda*, 32, 6. [in Ukrainian].

Pohrebennyk, F., 1995. *Doslidzhennia Teodora Matskova pro Ivana Mazepu [Teodor Matskov's research on Ivan Mazepa]* [Elektronnyi resurs]: <http://litopys.org.ua/coss4/mazk22.htm> [in Ukrainian].

Profesorski visti. Ch. 22. 1978. Ukrainko-amerykanska Asotsiatsiia universytetskykh profesoriv. Statti i materialy, 2008, Niu-York; Toronto; Ostroh, 290-296. [in Ukrainian].

Profesorski visti. Ch. 3/25. 1981. Ukrainko-amerykanska Asotsiatsiia universytetskykh profesoriv. Statti i materialy, 2008, Niu-York; Toronto; Ostroh, 308-313. [in Ukrainian].

Profesorski visti. Ch. 5. 1973. Ukrainko-amerykanska Asotsiatsiia universytetskykh profesoriv. Statti i materialy, 2008, Niu-York; Toronto; Ostroh, 185-193. [in Ukrainian].

Protokol Zahalnykh Zboriv UAAUP (1962). Ukrainko-amerykanska Asotsiatsiia universytetskykh profesoriv. Statti i materialy, 2008. Niu-York; Toronto; Ostroh, 114-120. [in Ukrainian].

Shevchenko, F., 1993. [Retsenziia na pratsiu]: Teodor Matskiv. Hetman Ivan Mazepa v tohochasnykh zakhidnoievropeiskykh dzherelakh 1687 – 1709. Miunkhen, 1988. 286 s. [[Review of work]: Teodor Matskiv. Hetman Ivan Mazepa in contemporary Western European sources 1687-1709. Munich, 1988. 286 p.], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2-3, 115-121. [in Ukrainian].

Shvydko, H., 1995. *Slovo pro zhyttia i tvorchist istoryka-dokumentalista [A word about the life and work of a documentary historian]* [Elektronnyi resurs]: <http://litopys.org.ua/coss4/mazk21.htm> [in Ukrainian].

Statut UAAUP. Ukrainko-amerykanska Asotsiatsiia universytetskykh profesoriv. Statti i materialy, 2008, Niu-York; Toronto; Ostroh, 105-111. [in Ukrainian].

Tsinova, M., 2011. Vyklyadachi-ukraintsi v amerykanskykh universytetakh. Ukrainska Amerykanska Asotsiatsiia universytetskykh profesoriv [Ukrainian teachers at American universities. Ukrainian American Association of University Professors], *Intelihehntsiia i vlada*, 21, 194-206. [in Ukrainian].

Vynar, L., Humetska, A., 2008. Peredmova [Preface], *Ukrainsko-amerykanska Asotsiatsiia universytetskykh profesoriv. Statti i materialy*, Niu-York; Toronto; Ostroh, 13-14. [in Ukrainian].

Zvernennia, Filadelfiia, 17 bereznia 1966. Ukrainko-amerykanska Asotsiatsiia universytetskykh profesoriv, *Statti i materialy*, Niu-York; Toronto; Ostroh, 134. [in Ukrainian].

ACTIVITIES OF THEODOR MACKIW IN THE UKRAINIAN-AMERICAN ASSOCIATION OF UKRAINIAN PROFESSORS

Tetiana Yushchuk

Postgraduate student of the Department of History named after Prof. M.P.Kovalsky,
The National University of Ostroh Academy, Ostroh

Abstract. The article highlights the activities of Theodor Mackiw, a well-known historian who worked outside of Ukraine and was an active member of scientific public organizations, and the author of studies on the history of Ukraine. His contribution to the development of the Ukrainian-American Association of Ukrainian Professors and his involvement in the implementation of its tasks and projects were determined. T. Mackiw was one of the Ukrainian researchers who participated in the creation and activities of UAAUP. T. Mackiw joined in the discussion of issues related to the creation of the Association and was one of the members who carried out scholarly research and disseminated works on the history of Ukraine while living and working in the USA. He was actively involved in projects, in particular, he was a member of the editorial board for the translation of M. Hrushevskyi's "History of Ukraine-Rus" into English. He was always interested in cooperation with other representatives of the Association for the implementation of research tasks, as well as the dissemination of knowledge about the history of Ukraine abroad.

Key words: Theodor Mackiw, Association, conference, journal, UAAUP.

УКРАЇНСЬКА ДУХОВНІСТЬ ДОБИ ПОСТМОДЕРНІЗМУ У ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Білан Сергій Олексійович

доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,
Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ
e-mail: bilanso@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0256-2499>

Доморослий Валентин Іванович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін,
Уманський національний університет садівництва, м. Київ
e-mail: dovaevrobo63@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1682-9430>

Анотація. У запропонованій статті розглядається стан української духовності у період російсько-української війни, що триває з 2014 р. Досліджено вплив постмодернізму на різні сфери національної духовності. У ході аналізу встановлено, що носії української духовності, через низький рівень її присутності у своєму бутті, виявилися неготовими до сприйняття основних постулатів постмодернізму. Українське суспільство пішло на зустріч новому, забуваючи почасти, про традиційні засадничі принципи своєї духовності. Особлива увага приділяється прояву постмодернізму в провідних напрямках української духовності. Основні серед них: суспільне життя, мова, література, кіно, релігія. Поряд з тим, встановлено і досліджено позитивні наслідки взаємодії постмодернізму та української традиційної духовності. Зазначено, що під впливом війни, українське суспільство стало заглиблюватися у свою національну духовність, і здійснювати диференційний підхід до світоглядних постулатів постмодернізму. Автор доходить висновку, що раціональне поєднання новаторства (постмодернізму) та традиції в національній духовності розширює горизонти наших духовних цінностей.

Ключові слова: духовність, постмодернізм, традиція, новаторство, культура, кіно, література, релігія, історична пам'ять.

Постановка проблеми. Проблема постмодерністської культури є доволі актуальною для нашого часу. Її важливість пов'язана з функціонуванням особливого типу світогляду, орієнтованого на формування такого життєвого простору, якому притаманні відкидання форм, пошук нових естетичних принципів, розрив з реалізмом. Головними його цінностями є свобода в усьому, стихійність у діяльності людини. Наше постмодерне буття нагадує Шекспірівський сюжет: «Весь світ театр, а люди у ньому актори! І кожен не одну грає роль». Зважаючи на те, що все це відбувається на фоні російсько-української війни, то проблема постмодернізму в українській духовності набуває надзвичайної актуальності.

Проте постмодерн не сваволя і не вседозволеність, коли все дозволено і все виправдано, він це визнає лише у своїх параметрах. Постмодернізм позиціонує себе як інтелектуальна течія, яка намагається осмислити не економічні проблеми, а головним чином політичні та культурологічні. Завдяки постмодерну відбувається асиметрія культур. Амбітні нації нав'язують свій спосіб життя та мислення, створюючи власний сценарій культурної полігамії світу, тому постмодерн провокує селекцію культур [Постмодерна, 2018]. Цей процес має суперечливий характер: з одного боку, нації, які стоять на нижчому рівні розвитку мають можливість долучитися до кращих надбань «амбітних націй», з другого боку під впливом цих надбань зростає загроза втрати власної самоідентифікації.

Мета. У запропонованій статті поставлено мету проаналізувати позитивні та негативні наслідки впливу постмодернізму на українську духовність.

Історіографічний огляд. Термін «постмодерн» застосував вперше Р. Панвіц у 1917 р. у книзі «Криза європейської культури» для позначення негативних тенденцій у культурному житті Європи. У 1947 р. А. Тойнбі [Тойнбі, 1995], у своїй праці надав цьому поняттю культурологічного сенсу: пост – символізує кінець західного панування в релігії та культурі.

Будучи під впливом постмодерністських ідей, українські дослідники також долучилися до вивчення не тільки його сутності а й впливу на національну культуру. Іван Дзюба вважає, що постмодернізм розмиває кордони між грою та серйозністю, між мистецтвом та кітчем, проникає у свідомість трансцендентальними переживаннями [Дзюба, 1998, с. 63-87].

М. Ожеван вважає постмодерн постсучасністю, примітивним маніпулюванням культурою, називає його рухом до «нового Середньовіччя». Дослідник вбачає у постмодернізмі загрозу винищення національних культур [Ожеван, 2000, с. 162-182].

О. Пахльовська назвала український постмодернізм клонуванням без правил. Теоретичні суперечки про постмодернізм трактуються як певна неunikна закономірність української культури – частини культури європейської, як підсвідомий культ епігонства. Постмодернізм перенизав собою інтелектуальне життя нових поколінь доби посттоталітаризму, створив генераційні протистояння кризових явищ не лише в культурі, а й в суспільно-політичній сфері [Пахльовська, 2001].

Постмодерн, по-своєму інтерпретує співвідношення минулого та сучасності. Цьому сприяло його пародійно негативне ставлення до минулого. Розірвавши спадкоємність епох, цей стиль перетворив сучасне в момент переживання «саме тут» і «саме зараз». Нове стало абсолют. Новизна перетворилася у спосіб оцінки світу, вона позиціонується не як акт зіставлення та протиставлення старому, а сама по собі як така.

В. Воронкова стосовно постмодернізму зазначає: «це пошук нових форм відносин людини зі світом нових цінностей та нових критеріїв. Постмодернізм несе в собі не лише проблему вичерпаності попереднього типу мислення, а значить і культури, яка проіснувала десятки століть, але і проблему пошуку того, що буде далі, пошуку нових принципів майбутньої культури. Сила постмодерністського мислення саме у визнанні культурного постмодернізму, який відкриває простір для відкритого діалогу, звільняє від догматизму» [Воронкова, 2003, с. 265].

Виклад основного матеріалу. Українська духовність базувалася на таких засадничих принципах, як романтизм (символізм), мета, ідея, ієрархія, творчість, жанр, визначеність. Цей інтелектуальний канон бере свої витoki ще з античних часів – це був засіб для формування духовності особистості, розширення її світогляду. Постмодернізм визначає технократичне панування людини над природою та її духовною сферою. Проте, панування людини над природою призвело до однієї з глобальних проблем людства, зокрема екологічної, наслідком якої, є глобальне потепління. І тому, одним з напрямів духовності має бути раціональне втручання людини у природні процеси, адже, мова йде про виживання людини, як біологічного виду.

Панування людини над духовною сферою доволі абстрактне поняття, з одного боку воно може привести до обмеження прав і свобод особистості, з другого – його відсутність чи слабкість може привести до проникнення елементів чужої духовності, почасти шкідливих та руйнівних для національної духовної культури. Прикладом цього, може бути проникнення російських традицій до нашої дійсності. Ми, тривалий час, сприймали нав'язливий наратив східного сусіда про «братерство» російського та українського народів, та навіть 2014 р. не став переломним у цьому плані. Значна частина наших земляків сприймала анексію Росією Криму та частини Донецької та Луганської областей, не як агресію, а як прикре непорозуміння, яке не може зруйнувати «споконвічні братерські стосунки».

Вірш молодой київської поетки Анни Дмитренко «Никогда мы не будем братьями» не здійснив необхідного впливу на українців. Значна частина нашого суспільства продовжувала комунікувати з країною-агресором на різних рівнях.

Політики, з проросійських партій та рухів їздили до Москви на різного роду зібрання та форуми. Не відставали від них і діячі шоу-бізнесу, позиціонуючи себе поза політикою, та несучи якусь абстрактну, за їх словами, любов. Пересічний люд, також масово відвідував Росію і щиро обурювався спробами влади якось обмежити транспортний зв'язок з Російською Федерацією.

Наші громадяни, представники старшого покоління, захоплювалися Кобзоном, населення середнього віку обожнювало групу «Любе», молодь не уявляла свого життя без російського репу Тімати та Басти. Все це, дало можливість анексувати Крим та частину Донецької і Луганської областей. Президент РФ Путін виправдовуючи агресію проти України, заявляв: «Это наша земля, там поют наши песни, отмечают наши праздники». Названі російські «кумири», в перших рядах, підтримали агресивні дії свого військово-політичного керівництва. Шанувальники їх таланту в Україні щиро обурювалися, що їхні улюбленці потрапляли до санкційних списків, і не мали можливості більше гастролювати нашою країною. Лише повномасштабне вторгнення Росії 24 лютого 2022 р. змінило почуття «братерської любові» і сприйняття російської культури у нашому суспільстві, але не у всіх.

Багатостраждальна Буча так і не змогла позбутися прізвиська Пушкіна в ході «деколонізації вулиць». «Смирись Кавказ: идет Ермолов!» цей заклик імперіаліст Пушкін у 1821 р. опублікував у вірші «Кавказский пленник». Під подібними гаслами російські війська здійснювали свої злочини у тій же Бучі та інших тимчасово окупованих містах і селах України. Як зазначив Роман Ревакович «... в цей час страшної війни Україна повинна максимально очистити свій простір від російських

слідів, а поставити на це місце своїх корифеїв, які в час повної безнадії підтримували українську ідею» [Ревакович, 2022].

До 2014 р. на території України працювало 84 російських телеканалів, після анексії Криму та частини Донецької та Луганської областей залишився один – «Дождь», який вимкнули лише у 2017 р. після демонстрації ним карти України без Криму. Але частина наших громадян, всякими правдами і не правдами під'єднувалися до російських телеканалів та соціальних мереж, ніяк не могли відірватися від чужого інформаційного простору. Незважаючи на війну, що носила назву антитерористичної операції (АТО), значна частина нашого суспільства не сприймала реальність втрати власних територій, і не розцінювала це як вияв ворожості з боку РФ. Збереження в українській суспільній свідомості ментальних схем «братерства», сформованих у межах так і не переглянутого належним чином радянського історико-політичного наративу, зумовили неадекватне дискурсивне віддзеркалення воєнної дійсності, його евфемістичність, а отже – зниження його мобілізаційного потенціалу [Березовенко, 2021, с. 106 - 107].

Іншим прикладом негативного впливу постмодернізму на національну духовну культуру є мовна проблема. Русифікації сприяв приплив колоністів та робітників до нових промислових міст Сходу та Півдня України ще з XIX ст. Невдовзі російськомовні мешканці стали домінувати в містах, у тому числі в Києві, тоді як у сільській місцевості проти україномовних зводилися всілякі бар'єри, що мали обмежувальний характер у плані самореалізації. Знесилене політично, економічно та культурно українство не мало можливості чинити опір, змушене було підпорядкуватися. Мовний конформізм українців, їхня звичка переходити на мову російськомовних партнерів під час комунікації, став масовим явищем. Він продовжувався навіть за доби незалежності.

Це призвело ще й до виникнення такої проблеми в українській культурі мовлення, як суржик, у якому значна частина належить русизмам. Суржикомовній людині позбавитися російськомовного елемента важко, тому що змінити власний мовний світ – це самому до певної міри змінитися [Прохоренко, 2014, с. 176-177].

Виходячи з цього, українському суспільству та нашій національній духовності, необхідно позбавитися мовного імперіалізму, що і відбувається на сучасному етапі в умовах повномасштабного російського вторгнення.

Постмодернізм у суспільному житті спонукає до активізації політичної участі, зростання проявів самовираження людини. Наслідком чого є систематичні людські дії, збереження і відтворення елементів спільного життя. На сучасному етапі держава не втручається у справи своїх громадян, якщо вони не порушують чинного законодавства.

«Політичній діяльності постмодерністського типу властиві фрагментарність, гра в гуманізм, активність чи лояльність. За цих умов політика перетворюється у різновид підприємництва, де провокуються події, конфлікти, створюються штучні іміджі лідерів, набуває самодостатнього характеру політична реклама» [Горбатенко, 2006, с.278-279]. Наше суспільство поринуло у вир цих подій, і продемонструвало свою неготовність до подібного стану речей. Звідси електоральні симпатії виборців більше належать популістським партіям, рухам та окремим політикам, небажання дослухатися до діячів, та видань, які доносять об'єктивну інформацію. На думку В. Горбатенка «Постмодернізація» у політологічному плані може бути визначена як

сучасна, більш досконала форма модернізації, що передбачає перехід від традиційного чи сучасного суспільства до постсучасного, – здатного забезпечити собі стабільність, життєздатність і розвиток на основі багатоаспектних підходів з максимальним використанням властивостей окремих індивідуумів, інституційно-інформаційного та соціального потенціалу, оптимального поєднання традиційних і сучасних цінностей, збереження особливостей і неповторності буття певного соціуму» [Горбатенко, 2010, с. 156].

Не все у нас гаразд і з історичною пам'яттю, що набуває загрозливих ознак для суспільства на сучасному етапі, в умовах війни. Ми дуже легко історію України, у процесі складання незалежного мульти-тестування, перевели з обов'язкової дисципліни у вибірккову. Це означає, що для вивчення історії України у школах приділятиметься менше уваги. Внаслідок цього ми можемо трансформуватися із нації у населення, яке не знатиме свого минулого, і не буде розуміти алгоритму своїх подальших дій. В умовах наявності проблем зі станом національної свідомості у нашому суспільстві та широкомасштабної російсько-української війни це може ще більше ускладнити ситуацію. Як зазначив Д. Стус «Для мене в постмодернізмі неприйнятні зречення історії та історичної пам'яті» [Стус, 2001].

Надзвичайно поширеним є постмодернізм в кіномистецтві. Він оголошує принципово неможливим пошуки сенсу й замикається на стилізованому відтворенні різних подій. Люди лише сприймають реальність, яка створена соціальним інститутом, де розум починає працювати лише за готовими зразками. Суттєвою особливістю постмодернізму є також естетизація зла і потворності, герої, які наділені людськими пороками подаються в привабливому й героїчному світлі [Зубавіна, 2008, с. 135].

Образи «хрещених батьків» мафії, гангстерів, або їх російських «братків» заповнили екрани. Навіть реальні терористичні акти, чи страшні кадри, що супроводжують російську агресію в Україні, телебачення почасти подає як естетичне видовище.

Військові події на українських землях з 2014 р. скорегували розвиток національного кіномистецтва, постмодерн поступається реалізму. Фільми: «Кіборги», «Додому», «Доброволець», «Снайпер: білий ворон» є продуктом національного кінематографу, що базується на кращих традиціях української духовності – звитяга, самопожертва задля ближнього та воля до перемоги.

Дещо складнішою є ситуація у літературі. Ми маємо літературу найвищого постмодернового світового гатунку Ю. Андруховича, у якій немає ні героїв, ні особистостей, ні лідерів. Складається враження, що сюжети цих творів вихоплені автором із суспільних процесів, що мають місце у нашому житті, де все спрямоване на зміщення стилів і часів. Характерним для цього жанру є іронічне сприйняття історії, традицій, авторитетів.

На початку ХХІ ст. в українській публіцистиці та різного роду виданнях розпочалася «десакралізація» класиків: Тараса Шевченка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської. Автори подібних публікацій, не вдавалися у сутність та зміст їх творів, а витягували якісь фрагменти з особистого життя знакових персон нашої культури і намагалися переконати читача, що вище названі особи не варті всенародного визнання. Найбільше «розвінчували класиків» журналісти С. Матвієнко та О. Бузина. Останній, навіть суперечив сам собі, переконуючи, що

Шевченка вивчати шкідливо, адже його твори сповнені плачу за «братів незрящих, гречкосіїв», і прививають читачеві безнадію, розпач та бездіяльність. У своїх наступних творах та публічних виступах Бузина вимагав заборонити вивчення Великого Кобзаря, звинувачуючи його у пропаганді жорстокості, посиляючись на поему «Гайдамаки», де автор описував картини розправи повстанців над своїми експлуататорами.

Події Революції Гідності та агресія Росії зупинили хвилю «де-сакралізації» класиків. Більшість спільноти усвідомила, що забути Т. Шевченка це демонтаж українського [Ткачук, 2003], в тому числі й духовного.

Ю. Андрухович вважає, що Шевченкові як видатному українцеві, вже немає потреби ставити пам'ятники. Його твори необхідно читати, вивчати і наголошувати, що геній Т. Шевченка проявляється не тільки у смисловій площині його ідей, а й у величчі його духовних переживань, що власне характерно для всіх видатних мислителів та поетів. Підтвердженням цього можуть бути рядки:

«Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену Святого Бога,
За неї душу погублю».
(«Сон»)

Важливо те, що це говорить не атеїст, а віруючий православний християнин. Глибина душевних переживань виводить його поезію на рівень старозавітного розуміння християнства, не як заперечення Бога, а форми психологічного життєвого діалогу з Творцем.

На сучасному етапі, російсько-українська війна знову повернула нас до творчості Т. Шевченка, адже готовність до самопожертви, що була характерна для нього самого та персонажів його творів, зараз демонструється нашими Героями-Захисниками. Випадає цілий героїко-патріотичний пласт нашої національної духовності тому, що другий рік поспіль у зовнішньому незалежному оцінюванні відсутній розділ з української літератури. Незважаючи на це сучасні українські письменниці М. Матіос, Л. Пономаренко, Т. Зарівна, В. Мастєрова проявили духовну стійкість і чистоту, вистояли й самі стали на захист нашої літератури своїми талановитими творами, а не деклараціями. Виходячи із ситуації що склалася, необхідно віднайти раціональне співвідношення між постмодерністською та традиційною літературою. Це нам допоможе бути в контексті світового культурного життя, і не відриватися від своїх духовних витоків. Робити це необхідно негайно, адже, нинішня війна це не тільки битва за територію, це боротьба між діаметрально протилежними уявленнями духовності.

Постмодернізм значно вплинув на релігійне життя, піддавши сумніву довіру до раціонального, відмовившись від його послуг. Постмодерн ліквідував усі перешкоди для проникнення до інтелектуальної сфери містики, ірраціоналізму, езотеризму.

Природні цінності християнства, що мають місце у канонах релігійної (християнської) етики, є для постмодерну ілюзорними конструкціями. Вони обмежують свободу особистості, абсолютизуючи унітарні істини, заперечують варіантність вибору прийнятих шляхів розвитку.

Постмодерн переосмислив факт «смерті Бога» в культурі, приписавши йому

позитивне значення, яке полягає у тому, що на даному етапі, перед кожною людиною відкриваються обрії вільного буття, не скованого догматами та іншими традиціями провідних світових релігій. Подібне тлумачення знаходить своє підтвердження у ставленні Російської православної церкви (РПЦ) до російсько-української війни. Настоятель РПЦ Кіріл (Гундяєв) в лютому 2022 р., коли російська армія почала обстрілювати ракетами українські міста та села, вбиваючи мирних мешканців не засудив напад на іншу християнську-православну державу. В одній із своїх проповідей, у березні 2022 р., він благословив російських солдатів на війну. У вересні, того ж року, він зазначив, що якщо російський військовий помре в Україні то всі його гріхи анулюються. Ще одна заява настоятеля РПЦ містила пропагандистський штамп, про «бомбардування Донбасу» Україною.

Складається враження про наявність кризи християнської духовності. Однак, як стверджує С. Дацюк: «Християнство духовне не тому, що в ньому йдеться про віру в Бога та спасіння душі, а саме завдяки тому, що воно змінювало світ впродовж тривалого часу на фундаментальному рівні. Реформація – ознака животворного духу християнства вже після діянь, описаних в Біблії. Те ж саме можна сказати про інші світові релігії – іслам чи буддизм» [Дацюк, 2009]. Підтвердженням цього є осуд російської агресії в Україні всіма світовими релігіями. Релігія і надалі продовжує залишатися одним із чинників духовності.

Висновки. Таким чином, доба постмодернізму характеризується складністю та багатоплановістю. В ній на паритетних засадах вживається наука, міфологія, містериальні релігії, віровчення Сходу (буддизм, індуїзм). Усе це, поза сумнівом, розширює горизонти духовних цінностей. Але необмежений плюралізм робить наше духовне життя нестійким, створює можливість занурення його в хаос несумісних інтерпретацій світу. Постмодерністське бачення світу – «все в конфлікті з усім». Існують різноманітні суперечливі культурні та світоглядні засади та способи ставлення до світу і суспільства. Ця суперечність може вирішитися двома способами: культура не зуміє вибратися з хаосу і невизначеності, що є небезпечним для її загибелі, або відбудеться синтез язичницького, архаїчного, містичного, наукового світоглядів, що зумовить перехід до нового культурного порядку і світогляду, та забезпечить не тільки зміну культурної парадигми, а й повернення до традиційних духовних цінностей.

Список використаних джерел та літератури

- Березовенко, А., 2021. Російсько-українська війна в українському політичному дискурсі, *Політичні студії*, 2, 97-110.
- Воронкова, В., 2003. *Філософія*, Запоріжжя: Издательство ЗГИА.
- Горбатенко, В. П., 2006. *Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика*, Київ: Генеза.
- Горбатенко, В. П., 2010. Людина і суспільство в ситуації постмодерну: філософсько-політичні детермінанти, *Соціогуманітарні проблеми людини*, 5, 151-166.
- Дацюк, С., 2009. Що таке духовність та навіщо вона потрібна? [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/06/16/4026929/>
- Дзюба, І., 1998. Ідеологічні децибелі «діалогу культур», *Сучасність*, 11, 63-87.
- Зубавіна, І., 2008. *Час і простір в кінематографі*, Київ: Щек.
- Ожеван, М., 2000. Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації, *Стратегічна панорама*, 1, 162-182.
- Пахльовська, О., 2001. Український постмодернізм як клонування без правил. Ситуація

постмодернізму в Україні. Круглий стіл [Електронний ресурс]: <http://archive-tm.ukma.edu.ua/2001/6/postmodern.html>

Постмодерна епоха: дефініція та парадокси ідентифікації. Український постмодернізм, 2018. [Електронний ресурс]: <https://matrix-info.com/postmoderna-epoha-definitiya-ta-paradoksy-identyfikatsiyi-ukrayinskyj-postmodernizm/>.

Прохоренко, О., 2014. Комплекс малоросійства як причина поширення суржику, *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство)*, 6, 172-178.

Роман Ревакович, організатор днів української музики у Варшаві, 2022. [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3470637-roman-revakovic-organizator-dniv-ukrainskoi-muziki-u-varsavi.html>.

Стус, Д., 2001. Український постмодернізм як клонування без правил. Ситуація постмодернізму в Україні. Круглий стіл [Електронний ресурс]: <http://archive-tm.ukma.edu.ua/2001/6/postmodern.html>.

Ткачук, О., 2003. Забути Шевченка: демонтаж українського, *Дзеркало тижня*, 26-27, 12 липня.

Тойнбі, А., 1995. *Дослідження історії*, Київ: «Основи».

References

Berezovenko, A., 2021. Rosiysko-ukrayinska vyna v ukrayinskomu politychnomu dyskursi [Russia-Ukraine war in Ukrainian political discourse], *Political studies*, 2, 97-110. [in Ukrainian].

Datsiuk, S., 2009. *Shcho take dukhovnist ta navishcho vona potribna*. Retrieved from: [What is spirituality and why is it needed?] <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/06/16/4026929/> [in Ukrainian]

Dziuba, I., 1998. Ideolohichni detsybely "dialogu kultur" [Ideological decibels of the "dialogue of cultures"], *Modernity*, 11, 63-87. [in Ukrainian].

Horbatenko, V. P., 2006 *Politychne prohnouzuvannya: teoriya, metodolohiya, praktyka [Political forecasting: theory, methodology, practice]*, Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].

Horbatenko, V. P., 2010. Liudyna I suspilstvo v sytuatsii postmodernu: filosofsko-politychni determinanty [Person and society during the age of postmodernism: philosophical and political determinants], *Social and humanitarian issues of a person*, 5, 151-166. [in Ukrainian].

Ozhevan, M., 2000. Ukrayinska natsionalna ideya ta kulturopolityka nazdohanyayuchoyi modernizatsiyi [Ukrainian national idea and cultural policy of catching up with modernization], *Strategic view*, 1, 162-182. [in Ukrainian].

Pakhlyovska, O., 2001. *Ukrayinskyi postmodernizm yak klonuvannya bez pravyl. Sytuatsiya postmodernizmu v Ukrayini. Kruhlyi stil [Ukrainian postmodernism as cloning without rules. Situation of postmodernism in Ukraine. Round table]*. Retrieved from: <http://archive-tm.ukma.edu.ua/2001/6/postmodern.html> . [in Ukrainian]

Postmoderna epokha: definitsiya ta paradoksy identyfikatsiyi. Ukrayinskyi postmodernizm [Age of postmodernism: definition and paradoxes of identification. Ukrainian postmodernism]. Retrieved from: <https://matrix-info.com/postmoderna-epoha-definitiya-ta-paradoksy-identyfikatsiyi-ukrayinskyj-postmodernizm/> [in Ukrainian].

Prokhorenko, O., 2014. Kompleks malorosiystva yak prychyna poshyrennya surzhyku [Inferiority complex as a reason for spread of a colloquial mix of Russian and Ukrainian], *Scientific journal of M. P. Dragomanov NPU. Series 8. Philological sciences (linguistics)*, 6, 172-178. [in Ukrainian].

Roman Revakovich, orhanizator dniv ukrayinskoyi muzyky u Varshavi. 2022. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3470637-roman-revakovic-organizator-dniv-ukrainskoi-muziki-u-varsavi.html> . [in Ukrainian].

Stus, D., 2001. *Ukrayinskyi postmodernizm yak klonuvannya bez pravyl. Sytuatsiya postmodernizmu v Ukrayini. Kruhlyi stil [Ukrainian postmodernism as cloning without rules. Situation concerning postmodernism in Ukraine. Round table]*. Retrieved from: <http://archive-tm.ukma.edu.ua/2001/6/postmodern.html> . [in Ukrainian].

Tkachuk, O., 2003, Zabuty Shevchenka: demontazh ukrayinskoho [Forgetting Shevchenko means dismantling of what is Ukrainian], *Dzerkalo tyzhnia*, 26-27, 12 July. [in Ukrainian].

Toynbee, A., 1995. *Doslidzhennya istorii [A Study of History]*, Kyiv: "Osnovy" in two volumes. [in Ukrainian].

Voronkova, V., 2003, *Filosofiya. Uchebnyi posobnik [Philosophy. Study guide]*, Zaporozhye:

Izdatelstvo ZGIA. [in Russian].

Zubavina, I., 2008 *Chas i prostir v konematohrafii* [Time and space in cinematography], Kyiv: Shchek, 448 p. [in Ukrainian].

**UKRAINIAN SPIRITUALITY OF POSTMODERN AGE DURING
RUSSIA-UKRAINE WAR**

Serhii Bilan

Doctor of Historical Sciences,

Professor of the Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Valentyn Domoroslyi

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of Department of Social, Humanitarian and Legal Studies,
Uman National University of Horticulture, Uman

Abstract. *In this article the condition of Ukrainian spirituality during Russia-Ukraine war that continues from 2014 is considered. The impact of postmodernism on various spheres of national spirituality is examined. During the analysis it was established that bearers of Ukrainian spirituality, due to low level of its presence in their being, were unprepared to comprehension of the main tenets of postmodernism. Ukrainian society went for the new while partly forgetting about traditional principles of their spirituality. Particular attention is paid to expression of postmodernism in leading sphere of Ukrainian spirituality. The main ones among them are social life, language, literature, movies, religion. Along with that positive consequences of interaction of postmodernism and traditional Ukrainian spirituality is established and examined. It is stated that under the impact of war Ukrainian society started to delve into own national spirituality and conduct differential approach to ideological tenets of postmodernism. Author reaches a conclusion that rational combination of innovation (postmodernism) and tradition in national spirituality may extend horizons of our spiritual values.*

Key words: spirituality, postmodernism, tradition, innovation, culture, movies, literature, religion, historical memory.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ

Махінько Анна Іванівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії,
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім.
Ігоря Сікорського», м. Київ
e-mail: anbor15@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-1970-7976>

***Анотація.** У статті досліджується процес формування інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах сучасної України. Впровадження інклюзії є результатом реалізації прав осіб з інвалідністю одним з яких є право на доступ до освіти. Згідно світових стандартів практикується рання інтеграція осіб з обмеженими можливостями у суспільне життя, якщо стан здоров'я дозволяє не навчатися у спеціальних освітніх закладах. Для вітчизняної сфери освіти інклюзія є новою формою навчання, оскільки у попередні часи сформувалася система середніх спеціалізованих навчальних закладів переважно інтернатного типу, де здобували освіту особи з психофізичними обмеженнями. Питання інклюзивної освіти знаходиться у центрі уваги педагогів, які формують її концептуальні засади та методичну базу. На основі аналізу нормативно-правової бази та фактологічного матеріалу встановлено, що законодавство регламентує основні теоретичні та організаційні питання інклюзивного навчання. Динаміка чисельності інклюзивних класів стабільно збільшується. Одночасно це супроводжується ускладненнями. В цілому інклюзивна форма навчання має перспективу.*

***Ключові слова:** інклюзія, інклюзивне навчання, інтеграція, діти з особливими потребами, інклюзивний клас.*

Постановка проблеми. Сучасне суспільство декларує себе як відкрите та гуманістичне. Ці базові принципи втілюються у комфортному співіснуванні усіх його членів без винятку. Проте їх реалізація є неможливою без урахування потреб осіб, які належать до соціально вразливих груп. Однією з таких груп є особи з інвалідністю. Сучасні принципи гуманізації передбачають доступність життєвого середовища, що в свою чергу зачіпає не лише побутові аспекти, а й освіту працю та подальшу самореалізацію, яка має на меті і певний рівень соціальної самостійності. Одним із шляхів реалізації цього і відповідно інтеграції осіб з інвалідністю у суспільство є інклюзивне навчання.

Вітчизняна освітня галузь кінця XX – першого десятиліття XXI ст. вперше стикається з даним питанням, оскільки інклюзивне навчання, за поодинокими винятками, майже не практикувалося. Для навчання дітей з інвалідністю у системі закладів середньої освіти функціонувала мережа спеціальних шкіл та установ інтернатного типу. У перебігу трансформаційних перетворень передбачається впровадження світових педагогічних підходів, відповідно яких особам з особливими потребами гарантується доступ до освіти у формі інклюзії, якщо не рекомендується іншої. Реалізація цього підходу має свої особливості та стикається з певними

утрудненнями, що впливають з умов у яких відбувається процес модернізації. Дослідження вітчизняних напрацювань у цьому питанні дасть можливість врахувати проблеми, що виникають, визначити шляхи їх вирішення та перспективи подальшого розвитку інклюзивної форми освіти.

Метою статті є дослідження особливостей процесу становлення інклюзивного навчання в умовах модернізації середньої освіти.

Історіографічний огляд. Питання освіти і інклюзивної, зокрема, переважно перебувають у сфері наукових досліджень педагогів, оскільки вони фахово формулюють концептуальні основи реформування освітньої галузі, шляхи та способи їх реалізації. Комплекс робіт представлено монографіями, статтями та тезисами наукових конференцій, автори яких досліджують різні аспекти педагогіки, соціології і права, що певним чином дотичні проблемі інклюзивного навчання. Серед таких привертають увагу публікації С. Альохіної, Н. Ашиток, О. Заярнюк, І. Садової, М. Чайковського, у яких розглядаються концепції інклюзивного навчання, основні підходи, особливості методів навчання дітей з особливими потребами, сформульовано основні засади підготовки відповідних педагогічних кадрів. При цьому історичного аспекту проблеми дослідники майже не зачіпають за винятком робіт автора даного повідомлення, у яких розглядаються питання інклюзивного навчання в контексті реформ сучасної системи освіти.

Виклад основного матеріалу. Становлення інклюзивного навчання пов'язано з модернізацією сучасної середньої освіти, оскільки у попередніх періодах такі методики не практикувалися у відношенні осіб з інвалідністю. У вітчизняному законодавстві фактично відсутнє визначення інклюзивного навчання, лише зазначено його базові принципи: недискримінаційність, врахування особистісного аспекту, ефективне залучення та включення до освітнього процесу [Закон України «Про внесення змін»]. Відповідно це поняття може мати широке трактування, але традиційно інклюзія вживається у контексті освіти людей з інвалідністю.

Вперше питання щодо навчання осіб з інвалідністю поза спеціалізованими освітніми закладами для їх максимальної інтеграції у суспільство постало у 1990-х рр., започатковуючи засади партнерської педагогіки. Остання пов'язана з побудовою громадянського суспільства орієнтованого на гуманістичні засади. Отже, інклюзивне навчання є формою суспільної інтеграції осіб з обмеженими фізичними можливостями.

За офіційними даними в Україні мають встановлений ступінь інвалідності 162 тис. дітей. З них 57 % припадає на дітей віком від 7 до 14 років, а 22 % – підлітки від 15 до 17 років [Соціальний захист населення, с. 66]. Із загальної кількості дітей з інвалідністю 47 % здобувають середню освіту у закладах денної форми навчання [Соціальний захист населення, с. 124]. Для решти, зважаючи на ступінь особливих потреб, функціонує мережа спеціальних навчальних закладів, зокрема, інтернатної форми навчання, де разом із навчанням надається лікування та реабілітаційна допомога.

Дискусію щодо впровадження навчання у формі інклюзії започатковано у фаховому середовищі педагогів, медиків та психологів, де вона переважно триває. Для з'ясування громадської думки щодо готовності суспільства сприйняти дану форму навчання проводяться опитування та соціологічні зрізи. У більшості (96 %) загал розуміє проблему доступу до якісної освіти дітей з особливими потребами, але

при цьому половина опитаних вважають, що навчання для таких дітей повинно здійснюватися у спеціалізованих навчальних закладах, 27 % висловились за навчання у загальноосвітньому закладі, а 14 % пропонують індивідуальне навчання у домашніх умовах. При цьому інклюзивне навчання позитивно сприймають близько 70 % опитаних [Інклюзивна освіта в Україні: здобутки, проблеми та перспективи, с. 9-10].

Становлення концептуальних засад інклюзивного навчання започатковується на початку 2000-х рр. Ще 2001 р. Міністерство освіти разом з Інститутом спеціальної педагогіки Академії педагогічних наук та громадською організацією «Крок за кроком» ініціювали програму щодо соціальної адаптації дітей з особливостями психофізичного розвитку шляхом їх навчання у загальноосвітніх школах. В результаті експерименту було доведено, що інтеграція дітей з особливими потребами у класи середніх навчальних закладів можлива при створенні відповідних умов для їх навчання [Ворон, 2006, с. 17-18].

2009 р. парламент ратифікує Конвенцію про права інвалідів, що стає основою для формування нормативно-правової бази інклюзивного навчання. Низка урядових постанов визначила необхідні заходи та регламентувала порядок організації даної форми навчання у освітніх закладах. У 2010 р. Міністерство освіти затверджує Концепцію розвитку інклюзивної освіти, яка є програмним документом, що визначає пріоритети державної політики щодо гарантії права на освіту особам з інвалідністю [Наказ МОН «Про затвердження Концепції розвитку інклюзивної освіти»]. У 2013 р. затверджуються організаційно-методичні основи забезпечення права на освіту дітей з інвалідністю, регламентації матеріального забезпечення помічника педагога у роботі з такими учнями. Подібні зміни було внесено у освітнє законодавство щодо впровадження інклюзивного навчання. Одним з таких є Положення про інклюзивно-ресурсний центр, як установи, функціонування якої направлена на здійснення психолого-педагогічної оцінки розвитку дитини, а також надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиваючих послуг учасникам освітнього процесу. Формуються вимоги щодо кадрового забезпечення: педагогах-дефектологах, логопедах, психологах, реабілітологах [Положення про інклюзивно-ресурсний центр]. Прийнятий 2017 р. закон «Про освіту» містить норму щодо інклюзивної форми освіти, а 2018 р. відповідно внесено зміни у інші нормативні акти, що регулюють відносини у освіті. Так, закон про «Загальну середню освіту» доповнено статтею 16-1, де дано визначення інклюзивного навчання, педагогічної та корекційної служб, помічників учителя і учня [Закон України «Про внесення змін»]. Отже, накреслюється тенденція до скорочення мережі спеціальних навчальних закладів для осіб з інвалідністю та переходу до більш широкого впровадження інклюзії у середній освіті.

Практична реалізація права на доступ до якісної освіти осіб з інвалідністю у інклюзивній формі починається з їх інтеграції у загальноосвітні навчальні заклади, де вони отримують можливість навчатися разом з однолітками у спеціальних класах. За даними профільного міністерства у 2010 р. 129 тис. таких дітей було інтегровано до неспеціальних шкільних закладів, 45 % з цієї кількості склали діти з особливими освітніми потребами [Наказ МОН «Про затвердження Концепції розвитку інклюзивної освіти»]. Зазначимо, що це особи, які не перебували на індивідуальному навчанні, а відвідували спеціалізовані класи або школи. У 2012 р. їх

кількість склала 71,5 тис. осіб [Рішення «Про впровадження інклюзивного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах»].

Недостатнє охоплення дітей з особливими потребами інклюзивним навчанням на початку його впровадження обумовлено низкою факторів, що істотно впливають на даний процес. По-перше, загальноосвітні навчальні заклади не були готові до роботи з такими учнями, оскільки організація навчального процесу та його методичний супровід орієнтовані на типового школяра. Натомість у спеціальних навчальних закладах навчально-виховний процес та його методичне забезпечення максимально пристосовані для таких дітей, а також супроводжуються медично-реабілітаційними заходами. Також ці учні відсторонені від спілкування з однолітками без обмежених можливостей. По-друге, впровадження інклюзивного навчання потребує реалізації заходів: адаптація навчально-методичного комплексу, підготовка педагогів зі знанням корекційної педагогіки, пристосуванням шкільного приміщення до потреб школярів з особливими потребами. Зважаючи на ці аспекти, постає питання відповідного фінансування матеріально-технічної бази та фонду заробітної плати педагогів. По-третє, особливою проблемою постане наявність у класі кількох учнів з різними особливими потребами, що мають різні супутні прояви, істотно утруднюючи роботу педагога та асистента учителя.

Динаміка чисельності учнів охоплених інклюзивним навчанням демонструє позитивне зростання. У 2017 р. у 2715 інклюзивних класах здобували освіту 4180 дітей з особливими освітніми потребами. Найбільша кількість шкіл, де організовано класи з інклюзивною формою навчання, функціонували у Київській (148), Волинській (143) та Житомирській (137) областях [Статистичні дані]. 2018 р. кількість інклюзивних класів збільшилася до 9157 у яких навчалося 11839 дітей з особливими потребами [Гриневич, 2019]. У 2020/21 навчальному році 25 тис. учнів навчалися у 18681 інклюзивних класах, які функціонували у 6 394 загальноосвітніх закладах [Освіта в незалежній Україні: розвиток і конкурентоспроможність, с. 150].

Істотною проблемою, принаймні на початковому етапі, у реалізації інклюзивного навчання є підготовка відповідних педагогічних кадрів, які володіють особливими методиками навчання дітей з особливими потребами. Робота педагогів ускладнена тим, що доводиться працювати з учнями різного ступеня збереження здоров'я. Проте у загальноосвітніх закладах направленість навчального процесу та його методичне забезпечення орієнтовані на учнів з типовим розвитком та освітніми потребами, в той час як особливими методиками володіють педагоги спеціалізованих шкіл та інтернатів, де навчання супроводжується також реабілітаційно-корекційними заходами. Таким чином, кадрова політика має бути гнучкою, щоб розрізняти компетенцію педагога-дефектолога та вчителя, який володіє такою педагогічною методикою на базовому рівні.

Враховуючи складність праці учителя, передбачена посада помічника педагога, основним завданням якого є адаптація навчального матеріалу та методів навчання до можливостей дитини з особливими освітніми потребами [Вітик, 2018, с. 27]. Асистент здійснює психолого-педагогічний супровід такої дитини, а також її соціальну адаптацію, забезпечуючи по суті, індивідуальний патронаж в освітньому процесі. За статистичними даними у 2018 р. було задіяно 7633 асистента [Гриневич, 2019].

У цілому підготовка спеціалістів у сфері інклюзивного навчання здійснюється у низці вищих та середніх спеціальних навчальних закладах. Педагогічний університет імені М.Драгоманова випускає педагогів інклюзивного навчання, дефектологів, сурдоперекладачів, проте ці спеціалісти працюють переважно у спеціалізованих навчальних закладах. У Київському університеті імені Б. Грінченка здійснюють підготовку спеціалістів-логопедів та фахівців з питань аутизму. У вищих педагогічних навчальних закладах читаються курси «Основи інклюзивної педагогіки» та «Дидактика інклюзивної освіти», відкривається спеціальність «Корекційна освіта». Крім того, методичний супровід здійснюють інклюзивно-ресурсні центри, де навчаються та підвищують кваліфікацію педагоги відповідно сучасних вимог щодо роботи з дітьми з особливими освітніми потребами. На початок 2021 р. функціонувало 635 таких центрів [Дослідження якості інклюзивного навчання, с. 18]. Незважаючи на це вчителям почасти доводиться самостійно підвищити професійну майстерність щодо інклюзивного навчання, оскільки остаточно не сформовано комплекс навчально-методичного забезпечення, зважаючи на короткий період функціонування інклюзивних класів.

Висновки. Інклюзивна форма навчання є новацією у вітчизняній педагогічній системі. Її впровадження є наслідком ратифікації міжнародних угод щодо прав осіб з інвалідністю. Дана форма навчання має забезпечувати ранню інтеграцію у суспільство осіб з обмеженими можливостями. Напрацьована за короткий термін нормативно-правова база регламентує основні теоретичні та організаційні засади, тому у подальшому буде тривати робота над її вдосконаленням. Впровадження інклюзії передбачає скорочення мережі спеціалізованих загальноосвітніх закладів переважно інтернатного типу. Відповідно за досліджуваний період поступово збільшується кількість інклюзивних класів у школах. При позитивній тенденції зберігається актуальність вдосконалення механізмів реалізації правових норм, що гарантують доступність освітнього середовища для дітей з особливими освітніми потребами, подальшої розробки та накопичення навчально-методичної бази, підготовки педагогічних кадрів відповідної кваліфікації. Інклюзивна форма навчання має перспективу інтеграції в українську освіту, долаючи комплекс негативних факторів, що вже згадувалися вище.

Список використаних джерел та літератури

- Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг» [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2541-viii>
- Вітик М., 2018. Практична діяльність асистента вчителя. *Інклюзивне навчання в Новій українській школі. Міжнародна науково-практична конференція*, Тербовля: Інтерсервіс.
- Ворон М., Кавун Ю., 2006. Інклюзивна освіта: українські реалії. *Управління освітою*, 23 (143), 17-18.
- Гриневич Л., 2019. *Інклюзія для всіх: освітня політика та практика* [Електронний ресурс]: <https://tinyurl.com/y3j3g4sg>.
- Дослідження якості інклюзивного навчання для дітей з особливими потребами, 2021. [Електронний ресурс]: https://mon.gov.ua/storage/app/media/inklyuzyvne-navchannya/2021/04/02/Doslidzhennya_yakosti_inklyuzyvnoyi_osvity_1_02_04.pdf.
- Інклюзивна освіта в Україні: здобутки, проблеми та перспективи, 2012. Київ: ERA.
- Положення про інклюзивно-ресурсний центр. Постанова КМУ 12.07.2017 р. № 545 [Електронний ресурс]: <https://tinyurl.com/yuek6cbp>

Рішення «Про впровадження інклюзивного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах: реалії та перспективи» [Електронний ресурс]: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/35124/

Наказ МОН «Про затвердження Концепції розвитку інклюзивної освіти» [Електронний ресурс]: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/9189/

Освіта в незалежній Україні: розвиток та конкурентоспроможність. Інформаційно-аналітичний збірник, 2021.

Соціальний захист населення України у 2021 році, 2022. Статистичний збірник, Київ: ІВЦ Держкомстату України.

Статистичні дані [Електронний ресурс]: <https://mon.gov.ua/ua/statistichni-dani/>

References

Doslidzhennia yakosti inkliuzyvnoho navchannia dlia ditei z osoblyvymy potrebamy [Research on the quality of inclusive education for children with special needs], 2021. Retrieved from: https://mon.gov.ua/storage/app/media/inkliuzyvne-navchannya/2021/04/02/Doslidzhennia_yakosti_inkliuzyvnoi_osvity_1_02_04.pdf [in Ukrainian].

Hrynevych L., 2019. *Inkliuziia dlia vsikh: osvithnia polityka ta praktyka* [Inclusion for all: educational policy and practice] Retrieved from: <https://tinyurl.com/y3j3g4sg> [in Ukrainian].

Inkliuzyvna osvita v Ukraini: zdobutky, problemy ta perspektyvy [Inclusive Education in Ukraine: Achievements and Prospects]. 2012. Kyiv: ERA. [in Ukrainian].

Nakaz «Pro zatverdzhennia Kontseptsii rozvytku inkliuzyvnoi osvity» [Order «About the Approval of Concept of Inclusive Education Development»] Retrieved from: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/9189/ [in Ukrainian].

Osvita v nezalezhnii Ukraini: rozvytok ta konkurentospromozhnist. Informatsiino-analitychnyi zbirnyk [Education in independent Ukraine: development and competitiveness. Informational and analytical collection. 2021], 2021. [in Ukrainian].

Polozhennia pro inkliuzyvno-resursnyi tsentr. Postanova KМУ 12.07.2017 r. № 545 [«Thesis about Inclusive Resource Centre». Decree of KМУ 12.07.2017 r. № 545] Retrieved from: <https://tinyurl.com/yvek6cbp> [in Ukrainian].

Rishennia «Pro vprovadzhennia inkliuzyvnoho navchannia v zahalnoosvitnikh zakladakh: realii ta perspektyvy» [Decision «About Implantation of Inclusive Education into Institutions of General Education: Reality and Prospects»] Retrieved from: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/35124/ [in Ukrainian].

Sotsialnyi zakhyst naselennia u 2021 rotsi [Social Protection of Population in 2021], 2022. Statystychnyi zbirnyk, Kyiv: IVTs Derzhkomstatu Ukrainy. [in Ukrainian].

Statystychni idani [Statistical Data] Retrieved from: <https://mon.gov.ua/ua/statistichni-dani/> [in Ukrainian].

Vityk M., 2018. *Praktychna diialnist asystenta vchytelia* [Practice of the Assistant of Teacher]. *Inkliuzyvne navchannia v Novii ukrainskii shkoli. Mizhnarodna naukovopraktychna konferentsiia*, Terebovlia: Interservis. [in Ukrainian].

Voron M., Kavun Y., 2006. *Inkliuzyvna osvita: ukrainski realii* [Inclusive Education: Ukrainian Reality], *Upravlinnia osvitoiu*, 23(143), 17-18. [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [The Law of Ukraine «About education»] Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakikh zakoniv Ukrainy shchodo dostupu osib z osoblyvymy osvitnimy potrebamy do osvitnikh posluh» [The Law of Ukraine «About the Change of Some Laws of Ukraine about the Access of Pupils with Special Educational Needs to Educational Services] Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2541-viii> [in Ukrainian].

FEATURES OF THE FORMATION OF INCLUSIVE EDUCATION IN MODERN UKRAINE

Anna Makhinko

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of History,

National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv

Abstract. *The article examines the process of forming inclusive education in general educational institutions of modern Ukraine. The implementation of inclusion is the result of the realization of the rights*

of persons with disabilities, one of which is the right to access to education. According to world standards, early integration of persons with disabilities into social life is practiced if the state of health allows not to study in special educational institutions. For the domestic sphere of education, inclusion is a new form of education, since in previous times a system of secondary specialized educational institutions, mainly of the boarding type, was formed, where persons with psychophysical limitations were educated. The issue of inclusive education is in the center of attention of teachers who form its conceptual foundations and methodological base. Based on the analysis of the legal framework and factual material, it was established that the legislation regulates the main theoretical and organizational issues of inclusive education. The dynamics of the number of inclusive classes is steadily increasing. At the same time, it is accompanied by difficulties. In general, the inclusive form of education has a perspective.

Key words: inclusion, inclusive education, integration, children with special need, inclusive class.

ГЕНЕЗА ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У ФРАНКСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (481 – 843 РР.)

Гріщенко Владислав Дмитрович

старший науковий співробітник,

Музей історії міста Києва, м. Київ

e-mail: sleymik@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8696-3750>

Анотація. У запропонованій статті через призму авторського аналізу та завдяки систематизації матеріалів низки інформаційних джерел було досліджено земельні відносини у Франкській державі на предмет трансформації правової та земельної власності в контексті утворення на теренах цієї феодальної держави двох унікальних земельних феодальних систем – алодіальної та ленної. Для досягнення означеної мети проаналізована спеціалізована література, а також джерела «Салічна правда» та хроніка Григорія Турського, які допомагають прослідкувати тенденцію розвитку земельних відносин у Франкській державі. Розглянуто різні теорії та підходи до становлення алодіального та ленного землеволодіння, а також їх поступової трансформації у франкському суспільстві. Досліджено роль церкви у реформуванні землеволодіння у Франкській державі, систему відчуження землі, а також механізми передачі власності церкви, що вплинуло на зміни законодавства у самій державі. Оглянуто генезу та розвиток васальної системи у Франкській державі через призму зміни земельних відносин у Меровінгську та Каролінгську епохи.

Ключові слова: Франкська держава, алодіальна система, ленна система, земельні відносини, феодальна система, Меровінги, Каролінги.

Постановка проблеми. Вивчення феномену генези земельної власності у Франкській державі має великий науковий інтерес у зв'язку з величезним впливом на зміну соціального, економічного і військового стану середньовічного суспільства.

Метою статті є аналіз витоків ленної системи у Франкській державі, розгляд теорій різних науковців, щодо еволюції та трансформації алодіального землеволодіння у ленне, що призвело до поступових, але кардинальних змін у феодальному франкському суспільстві.

Історіографія та джерела дослідження. Історіографія питання процесу витоку у Франкській державі є доволі об'ємною внаслідок всебічного вивчення діяльності ордену в західній історіографії. Серед відомих західноєвропейських науковців, які займалися вивченням феодальної системи, землеволодіння та трансформації алодіального землеволодіння у ленне, можна виділити Сьюзан Рейнольдс [Reynolds, 1994], Ганса Дельбрюка [Дельбрюк, 2001] та Регін Ле Жан [Régine, 2000]. Джерельна база дослідження представлена судебником франків «Салічна правда» [Салическая правда, 1950] з котрої ми підкріплюємо інформацію по землеволодіння, а також хроніку Григорія Турського [Григорий Турский, 1987].

Виклад основного матеріалу. Феодальні володіння зазвичай вважаються одиницями земельної власності. Феодальне володіння зазвичай створювалося одним із двох способів. Найбільш очевидним було те, що лорд дарував власність, зазвичай землю, комусь, щоб він тримав його у феодальному володінні. З іншого боку, хтось здавав сеньйорові власність, якою раніше володів як те, що називається алодом, тобто як свою власну незалежну власність, і знову отримував її як феодальне володіння. З початку середньовіччя селяни володіли своєю землею з обмеженими та підлеглими правами, але обмеження їх прав відрізнялося від обмеження ленів, якими володіли дворяни чи вільні люди. Володіння, які починають виглядати як феодальні володіння, з'являються спочатку в дарах землі на обмежених умовах, відомих як бенефіції чи прекарії, які великі церкви почали надавати дворянам та вільним людям досить рано у середні віки. [Reynolds, 1994, с. 48-49]. Так, на думку дослідника Л. Гайфулліна виникнення ленної системи простежується саме після реформи Карла Мартелла, що в свою чергу отримала назву умовного землеволодіння бенефіція, і саме поширення цієї форми пожалувань на військові контингенти магнатів і призвело, зрештою, до створення ієрархічної структури васалітету [Гайфуллин, 2004, с. 19].

Класичний тип феодального володіння походить від копіювання цієї системи Каролінгами, коли вони передавали землю своїм васалам як зі своїх власних земель, так і земель, які вони для цієї мети відібрали у церков. Спочатку васали тримали свої бенефіції лише довічно або з дуже обмеженими правами спадкування, але незабаром вони почали передавати їх своїм синам майже як само собою зрозуміле [Reynolds, 1994, с. 49]. У подальшому одна з гіпотез трактує, що бенефіцій поступово перетворився з довічного у спадкове володіння і протягом IX – X ст. набув рис лену [Стеценко, 2017, с. 35]. Із занепадом королівської влади, васали, тепер створювали для себе більш менш незалежні володіння, роздавали бенефіції або ленні володіння своїм васалам. Діючий «союз васальної залежності та бенефіції», ознаменував найважливіший етап у виникненні васально-ленних інститутів. Іншим важливим етапом було успадкування ленних володінь було формально визнано правом, а не милістю [Reynolds, 1994, с. 49].

Володіння леном, хоч і залежне (васальне), було почесним і вільним. Початковою метою каролінгських бенефіцій була військова служба. Послуги, пов'язані з леном, як і раніше, і як правило, мали військовий характер, на відміну від ренти грошима та натурою і більш обтяжливої та невійськової праці селян. Оскільки ленні володіння з самого початку надавалися людям, які вже були пов'язані васальною залежністю, обдарування ленними володіннями зазвичай проводилося за допомогою церемонії інвеститури, яка походила з похвали або поваги і присяги на вірність, що ініціювали васалітет. З усього вищевикладеного випливає, що ленне володіння, як і васалітет, було переважно договірним: сеньйор мав захищати свого васала, феодального власника, і віддавати йому належне у своєму дворі. Васал мав битися за свого сюзерена і пропонувати йому пораду та допомогу [Reynolds, 1994, с. 49-50].

Трансформацію алоду у лен, можна простежити у доволі простій теорії Джорджа Денісона в якій він зазначає, що після придбання королями осілої, вони почали роздавати отриману ними землю своїм довіреним особам у вигляді лену [Грищенко, 2022, с. 15]. Оскільки ці особи обіймали водночас і вищі придворні

посаду, всі вони у зборах займали найвище місце проти алодіальних власників. Крім того, королі іноді давали своїм ленникам ті чи інші переваги, і, таким чином, утворилася над давньою аристократією новонароджена нова аристократія. Дякую всьому цьому вигоди королівських ленних власників стали настільки великі, що багато власників алодів передавали свої землі королю і потім отримували їх від нього назад у вигляді ленів і присягали йому у вірності. Цим шляхом ленна система поширювалася дедалі більше, доки нарешті майже вся країна не робилася леном короля [Деннісон, 2001, с. 162-163].

Ганс Дельбрюк підтримує задану теорію, але і розширює її спираючись і акцентуючи на військовому аспекті трансформації алоду в лен [Гріщенко, 2022, с. 14]. Франкська держава була заснована у формі бюрократичної чиновницької держави із загальним військовим обов'язком, яка на практиці обмежувалася одним станом – військовим, який міг розвиватися далі лише як стан васалів класу великих землевласників. Цей клас, який прикріпив до себе воїнів завдяки ленній системі, заволодіває військовою силою і захоплює таким шляхом адміністративні посади і графську владу, а згодом і центральне управління державою [Дельбрюк, 2001, с. 103-105].

Французька дослідниця Жан Ле Регін вважала, що каролінгська соціальна та політична система ґрунтувалася на здатності короля контролювати розподіл почестей та нав'язувати магнатам просторову мобільність. Це також залежало від стабільності великих аристократичних груп, які стежили за просуванням своїх членів за рахунок набуття багатства та почестей. Аристократам необхідно було обіймати громадські посади, чи то світські чи церковні, і накопичувати їх, щоб захистити себе від небезпек, пов'язаних із роздільною спадщиною [Régine, 2000, с. 55].

Таким чином, лен має бути протиставлений як селянському володінню, так і алоду – цілком самостійному володінню, не отриманому даром від сеньйора. Як не дивно, дворяни і вільні люди володіли своїми землями до введення бенефіцій або ленних володінь. Стадія, коли лени замінили алоди як панівної форми власності, варіювалася від місця до місця [Гріщенко, 2022, с. 15]. На думку Сьюзен Рейнольдс з XI – XII ст. настав новий етап у виникненні повністю феодальних держав із повсюдним перетворенням алодів на лени. Із встановленням спадкових феодальних володінь як норму і залишенням алодів у вигляді аномальних анклавів, в основному на досить низькому рівні, майже всі, хто був вище за селянство, тепер були залучені у васальні відносини, так що землеволодіння утворювали ієрархію – «ієрархія землеволодіння» або більш відому «феодальну піраміду» [Reynolds, 1994 с. 50-51].

У часи Меровінгів (кін. V – сер. VIII ст.) уявлення та норми про власність були досить подібними по всій території Галлії. Основну форму земельної власності американський дослідник Ернест Леві називав «приватним володінням» [Levy, 1951, с. 87], і зараз, здається, немає підстав припускати, що варвари-загарбники Галлії нещодавно перейшли до неї від більш примітивних і общинних ідей. Традиційна віра в те, що франки, бургундці та вестготи з різною швидкістю прогресували від «германської» кланової власності до абсолютної власності відповідно до їхнього ступеня романізації, ґрунтується лише на не актуальних сьогодні теоріях соціальної еволюції. Римські форми та традиції збереглися краще на півдні, ніж на півночі Франкської держави, але судячи з кодексів законів, головна відмінність між

законами про власність у різних частинах Галлії, окрім відмінностей у термінології та процедурах судового розгляду, могла полягати в правилах успадкування. На практиці бачимо, що навіть коли особи, відповідальні за вирішення суперечок, погоджувалися щодо відповідного обов'язкового для дотримання кодексу, і знаючи, що в ньому сказано, могли цілком виявити, що це не стосується їхнього випадку. Змінний дрейф місцевих звичаїв, підданий усім тискам влади та впливу, мабуть, породив багато інших випадкових варіацій, незалежно від того, чи вирішувалися справи за тим, що люди того часу, можливо, називали римським правом, чи дотримувались того, що історики називають варварським правом [Reynolds, 1994 с. 75]. Жоден із цих варіантів не впливає на фундаментальні ідеї та норми щодо земельної власності, якою володіла аристократія та інші вільні особи [Грищенко, 2023].

Земельна власність у Галлії VI ст. та VII ст., вважалася переважно належною вільним особам, які отримали її у спадок. Ці ділянки були спадковими та називалися алодами від давньогерманського «Od» – земля; межі їх позначалися дуже точно. Деякі, або навіть більша частина землі, яка утримувалась таким чином, могла походити від королівських дарувань [Денисон, 2001, с. 162]. Зазвичай спадкоємцями чоловіка чи жінки були його або її діти, або, якщо дітей не було, певна послідовність близьких родичів [Салическая правда, 1950, с. 56; 72]. Іноді здається, що спадкоємці домовлялися, принаймні на деякий час, про спільне володіння майном і поділ доходу, але кодекси містять положення про розподіл спадщини, і права, очевидно, вважалися такими, що належать окремим особам або групам осіб, а не родичами як таким. Оскільки потенційні спадкоємці іноді почувалися ображеними, коли землі, які вони сподівалися успадкувати, були передані церкві, і оскільки церква зберегла записи про суперечки щодо їхнього майна. Збережені джерела можуть створити враження, що майно мало бути, або колись було, більш-менш невідчужуваним [Reynolds, 1994, с. 76]. Це може ввести в оману. Незалежно від того, чи була у варварів, які вторглися в Галлію, якась система відчуження, тобто переходу землі і її власності до інших осіб, до того, як вони потрапили під римський вплив, на часи правління Хлодвіга I, ми маємо докази, що вони передавали землю шляхом прямих продажів, а також через придане, усиновлення та заповідання [Салическая правда, 1950, с. 46-47; 56; 72].

Однак між правами землевласника та правами його можливих спадкоємців завжди мала бути напруженість та протиріччя, і вони, ймовірно, зростали в міру збільшення кількості випадків відчуження землі. Можна придумати соціальні, економічні та політичні причини, чому вони мали помножитися в період Меровінгів, але ті, які найбільш чітко проявляються в документальних записах – це поширення римської практики заповіту та збільшення кількості дарів церкві. Одна з формул для статутів, що надають церквам землю, починається з твердження, що римське право та стародавні звичаї дозволяли будь-кому передавати майно церкві, але далі передбачається, що дарувальники можуть сказати, що вони купили те, що вони дали від своїх родичів, за власні гроші. Відчуження землі звичайним мирянам, ймовірно, було б ще більш вразливим до претензій з боку розчарованих спадкоємців, але деякі люди, можливо, стверджували, і доводили успішно, що вони могли б вільніше розпоряджатися тим, що вони придбали для себе, ніж тим, що вони успадкували в алодіальне володіння [Салическая правда, 1950, с. 63, 80]. Важко сказати, як скоро

нормативне правило про це стало загальноприйнятим: норми звичаєвого права взагалі є лише основою для переговорів. Можливо, люди, які пропонували віддати або залишити землю подалі від своїх спадкоємців, або просто бажали захистити своїх вдів і дітей від інших родичів, іноді отримували королівські повноваження для здійснення своїх заповідальних намірів або принаймні оголошували їх публічно, через страх перед неприємностями з боку розчарованих спадкоємців [Reynolds, 1994, с. 76-77].

Найважливіший стимул до нових форм власності, що передбачає новий розподіл прав, ймовірно, походить від церкви. Перед своєю смертю у 584 р., король франків Хільперік I скаржився, що все багатство його скарбниці (тобто його королівських володінь) перейшло до церкви. Відповідно до тенденцій розповіді Григорія Турського, Хільперік порушував статuti свого батька і розривав заповіді своїх підданих, коли ті віддавали землю церквам [Григорий Турский, 1987, с. 188-189]. Потрібно розуміти, що найбільшим землевласником у Середньовіччі була церква. Згідно з оцінкою церковної власності до середини VIII ст., вона сягає третини оброблюваної землі Франкської Галлії [Дельбрюк, 2001, с. 93-94]. Королі, дворяни та селяни, як багаті, так і бідні, надавали землі церкві великими маєтками і малими ділянками, вони надавали її назавжди, і те, що вони давали, передбачалося церковним законом, а також деякими благодійниками, виразно вираженими прагнення, бути невідчужуваними. На практиці це не завжди вдавалося зберегти. Було багато ускладнень. По-перше, було зовсім незрозуміло, хто мав контролювати та розпоряджатися майном, даним Богу та його святим. Оскільки церковна власність зростала, у церков виникла справжня потреба делегувати управління віддаленими маєтками людям на місці, які, здавалося, мали владу та вплив, щоб захистити їх. Таким чином, багато чого потрапило до рук світської знаті в обмін на невелику ренту, яка мала символізувати визнання прав церкви за умови її сплати. У міру того, як покоління змінювали одне одного, права орендарів неминуче ставали все більш закріпченими. Іноді церква дозволяла орендарям землі, на яку вона мала вищі права, передавати її своїм дітям або навіть відчужувати свої права на неї. Однією з відповідей на проблему, яку породжували віддалені маєтки, був обмін їх на більш зручні, оскільки правила проти відчуження церковного майна не стосувалися обміну [Reynolds, 1994, с. 76-78].

Часто зазначалося, що Меровінги вважали королівство своєю власністю або «особистим володінням». Іноді маючи на увазі, що вони робили це тому, що були надто примітивними, щоб відрізнити уряд від власності, або публічні права від приватних прав, і те, що королівство неодноразово розділялося між ними, є доказом цього. Іноді ці твердження супроводжуються посиленнями на «абсолютизм» Меровінгів [Гріщенко, 2023]. Як стверджує англійська дослідниця Сьюзен Рейнольдс, усе це ґрунтується на безглузвих припущеннях. Вона зазначає, що пізніше стало загальноприйнятим, що кожне королівство зазвичай має лише одного короля, але це не означає, що в розділених королівствах було щось «примітивне». Територіальний поділ є одним із способів розподілу влади між суперниками, який далеко не рідкість у сучасному житті. Деякі королі Меровінзького періоду, як і багато інших правителів після, зловживали своєю владою та час від часу несправедливо захоплювали майно своїх підданих, але ідеї та правила того часу відрізняли їхні власні володіння від решти королівства. Завжди існували правила, які

регулювали такі питання, як конфіскація майна, оподаткування та військову службу [Reynolds, 1994, с. 81].

Цілком можливо, що королі надавали землю деяким своїм послідовникам на обмежених умовах, крім тієї, що належали урядовцям палацу та графам. Обмеження надавання землі в більшості стосувалися передавання земельного наділу на певний час. Так само є докази надання подібного пожалування великими землевласниками людям вище селянського статусу. Хоча можна припустити, що деякі з їхніх маєтків були достатньо великими, щоб дати простір для такого роду делегування та заступництва [Reynolds, 1994, с. 83-84].

Можливо, що система роздільної спадщини, невпинно розчленовуючи маєтки аристократії та призначаючи їхню частину церкві, поступово зменшувала їх загальний обсяг, що може бути причиною скорочення можливостей власників здійснювати обмежені дарування людям, які перевищували статус селян [Гріщенко, 2023]. Однак наявні докази свідчать, що аристократія та інші люди, які безумовно користувалися свободою, володіли значною кількістю землі, але вона переважно перебувала у власності церков та королів. Соціальне розшарування, яке, безсумнівно, існувало у заможних прошарках населення, як правило, не відображалось в ієрархії прав власності [Reynolds, 1994, с. 84].

Використання слова алод здається розширилося в каролінгський період. Частина власності, на яку поширюються звичайні повні права, може бути описана як вже вище зазначений алод, і тепер це слово в час Каролінгів охоплював як успадковану, так і набуту землю. При наданні землі у власність іноді вказувалося, що ним можна було вільно користуватися. Незадоволеність спадкоємців, через родичів, які дарували церквам майно, спровокувало прийняття законодавства на їхню користь. На початку IX ст., у 818 – 819 рр. було встановлено, що майно, віддане будь-якій церковній особі без згоди спадкоємців, які могли бути позбавлені спадщини, мало повернутися до позбавлених спадкоємців. Однак інший законодавчий акт приблизно того ж часу підтверджував право вільних людей віддавати свою власність церквам, якщо вони це робили публічно та належним чином. В цьому випадку їхні спадкоємці не могли б заперечувати акту передавання своєї власності церкві [Reynolds, 1994, с. 105].

Більшість відомих нам передач алодів відбувалися церквам. Проте схоже до теперішнього часу, якщо не раніше, першою умовою будь-якої дійсної передачі землі будь-кому, ймовірно, була (крім згоди потенційних спадкоємців) публічна церемонія, що включала передачу символічного об'єкта, або угодою чи договором між мирянами. Яким би престижним не був титул на нього, невірність королю могла призвести – і іноді призводила – до втрати успадкованих алодіальних земель. Хоча послідовні домовленості про поділ імперії (Верденський договір 843 р.) говорили, про те, що кожен повинен мати можливість зберегти свою спадщину (на відміну від своїх бенефіціарів) у будь-якому королівстві, конфіскації під час правління Людовіка Благочестивого та його наступників припускають, що це мало захищало великих людей втягнутих у сварки королівської династії [Reynolds, 1994, с. 105-106]. Але треба розуміти, що у смутні часи алоди, як і бенефіції були не набагато безпечнішими.

Алоди надали Каролінгам певніші і, ймовірно, більш важкі послуги, ніж раніше: Каролінги не збільшили свій контроль над земельними ресурсами своїх

володінь лише за рахунок створення бенефіціарів. Військова служба тепер була більш чітко пов'язана із власністю, ніж раніше. Алоди, як і бенефіції, оцінювалися за кількістю мансів – комплексу житлових, господарських та земельних володінь, що входили до алоду або бенефіції. У 808 р. кожен, у кого було чотири манси, повинен був служити незалежно від того, чи були його манси власними чи перебували в бенефісії. У реальних надзвичайних ситуаціях кожен міг бути призваний в так званий «ландвер» - ополчення для захисту країни. Деяка служба при місцевих дворах, мабуть, була принаймні умовно покладена на всіх вільних чоловіків, тоді як «королівські васі», незалежно від того, мали вони бенефіції чи ні, мали виконувати більше, особливо коли їх закликали графи. Вважалося, що тільки церкви та власники бенефіціарів мали сплачувати податки, які стягували Карл Лис для виплати датчанам, і що алодіальні землі були звільнені [Reynolds, 1994, с. 106].

Проте алоди – земля, що перебуває у власності назавжди, – були тим, чого найбільше бажали. Багато дарувань бенефіцій, без сумніву, були зроблені без запису в збережених документах, але, з іншого боку, більша частина землі, яка записана як королівські бенефіції – і яка врешті-решт стала втраченою для короля – ні в якому разі не була «дарована». Взагалі розділення бенефіцій іноді мали цікаві варіанти. Наприклад, деякі графи, бенефіцій яких вважався частиною королівської землі, міг належати єпископам чи абатам. Тому, визначити чи був цей бенефіцій королівською власністю ми можемо лише в досить особливому та обмеженому сенсі. Рівновагу встановити важко, але, мабуть, майже немає сумнівів у тому, що королі і ті, кому вони давали дари, все ще думали в термінах повних і вічних прав, як те, що щедрий король повинен дати своїм вірним слугам як нагороду. Бенефіціари залишились на другому місці. Незалежно від того, чи передбачали люди в той час свідоме перетворення бенефіцій на алоди з плином часу, а також в результаті наступного більш повного дару, спосіб, яким вони були різними способами перетворені на алоди, передбачає, що IX ст. насправді не можна охарактеризувати як «феодалізм ставлення до власності» [Reynolds, 1994, с. 106]. Неможливо вгадати відносне співвідношення бенефіціарів і алодіальних земель, але проведене дослідження американського медієвіста Девіда Герліхі земельних угод у континентальній Західній Європі між VIII ст. і XII ст. показало «переважну більшість», в якому «сюзерен не згадується, оскільки його дозвіл очевидно, не запитувався для передачі майна» [Herlihy, 1961]. Здається ймовірним, що багато з таких випадків стосувалися земель, які або не мали «сюзерена», тому що володіли ними алодіально та неправомірно, або фактично стали такими, навіть коли володіли ними з більш обмеженими правами [Reynolds, 1994, с. 107].

Висновки. Таким чином, вдалося прослідкувати генезу земельної власності у Франкській державі за правління Меровінгської та Каролінгської династій; еволюцію та занепад алодіальної системи, її трансформацію у ленну систему, а також період їх спільного співіснування в реаліях однієї феодалної організаційної структури. Алод та лен у контексті феодалних земельних взаємовідносин стали унікальним явищем у розвитку західноєвропейського регіону, який здійснював свій вплив на розвиток політичного життя всієї Європи.

Список використаних джерел та літератури

- Гайфуллин, Л., 2004. Рим и германцы: становление западноевропейской государственности, *Филология и культура*, 3, 9-21.
- Григорий Турский, 1987. История франков, М.: Наука.
- Грищенко, В. Д., 2022. Витоки ленної системи Держави франків, *Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків*, 7 (11), 13-16.
- Грищенко, В., 2023. Генеза земельної власності в період Меровінгів у Франкській державі, *Шевченківська весна: XXI Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених*, Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 291-294.
- Дельбрюк, Г., 2001. История военного искусства в рамках политической истории, Санкт-Петербург: Наука.
- Денисон, Дж., 2001. *История конницы: В 2 кн. Кн. 1*, М.: АСТ.
- Салическая правда, 1950. М.: МГПИ имени В. И. Ленина.
- Стеценко, Н. С., 2017, Розвиток земельного законодавства країн західної Європи періоду середньовіччя, *Порівняльно-аналітичне право*, 4, 34-39.
- Herlihy, D., 1961. Church Property on the European Continent, 701 – 1200, *The University of Chicago Press*, 36, 1, 81-105.
- Levy, E., 1951. *West Roman Vulgar Law: The Law of Property*, Philadelphia: American Philosophical Society.
- Régine, L. J., 2000. Continuity and change in the tenth-century nobility, *Nobles and Nobility in Medieval Europe. Concepts, Origins and Transformations*.
- Reynolds, S., 1994. *Fiefs and vassals: The medieval evidence reinterpreted*, Oxford University Press; New York.

References

- Delbryuk, G., 2001. *Istoriya voennogo iskusstva v ramkah politicheskoy istorii [The history of military art within the framework of political history]*, Sankt-Peterburg: Nauka.
- Denison, Dzh., 2001. *Istoriya konnicy: V 2 kn. Kn. 1 [History of cavalry: In 2 books. Book 1]*, M.: АСТ.
- Gajfullin, L., 2004. Rim i germancy: stanovlenie zapadnoevropejskoj gosudarstvennosti [Rome and the Germans: the establishment of Western European statehood], *Filologiya i kultura*, 3, 9-21.
- Grigoriy Turskiy, 1987. *Istoriya frankov [History of the Franks]*, M.: Nauka.
- Herlihy, D., 1961. Church Property on the European Continent, 701 – 1200, *The University of Chicago Press*, 36, 1, 81-105.
- Hrishchenko, V. D., 2022. Vytoky lennoi systemy Derzhavy frankiv [Origins of the feudal system of the Frankish state], *Drahomanivski istorychni studii: zb. nauk. prats molodykh istorykiv*, 7 (11), 13-16.
- Hrishchenko, V., 2023. Heneza zemelnoi vlasnosti v period Merovinhiv u Frankskii derzhavi [The genesis of land ownership in the Merovingian period in the Frankish state], *Shevchenkivska vesna: XXI Mizhnar. nauk. konf. studentiv, aspirantiv i molodykh vchenykh*, Kyiv, Istorychnyi fakultet KNU imeni Tarasa Shevchenka, 291-294.
- Levy, E., 1951. *West Roman Vulgar Law: The Law of Property*, Philadelphia: American Philosophical Society.
- Régine, L. J., 2000. Continuity and change in the tenth-century nobility, *Nobles and Nobility in Medieval Europe. Concepts, Origins and Transformations*.
- Reynolds, S., 1994. *Fiefs and vassals: The medieval evidence reinterpreted*, Oxford University Press; New York.
- Salicheskaya pravda [Salic truth], 1950. M.: MGPI imeni V. I. Lenina.
- Stetsenko, N. S., 2017, Rozvytok zemelnogo zakonodavstva krain zachidnoi Yevropy periodu serednovichchia [Development of land legislation in the countries of Western Europe during the Middle Ages], *Porivnialno-analitychne pravo*, 4, 34-39.

THE GENESIS OF LAND OWNERSHIP IN THE FRANKISH STATE (481 – 843)

Vladyslav Hrishchenko

Senior Researcher,
Museum of Kyiv History, Kyiv

Abstract. *In the proposed article, through the prism of the author's analysis and thanks to the systematization the number information sources materials, the land relationships in the Frankish state were investigated in terms of the transformation of legal and land ownership. The main context is the formation on the territory of this feudal state in two unique land feudal systems – allodial and fief. In order to achieve this goal, specialized literature was analyzed, as well as the sources the Salic law and the chronicle of Gregory of Tours, which help to follow the trend of the land relations development in the Frankish state. Various theories and approaches to the formation of allodial and feudal land ownership, as well as their gradual transformation in Frankish society, are considered. The role of the church in the land ownership reformation in the Frankish state, the system of land alienation, as well as the transferring property mechanisms to the church, which influenced the reformation of legislation in the state itself, were studied. An overview of the genesis and development of the vassal system in the Frankish state through the prism of changes in land relations in the Merovingian and Carolingian eras.*

Key words: Frankish state, allodial system, fief system, land relations, feudal system, Merovingians, Carolingians.

ВПЛИВ НОРМАНДСЬКОГО ЗАВОЮВАННЯ НА СУСПІЛЬНИЙ І ДЕРЖАВНИЙ ЛАД АНГЛІЇ XI – XII СТ.

Андрущенко Денис Богданович

студент магістратури,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: andrusenkodenis88@gmail.com

Анотація. *Нормандське завоювання Англії під проводом Вільгельма Завойовника було здійснене за п'ять років. В результаті завоювання нормандська еліта замінила англосаксонську і заволоділа землями країни, церква була реорганізована, феодалізм став набагато поширенішим, а англійська мова видозмінилась, серед безлічі інших довготривалих змін, які в сукупності роблять нормандське вторгнення важливим переломним моментом в англійській історії. Завоювання Англії Вільгельмом Нормандським мало найважливіші наслідки для подальшого розвитку. Об'єднання англійських і норманських земель під єдиним правителем сприяло розширенню економічних і культурних зв'язків Англії. Крім того, з остаточним завоюванням країни і розподілом землі між норманами завершився процес феодалізації Англії, що прискорило консолідацію сільського населення. Вільгельм Завойовник заснував могутню державу з сильною централізованою владою короля – Англію. Дуже скоро його новостворена держава надовго стала найсильнішою в Європі. Під час завоювання вищий клас англосаксонських феодалів був знищений і замінений норманами. А нижні верстви феодального прошарку становили англосакси. Відносини між верхівкою класу феодалів і нижчими верствами феодалів, як між завойовниками і підкореними, були ворожими. А знизу відкривався нижній прошарок феодалів, які мали певний дохід – могли ними стати. Вільних селян оголосили залежними, а важлива частина общинних лісів стає королівською власністю. Більшість населення була незадоволена правлінням завойовників і збільшенням податків. Король, як верховний власник усієї землі в Англії, був сюзереном усіх землевласників, незалежно від того, від кого і за яких обставин вони їх отримали. Вільгельм зобов'язав усіх сквайрів присягою служити королю. Суто англійською характеристикою феодального устрою є служіння королю через голови всіх інших його васалів. Король отримав додаткову підтримку та авторитет. Після завоювання країна зміцнилася як держава, незважаючи на численні недоліки від нововведень.*

Ключові слова: *нормандське завоювання, нормани, Вільгельм Завойовник, реформи, адміністративний устрій, феодалізм, централізація.*

Постановка проблеми. Нормандське завоювання Англії можна охарактеризувати як процес створення норманської держави на території Англії та знищення англосаксонських королівств, який почався з вторгненням нормандського герцога Вільгельма в 1066 р. закінчився повним підпорядкуванням Англії.

Мета статті. Метою статті є обґрунтування впливу норманського завоювання на суспільний та державний лад Англії у XI – XII ст.

Історіографічний огляд. Нормандське завоювання Англії було предметом дослідження великої кількості як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Варто звернути увагу саме на те, що останні частіше зверталися до різноманітних аспектів досліджуваного питання. Серед українських вчених, питання вивчали, зокрема, такі

дослідники як К. Колесник, К. Галушко, Л. Войтович, Ю. Овсинський, І. Кривошея, О. Барвінок тощо. Серед зарубіжних дослідників можна виділити тих, чії праці та публікації лягли в основу написання, даної статті, а саме – П. Акройда, У. Бьорнса, С. Дженкінса та інших.

Виклад основного матеріалу. Для початку розглянемо передумови норманського завоювання Англії. Відомо, що ця країна сильно постраждала від постійного напливу вікінгів. Король англосаксів Етельред шукав того, хто б допоміг йому чинити опір вікінгами [Колесник, 2022]. Він побачив такого союзника в норманах і, щоб укласти з ними союз, одружився на сестрі нормандського герцога Еммі. Попри це, він не отримав обіцяної допомоги.

Через три роки вся Англія була завойована вікінгами, і Кнуд Великий став їхнім королем. Він об'єднав під своєю владою всю Англію, Норвегію та Данію [Askroyd, 2001]. Тим часом сини Етельреда тридцять років перебували у вигнанні при дворі норманів.

У 1042 р. один із синів Етельреда, Едвард, повернув собі престол Англії. Сам Едуард був бездітним і прямого спадкоємця престолу не було, тоді він проголосив своїм спадкоємцем герцога Нормандського Вільгельма. У 1052 р. влада повернулася до англосаксів. У 1066 р. Едуард помирає, що означає, що Вільгельм повинен стати його спадкоємцем, але англосакси в свою чергу призначають королем Гарольда II. Герцог Вільгельм, звичайно, заперечив цей вибір і заявив про свої претензії на престол Англії [Войтович, 2017]. Це стало початком нормандського завоювання Англії.

Англосаксонські королівства були знищені внаслідок завоювання (в політичному плані), а влада перейшла до норманів [Askroyd, 2012]. Вільгельм заснував могутню державу з сильною централізованою владою короля – Англію. Дуже скоро його новостворена держава надовго стала найсильнішою в Європі, на чію військову міць не розраховувати було нерозумно. У свою чергу, англійська кавалерія тепер стала вирішальною силою на полі бою (саме вона відіграла вирішальну роль під час битви норманів із саксами).

Таким чином, нормандське завоювання Англії спричинило подальше поглиблення феодалізації англійського суспільства. Значна частина земель, конфіскованих у англосаксонської знаті, увійшла до королівського домену (назва особистий володіння короля), а решта була розподілена між нормандськими феодалами. Земля була зарезервована лише для представників англосаксонської знаті, які погодилися служити Вільгельму Завойовнику [Askroyd, 2001].

Завоювання Англії Вільгельмом Нормандським мало найважливіші наслідки для подальшого розвитку. Об'єднання англійських і норманських земель під єдиним правителем сприяло розширенню економічних і культурних зв'язків Англії. Крім того, з остаточним завоюванням країни і розподілом землі між норманами завершився процес феодалізації Англії, що прискорило консолідацію сільського населення. Нормани принесли в Англію найвищу (на той час) французьку культуру [Kenneth, 1984].

Після норманського завоювання з 1066 р. до країни почали масово прибувати іммігранти з континенту; це були переважно міські жителі – ремісники та торговці [Burns, 2019]. Вони селилися переважно в англійських містах або норманських баронських замках, і їхня діяльність сприяла поживленню англійського міського

життя та економічного розвитку країна загалом. Пізніше нормандські звичаї увійшли в життя англійців.

Зокрема, кардинально змінився традиційний чоловічий одяг. Протягом століть одяг англосаксонських чоловіків майже не змінювався, складаючись з короткої туніки, прилягаючої до тіла, і широкого довгого плаща, накинутого поверх нього. У XII ст. цей наряд поступово витісняється норманським, який складався з довгого просторого жакета, поверх якого одягалася напівпальто. Нормани були набагато вибагливішими в їжі. Вони «познайомили» корінне населення Англії з іноземними стравами, наприклад, паштетами з різних видів м'яса, солодкими пирогами, вишуканими винами [Askroyd, 2012]. Однак всі ці ласощі регулярно з'являлися лише на столах найбагатших англосаксів, а іншим доводилося задовольнятися звичною простою і грубою їжею.

Після норманського завоювання в 1066 р. старе англосаксонське дворянство було замінено нормандськими баронами. Нормани користувалися такою владою, що могли розорити будь-якого зі своїх англосаксонських сусідів. Віддані корінному населенню з надзвичайною гордістю, завойовники продовжували розмовляти їхньою мовою, яка була нормандським діалектом французької мови. Мова іноземців стала мовою англійського правосуддя. Для англосаксів, які хотіли чогось досягти, було важливо навчитися говорити мовою правлячої еліти.

Щоб ще більше зміцнити свою владу, Вільям оголосив себе верховним власником усієї землі в 1085 р. і почав вимагати від усіх вільних власників принести йому присягу на вірність [Jenkins, 2011]. Право суверенної власності короля на землю дозволяло йому перерозподіляти земельні наділи, віддавати їх лояльним до нього феодалам, втручатися в земельні відносини землевласників. Присяга на вірність робила феодалів усіх рангів васалами короля, пов'язаними з ним військовою службою та деякими іншими зобов'язаннями. Таким чином, принцип «васал мого васала – не мій васал», характерний для європейського континенту, в Англії не затвердився. Політика Вільгельма Завойовника сприяла централізації держави навіть в умовах поглиблення феодалізації.

Основою феодального господарства в нормандській Англії був так званий манор, тобто землеволодіння окремого феодала. Англійські феодали не отримали незалежності та «імунітету», якими вони користувалися на континенті [Jenkins, 2011]. Вони поділялися на дві основні категорії:

- прямі васали короля, які зазвичай були великими землевласниками (графи, барони, верхівка лицарства);
- васали короля другого ступеня (субвасали), як правило, від дрібні та середні власники.

Значна частина англійського духовенства володіла землею на тих же умовах, що й світські феодали, зокрема вони мали нести військову службу та платити податки.

До кінця XI ст. більшість селян була закріпачена (іншими словами – закабалена), тобто віддана у залежність від феодала. Про це свідчать результати перепису населення, проведеного в 1086 р., який назвали «Книгою Страшного суду» [Kenneth, 1984]. Перепис також відобразив нерівномірність і незавершеність процесу феодального підкорення англійського селянства. Найпоширенішою формою феодальної залежності було віланство (вілани – це феодально заможні селяни).

Англійські сільські жителі (селяни) перебували в земельній залежності від своїх лордів, несли на їх користь певні служби та повинності.

Пізніше, у дванадцятому столітті, статус віланів дедалі більше знижувався до статусу спадкових особистих вільних власників панських земель. Близько 1/3 селянства було включено до перепису під категорію безземельних і малоземельних, граничних і коттарських. Незначну частину населення становили вільні селяни та близькі до них за станом сокмени (мешканці поселень навколо манору). Ця категорія населення чисельно переважала на території умовно виділеної адміністративної одиниці «Данського права» і за службовим складом наближалася до дрібних феодалів і аллодистів (дрібні селяни).

Вільне селянське населення в XI – XII ст. фактично перебувало під впливом суперечливих факторів. З одного боку, королівська влада всіляко сприяла упокоренню нижчих категорій вільних селян, перетворенню їх на віланів, а, з іншого, завдяки розвитку товарно-грошових відносин наприкінці XII ст. прошарок заможніших селян-землевласників зростав [Burns, 2019]. Королівська влада вважала їх своїми політичними союзниками в боротьбі з сепаратизмом великих феодалів і захищала від свавілля феодалів-землевласників. Формально такий самий захист «звичасвим правом» усієї вільної власності (повної власності) – лицарської, міської та селянської – уже наприкінці XII ст. допоміг згладити правові розбіжності між верхівкою вільного селянства та дрібними лицарями.

Відносна єдність держави, зв'язки з Нормандією сприяли розвитку торгівлі. У XI – XII ст. збільшувалась кількість міст, більшість з яких знаходилась на землях королівського домену й управлялася королівською адміністрацією [Kenneth, 1984]. Городяни були зацікавлені в сильній центральній владі, яка сприяла розвитку внутрішнього ринку, отримати підтримку короля в боротьбі з окремими феодалами. При цьому фінансові претензії корони часто вступали у протиріччя з інтересами міст. В умовах посилення центральної влади англійські міста були змушені купувати королівські грамоти, які містили лише окремі торгові привілеї.

Що стосується політичної системи централізація держави була домінуючим напрямом розвитку англійської держави з часів норманського завоювання [Burns, 2019]. У XI – середині XII ст. централізація значною мірою спиралася на права сеньйорів та приватні права англійських королів, які були об'єднуючим центром усієї феодално-ієрархічної системи.

Англійська держава в цей період являла собою особливу форму так званої «сеньйоріальної» монархії, яка характеризувалася відносною централізацією і де король був сюзереном усіх феодалів і найбільшим землевласником у країні. Юридичні та фінансові права Корони по відношенню до своїх підданих були водночас правами вищого сеньйора по відношенню до своїх васалів. Вони керувалися в основному феодалними звичаями, хоча вже й робили кроки до їхнього нівелювання.

У результаті відбувалися численні «повстання» баронів в XI – XII ст., які звинуватили корону в зловживанні їхніми сеньйорськими правами. Протягом усього XII ст. королі змушені були дарувати баронам і духовенству (представникам церкви) хартії свободи, зобов'язуючи королівську владу керуватися феодалними звичаями, поважати автономію церкви. Проте з другої половини XII ст. у зв'язку з соціально-економічними змінами в Англії все більше зміцнюються національні основи

господарювання. Активізація цього процесу в основному пов'язана з реформами Генріха II (1154 – 1189) – судової, військової, з реорганізацією управління та фінансів [Кузьминець, 2012].

Реформи Генріха II мали на меті зміцнити самі основи королівської влади і водночас послабити політичне становище великих світських феодалів і церкви. Вже в часи норманського завоювання влада англійських феодалів-іменістів (магнатів-землевласників) над середніми і багатими землевласниками, лицарями вже була обмежена центральною владою.

Королівська влада намагалася обмежити права, які все ще залишалися на той час за іменістами в області судового та адміністративного управління. Це було зроблено насамперед шляхом реорганізації судочинства, встановлення нових форм правової діяльності та судочинства. Інші реформи були спрямовані на створення незалежної від феодалів найманої армії та встановлення нових видів фінансових поборів. Дії короля Генріха були оформлені низкою указів – Великих присяжних Кларендона (1166) і Нортгемптона (1176), Присяжних «Про зброю» (1181) тощо.

У боротьбі проти політичної автономії церкви та зміцнення незалежності церковної земельної власності Генріх II опублікував Кларендонські конституції в 1164 р. Відповідно до цих конституцій король визнавався суддею вищої апеляції у справах, які розглядаються церковні собори. Без його згоди ні світські феодали, ні королівські чиновники не могли бути відлучені від церкви, а призначення на вакантні вищі посади повинно було здійснюватися за результатами виборів і за згодою короля.

Кларендонські конституції мали відіграти важливу роль у зміцненні королівської влади, але під сильним тиском духовенства Генріх II відступив і відмовився від деяких їхніх положень.

З середини XII ст. упорядковуються структура та повноваження вищого органу центральної адміністрації – королівської курії [Kenneth, 1984]. В XI ст. королівська курія поєднувала функції вищої виконавчої, судової та фінансової влади. До його складу зазвичай входили маршал – начальник армії, камергер – розпорядник королівським майном, канцлер – особистий секретар короля і т.д. Для вирішення найважливіших завдань на засідання курії запрошувалися вищі світські та духовні феодали.

Із зростанням королівської влади та ускладненням управлінських обов'язків у курії було виділено ряд окремих відділів. З середини XII ст. у свою чергу вказується особливий департамент канцлера, а також низка судових органів. Найважливішим з них був королівський високий суд на чолі з суддею. У цьому дворі поступово народився Суд загальних справ, який міг засідати без присутності короля і не повинен був супроводжувати його в подорожах. Наприкінці XII ст. всі ці установи стали самостійними органами.

Управління на місцях. Після норманського завоювання зберігався поділ країни на графства, сотні та комуни (іншими словами – общини). Шерифи стали головами місцевої королівської адміністрації в графствах. Вони наділялися найвищою судовою, військовою, фінансовою та поліцейською владою на території найбільшої територіально-адміністративної одиниці – графства [Колесник, 2022].

Свої судові та адміністративні функції шерифи здійснювали в тісному зв'язку з представниками графств. Незважаючи на те, що ці інституції «вижили», вони

поступово втрачали свою незалежність і дедалі більше ставали інструментами центральної влади та її підтримки на місцях. Генріх II, виводячи з-під юрисдикції зборів більшість цивільних справ, одночасно підвищує їх роль у призначенні осіб, які беруть участь у веденні кримінальних справ (присяжних прокурорів).

Зміцнення королівської влади було неможливим без реорганізації збройних сил країни. Приблизно в другій половині XII ст. основну частину військових сил становило феодалне ополчення – система озброєних дружин. Вони склалися з груп лицарів, очолюваних і очолюваних баронами на умовах обов'язкової служби королю. Однак на практиці це означало вирішальну роль баронів у королівській армії.

Військова реформа Генріха II в основному проявилася в заміні особистої військової повинності феодалів оплатою «щитових грошей». Цей захід відкрив для короля можливість підтримувати віддане лицарське ополчення. Крім того, Генріх II намагався використати старе англосаксонське ополчення з вільних жителів графств у своїх інтересах, він запровадив військову повинність для всього вільного населення країни.

Кожна вільна людина, феодал, селянин, міщанин, повинна була мати відповідну її майновому стану зброю. Володіючи власним спорядженням, армія водночас утримувалася за рахунок казни, доходи якої значно зросли. Крім практики збору «щитових грошей» з феодалів і міських таляків, поступово встановлювався загальнодержавний податок на рухоме майно.

Військові реформи Генріха II значно збільшили чисельність лояльних королю військ і підірвали керівництво армією з боку найбільших феодалів [Войтович, 2017].

Що стосується судової влади, Генріх II значно розширив межі королівської юрисдикції за рахунок сеньйоріальної. Юрисдикція королівських судів охоплювала майже всі злочини, а переважна більшість цивільних спорів стосувалася землі. З часів Генріха II в Англії міцно утвердилася система окружних судів – роз'їзних сесій королівських суддів. Судові візити проводилися в кожному повіті раз на сім років. Водночас усі судові справи, переслідування, кримінальні арешти та розслідування зловживань здійснювалися місцевими судами та посадовими особами. Генріх II встановив особливий порядок розслідування земельних претензій і злочинів у королівських судах. Ці розслідування проводили б мандрівні магістрати або шерифи за допомогою присяжних – дванадцяти лицарів або інших повноправних громадян, які були приведені до присяги як свідки або обвинувачі. Така система дізнання дозволяла більш об'єктивно вирішувати справи порівняно з процесами та судовими поєдинками в судах феодалів. Тому дрібні та середні землевласники воліли звертатися до царського суду.

Створенню єдиної правової системи в Англії сприяли окружні суди, які стали ефективним засобом контролю місцевої адміністрації з боку центральної влади.

Юрисдикція судів великих феодалів залишилась обмеженою. Початок цьому обмеженню юрисдикції лордів було покладено Вільгельмом I, який підтвердив право королівської влади втручатися у вирішення суперечок між феодалами та їх васалами про вільні земельні володіння. Васал міг звернутися до короля і отримати від нього наказ, що підтверджує його право на повну власність. Поступово розвивалася королівська судова система «приписів права», обмежуючи юрисдикцію сеньйоріальних курій над претензіями щодо власності на землю. У той же час

феодалний суд розглядав різні претензії від віланів, оскільки вілани не могли звернутися до королівського суду [Кузовков, 2020].

Висновки. Безумовно, нормандське завоювання створило передумови до кардинальних перетворень, як у політичному житті Англії, так і у соціальному. Наслідками нормандського завоювання стали також зміни в адміністративно-територіальному поділі англійських земель – нормандське завоювання Англії спричинило подальше поглиблення феодалізації англійського суспільства. Зміни були проведені, зокрема, у галузі судочинства, армійського устрою тощо.

Список використаних джерел та літератури

- Ackroyd, P., 2012. *The History of England. Vol. 1. Foundation*, London: Macmillan Ltd.
Ackroyd, P., 2001. *The Biography*, London: Random House.
Burns William E., 2019. *A Brief History of Great Britain*, New York: Factson File, Inc.
Jenkins, S., 2011. *A Short History of England*, New York: Public Affairs.
Morgan Kenneth, O., 1984. *The Oxford illustrated history of Britain*, Oxford: Oxford University Press.
Войтович, Л., Овсинський, Ю., 2017. *Історія війн і військового мистецтва. У 3 т. Т. 1. Від зачатків військової організації допрофесійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.)*, Харків: Фоліо.
Кузьминець, О. В., Дурнов, Є. С., Сокур, Ю. В., 2012. *Історія держави та права зарубіжних країн (схеми, коментарі, термінологічний словник)*, Київ.
Колесник, К. Е., 2022. *Нормандське завоювання Англії і його вплив на історію і культуру Англії. Історія і культура Англії в XII – XV ст.: конспект лекцій*, Харків: УкрДУЗТ.
Кузовков, В. В., Горбенко, К. В., 2020. *Історія середніх віків: навчально-методичний посібник для студентів закладів вищої освіти*, Миколаїв: Іліон.

References

- Ackroyd, P., 2012. *The History of England. Vol. 1. Foundation*, London: Macmillan Ltd. [in English].
Ackroyd, P., 2001. *The Biography*, London: Random House. [in English].
Burns William E., 2019. *A Brief History of Great Britain*, New York: Factson File, Inc. [in English].
Jenkins, S., 2011. *A Short History of England*, New York: Public Affairs. [in English].
Morgan Kenneth, O., 1984. *The Oxford illustrated history of Britain*, Oxford: Oxford University Press. [in English].
Voitovych, L., Ovsynskyi, Yu., 2017. *Istoriia viin i viiskovoho mystetstva. U 3 t. T. 1. Vid zachatkiv viiskovoi orhanizatsii doprofesiinykh naimanykh armii (bl. 3060 r. do Khrysta – pochatok XVI st.)* [History of wars and military art. In 3 vols. Vol. 1. From the beginnings of military organization to professional mercenary armies (approx. 3060 BC - the beginning of the 16th century)], Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
Kuzmynets, O. V., Durnov, Ye. S., Sokur, Yu. V., 2012. *Istoriia derzhavy ta prava zarubizhnykh krain (skhemy, komentari, terminolohichni slovniki)* [History of the state and laws of foreign countries (schemes, comments, glossary)], Kyiv. [in Ukrainian].
Kolesnyk, K. E., 2022. *Normandske zavoivuvannia Anhlii i yoho vplyv na istoriiu i kulturu Anhlii. Istoriia i kultura Anhlii v XII – XV st.: konspekt leksii* [The Norman conquest of England and its influence on the history and culture of England. History and culture of England in the 12th – 15th centuries: lecture notes], Kharkiv: UkrDUZT. [in Ukrainian].
Kuzovkov, V. V., Horbenko, K. V., 2020. *Istoriia serednikh vikiv: navchalno-metodychnyi posibnyk dlia studentiv zakladiv vyshchoi osvity* [History of the Middle Ages: a teaching and methodical guide for students of higher education institutions], Mykolaiv: Ilion. [in Ukrainian].

THE INFLUENCE OF THE NORMAN CONQUEST ON THE SOCIAL AND STATE ORDER OF ENGLAND XI – XII CENTURIES

Denys Andrushchenko

Student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The Norman conquest of England led by William the Conqueror was accomplished in five years. As a result of the conquest, the Norman elite replaced the Anglo-Saxon elite and took possession of the country's lands, the church was reorganized, feudalism became much more common, and the English language changed, among a host of other long-term changes that, taken together, make the Norman invasion an important turning point in English history. The conquest of England by William of Normandy had the most important consequences for further development. The union of English and Norman lands under a single ruler contributed to the expansion of England's economic and cultural ties. In addition, with the final conquest of the country and the distribution of land among the Normans, the process of feudalization of England ended, which accelerated the consolidation of the rural population. William the Conqueror founded a powerful state with a strong centralized power of the king – England. Very soon, his newly created state became the strongest in Europe for a long time. During the conquest, the upper class of Anglo-Saxon feudal lords was destroyed and replaced by the Normans. And the lower layers of the feudal stratum were Anglo-Saxons. The relationship between the top of the feudal class and the lower layers of the feudal lords, as between the conquerors and the conquered, was hostile. And from below was the lower layer of feudal lords, who had a certain income – could become one. Free peasants were declared dependent, and an important part of the communal forests became royal property. The majority of the population was dissatisfied with the rule of the conquerors and the increase in taxes. The king, as the supreme owner of all land in England, was the suzerain of all landowners, regardless of from whom or under what circumstances they obtained them. Wilhelm obliged all the squires to serve the king by oath. A purely English characteristic of a feudal system is service to the king through the heads of all his other vassals. The king received additional support and authority. After the conquest, the country strengthened as a state, despite numerous shortcomings from innovations.*

Key words: Norman Conquest, Normans, William the Conqueror, reforms, administrative structure, feudalism, centralization.

**КОРОНА СВЯТОГО ІШТВАНА.
УГОРСЬКА СЕРЕДНЬОВІЧНА МОНАРХІЯ ЗА ПРАВЛІННЯ ДИНАСТІЇ
АРПАДІВ**

Пилипчук Ярослав Валентинович

доктор історичних наук,

старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>

***Анотація.** Ця стаття присвячена історії династії Арпадів у 1063-1301 рр. Після заволодіння угорських язичників у середині XI ст. влада в Угорському королівстві перейшла до Шаламона I, який зміг утвердитись на престолі за допомогою німців. Шаломон I був слабким правителем, який спирався на німецьку та печенізьку допомогу. Нащадки Ендре I Геза I та Ласло I зміцнили державу і змогли відбити вторгнення з боку печенігів і кипчаків. Коломан I реалізував претензії на хорватську корону, які мав ще Ласло I. Угорські королі неодноразово вторгались на територію Галичини і мали плани зробити цю територію такою ж частиною Корони Святого Іштвана як і Хорватію. У міжусобицях на Русі Арпади були прибічниками київських князів, які знаходились у ворожнечі з галицькими князями. Ще одним яблуком роздору була Далмація. За контроль над цим регіоном Угорщина вела боротьбу з Венецією. Середина XII ст. пройшла під знаком воєн з Візантією. Угорські королі були вимушені стримувати тиск Мануїла I Комніна за правління якого Візантійська імперія досягла такого ж рівня могутності як і за імператорів Македонської династії. Угорщина була вимушена тимчасово поступитись Славонією, Хорватією та Далмацією. Апогеєм могутності угорських королів стало правління Бели III, коли угорці відвоювали у Візантії Славонію, Хорватію, Далмацію та на деякий час окупували Галичину. Король Імре II став союзником Візантії проти відновивших свою державність Сербії та Болгарії. За часів правління Ендре II угорський король пішов на поступки баронам. Це було зумовлено масштабними зовнішньополітичними проєктами Ендре II. Протягом майже всього свого правління він вів боротьбу за Галичину проти волинських Романовичів та смоленських Ростиславичів, а також взяв участь у П'ятому хрестовому поході у 1217 р. Ще одним великим проєктом була християнізація кипчаків, який був реалізований у створенні у 1228 р. Куманської єпископії. Спадкоємець Ендре II Бела IV постав перед значними викликами. Він протистояв агресії австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга та монгольській навалі. Спроба включити Галичину та Штірію в склад Угорщини провалилась внаслідок протидії з боку Данила Романовича та Пшемисла II Оттокара. Угорська зброя була щасливою тільки у конфлікті з болгарами. Наступник Бели IV Іштван V мав значні проблеми з баронством. Криза Угорського королівства при правлінні Ласло IV тільки поглибилась. Проти монарха бунтували Гюткеledi, Кьосози, Бабонічі. Спроба короля спертись на кипчаків зустріла опір з боку світської та церковної аристократії. У правління Ласло IV у зовнішній політиці Угорщина могла похвалитись вдалим захистом країни від вторгнення Золотої Орди у 1285 р. та перемогою над чехами у битві на Моравському полі у 1278 р. Внутрішня політика була провальною та король загинув внаслідок змови аристократів у 1290 р. Останній угорський король Ендре III був сином бастарда Іштвана Постума і все своє правління був змушений воювати проти претендентів з боку династій Габсбургів та Анжу, а також против*

самозванця Ендре Славонського. Анतिकоролівську фронду складали угорські магнати Кьосогі та хорватські магнати Бабонічі та Франкопани. Хорвати підтримували претензії на престол з боку династії Анжу.

Ключові слова: Арпади, Ласло I, Бела III, Ендре II, Бела IV, Ласло IV, Ендре III, Угорщина, Візантійська імперія, Сербія, Галицько-Волинська держава, Хорватія, Кьосогі, Бабонічі, Гюткеледі.

Постановка проблеми. Одним із найвжливіших регіонів Європи є Центральна Європа. З моменту свого утворення Угорське королівство грало в ньому ключову роль. У сфері нашого інтересу перебуває історія Угорщини від моменту остаточного утвердження католицизму в Угорщині у 1063 р. та до часу Угорського Інтеррегnumу у 1301 р. Періоди 896 – 999 рр. та 1000 – 1062 рр. були нами розглянуті в окремих статтях.

Мета дослідження. Ми ставимо собі за мету дослідження зовнішньої політики Угорщини у вказаний вище період часу.

Історіографічний огляд. Історіографія історії Угорщини є розлогою. У даному дослідженні ми зосередимося лише на основних працях. Передусім варто виокремити угорських дослідників П. Енгеля, Л. Контлера, М. Мольнара, М. Фонт, Ф. Макка, А. Жолдоша, Д. Крішто, К. Сабо, І. Карачоня, А. Бараня, Л. Ердеї, Г. Барабаш, Н. Беренд. Російська історіографія представлена працями К. Грота, В. Шушаріна, М. Юрасова. Т. Селеджан, Ф. Курта, Дж. Файн, П. Стефенсон є представниками західної історіографії. Серед українців історією Угорщини займалися О. Головка, М. Волошук, В. Мандзяк, М. Костик.

Виклад основного матеріалу. Після того як у Угорщині остаточно перемогли християнство у Угорщині у 1063 р. зійшов Шаламон I. Він народився у родині короля Ендре I. У 1055 р. Ендре I відсторонив від влади Белу I проголосивши спадкоємцем Шаломона. Бела I скористався повстанням угорських язичників та призвав собі на допомогу польського короля Болеслава II. У 1063 р. похід на Угорщину здійснив кайзер Священної Римської імперії Генріх IV, який був шурином Шаломону. Німці прийшли в Угорщину за запрошенням Шаломона. Бела I загадково помер напередодні вторгнення німців. Принці Ласло, Геза та Лампберт втекли до Польщі. За допомогою німців Шаламон зійшов на престол. У 1065 г. він одружився з Юдіт Швабською. Зв'язки з Угорщиною підтримувала і Русь. На угорській герцогині був одружений Ростислав Ярославич, який правив Тмутараканю. Після смерті чоловіка у 1065 г. герцогиня повернулася до Угорщини. У 1068 р. Шаламон переміг вторгшися до Трансильванії печенігів. У 1071 р. угорські війська атакували Белград, який тоді належав Візантійській імперії. У 1072 р. Геза відправив посольство до Русі з проханням допомогти проти Шаломона. У 1072 р. ромеї відвоювали Белград. Тоді Геза закликав собі на допомогу Шаломона і разом вони здійснили похід на візантійських Ніш. Під час цього похода Геза, зазнавши поразки, залишив короля сам на сам з візантійськими полководцями. Завершивши похід Шаламон бажав його покарати і позбавити титула бана. У 1074 р. Шаламон I надав допомогу синам Бели I Ласло та Гезі против карантанців та венеційців. У тому ж році розгорнулася боротьба за престол. Геза та Ласло виступили проти короля. У битві на Кемейській рівнині Шаламон завдав поразки Гезі. На допомогу Гезі виступив Ласло, який закликав на допомогу війська польського короля Болеслава II.

У битві при Модьороді Шаломон I був переможений, а його німецькі воїни перебиті. Коли Шаломон I втратив трон, то Генріх IV здійснив новий похід на Угорщину. Німці дійшли до Ваца. Наслідком німецького вторгнення було те, що Шаломон отримав Мошон та Пожонь. Геза I зміг втримати престол за допомогою Ласло. За часів свого правління Шаломон здійснив набіг на Ніш і викрав з цього міста мощі Святого Прокопія. Він їх розмістив у Сирмії, де були вже мощі Святого Деметрія. Коли Мануїл I Комнін у 1165 р. завоював Сирмію, то він повернув мощі Святого Прокопія до Ніша. У угорській латиномовній традиції провінція Сирмія мала назву Мархія. У цьому регіоні діяла католицька архієпископія Мархії. Також на цих землях існувала православна митрополія Туркії (Угорщини), яка була у регіоні з часів Айтона на початку XI ст. Сирмія відомий у словянській традиції як Славонія. Адміністративний центр Славонії знаходився у місті відомому ромеям як Франгохоріон (Фрушка Гора). Навпроти візантійського Бранічево знаходилося угорське місто Харам. Навпроти Белграду ж знаходилось місто Землін (Земун). Коли хрестоносці Петра Пустинника у 1096 р. з'явилися у Мархії, то нею керував Гуз, який був одним із найбільш шанованих людей провінції. Цей Гуз був тюрком з огузів. Також містами на візантійсько-угорському кордоні були міста Сегед та Арад на річках Марош та Тіса. Стосовно правління Гези I, то він надав Ласло посаду бана. Папа римський Григорій VII продовжував вважати Шаломона законним королем. Сам Шаломон захопив із собою королівську скарбницю. Геза I не став слухати папу римського, а прийняв корону від візантійського імператора Михайла VII Дуки. Геза I підтримував з ромеями дружні відносини. Він одружився на з Сіннаденою, яка була племінницею Нікіфора Вотаніата. Також дружніми були відносини Гези з папою римським. Геза I помер у квітні 1077 р. Геза I провів свої ранні роки у Польщі. Його племінником був польський король Болеслав II. За наказом Гези I був споруджений собор у Ваці. У квітні 1077 р. Геза I помер. Престол успадкував його брат Ласло I. Новий король вважався подібно Іштвану I ідеальним володарем. Він доклав значних зусиль у утвердженні католицизму в Угорщині. У 1192 р. він був канонізований. У угорських хроніках Ласло названий "Святим". Він зображувався як той, хто перемагає східних кочівників – кунів. Ласло I вдалось на деякий час вмовити Шаломона зректися престолу. У 1078 р. він одружився на Аделаїді доньці німецького антикороля швабського герцога Рудольфа. У 1079 р. німецький кайзер Генріх IV здійснив невдалий похід. У 1083 р. Шаломон взяв участь у змові проти Ласло I. Проте заколот був невдалим і Шаломон був ув'язнений у Вишеграді. З нагоди канонізації Іштвана I Ласло I подарував Шаломону амністію, проте той втік до печенігів. У 1085 р. Шаломон привів печенігів на Угорщину, проте Ласло I завдав поразки кочівникам у битві під Кішвардою. Залишок свого життя Шаломон провів серед печенігів. Він загинув разом з печенізьким вождем Челгу під час війни проти Візантії. Під час правління Ласло I окрім Іштвана I канонізували сина Іштвана I Імре I та єпископа Гелерта. У 1083 р. мощі Іштвана I були перепоховані у Секешфехерварі. У 1090 р. померла дружина Ласло I Аделаїда. Другою дружиною була княжна з династії Рюриковичів. У 1091 р. король заснував абатство Святого Жиля в Шомоді. У 1091 р. в Хорватському королівстві померла вдова короля Дмитра Звонимира Олена, яка сама походила з Арпадів. Угорці вважали себе в праві претендувати на престол Хорватії. У 1091 р. Ласло I заснував дев'яте угорське єпископство в Градеці (Загребі). У 1092 р. Ласло I воював проти тербовлянського

князя Василька Ростиславича. В Хорватію ж правити він призначив свого племінника Альмоша, котрий був сином Гези І. Хорватська знать не примирилась з пануванням угорців і обрала своїм королем Петара Свачича. При королі Ласло І угорці завоювали у хорватів Славонію. Статус Славонії нагадував статус Трансильванії і нею правив угорський бан. В церковному відношенні Славонія підпорядковувалась архієпископу Калоча. Хорватія та Далмація ж належали до митрополії Спалато (Спліта) та Зари (Задара). Хорватія та Далмація вважались окремим королівством. Славонія сплачувала данину угорцям хутром, проте при Коломані І данина була замінена податком. Славонія була зроблена звичайною провінцією Угорщини. У Ласло І не було синів, тільки донька Пірошка. Він одружив її на спадкоємці візантійського престолу Іоанні Комніні. Ласло І вперше серед угорських правителів прийняв титул короля Лодомерії та Галичини. У 1095 р. Ласло І помер. Престол перейшов до Коломана І, котрий був старшим братом Альмоша. Цей король був кульгавим, напівсліпим та горбатим, проте незважаючи на недоліки здоров'я був одним із видатних угорських правителів. У травні 1097 р. військо угорців здобуло вирішальну перемогу над хорватами в битві на горі Гвозд. Того ж року угорці взяли хорватський порт Біоград-на-Мору. У 1098 р. угорці уклали союз з венеційцями проти сицилійських норманів. Самі венеційці зайняли міста Спліт та Трау (Трогир). Анексія всієї Хорватії відбулась дещо пізніше – у 1102 р. Підпорядкувати Хорватію відразу завадила війна з русинами, а також внутрішня усобиця зі своїм братом Альмошем. У 1099 р. військо угорців було переможено в битві на річці Вьгрі поблизу Перемишля силами Володаря та Василька Ростиславичів. На допомогу русинами прийшли лукоморські кипчаки Алтуноби. У 1100 р. Святополк Ізяславич, який правив у Києві, звернувся за допомогою до Коломана І, пославши до нього свого сина Ярополка. Підпорядкування хорватів угорцям було документально закріплено *Pacta Conventa* 1102 р. Була укладена угорсько-хорватська династійна унія. Хорватські історики підкреслювали, що підпорядкування Хорватії мало договірний характер, угорські ж історики прямо говорили про завоювання Хорватії. Так чи інакше Коломан І був коронований хорватською короною у Біограді-на-Мору. За хорватською знаттю залишалось право скликати представницький орган – Сабор. Хорватські пани мали автономію у внутрішніх справах. Стосовно Далмації, то у Спліті та Задарі були розміщені угорські гарнізони. Угорці знаходились і на островах Крк, Осор та Раб. Угорський король залишав собі дві треті мита з далматських міст. У 1104 р. претендент на угорський престол Альмош уклав союз з Володимиром Мономахом. У 1105 р. угорці захопили Задар, а у 1108 р. увійшли в Трогир. На свій бік угорський король також залучив папу римського відмовившись від інвеститури своїм єпископам у 1106 р. Ромеї побоювались можливості альянсу угорців з сицилійським норманом Боемундом. Король Коломан І отримав лояльність приморських міст надавши їм привілеї. Далматські міста стали платити данину угорцям, як до того давали данину хорватам. У Задар був призначений угорський ішпан Кесар. Угра командуючий угорським флотом мав базу на острові Крк. У Спліті знаходився угорський ішпан. У 1105 чи 1106 рр. побоюючись Коломана І в Пассау в Баварію втікає Альмош. У 1106 р. Коломан І планував похід на Русь. Київський князь зберігав зв'язок з Угорщиною до самої своєї смерті у 1113 р. Ф. Макк вбачає у шлюбі Альмоша з Предслагою Святополковоною зміцнення Святопоком матримоніальних зв'язків з Рюриковичів. У 1111 р. дані про успіх

походу Володимира Мономаха проти кипчаків дійшли до угорців. Коломан I прагнув щоб престол не дістався Альмошу. У Коломана було два сина від шлюбу донькою сицилійського короля Бузіллою. Один із його синів Ласло помер у 1112 р. у віці 11 років. Стосовно ж Іштвана, то він хоча і став королем Іштваном II, проте помер бездітним. У 1112 р. Євфимія прибула до Угорщини. Д. Дьорфі вказував що, Коломан I сподівався на союз з Володимиром Мономахом. Ф. Макк ж вважав, що угорський король прагнув розширити коло своїх союзників на Русі. Причиною розвалу Євфимії та Коломана I стала подружня невірність князівни, коли вона вже була вагітна від короля. Євфимія була вислана назад у Київ до Володимира Мономаха. Венеційський дож Орделафо Фальєрі був вимушений відмовитись у 1107 р. від титула правителя Хорватії та Далмації. Хорватська знать продовжувала жити за своїми законами та звичаями. Проте угорська знать почала отримувати землі в Хорватії. У 1100 та 1115 рр. Коломан I видав зведення законів внаслідок чого й отримав призвище Коломан Книжник. Він ще відзначився тим, що скасував відьомські процеси, оскільки не вірив у відьом. Коломан. У 1106 р. Альмош звернувся за допомогою до польського короля Болеславу III Кривоустому. Проте у 1107-1109 рр. Болеслав III Кривоустий був союзником Коломана I. Тільки на початку конфлікту у 1107 р. Альмош набрав собі військо у Польщі. У 1108 р. Коломан надав грамоти далматським містам. У 1108 р. Коломан I титулювався королем Угорщини, Хорватії та Далмації. Болеслав III Кривоустий звернувся по допомогу до Коломана I. У 1108 р. Коломан здійснив вторгнення до Моравії. 1108 р. німецьке військо вдерлося у Нітранське герцогство та взяло в облогу Пожонь. Тоді ж союзник німців чеський король Святополк спустошив долину річки Ваг. Проте Генріх V після партизанської війни угорців в тилу свого війська був змушений укласти мирний договір з угорцями. У 1109 р. правитель Чехії Святополк разом з моравським маркграфом Оттоном здійснив похід на Нітру. У 1113 р. Альмош зробив спробу повалити владу Коломана I. В. Шушарін вважає, що Коломан I віддав наказа осліпити Альмоша та його сина між 1109 та 1113 рр. Д. Паулер, Ф. Макк, Д. Крішто датують цю подію 1115 р. Дитинство ж Бориса Коломановича пройшло на Русі і він залишив цю країну тільки у 1129 р. У нього не було надії отримав хоча б уділ на Русі, тому й він звернув увагу на Угорщину. У 1128-1129 рр. Борис Коломанович опинився у Візантійській імперії. Там він одружився на родичці Іоанна II Комніна Ганні Дукаїній і отримав титул пангіперсеваста. За правління Коломана було написано "Житіє Святого Іштвана" та "Легенда Святого Геллерта". Це були перші угорські історичні твори. У 1112 р. венеційці почали діяти проти угорської влади у Далмації. Орделафо Фальєрі почав війну з угорцями. У 1115 р. німці надали допомогу венеційцям проти Угорщини. Венеційський дож відвоював затоку Кварнер. Проте місто Біоград-на-Мору залишилось під угорською владою. Також у угорській владі залишився Задар, оскільки угорський командувач Кледін утримував цитадель міста. Варто зауважити, що за правління Коломана I через Угорщину пройшли хрестоносці. Селяни Вальтера грабували місцевості Угорщини по шляху. Загін мародерів під керівництвом француза Фуше був переможений угорцями поблизу Нітри. Коломан прийняв Готфрида Бульонського у Шопроні. Звідти хрестоносці дістались Земуна та рушили до Белграда у візантійських володіннях. Військо Еміха Лейнінгенського було переможено угорцями поблизу Мошона. Німецький священник Готшалк зник у Секешфехерварі. Угорці не приєднались до

Першого Хрестового походу. Першим угорцем, який здійснив паломництва, був Альмош, який у 1107 р. здійснив паломництво до Палестини. У 1116 р. Коломан I помер і був похований в Альба Юлії (Секешфехерварі) [Erdélyi, 1929, old. 112-142; Bakay, 2000, old. 347-348; Karácson, 1895, old. 7-91; Engel, 2001, р. 31-37; Юрасов, 2017, с. 51-79; Molnar, 2017, р. 27-29; Stephenson, 2000, р. 187-203; Бек, 2002, с. 27-30; Юрасов, 2018, с. 82-86, 91, 102-103, 105-106, 111-114; Грот, 1883, с. 19, 21-23; Fine, 1991, р. 284-288; Контлер, 2002, с. 74-80; Фрейдзон, 2001; Головка, 2006, с. 138; Волощук, 2019, с. 107-124; Шушарин, 1997, с. 321-330, 334-337, 339; Barany, 2002, р. 339-340, 344-347; Юрасов, 2008, с. 3-18; Curta, 2019, р. 367-370; Kristó, 2003, old. 77-86; Makk, 1996, old. 82-137; Исламов, Пушкаш, Шушарин, 1971, с. 124-125, 138-140].

Альмош та його син Бела знаходились у монастирі Домош поблизу Естергома. У 1126 р. вони змогли втекти до Візантійської імперії. Спадкоємцем Коломана I став Іштван II. Новому королю довелося вести війну з чехами. В битві при Ольшаві у 1116 р. угорці втратили велику кількість воїнів. Орделафо Фальєрі намагався відвоювати Далмацію. За підтримки візантійського імператора Олексія I Комніна венеційці у 1116 р. перемогли у битві угорців і зайняли цитадель Задара. Також вони оволоділи Шибеніко (Шибеніком). Угорці обороняли Спліт. Однак на сторону венеційців перейшов командувач гарнізону Манасій. У 1118 р. Іоанн II Комнін видав хрисовул, який надав привілей венеційцям. За умовами перемир'я 1118 р. венеційський дож повернув собі право правити Далмацією. У 1118 р. угорські загони робили набіги на Австрію. Австрійський герцог Леопольд III Побожний відбив набіги, а потім напав на угорську територію і здобув фортецю Вашвар. У 1118 р. волинський князь Ярослав Святополкович вигнаний зі своїх володінь Володимиром Мономахом просив угорців про допомогу. У 1119 р. не отримавши допомоги від угорців він прибув до Кракова. У 1123 р. Ярослав Святополчич привів на Волинь польські, чеські та угорські загони. У 1125 р. угорці та австрійці були у добрих відносинах між собою. У 1124 р. Іштван II повернув Далмацію Угорщині. Міста Трогир та Спліт отримали королівські привілеї у 1124 р. Венеційці майже відразу відвоювали ці міста. Проте угорці утримали Біоград-на-Мору. У 1122 р. влада венеційців була встановлена у Рагузі (Дубровніку). У 1121 р. Іштван II втрутився в усобицю на Русі. Він притримав Ярослава Святополчича в боротьбі проти Володимира Мономаха. У 1123 р. Ярополк Святополчич загинув при облозі Володимира-Волинського. У 1126 р. Альмош спробував взяти владу в державі, проте його заколот провалився і він був вимушений втекти до Візантійської імперії. Те, що ромеї переховували у себе Альмоша, стало причиною для війни. У 1127 р. угорці перетнули Дунай та взяли у облогу Бранічево. Просуваючись далі долинами Іскира та Мариці угорці вийшли до Ніша, пограбували Софію та дійшли до Філіппополя. Візантійський імператор Іоанн II Комнін зібрав військо з греків та найнятих ломбардців та турків-сельджуків. Угорці зазнали поразки поблизу Філіппополя. Після цього візантійський флот розвернув військові дії на Дунаї та Саві. Іоанн II Комнін розвернув наступ у Славонії. У битві при місті Франгохоріоні (Фрушкі Горі) ромеї здобули перемогу над угорцями. Фортеця ж Харам впала без опору. Іштвану II довелося призвати на допомогу чехів. Чеський король Собеслав відправив на допомогу угорцям військо правителя Моравії Вацлава. Ромеї були переможені у Бранічево. Програвши у битві партикій Куртій був звичнувачений

імператором у зраді. Іоанн II Комнін здійснив похід на північ і вибив з Бранічева угорців. У тому ж 1127 р. помер галицький князь Володарь. Розгорнулась усобиця між його спадкоємцями. Володимирко зазнав поразки і втік до Угорщини. Владу взяв Ростислав. Тоді ж угорські магнати атакували Штірію і напали на місцевого графа Оттокара. Мир між угорцями та штірійцями був укладений за допомогою єпископа зальцбурзького Конрада. Того ж року угорці напали на польські володіння. Після цього у 1129 р. був укладений мирний договір у якому було зафіксовано статус-кво існувавший до війни. Проблемаю угорського короля був заколот іспанів Яноша та Борша, які обрали антикороля. Придушивши повстання Іштван II був вимушений примиритися зі своїм двоюрідним братом Белою. Бела уклав династичний шлюб з Ілоною донькою сербського жупана Уроша. Стосовно Русі, то Іштван II був ворогом Мстислава Володимировича Хороброго. У 1131 р. Іштван II помер і престол перейшов до Бели II. Бела II був ще в дитинстві позбавлений зору. У Араді відбувся сейм знаті. На ньому Бела II розправився над усіма, хто був причетний до його осліплення. На престол претендував Борис Коломанович. Допомогу йому надав Рюрикович з нащадків Володимира Мономаха – Андрій Володимирович Добрий, володіння якого знаходились на Волині поблизу Угорщини. М. Фонт вважає, що військо польського короля Болеслава III та русинів прибуло в Угорщину з Волині. О. Головка ж вважає, що союзником Бориса Коломановича був Ростислав Перемишльський. Він заручився підтримкою польського короля Болеслава III. На стороні ж Бели II виступили австрійці. Треба зауважити, що сестра Бели Хедвіг була одружена на австрійському графі Леопольді III. У липні 1132 р. відбулась битва на річці Шайо, де Борис Коломанович був переможений. У 1134 р. Бела II хрестив сина чеського короля Собеслава. У 1136 р. угорці відвоювали Далмацію. У 1132-1135 рр. польський король Болеслав III Кривоустий надавав допомогу Борису Коломановичу проти короля Бели II. На стороні ж угорського короля воював син австрійського герцога та чеський король Собеслав. У 1136 р. Бела II підкорив собі Боснію і став титулуватися її королем. У 1137 р. баном Боснії став син Бели II Ласло. У 1139 р. Бела II надіслав допомогу Ярополку Володимировичу проти чернігівських Ольговичів. На боці Ярополка Володимировича вони воювали проти Ольговичів та взяли в облогу Чернігів. У лютому 1141 р. Бела II помер і на престол зійшов Геза II. Геза почав самостійно правити тільки у 1146 р., оскільки був малолітнім. До цього у 1141-1146 рр. реальна влада належала королеві Ілоні та регенту бану Белошу. У 1142 р. угорці поширили свій вплив на Шібенік, Трогир та Спліт. Того ж року бан Боснії напав на Дубровнік. У 1145 р. німецький кайзер Конрад III відмовився від шлюбу від угорською принцесою Жофією. Того ж року Борис Коломанович з'явився при дворі чеського короля Владислава II. Владислав II та австрійський герцог Генріх II Язомірготт дозволили Борису набрати найманців. У 1146 р. Геза II очолив угорське військо проти Бориса Коломановича. У березні 1146 р. несподіваним набігом останній оволодів Пожоню. Проте Геза II швидко вигнав його з захоплених земель. У 1147 р. Борис Коломанович приєднався до війська хрестоносців, які прямували через Угорщину та Візантію на Близький Схід. Французький король Людовик VII відмовив Гезі II задовільнити вимогу видати йому Бориса Коломановича. Проте той не мав і свободи дій і отримав самостійність тільки тоді коли залишив межі Угорського королівства. У 1149 р. Мануїл I Комнін здійснив похід проти Рашки. Угорський король Геза II надав допомогу сербському жупану Урошу. У 1150 р.

Ізяслав Мстиславич був вигнаний з Києва Юрієм Долгоруким і галицьким князем Володимирком Володаривачем. Того ж року угорці вступили у союз із сербами. Угорське військо було переможене і було вимушено втікати до річки Стримон (Велика Морава). Битва з угорським та сербським військом відбулась при річці Тарі. У угорському війську як вершники були присутні каліси (хорезмійці). Візантійським військом керували Михайло Врана, Іоанн Кантакузин, Іоанн Дука, сам Мануїл Комнін та франк (француз чи німець) Гіфард. Війська угорців під керівництвом полководця Багіна були переможені. Союз з сербами був обумовлений тим, що Бела II одружився на Олені доньці Уроша I. Мануїл I Комнін напав на Славонію і окупував її. У 1151 р. велике угорське військо підступило до Києва. Тоді ж Геза II охороняв кордон по Дунаю та Саві очікуючи нападу з боку Мануїла Комніна. Періодом між 1151 та 1156 рр. датують смерть Бориса Коломановича. Син Бориса Костянтин став у 1172 р. дукою Кілікії. У 1149 р. Геза II уклав антивізантійський союз з сицилійським королем Рожером II. Сицилійські нормани були ворогами венеційців, які були союзниками Візантійської імперії. У 1152 р. Геза II виступив проти Володимирка Володаревича і у битві на річці Сян завдав галичанам поразки. У 1154 р. угорський король уклав таємну угоду з Андроніком Комніном угоду за якою у випадку захоплення престолу останній мав би віддати прикордонні регіони. Під час боротьби Ізяслава Мстиславича з Юрієм Долгоруким Геза II зблизився з братом Ізяслава Володимиром. У 1154 р. Ізяслав Мстиславич помер. У 1155 р. до Угорщини завітала вдова Мстислава Володимировича, яка доводилась Гезі II тещою. Вона мала доручення від Володимира Мстиславича переконати угорського короля допомогти йому проти Юрія Долгорукого. Проте Геза II допомоги не надав. Мстислав Ізяславич напав на Володимира Мстиславича та забрав подарунки дані угорським королем. Тим часом у Задарі був архієпископом венеційська маріонетка Лампредій. У 1157 р. задарський архієпископ був підпорядкований патріарху Градо (Аквілеї). У 1154 р. венеційський дож Доменіко Морозіні уклав союз з сицилійським королем Гійомом I Злим. Римський папа Анастасій IV засудив угорську владу над Задаром та Сплітом. Він підпорядкував Спліту патріарху Градо. Венеційський дож Вітале II Мікель у 1159 р. відправив флот під командуванням Доменіко Морозіні. Йому підкорились острови Осор, Раб, Крк. Того ж року бан Боснії виступив на стороні угорців проти ромеїв. У 1164 р. Задар повстав проти Венеції і звільнився з під влади венеційців. У 1168 р. мешканці міста визнали своїм королем Іштвана III. Венеційці повернули місто під свій контроль у 1170 р. У 1149 р. угорці підтримали сербське повстання проти візантійської влади. Восени 1151 р. війська Візантійської імперії перейшли Дунай. Вони спустошували район Франгохорія в Славонії та взяли в облогу фортецю Земун. Після запеклого опору Земун капітулював перед ромеїв. До фортеці підійшло угорське військо під командуванням Белуша. Воно переправилось через Дунай та почало спустошувати Бранічево. Тим часом Борис Коломанович перейшов Дунай і став спустошувати угорські володіння у басейні річки Темеш. За таких умов угорський король почав просити миру. Проте у 1152 р. німецьким кайзером був обраний Фрідріх I Гогенштауфен, відомий під прізвиськом Барбаросса, який здійснив набіг на угорські землі. Треба зазначити, що Мануїл I Комнін був одружений з Бертою фон Цульбах. У 1148 р. німецький кайзер Конрад III допомагав ромеям проти сицилійських норманів під Фесалоніками. Спільним ворогом ромеїв та німців були сицилійські нормани. У 1155 р. ромеї здобули Барі, а у 1156 р. впа

Бріндізі. Проте сицилійський король Гійом I Злий зміг завдати поразки ромеям. У 1158 р. Мануїл I Комнін був змушений визнати Гійома I королем Сицилії. У 1153 р. Мануїл I Комнін призначив свого родича Андроніка Комніна дукою Ніша та Бранічево. Андронік увійшов у змову з угорським королем. У 1153 чи 1154 рр. Андронік намагався вбити імператора, проте був знешкоджений придворною гвардією. Геза II перейшов Дунай та взяв облогу Бранічево. На стороні угорців воювали чехи Владислава II Чешского та австрійці Генріха II Язомірготта. Окрім того, угорським союзником був боснійський бан Борич. Геза рушив до Белграда, а Борич до Дріни. У Сміловіці Мануїл I Комнін переміг угорців. У 1156 р. був укладений мирний договір. У 1156 р. молодший брат Гези II Іштван та бан Белош влаштували змову проти короля. Проте змова була викрита. Іштван був вимушений втікти до Священної Римської імперії. Белош ж утримував укриття у сербського жупана Уроша II. Щоб запобігти удару з боку німців Геза II почав перемовини з Фрідріхом I Гогенштауфеном і Іштван у 1158 р. втік до Візантії. У 1158 р. 500 угорських вершників на знак подяки від Гези II взяли участь в поході Фрідріха I Гогенштауфена на Мілан. У 1160 р. до Іштвана у Візантії приєднався Ласло, котрого Геза II звинувачував у державній зраді. Мануїл I Комнін одружив Іштвана на своїй племінниці Марії доньці севастократора Ісаака. У 1161 р. Геза II звернувся до французького короля Людовика VII з пропозицією антинімецького союзу. У 1161 р. Мануїл I Комнін уклав з Гезою II п'ятирічний мир. У травні 1162 р. Геза II помер. Того ж року Мануїл I спрямував своє військо під командуванням Андроніка Контостефана до Славонії. За підтримки ромеїв на престол зійшов Іштван III. Проте його кандидатура не була популярною серед угорців і всього через кілька тижнів після інтронізації Іштван був змушений втекти в Пожонь. Звідти він рушив до Австрії і знайшов притулок у Генріха II Язомірготта. На престол зійшов Ласло II. Проте він помер у січні 1163 р. На престол після нього зійшов Іштван III. На стороні цього угорського короля знаходились чеський король Владислав II та австрійський герцог Генріх II Язоміргот. Під час кампанії 1163 р. ромеї встановили контроль над Славонією. Молодший брат угорського короля Бела одружився з ромейською принцесою Марією. У 1164 р. ромеї сприяли вторгненню в Угорщину принця Іштвана, котрий себе проголосив королем Іштваном IV. Його коронував калочський архієпископ. Проте архієпископ естергомський Лука відмовився визнавати Іштвана IV королем. Представники Іштвана IV прибули до Парми та пообіцяли Фрідріху I Гогенштауфену значні гроші за підтримку. Німецького кайзера підтримував папа римський Олександр I. Також на боці Іштвана IV виступив сербський великий жупан Деса. Іштван III ж отримав допомогу від графа Австрії та короля Чехії та найняв кипчаків. Мануїл I Комнін спрямував своє військо в Угорщину і зупинився біля злиття річок Тиса та Дунай. Візантійське військо зупинилось у Петерварадіна. У перемовини з ромеями вступив Ласло II, який вимагав, щоб Мануїл I припинив підтримувати Іштвана IV. Проте при останньому залишався загін Нікіфора Халуфи. У 1165 р. Іштван III виступив проти свого дяді. Нікіфор Халуфа увів свої війська у Славонію. Іштван III зібравши війська вступив у Славонію і взяв в облогу Земун. Мануїл I Комнін вимагав від угорців залишити Славонію, на що угорці відповіли відмовою. Тоді ж венеційці підкорили своїй владі Задар. У Далмації проти угорців та хорватів діяла армія Іоанна Дуки. Ромеї здобули міста Трогир та Шібенік. Хорватські магнати Качичі були змушені здати і Спліт. В Київ до Ростислава

Мстиславича було відправлено допоміжне військо. Це було зумовлено тим, що галицький князь Ярослав Осмомисл надав притулок у себе Андроніку Комніну. Також галицький князь породичався з Іштваном III, видавши за нього свою доньку. Мануїл I Комнін розгорнув активну дипломатичну діяльність. Генріх II Язоміргот та Фрідріх I Гогенштауфен пообіцяли виступити на стороні ромеїв. Подібні домовленості були досягнуті і з жупаном Рашки та венеційським дожем. Угорський король взяв у облогу Земун, де перебував Іштван IV. На допомогу військам в Земуні Мануїл I Комнін послав флот. Також обложеним на допомогу йшли Михайло Гавра та Йосип Врієнній. У Іштвана III були прибічники в Земуні, які отруїли Іштвана IV. Після цього Земун капітулював. Також угорці відвоював Далмацію. Мануїл I Комнін з основним військом зібрав значне військо і весною 1165 р. прибув до Дунаю. У травні 1165 р. він почав кампанію у Далмації. Трогир, Діоклея (Дукля), Салона (Солін), Шібенік незабаром були зайняті ромеями. Союзі імперії венеційці ж зайняли Задар та острови Хвар, Брач, Віс. Сам імператор взяв в облогу Земун. Угорці були вимушені піти на перемовини. За їхніми умовами Славонія та Далмація повертались угорцями, проте Боснія та Хорватія стали васалами Візантійською імперії. Окрім того, коронацію угорського короля мав схвалювати візантійський імператор. Ці умови були не вигідні для угорців. Вже у 1166 р. Іштван III спрямував у Славонію свої війська на чолі з графом Денешем. У регіоні знаходились війська ромеїв на чолі з Михайлом Враною та Михайло Гаврою. Це військо було переможено і були вимушено втікати до Земуна. Інше візантійське військо очолював протостратор Олексій Аксук та принц Бела прийшло в Славонію. Третє візантійське військо на чолі з Левом Ватацем разом з волохами прийшло в Трансильванію. Четверте візантійське військо на чолі з Андроніком Лампардою та Нікіфором Петраліфою увійшло в землі бродників. Під час кампанії 1166 р. у Костянтинополь прибув Генріх II Язомірготт. Він був посередником при перемовинах угорців та ромеїв. Він домовився про шлюб Іштвана III зі своєю донькою. Угорці при підтримці хорватської знаті спробували оволодіти Далмацією. Угорське військо у 1166 р. очолював бан Амбуд. Він зміг взяти у полон візантійського намісника Далмації Нікіфора Халуфу. У той же рік венеційці взяли під свій контроль землі на північ від Задара. Угорці утримували під контролем міста Шібенік та Біоград. Відправити військо проти угорців у Далмацію Мануїлу I Комніну завадила змова Олексія Аксуха у Костянтинополі. Долю війни вирішала кампанія 1167 р. Угорці відправили у Славонію військо графа Денеша. Візантійськими військам ж командували Андронік Лампарда та Андронік Контостефан. Долю війни вирішала Сирміанська битва у липні 1167 р. Угорці зазнали поразки. У Далмації ж ромеї перемогли угорське військо. Угорці були вимушені підписати з Візантійською імперією мир. Славонія, Далмація та частина Хорватії відійшли до володінь Мануїла I Комніна. На щойнозавойованих територіях була утворена фема Срем. Венеції відійшли острови Брач, Хвар, Віс, Крк, Раб, Осор. Іштван III одружив свою доньку на Ніколо венеційському наміснику острову Раб, який доводився сином венеційському дожу. У 70-х рр. XII ст. венеційські намісники правили островами та містами Далмації. У 1166 р. Мануїл I Комнін додав до свого титули Далматський, Угорський, Боснійський, Хорватський подібно давнім римським імператорам на знак перемоги над ворогом на зразок Клавдій Готський. У 1167 р. Іштван III одружився на доньці Ярослава Осмомисла, проте Мануїл I Комнін інтригами розвалив цей

шлюб. Ярослав Осмомисл перейшов на бік Візантійської імперії. У 1168 р. Іштван III одружився на Агнесі Австрійській доньці Генріха II Язомірготта. Стосовно ж Далмації, то її севастом був призначений Костянтин Дука. У 1171 р. інтереси Візантійської імперії та венеційців увійшли у конфлікт і ромеї заарештували італійських торгівців. Костянтин Дука до 1176 р. керував Далмацією. Після нього до 1180 р. краєм керував Рожер Слов'янин. Йому довелося вирішувати суперечку між Спалато та його сусідом хорватською магнатською родиною Качичів. Після завершення угорських війн Мануїла I Комніна у Сербії між собою за звання великого жупана змагались Стефан Неманя та Тихомір. Стефан Неманя переміг у цій боротьбі та поширив свої володіння до Котора у 1168 р. Мануїл I Комнін здійснив наступ на Сербію у 1171 р. У 1172 р. Іштван III приймав у себе свого хрещеного батька французького короля Людовика VII. Незабаром Іштван III помер будучи порівняно молодим. На престол зійшов його брат Бела III, який до того перебував у Візантії. Мануїл I Комнін у 1166 р. бажав зробити Белу своїм спадкоємцем. У Візантії Бела отримав ім'я Олексій. Він отримав титул деспота. Проте Бела був позбавлений титула деспота, коли дружина Мануїла I Комніна народила угорському принцю сина. Белі був присвоєний більш скромний титул кесаря і він опинився в опалі. У 1170 р. Бела одружився з Агнесою де Шатійон. У 1172 р. Стефан Неманя визнав себе васалом Мануїла I Комніна. У 1176 р. румські сельджуки здобули перемогу над ромеями у битві при Міріокефалоні. У складі візантійського війська був угорський загін під керівництвом Ампуда. Поразка від Килич-Арслана підрвала могутність Візантійської імперії. Того ж 1176 р. загін Ярослава Осмомисла взяв участь у поході Бели III на володіння австрійського герцога Генріха II Язомірготта. У 1177-1180 рр. Мануїл I Комнін вів важку війну проти Сельджуків. У 1180 р. він помер, що позначило край могутності Візантійської імперії. У 1180 р. Задар повстав проти Венеції. У 1181 р. Спліт підкорився владі угорського короля. У 1182 р. у Задар був призначений угорський ішпан Мор. У 1183 р. його змінив Даміан Десиній. У 1181 р. угорці повернули собі контроль над Славонією. Бела III увів у Задар угорські та хорватські війська. Гарнізон перебував у місті до 1188 р. У 1190 р. задарський флот завдав поразки венеційцям. У 1189 р. Белград, Бранічево, Ніш, Софія були запустілими внаслідок нещодавніх угорських походів. У 1196 р. Задар та Дубровнік повстають проти венеційців і переходять під владу угорського короля. Повернувшись у Угорщину Бела III ув'язнив свого молодшого брата Гезу, а свою мати Євфросінію заслав у Палестину. У 1180 р. на візантійському престолі перебував Олексій II Комнін. При цьому реальна влада належала регентші Марії Антіохійській. У 1182 р. угорські війська здійснили набіг на Белград та Бранічево. Цим скористався Андронік I Комнін котрий звинуватив Марію Антіохійську в інспірації угорського набігу та повалив її владу. Того ж 1182 р. угорська влада була відновлена в Далмації. У 1183 р. військо Бели III здобуло Белград та Бранічево та спустошило долину Морави. Впав і Ніш. Проти угорців були направлені війська Андроніка Лампарди та Олексія Врани. Проте, Андронік Лампарда незабаром повстав проти деспотизма нового візантійського імператора Андроніка I Комніна. Він був страчений. Олексій Врана ж був відізваний у Анатолію для придушення повстань. Венеція у 1181 р. спробувала повернути собі контроль над Далмацією. У 1183 р. проти ромеїв повстав жупан Рашки Стефан Неманя. У 1184 р. серби спробували оволодіти Дубровніком. У 1185 р. влада Андроніка I Комніна була

повалена Ангелами. У тому ж році повстали болгари, які звільнили з-під візантійської влади землі на північ від гір Стара Планина. У 1185-1186 рр. сицилійські нормани атакували Діррахій та Фесалоніки. У 1186 р. Дубровнік визнала себе вассалом сицилійського короля Гійома II Доброго. Сербський жупан Стефан Неманя ж став незалежним володарем. Коли Фрідріх I Гогенштауфен у 1189 р. прийшов на Балкани, то серби та болгари обіцяли виставити йому на допомогу війська, якщо він приєднається до них у війні проти ромеїв. До німецького війська приєднався угорський загін виставлений Белою III. У 90-ті рр. XII ст. Візантійська імперія вже не контролювала території на Дунаї. Протистояння з Візантійською імперією завершилось перемогою угорців. У 1185 р. Бела III породичався з Ісааком II Ангелом, видавши за нього свою доньку Маргіт. Він повернув Белград та Бранічево ромеям. У 1191 р. угорці підтримали ромеїв у війні проти Сербії. У 1191 р. Венеція спробувала повернути собі контроль над Далмацією. У 1187 р. помирає Ярослав Осмомисл. У 1188 р. галичани вигнали свого князя Володимира Ярославича. Князівством заволодів волинський князь Роман Мстиславич. У союзі з ним діяли смоленські Ростиславичі. Володимир Ярославич звернувся за допомогою до Бели III. Угорські війська увійшли в Галич. Проте Бела III проголосив королем Галиції та Лодомерії свого сина Ендре. Володимир Ярославич залишився без князівства. Рюрик Ростиславич у переговорах з чернігівським князем Святославом Всеволодовичем та київським митрополітом наполягав на тому, щоб вигнати угорців та зробити князем Романа Мстиславича. Галицькі бояри звернулись за допомогою до Ростиславичів та Ольговичів. У 1189 р. на допомогу галичанам прибув Ростислав Іванович, котрий був сином Івана Берладника, котрий правив бродниками. Ще одним претендентом на галицький престол став Давид Ростиславич. Проте галицькі бояри були прибічниками принця Ендре. Ростислав Іванович потрапив у полон і був отруєний. У 1189 р. Бела ув'язнив Володимира Ярославича в Угорщині, проте той зміг влаштувати втечу. Роман підтримав польський князь Казимир II Справедливий. Також дипломатичну допомогу волинянам надав Фрідріх I Гогенштауфен. Угорці були вигнані з Галичини військами польського воєводи Миколая. У 1182 р. своїм спадкоємцем Бела III зробив свого сина Імре. У 1184 р. померла його дружина. Його новою жінкою стала донька Людовика VII Маргарита. У 1189 р. у володіннях Бели III оселились фламандці. В 90-х рр. XII ст. анонімним нотарієм була написана перша угорська хроніка – "Звершення угорців" угорського Аноніма. У 1196 р. Бела III помер. У 1194 чи 1195 рр. Імре отримав посаду бана Далмації та Хорватії як спадкоємець престолоа. Імре II був одружений на Агнесі Гогенштауфен, проте вона померла у 1184 р. Новою його жінкою стала Констанція Арагонська. Він одружився на ній у 1198 р. У 1199 р. вона народила йому спадкоємця принця Ласло. З 1196 р. Угорщину охопила усобиця. Проти Імре II виступив його брат Ендре. В битві поблизу гір Мечек Імре II був переможений і був вимушений надати брату титул бана Далмації та Хорватії. Тільки у 1199 р. у битві при Раді Імре II здобув перемогу над своїм братом. Примирити братів зміг у 1200 р. папський легат Григорій. У 1201 р. угорці втрутились у сербську міжусобицю. Імре II виступив на стороні Вукана сина Стефана Немані. У 1202 р. угорці напали на Болгарію. У Калояна Імре II забрав Белград, Бранічево та Ніш і передав своєму вассалу Вукану. У 1203 р. Калоян здобув реванш і повернув собі втрачені землі. Того ж року вассалом Імре II став боснійський бан Кулін. У Боснії угорський король

боровся проти богумілів. У 1202 р. хрестоносці за наказом венеційського доже розрабували місто Задар. У квітні 1203 р. хрестоносці залишили місто і угорці відвоювали Задар. Король Ендре II зміг відвоювати Далмацію на початку XIII ст. У 1204 р. болгари зробили сербським королем Стефана Неманича. Того ж року Імре II зробив своїм спадкоємцем свого сина Ласло. Це поновило конфлікт між Імре II та Ендре. Відбулась битва під Вараждіном у Хорватії, проте вона не принесла перемоги жодній стороні. Внаслідок несподіваної хвороби у серпні 1204 р. Імре II помирає. Угорським королем стає Ласло III. Проте Ендре II став регентом. Він тримав малолітнього Ласло III та його мати Констанцію під арештом. Співчуваючі їм змогли організувати їх втечу в Австрію. Ласло III помер у 1205 р. при дворі австрійського герцога Леопольда VI Славного. Ендре зажадав від австрійців тіло племінника і поховав його в Секешфехерварі [Юревич, 2004, с. 128-130; Molnar, 2017, р. 27-31; Erdélyi, 1929, old. 143-179; Bakay, 2000, old. 485-486; Engel, 2001, р. 49-54, 88-89; Юрасов 2017, с. 80-145; Чиркович 2009, с. 38-46; Stephenson 2000, р. 203-210, 224-264, 281-284; Magdalino, 2002, р. 58-83; Бек, 2002, с. 30, 44-45; Юрасов, 2018, с. 116, 122, 126-131, 140-158, 161-166; Грот, 1883, с. 23-410; Fine, 1991, р. 288-290; Zsoldos, 2009, old. 10-14; Острогорський, 2002, с. 348, 355-357, 363-364; Головка, 2006, с. 147-150, 202-213; Головка, 2010а, с. 116-132; Волощук, 2010, с. 63-66; Шушарин, 1997, с. 339; Barany, 2002, р. 338, 341-344, 347-349; Юрасов, 2008, с. 3-18; Curta, 2019, р. 373-381; Kristó, 2003, old. 86-117; Makk, 1996, old. 137-184; Исламов, Пушкаш, Шушарин, 1971, с. 131-136, 140-143, 146].

Джерельна база права Угорського королівства складалась з привілеїв, грамот, декретів королів, скарг селян на своїх господарів. Стосовно адміністративного поділу, то у середині XI ст. Угорщина поділялась на 45 комітатів. У середині XII ст. кількість комітатів зросла до 70. На чолі комітатів знаходились ішпани. У «законі Коломана» від 1099 р. король претендував на частину ренти, яку брали феодали з особисто вільних селян. Вільні королівські селяни прирівнювались до госпітів та кастренсес. Світські феодали (уруми) мали виставляти зі своїх володінь лицаря. Іштван III прийняв Церковний статут за яким відмовлявся від претензій на майно церковних установ. Бела III та Імре роздавали землі зі свого домену своїм васалам з числа феодалів. При Коломані I старців від кожного села перестали збирати на збори. Вони були замінені державною радою з феодалів. З кастренсес та королівських сервієнтів складалась королівська кавалерія. Кожних дев'ять селян споряджали одного воїна. Королівські сервієнти стали дрібними феодалами – лицарями. У розпорядженні короля також була легка кіннота кипчаків та печенігів. Службу по охороні кордонів несли і волохи. При Белі III сформувався державний апарат управління – надор (палатин), державний суддя, бан, воєвода Трансильванії. Сила угорських королів спиралась на доходи отримані з королівського домену. У склад домена входили землі королівських замків та міст, а також надані секеям та госпітам землі. Ще у XII ст. угорський король був сильною фігурою. За словами Оттона Фрейзінгенського, проти волі короля ніхто не міг нічого зробити. Статусу німецьких герцогів відповідав угорський титул ішпан. Цей титул аналогічний слов'янському терміну жупан. Найпомітнішим і найвпливовішим серед ішпанів був надор, який потім бути названий палатином. При Іштвані I пост надора належав роду Аба. Естергом, Секешфехервар та Веспрем були резиденціями короля. Ці міста мали статус *urbs* та *civitas*. Замки та міста були центрами комітатів тобто провінцій.

Прикордонні провінції позначались терміном медьє, який значив кордон. Королівська Рада називалась Сенатом. Правитель комітату Чанад походив з роду Айтона. Архієпископ Естергома був найвищим церковним феодалом у Угорщині. Йому підпорядковувались єпископи Печа, Егера, Веспрема, Дьора, Ваца. Близько 1100 р. було засноване єпископство у Нітрі, яке також підпорядковувалося Естергому. Інша архієпископія знаходилась у Калочі. З нею об'єдналась православна єпархія в Бачі. Першими вассалами Калочського архієпископа були єпископи Чанада та Біхара. Пізніше до архієпископії приєдналась єпископія Альба-Юлії (Секешфехервара). У 1090 р. калочському архієпископу була підпорядкована єпископія в Градеці (Загребі). У XIII ст. йому були підпорядковані і єпископи Славонії та Боснії. Єпископи не мали влади поза межами своєї єпархії. Наприкінці XI ст. з'явилися соборні капітули. На чолі капітули стояв кустодій, лектори, кантори та архідиякони влада яких поширювалась на провінцію. Найбагатшим храмом був костюл у Секешфехерварі, який був присвячений Богородиці. Свою резиденцію мали там угорські королі від Іштвана I до Мат'яша Корвіна. Кустодій Секешфехервара зберігав скарби династії серед яких була корона Святого Іштвана. Корона зберегалась у Секешфехерварі, до початку XV ст., коли вона була перенесена до Вишеграда. Іштван I заснував бенедиктинські монастирі Печварада, Залавара, Баконьбела, Зобора. У 1055 р. був заснований монастир Тихань, у 1061 р. - монастир Сексард, у 1075 р. - Гронському Бенадіку. Ішпан Оттон заснував монастир у Желісентякабі у 1061 р. У XI ст. в Угорщині продовжували діяльність православні. Іштван I побудував жіночий монастир для православних черниць поблизу Веспрема. Зі слов'янських мов у угорську мову проникли означення церковних термінів. Клірики в Угорщині були звільнені з-під юрисдикції світських судів. Синод скликаний за часів правління Коломана I прийняв рішення, що у священників можуть бути дружини. Були заборонені тільки повторний шлюб, конкубінат та двоєженство. На користь церкви населення сплачувала десятину з вина та зернових. Церковна власність користувалась особливим захистом церкви. Абатство Печварад володіло 1136 дворами у 41 селі. Монастир Панонхальма володів 2200 дворами. У XII ст. 97 % угорців були європеїдами та були схожі на своїх сусідів по Центральній Європі. Населення одного села складало 30-40 родин. Селяни жили у землянках без вікон. Землянки були споруджені з дерева та глини. Містечок було чимало, проте більшість будівель у них не були кам'яними, і тому містечка слабо відрізнялись від сіл. Це було густонаселені доміські поселення, які знаходились поблизу комітатського або єпископського замку. Характерною рисою містечка був ринок. Населення збиралось на ринку в неділю. За часи Гези I церковна влада перенесла базарний день на суботу та середу. У XI ст. в Угорщині почали поселятись валонські колоністи. Їх угорці називали олас. Одним із поселень валонів був Франгохоріон в Славонії, який відомий слов'янам як Фруська гора (Франкський холм). Також валони поселились у Печі, Егери та Араді поблизу єпископських резиденцій. У значній кількості валони поселились у Славонії. Валони також оселились у Секешфехерварі та Естергомі. Вони будували мури навколо своїх кварталів у часи Іштвана III. Перші німецькі поселенці з'явилися у середині XII ст. Їх називали сасами (саксонцями) або неметами (німцями). Відомо поселення Ломпертсас (зараз Берегово в Україні). У 1150 р. саксонці оселились у Спіші. Королівські доходи становили 166 тис. марок на рік. За часів Іштвана I угорські монети виготовлялись за баварським зразком і мали вагу

0,7-0,8 грама і були оболами. За Бели I один візантійський солід дорівнював 40 угорським монетам. За доби Іштвана II відбулась девальвація і монети вже важили 0,2 грама. Грошові справи поліпшились за Гези II. Угорська марка важила 233,8 грама і дорівнювала кельнській марці, а будська марка 245,6 грама і дорівнювала аугсбурзькій марці. Одним з найбільших родовищ срібла в Угорському королівстві було поселення Банська Штявниця. Державні податки з родовищ металів складали третину. Річний прибуток Бели становив 60 тис. монет від карбування монет. Річний оборот складав 180 тис. монет (тобто 42 тони срібла). За перших угорських королів податки на сіль були незначні і складали тільки 10 %. Джерелом солі була Трансильванія на просторах від Дежа до Койокни та від Турди до Окна Сібілуй. Сіль транспортували річкою Муреш до Сегеда звідки на підводах везли до Біхара. Сіль була у формі кубів. Нормальним мірилом солі був тумен, тобто 10 тис. кубів солі. Сіллю угорська королівська казна виплачувала допомогу монастирям. 54 % королівських прибутків складали мита, перевезення на поромах, надходження від ринків. 15 % отримував король з податків з території 72 комітатів. Ішпани давали дарунки на суму 6 % від загального королівського прибутку, Славонія давала 6 % прибутків короля, а саксонці давали 9 % прибутків короля. Через Угорщину йшли торгові магістралі на Київ та на Константинополь. Найважливішим ж торговим шляхом був шлях з Угорщини на Регенсбург. Естергом знаходився на перетині трьох торгових шляхів. В Естергомі знаходився єдиний у королівстві монетний двір. У Есергомі було кілька центрів. Важливими містами на торгових маршрутах були Бач та Унгвар. Унгвар був станцією на шляху до Києва. В Угорщині жили ізмаеліти, які були мусульманами. Вони служили у війську угорського короля. Карбування монет, суд та адміністрування знаходилося у руках калісів (мусульман-хорезмійців). У 1150 р. король подарував абатству Тіхань частину ринкового мита Веспрема. До XIII ст. свобода в Угорському суспільстві визначалась у праві вільно пересуватись. Селяни, які могли обирати собі пана, вважались особисто вільними. Переважна ж кількість селянства такої свободи не мали. У XI ст. селяни поділялись на вільних та сервів. Серви прийшли на зміну рабам. Шлюб та секс між вільними та сервами був під заборонаю. Сервів жорстко карали за крадіжку у свого чи не в свого пана. Серв обслуговував двір свого пана та займався домашнім господарством. Він працював на полі свого пана відбуваючи там барщину. У першій половині XIII ст. серви втратили право вільного переходу від одного пана до іншого. Серв міг отримати волю тільки за рішенням свого пана. Вбивство вільного ж каралося штрафом в 110 биків. 50 биків отримувала родина загиблого, 50 биків отримував король, а 10 биків діставалось посередникам. Серв мав певну власність, однак вона могла бути конфіскована по рішенням пана. Серви могли належати церковним феодалам, світській знаті, королі та госпітам. Вільна людина не могла бути жорстко покарана, обробляла своє поле і могла служити у війську. Вільний міг позначатися терміном воїн. Це зазвичай був заможний селянин. Простолюдин ж був бідною вільною людиною. Воїни замку це кастренсес. Люди замки відбували повинності на користь свого пана та церкви. Воїни могли придбати на свої гроші озброєння. Замкові люди ж мешкали у своїх селах, спільно користувались землею і обробляли її. Вони організувались у сотні. Замкових людей було не можна позбавити землі. Люди замку жили на так званій замковій землі і підкорялися пану. Вони не могли залишати свої землі, оскільки їхніх спадковим обов'язком було підтримувати свого пана. За

захист люди замку платили продовольчу ренту. При цьому тільки король міг дозволити споруджувати замок. Воїни замку були привілейованим класом, який керував замковими людьми. Фактично вони були дворянами, хоча не мали цього формального статусу. Замкові воїни були звільнені від сплати податків. Служба замкових воїнів була добровільною, а не обов'язковою. З замкових людей тільки один з десяти міг бути воїном. Інші дев'ять його утримували. Контингенти, які збирались ішпанами, складались зі знатних та незнатних людей. Особливою категорією селянства були госпіти. Це були переселенці з інших країн. Для них встановлювались пільгові умови позбавлення повинностей на деякий час. Після того як цей час минув вони мали право вільного переходу. У 1113 р. серви на вільні селяни підняли повстання в Зоборі. У «Законі Коломана» на сеймі в Тарпазі у 1099 р. було положення за яким король претендував на частину ренти з вільних селян. Вільні селяни сплачували податок у формі поземельної ренти грошима. Іштван III видав «Церковну постанову». Контингенти угорців були організовані у прапори, баталії та комітати. Кількість комітатів у середині XIII ст. складала 72. Близько 1200 р. було усього 50 комітатів. Ішпани могли мати більше одного комітату під своїм керівництвом. Так ішпан Біхару керував комітатами Біхар, Бекеш, Зеранд. Він мав заступника котрий був алішпаном. Ранг ішпана не був спадковим. Він призначався і звільнявся за волею короля. Мита та штрафи ділялися між королем та панами. З податків тільки одну третина надходила уруму (пану). Пан мав велику пошану, оскільки керував замком та загоном воїнів. На кордонах Угорського королівства були засіки – дьєпу. Організацією оборони дьєпу займалися бани. Славонія була банатом і тому інкаше називалась Мархія. Кордони охороняли замкові воїни, а також легка кіннота з печенігів та секеїв. Проміжний статус між сервами та знаттю займали удворники. Удворники були напіввільними і належали до слов'ян підкорених угорцями. Удворники були вільні у всіх відношеннях окрім присутності на суді. Їхній статус був подібний до статусу замкових людей. Ще близько 1400 р. села удворників були звільнені від королівських податків. Вільні удворники несли військову службу. Особливою групою населення були кондитионарії, які займалися ремеслами і обробляли землю. Вони були змушені платити податок та нести певні повинності. Кондитионарії поділялися на різні групи – орачів, виноградарів, конюхів, блазнів, кухарів. Як і удворники, вони були напіввільними. Сила короля базувалась на його землях, які були виокремлені в домен. У королівський домен входили землі надані госпітам-саксам, секеям, печенігам, а також землі замків. Оттон Фрейзінгенський вказував, що в Угорщині проти волі короля ніхто нічого не може зробити. Замки з прикріпленими до них людьми, як правило, вважались королівською власністю. Замкові землі були королівськими маєтками. Феодали володіли аллодами подарованими королем. Вотчина була зорганізована і зосереджена на королівській садибі. Острів Чепель на Дунаї був пасовищем для королівських коней. Значна площа королівських володінь знаходилась у лісах. Значними лісами були Баконь та Піліс. Також лісами були зайняті території Угоча, Берега, Сароспатока, Шариша, Турни, Зволена. Ліси вважались приватною власністю короля. Ліси охоронялися королівськими лісниками та драукарами. Вони жили в окремих селах на чолі яких стояв прокуратор – королівський сторож. Пізніше він отримав титул ішпана. Проте він не мав замку. Представники ордену премонстратів прибули до Угорщини у XII ст. Перший їхній монастир був заснований на мису

поблизу Араду. Певні володіння їм дали іспанці. У XII ст. частину земель дали цистерціанцям королі Геза II та Бела III. Орден госпітальєрів отримав володіння в Угорщині у XII ст. У 1061 р. Оттон іспан Шомодї подарував 360 дворів селян абатству Желічцентякаб. У 1067 р. Петер Аба подарував дев'ятнадцять маєтків монастирю Сазд. В одному з таких маєтків було 140 селянських дворів. Феодал мешкав на території подарованого йому аллоду. Зі слов'янських мов угорці запозичили термін челядь, який звучав угорською як чалад або челед. Проживавші на території феодала ремісники та серви вважалися його фаміліарами, тобто залежними від нього. Серед церковних феодалів деякі навчалися близько 1150 р. у Паризькому університеті [Curti, 2019, р. 370-373; Контлер, 2002, с. 81-92; Исламов, Пушкаш, Шушарин, 1971, с. 117-127; Богданов, 2003, с. 60-70; Engel, 2001, р. 37-48, 54-82].

У травні 1205 р. Ендре II став королем. У тому ж році він спрямував війська в Галичину, щоб підтримати Данила Романовича, який був малолітнім сином загинувшого галицько-волинського князя Романа Мстиславича. Ендре II почав себе титулувати Королем Галіції та Лодомерії. У 1206 р. Данила Романовича вороги вигнали з Галича. В Угорщину Данило Романович потрапив наприкінці 1206 р. Данило виховувався при угорському дворі поряд з принцем Белою. Данило Романович перебував в Угорщині у 1206 – 1210 рр. і там відчував себе самотнім. У 1206 р. внаслідок переговорів з угорським королем Ендре II та боярами Кормильчичами галицьким князем став Володимир Ігоревич з сіверської гілки династії Ольговичів. У подіях 1206 р. брали участь хорватські війська Угорського королівства. У 1208 р. у полон до угорців потрапив інший Ольгович Роман Ігоревич. Угорське військо увійшло в Галич і його вів воєвода Бенедикт. Встановлення влади угорського намісника ускладнило відносини з глицьким боярством. Володимир у 1207 р. втік з Галича до Путивля. У 1209 р. на Сіверщину тікає Роман Ігоревич. Того ж року галицькі бояри направили до Володимира Ігоревича послів прохаючи звільнити край від угорців. У 1210 р. прикриваючись інтересами Данила Романовича угорці прийшли на Галичину. Восени 1210 р. Ендре II вторгся у край. У битві під Звенигородом угорці зазнали значних втрат. Володимир Ігоревич відновив свою владу над Галичиною. Проте після цього надіслав подарунки угорському королю. Стосовно васалітету Ігоревичів від Угорщини, то М. Волощук вважає це малоімовірним. У 1211 р. галицьким князем став Данило Романович. У 1212 р. Ендре II особисто очолив угорське військо щоб захистити Данила Романовича від атаки пересопницького князя Мстислава Ярославича Німого. У 1212 р. Ендре II мав намір ув'язнити Судислава та Владислава Кормильчича. Проте галицькі бояри відкупилися. У 1213 р. Ендре II зробив галицьким князем боярина Владислава Кормильчича. Угорський король хотів його зробити баном Галичини. Галицьке боярство приваблювала відносна толерантність угорців та можливість розширити свої владні повноваження. Рюриковичі, на відміну від Арпадів, більше центрлізували свою владу. У 1214 р. проти Владислава Кормильчича виступили волинські Романовичі. У 1214 р. була укладена Спішська угода за якою угорці та поляки поділили Галичину. Східна Галичина мала дістатись угорцям. У 1214 р. союзне польсько-угорське військо воювало проти волинців. Того ж року король Ендре II вигнав з Галичини православне духовництво, замінивши його католицькими кліриками. Невдовзі відносини між поляками та угорцями зіпсувались. Угорці

планували володіти всією Галичиною. У 1214 р. Ендре II надав допомогу Владиславу Кормильчичу проти польського князя Лешка Білого. У 1214 р. угорці здійснили похід проти болгар і зайняли Белград та Бранічево. У 1215 р. Ендре II одружився на Йоланді доньці латинського імператора Константинополя Анрі де Ено. Свою ж дочку Констанцію угорський король одружив на сицилійському королі Фрідріху, котрий згодом став німецьким кайзером та сицилійським королем Фрідріхом II Гогенштауфеном. Того ж року галицькі бояри Владислав Кормильчич та Судислав перебували в Угорщині. Роком раніше, у 1214 р. Мстислав Ярославич Німий разом з белзьким князем Всеволодом Всеволодовичем спробував вибити угорців з Галича. У 1213-1214 рр. Ендре II додав до свого титула король Галиції та Лодомерії. Владислав Кормильчич підтримуючи угорського короля найняв собі до війська чехів та угорців. У подіях 1214 р. приймали участь чехи з роду Лудан. У 1216 р. Ендре забажав придбати імператорський титул, проте його отримала родина де Куртене. Того ж року Венеційська республіка добила від Ендре II зречення від прав на Далмацію. У 1217 р. Ендре II виступив у хрестовий похід. Його військо сіло на судна у Спліті. Того ж року хрестоносці висадились у Палестині. Угорський король приєднався у Акрі к військам Жана де Брієна, кіпрського короля Гуго I де Лузіньяна та Боемунда IV Антіохійського. В битві при Віфсаїдах на річці Йордан хрестоносці були переможені військами аййубіда ал-Адїля. У 1218 р. Ендре взяв в облогу ряд фортець у Лівані. У 1215 р. галицькі бояри були вимушені визнати принця Коломана королем Галиції та Лодомерії. У 1216 р. угорці здійснили похід, щоб утримати владу над Галичем. У 1217 р. Ендре II проголосив свого сина Коломана Королем Галичини та Лодомерії. У 1218 р. Мстислав Мстиславич з смоленських Ростиславичів вигнав угорського намісника Бенедикта з Галичини. Формально Галичина у 1214-1218 рр. була частиною Угорського королівства і на її престолі сидів королевич Коломан син Ендре II. У 1219 р. галичани скинули владу угорців за допомогою волинських Романовичів. Галицьким князем став Мстислав Мстиславич. У 1219 р. угорський воєвода Філя (який був шопронським ішпаном) вторгся до Волині, проте був переможений. Лешек Білий зазнавши поразки у боротьбі за Забужжя вступив у союз з угорцями. Проте він був змушений відмовитись від претензій на Західну Галичину на яку він мав право по Спішській угоді 1214 р. В Галичі перебували наймані загони з чехів, мораван, поляків. У 1220 р. угорці здійснили похід на Галичину зі спробою повернути край під свою владу. У 1220-1221 рр. Мстислав Мстиславич воював проти угорців і переміг їх. Ендре II після цього забажав зробити королем Галиції та Лодомерії свого сина Ендре. У серпні 1221 р. Мстислав Мстиславич переміг угорців, а в полон попав воєвода Філя та королевич Коломан. У 1224 р. Ендре уклав мир з австрійським герцогом Леопольдом VI. Того ж року король видав закон, який регулював права трансильванських німців, який надавав їм самоуправління. У 1225-1226 рр. Ендре II призначив свого сина Белу керувати Трансильванією, а землі Хорватії, Далмації та Славонії передав Коломану. Взимку 1226-1227 рр. угорці знову прийшли в Галичину. Угорців підтримали поляки на чолі з краківським воєводою Пакославом. Угорське військо проникло до Луцька. У битві під Кременцем угорсько-польські війська зазнали поразки. Мстислав Мстиславич переміг угорців. Василько та Данило Романовичі увійшли в Галичину. Проте проти правління Мстислава Мстиславича та Романовичів виступало галицьке боярство. На чолі бояр стояв Судислав, який

вважав кращим вибором угорського принця Коломана. Він фігурує в угорських джерелах як Себеслав і походив з чеського роду Лудан. Угорський король Ендре II надав йому маєтки в Угорщині. Коли угорські війська зазнавали поразки, то Судислав мігрував в Угорщину. У 1215 р. він взяв участь у коронації Коломана галицькою короною. Джерела фіксують його серед оточення принця Коломана у 1217 р. У 1221-1227 рр. Судислав перебував у оточенні Мстислава Мстиславича і мав володіння в Звенигороді. Від імені угорського принця Ендре Судислав вів перемовини з київським князем Володимирем Рюриковичем та Михайло Всеволодовичем. У 1227 р. він вів перемовини про визволення з руського полону королевича Коломана. Судислав запропонував Мстиславу Мстиславичу укласти династійний шлюб його доньки з Коломаном, а принцю Ендре віддати Галичину. Мстислав Мстиславич не мав значної підтримки серед боярства в Галичині і був вимушений поступитися. У 1228 р. Коломан та Бела IV почали забирати землі роздані баронам. У 1230 р. Судислав панував у Пониззі, а угорці в Галичі. Спираючись на угруповання лояльних Романовичам бояр Данило Романович вибив угорців із Галичини. Потім він спробував домовитись з угорським королем, проте той не йшов на контакт. У 1230 р. Судислав взяв участь у поході угорського короля на болгарське місто Відін. У 1231 р. боярські міжусобиці вразили Галичину. У 1231-1232 рр. була війна у Володимира, Белза, Галича, Червена, Ярослава. За угодою підписаною того року в Галичі сів принц Ендре, а Белз та Червен був відданий Олександрові Всеволодовичу. У 1218-1232 рр. Ендре II надав володіння Пограніччю (Пагран) Владиславу Кормильчичу. До того ця територія належала естергомському архієпископу Роберту. У 1232 р. Владислав Кормильчич помирає. У 1233 р. Олександр Всеволодович виступив на боці угорців у новій війні проти Романовичів. Данило та Василько мали певні успіхи, також взимку 1232-1233 рр. помер принц Ендре. У 1233 р. Данило Романович та Котян завдали поразки угорському полководцю Денешу. Того ж року син Судислава Богомир дістав посаду ішпана секеїв. У 1234-1235 рр. Данило Романович на стороні Володимира Київського воював проти Михайла Всеволодовича з Чернігова та Ізяслава Мстиславича з Смоленська. У 1235 р. Данило Романович поїхав налагоджувати відносини з Белою IV. Данило Романович став васалом Бели IV, проте ця залежність мала умовний характер і почалась з 1237 р. Стосовно ж Владислава Кормильчича, то він був вірним союзником Ендре II. У угорських документах він фігурує як Ladislaus Ruthenus. На посади в своїй державі Ендре II окрім православних галицьких бояр також призначав мусульман та євреїв. Архієпископ Естергома Роберт наклав на королівство інтердикт у 1233 р. У Березі Ендре був вимушений підписати договір по якому гарантував свободи та привілеї духовенства. У 1234 р. Ендре II одружився на Беатрисі д'Есте, яка була значно його молодше. Це стало причиною чому католицький клірик Янош Боснійський відлучив його від церкви. У 1234 р. Данило Романович відвоював у угорців Галичину, якою правив син Ендре II Ендре. Галицький боярин Судислав був вимушений втекти в Угорщину. У 1235 р. Ендре II здійснив похід в Австрію і вимусив Фрідріха Бабенберга прийняти свої умови. У 1222 р. хорватські землі були розділені на дві бановини – хорватсько-далматську та славонську. Перший славонський сабор був зібраний у 1273 р. У 1248 р. баном Славонії, Хорватії та Далмації був призначений син Бели IV Бела Славонський. У 1235 р. була ліквідована особлива хорватсько-далматська коронація, що позначило

наступ угорців на права хорватської знаті. У Хорватії складались аналогі угорських комітатів - жупанії. У 1193 р. князі Крчки отримали жупанію Модруш, а у 1225 р. – жупанію Вінодол. Особливими королівськими містами стали Градець (Загреб), Вараждин у 1220 р., Вуковар у 1231 р., Петриня та Самобор у 1233 р. У міста запрошували німців та хорватів. У вересні 1235 р. Ендре II помер. У середині XII ст. на території Трансильванії угорський король розселив німецьких колоністів. Вони отримали у угорців найменування сасів. Також угорський кордон охороняли волохи та печеніги. У 1211 р. вони надали землі Тевтонському Ордену поблизу Карпатських перевалів. Тевтонці захищали Угорщину від вторгнень кипчаків. У 1091 р. кипчаки вже атакували Угорщину. Тевтонці вдало впорались з поставленою задачею. Вони не тільки вдало захищали землі Барцашага, але й перейшли перевали і почали поширювати свою владу на південь від Південних Карпат. Угорський король Ендре II був змушений конфіскувати у них землі та вигнати з Угорщини у 1225 р. Король не бажав утворення держави у державі. Як показав розвиток подій на Балтиці у 30-40-х рр. XIII ст. це було цілком виправдано. Отримавши Хелминську землю від мазовецького князя Конрада тевтонці завоювали землі прусів і загрожували поморському польському князю Святополку. У середині 20-х рр. XIII ст. за сприяння папи римського була утворена Куманська єпископія на землях кипчацького хана Бортца на схід від Карпат. Першою дружиною Ендре II була Гертруда з родини німецьким графів Андекс-Меран. Вона значно впливала на свого чоловіка. Ендре II довгий час згадувався як правитель дружній до німців. Брат Гертруди Бертольд був призначений королем архієпископом Калоча. Також він займав посади бана Хорватії та воєводи Трансильванії. Ще двоє братів Гертруди брали участь у вбивстві Філіппа Швабського. Угорські барони вважали домінування німців неприйнятним і у 1213 р. у лісі Піліс вбили Гертруду та її оточення. Цей злочин задумав бан Банк, чия сестру згвалтував один з братів Гертруди. Ще одним з змовників був іспан Петер у честь якого був названий Петерварадін (передмістя сучасного міста Нови-Сад у Сербії). Петера король наказав посадити на палю, а всі інші змовники залишились непокараними. Ендре II зісватав свою доньку Марію за болгарського царя Івана Асеня II. Також король планував одружити свого сина на доньці вірменського кілікійського царя Левона II, однак цей шлюб не відбувся, оскільки угорський правитель задумав одружити його на князівні з Русі. За свого правління Ендре II подарував значні землі знаті. Саме з часів Ендре II магнати стали називатись баронами. Також значні суми грошей були подаровані монастирям. Баронів призначав та зміщував король. Усього в королівстві було 20 баронів. Найбільш значними серед них був палатин та королівський суддя. Рівним їм за рангом був бан Хорватії та воєвода Трансильванії. Серед баронів також були королівські конюший, чашник, стольник. Інші дев'ять баронів були іспанами. Барони отримували аллод назавжди. Роздача земель була покликана забезпечити лояльність магнатів під час хрестового походу. Коли Ендре II був у хрестовому поході, регентом, який прав королівством, був естергомський архієпископ Янош. Коли король повернувся з походу, то він у листі описав свою країну як спустошену та позбавлену прибутків. Король знаходився у боргах і йому довелося вдатися до псування монети та надзвичайних податків. Сам король був у складних відносинах зі своїм сином Белою. Тільки у 1220 р. він віддав в управління Белі Хорватію та Славонію. Те що королівський син отримав ці володіння викликало негативну реакцію знаті у 1222 р.

Щоб заспокоїти своє королівство у 1222 р. Ендре видав «Золоту Буллу». Вона складалась з тридцяти параграфів. Були встановлені привілеї дворянства. Обмежувався вплив іноземців на короля. Землі дворянства не оподатковувались і король мусив давати платню дворянам зі свого домена, щоб вони відправились на війну. Замкові слуги і церковні феодали ж несли необмежену військову службу. Якщо король порушував приписи «Золотої Булли», то барони, церковні феодали та дворяни мали право повстати проти нього. Дворянство та барони називались «королівськими слугами», проте були фактично незалежні від нього. У 1226 р. принц Бела був призначений воєводою Трансильванії. У 1228 р. кипчацькі вожді Бортц та Мемблорк прийняли католіцизм. На території їх володінь між Карпатами та Дунаєм була утворена Куманська єпископія, яка стала вассалом папи римського та угорського короля. У 1232 р. у землях волохів була утворена Мілковська єпископія. У 1233 р. Бела отримав титул короля Куманії. Бела мав підтримку свого брата Коломана, який правив Славонією. У 1233 р. домініканці займались боротьбою з богумілами у Боснії. У 1234 р. збройну допомогу домініканцям надав Коломан. Євангелізацією Боснії займався єпископ-місіонер. Він був підпорядкований папі римському. У 1247 р. він вже підпорядкувався архієпископу Калоча. У 1232 р. інша місіонерська єпископія була створена у Славонії для навернення у католицизм сербів. Резиденція останнього знаходилась у монастирі Святого Іринія на річці Сава (теперішня Сремська Митровіца). У 1230 р. на просторах між Дунаєм, Карпатами та Олтом було створено Северинський банат. Особливо було положення субетноса угорців – секеїв. Їх розселили на території комітатів Удвархей, Чик, Харомсек, Араньош, Кезд, Телегд. Вони були відірвані від основного угорського масива волохами Трансильванії. Ішпан Трансильванії у 1210 р. допоміг болгарському царю Борилу. Коміт Йоахім на чолі війська з секеїв, волохів, сасів та печенігів здійснив похід проти кипчаків. Автономність мали волохи, які мешкали на прикарпатських теренах. Сенеслав та Літової правили кнезатами на території майбутньої Волощини. Стосовно ж кнезатів Іоанна та Фаркаша, то вони знаходились на території Северинського банату. У 1231 р. церковні прелати вимусили Ендре II видати «Нову Золоту буллу». Архієпископ Естергома Роберт дістав право відлучити короля від церкви у разі порушення умов булли. Ендре II у 1232 р. спробував проігнорувати волю церковників, проте Роберт наклав інтердикт на Угорщину. У 1233 р. папа римський Григорій IX відправив до Угорщини легата Якопо Пекорарі кардинала-єпископа Палестрини. Він змусив Ендре II підписати договір у Березі. Ця угода встановила привілеї церкви, заборону залучати євреїв та мусульман до управління державою та фінансами. У 1233 р. була створена Угорська провінція Домініканського ордену. Францисканці утворили Угорську провінцію свого ордену у 1238 р. Король Ендре II одружив свою доньку Ержебет з тюринзьким маркграфом Людвігом IV. Вони померли вдовою у 1231 р. у віці 24 років. Вже у 1235 р. Ержебет була канонізована. До 1238 р. у Дунайвароші існував православний монастир Святого Панталеона. Там зберігались грекомовні рукописи. Православний ж монастир у Вишеграді у 1221 р. був переданий домініканцям. Римський папи Іннокентій III та Гонорій III тиснули на угорського короля, щоб мусульмани Угорського королівства були навернуті до католицизму. Також вони вимагали, щоб євреї були змушені носити особливі розпізнавальні знаки встановлені для них Латеранським собором. У 1233 р. померла дружина Ендре II Йоланда де

Куртене. Сам король помер 21 вересня 1235 р. Особливе місце займає історія Бели IV. Ще будучи принцем він у 1220 р. одружився на нікейській принцесі Марії Ласкарині, доньці Феодора Ласкариса. Ендре II доручив йому керівництво Славонією. У 1222 р. Ендре розлучив Белу з Марією Ласкариною, розчарувавшись у союзі з Нікейською імперією. У 1226 р. Ендре II доручив Белі керівництво Трансильванією. Бела сприяв діяльності угорських домініканців серед кипчаків. У 1228-1229 рр. Бела надавав своєму брату Ендре допомогу у боротьбі за Галич. Бела одружився на Беатрисі д'Есте. Ще будучи молодшим королем він віднімав у баронів пожаловані їм Ендре II. Палатин Денеш був осліплений за його наказом. У вересні 1235 р. Бела зійшов на трон. Він став відомий як Бела IV. Він став правителем Угорщини у непростий час. Судові справи він передав королівському суду. Тільки найважливіші справи розглядались Королівською Радою з баронів. Бела наказав провести перепис майна, яке залишилось у володінні короля. Каноник Арада (пізніше архієпископ Спліта) Рогерій вказував, що дії короля спровокували ненависті між королем та угорською знаттю. У 1235 р. монголи почали свій Великий Західний похід. Зі свідчень угорських домініканців Рікардуса та Юліана, ми знаємо що угорці добули розвідувальні дані про просування монголів. Також з оповідей цих ченців ми знаємо, що монголи направляли до угорців послів і намагалися залякати угорського короля щоб він не надавав допомоги кипчакам. Як ми знаємо зі свідчень «Темної історії монголів» Угедей ставив перел своїми військами захопити і Угорщину, так що якби навіть угорці і не надали підтримки кипчакам, то це все одно б не врятувало угорців від війни. У 1239 р. за даними Альберика де Труа Фонтене та Рогерія Бела IV впустив у свою країну кипчаків, попередньо їх формально охрестивши. У Бели IV були свої резони. Частина кипчаків була давніми сусідами Угорщини і за їх допомогою король бажав зміцнити владу над своєю державою. Присутність кипчаків у Угорщині викликало невдоволення баронів. Змовившись з Фрідріхом II Бабенбергом вони у березні 1241 р. напали на хана Котяна та вбили його. Частина кипчаків знялась з місця і просуваючись Алфьолдом на південь спустошила країну до Сентмартона у Славонії. Угорський король підготувався до оборони проти монголів. На карпатських перевалах були зроблені засіки, проте їх у березні 1241 р. прорвав Шибан, який переміг палатина Денеша Тамая. 17 березня 1241 р. монголи здобули Вац. Інші монгольські полководці Кадан та Бурі пройшли через Родну та вдерлись до Трансильванії. Отряди Бучека пройшли через Барцашаг спустошивши Арад, Перг та Ергес. Стосовно ж основних сил, то вони рухались з Субедеєм і перетнули Сірет і пройшли територією Куманської єпископії в Угорщину. Угорці очікували головний удар у Верецького перевалу. Заколот баронів не дозволив Белі IV вчасно надати допомогу палатину. Вже у середині березня 1241 р. Шибан дійшов до Пешта. Це змусило Белу діяти. Королівське військо переслідувала Шибана до річки Шайо. Основні ж монгольські сили на чолі з Бату та Субедей рухались південніше, здобувши Арад. Основне військо приєдналось до Шибана і 11 квітня 1241 р. відбулась битва на річці Шайо. Військо угорців було переможено. Залишки угорсько військо на чолі з Белою IV втікали до Пешта. На плечах угорців монголи увірвались у Пешт. Брат Бели IV Коломан був тяжко поранений і згодом помер у Славонії. 20 квітня 1241 р. папа римський Гонорій IX видав енцикліку в якій закликав європейських володарів прийти на допомогу угорцям. Бела IV писав звернення до європейських монархів з проханням допомоги.

Протягом 1241 р. монголи взяли в облогу Секешфехервар. Естергом впав у січні 1242 р. Більшість угорських міст було спустошено. У лютому 1242 р. монголам опирались Комарно, Пожонь, Філяково, Абовський Новоград, Нітра. Сам Бела IV втік на Адріатику і переховувався на одному з островів поблизу узбережжя Далмації. У січні 1242 р. Кадан вдерся у Хорватію. Він спалив Градець (Загреб), проте навесні 1242 р. монголи не змогли здобути Трогир та Кліс. Монголи повернулись у степи через Сербію та Болгарію. Під час монгольського вторгнення Фрідріх II Бабенберг захопив комітати Шопрон, Пожонь, Мошон. Австрійці дійшли до Глоговаца. Вже у 1242 р. Бела IV повернувся у угорські землі. У тому ж році він відвоював у австрійців прикордонні комітати. Того ж року проти венеційців повстали мешканці Задар, які вивесили угорський прапор. У 1243 р. венеційці взяли в облогу Задар. У 1243 р. угорський король Бела IV здійснив похід на Галичину щоб зробити там правителем сина Михайла Чернігівського. У 1243 р. венеційці підкорили Спліт. Проте вже у 1244 р. Спліт був повернений до складу Угорщини. Донька принця Бели Кунігунда прожила десятки років у шлюбі з Болеславом Побожним Краківським. У 1244 р. угорський король уклав договір з Венеційською республікою та віддав їй Задар. Донька Бели Маргіт ж прийняла чернецтво у жила у монастирі на Кролячому (нині острів Святої Маргіт) у Буді. У 1243 р. Угорщину вразив голод. Внаслідок монгольського вторгнення та епідемії чуми королівство вратило 15-20 % населення. У Оросхазі поблизу від Сегеда вимерло 43 села. Запустило 40 монастирів в королівстві. Після монгольського вторгнення король Бела IV відмовився від старого принципу за яким королівською прерогативою було спорудження замків та міст. Він почав масштабну програму спорудження кам'яних замків. Також він відновив практику роздач земель баронам. Король будував замки у своїх володіннях та дозволив баронам будувати замки у своїх володіннях. У 1247 р. Бела IV передав частину Северинського банату лицарям-госпітальєрам. Вони були повинні охороняти землі королівства від болгар та монголів. Ще одним заходом було надання ленів на територію королівських лісів. Умовою для надання земель було те, що ті хто їх отримає мають виставити важкоозброєних вершників. До того основу королівського війська складали легкоозброєнні замкові слуги. Нащадками цих феодалів була знать району Турца та Спіша. У 1246 р. Бела прийняв назад у своє королівство кипчаків. Кипчаки були розселені у королівському домені між Тисою та Дунаєм між Пештом та Сольноком. Були створені комітати Надь Куншаг та Кіш Куншаг, які були очолені кипчацькою знаттю. У Трансильванії продовжували нести військову службу секеї та волохи. Угорське військо здійснили дві військові кампанії у Боснії. У 1244 р. Ростиславич одружився на доньці Бели IV Ганні. Від цього шлюбу народились бани Мачви Бела та Михайло Ростиславичі. Того ж року до Угорщини прибув чернігівський князь Михайло Всеволодович. Останній шукав допомоги проти монголів, проте не отримав її. У 1245 р. Бела IV уклав союз проти Данила та Василька Романовичів з Болеславом Побожним та Ростиславом Михайловичем. Угорський король планував зробити правителем Галичини Ростислава Михайловича. Йому на підтримку було направлено угорське військо на чолі з баном Філею. 17 серпня 1245 р. він був переможений в битві під Ярославом русинами. Ростислав Михайлович взяв участь у битві при Лейті у 1246 р. Угорський король зробив його баном Славонії. У 1247 р. Ростислав Михайлович став баном Мачви. Столиця його володіння знаходилась в Белграді, а сам край знаходився між

Дріною та Великою Моравою. У 1264 р. Мачву успадкувала вдова Ростислава Ганна і правила краєм до 1270 р. Її сини Бела та Михайло були банами у 1269 – 1272 рр. після чого Мачва стала володінням угорської королеви Ержебет доньки кипчацького хана Сейхана. В 1284 р. як васал Угорського королівства Мачву отримав король Сербії Степан Драгутин. У 80 – 90-х рр. XIII ст. правителі Мачви воювали з болгарськими відінськими деспотами серед яких був Шишман. Ростислав Михайлович як підданий угорського короля напав на болгар у районі Бранічева і прийняв титул царя. У 1246 р. в битві на річці Лейті Фрідріх II Бабенберг герцог Австрії та Штірії завдав поразки угорцям. У 1247 р. Бела IV повідомив папу римського про намір заволодіти Австрією. У 1246 р. помер Фрідріх II Бабенберг. Бела IV вів перемовини з німецьким кайзером щодо долі Австрії. У 1247 р. Фрідріх II Гогенштауфен оголосив Австрію та Штірію виморочним леном, який належить кайзеру. У 1247 р. його вдова Гертруда одружилась з графом Бадена Германом V фон Церінгеном. Ще у 1249 р. Відень був у його руках. У 1250 р. свої права на Австрію заявив чеський королевич Пшемисл Оттокар. Тоді він був моравським маркграфом. Його батько король Вацлав I, одружив його на з сестрою Фрідріха II Гогенштауфена Маргеріт. У 1252 р. угорці зайняли Австрію. Того ж року відбулась зустріч Бели IV з Данилом Романовичем. Син Данила Лев одружився з угорською принцесою Констанцією, а його брат Роман Данилович взяв участь у боротьбі за спадщину Бабенбергів. Гертруда, яка була вдовою знаходилась під протекцією Бели IV за волею римського папи Інокентія IV. Інтереси Бели IV та Данила Романовича в австрійському питанні збігалися. Галицько-волинській володар сподівався, що його син отримає лен в Центральній Європі. У 1252 р. відбулося весілля Романа Даниловича та Гертруди фон Бабенберг в замку Гімберг під Віднем. Бела IV створив античеську коаліцію з малопольського князя Болеслава Побожного і опольського князя Владислава Казимировича, галицько-волинського правителя Данила Романовича, сина баварського герцога Оттона II Генріха XIII, мачванського бана Ростислава Михайловича. Болеслав був одружений з донькою Бели Кунигундою, Генріх XIII був одружений на іншій доньці Бели Ержебет, Ростислав Михайлович з іншою донькою Бели Ганною, а про шлюб Лева було сказано вище. У 1253 р. поляки та русини вдерлись в Моравію. Союзне військо взяло в облогу Опаву. Пізніше вони об'єдналися з угорським військом поблизу Оломоуца. Чехи взяли в облогу замок Гімберг в якому перебував Роман Данилович. Бела IV дещо змінив свої плани і планував домовитись з чехами, оскільки Інокентій IV агітував чеського короля (1253 р.) Пшемисла II Оттокара здійснити похід у Прусію. Роман Данилович залишився без допомоги і був змушений залишити Гертруду фон Бабенберг у Австрії повернувшись на Русь. Бела IV підписав мирний договір з Пшемислом II Оттокаром. Під владу Угорщини перейшло герцогство Штірія. У 1258 р. мешканці цього регіону повстали проти угорців. У 1259 р. Бела IV направив проти них війська у складі яких окрім угорців та кипчаків були болгар та боснійці. Штірію він розглядав як престол для принця Іштвана. Проте штірійці знову повстали і призвали на допомогу Пшемисла II Оттокара. У битві при Кресенбруні у 1260 р. чехи перемогли угорців. У 1261 р. Бела IV разом зі своїм сином Іштваном здійснив похід проти болгар. У 1262 р. Бела IV підписав договір з принцем Іштваном і дав йому уділ на схід від Дунаю і титул молодшого короля. У тому ж році в Угорщину прибув посол від Золотої Орди. Хан Берке просив угорського короля надати вільний прохід

військам монголів для вторгнення у Центральну Європу. У 1262 – 1263 рр. принц Іштван здійснив похід на Тирново в Болгарії в якому взяв участь Ростислав Михайлович. Останній тримав під своїм контролем Бродницький та Сребницький комітати Боснії, а також Мачву. Візантії знали Ростислава як Розура. У 1264 р. почалась війна між Белою IV та Іштваном. Королівське військо перемогло Іштвана і переслідувало його до сходу Трансильванії. Проте Бела був переможений в битві при Кодлі (Фекетехаломі). У битві при Ісаєзі у березні 1265 р. Іштван здобув перемогу над силами свого батька і був визнаний співправителем Угорського королівства. У 1266 р. Іштван V та Бела IV уклали мир між собою. У 1267 р. угорці відправили місію Поніта до золотоординського хана Менгу-Тимура. Тоді ж угорська знать з'їхалась на сейм у Естергомі. Наприкінці 1267 р. сербський король Степан Урош I Великий напав на Мачву, яка належала королівському вассалу Белі Ростиславичу з династії Ольговичів. У 1268 р. Бела Ростиславич разом з Белою переміг сербів. Стефан Урош I потрапив у полон і був змушений заплатити за своє звільнення з полону. Сербський король був змушений визнати свій вассалітет від угорців. Наприкінці 60-х рр. XIII ст. Бела IV підписав договір з сицилійським королем Карлом I Анжу. Було досягнуто домовленості про те, що принц Ласло син Іштвана візьме шлюб з донькою Карла Ізабеллою. Влітку 1269 р. помер Бела Славонський, якого Бела IV розглядав як свого спадкоємця. Після цього на старого короля почала справляти вплив принцеса Ганна Угорська, яка була тещою Пшемисла II Оттокара. Бела IV хотів передати владу їй, оскільки не довіряв своєму сину Іштвану. Сам Іштван за життя батька був молодшим королем. У 1246 р. під його керівництво передали Далмацію, Хорватію та Славонію. Де-факто цими територіями правив бан Іштван Гюткелед. Іштван одружився з донькою кипчацького вождя Сейхана Ержебет. У 1258 р. Іштвана призначили правити Трансильванією. У 1258-1260 рр. він керував і Штірією. Бела IV віддавав перевагу спілкуванню з Белою Славонським, що викликало незадоволення зі сторони Іштвана і призвело до війни у 1264-1265 рр. Далмація, Хорваті, Славонія були віддані Белі Славонському, який мав титул бана. За відсутності цього бана землями правив бан Славонії, якому підпорядковувався бан Хорватії та Далмації. Князі Крбавські розширили свої володіння потіснивши Качичів. У 1261 та 1263 рр. Іштван здійснив вторгнення в район Відіна і примусив місцевого деспота Якова Светослава визнати залежність від Угорщини. Проте у 1265 р. останній відмовився присягати на вірність Угорщини. Яков Светослав оголосив себе васалом болгарського царя Костянтина Тіха. Болгарські війська вдерлись у Северинський банат і відвоювали ряд фортець у угорців. У 1266 р. проти Якова Светослава виступив Іштван V. Угорський король взяв у облогу Відін і вимусив Якова Светослава присягнути Угорщині. Іштван V титулував себе як і імператора болгар. Іштван влаштував два шлюби своїх дітей з сицилійськими Анжу. Донька Іштвана Марія стала дружиною сицилійського короля Карла I Анжу. Цей союз був укладений у 1269 р. У травні 1270 р. помер Бела IV, який заповів Угорщину Ганні Угорській та Пшемислу II Оттокару [Erdélyi, 1929, old. 179-230; Barabás, 2014, s. 35-374; Bakay, 2000, old. 488-489; Font, Barabás, 2019, p. 31-125; Engel, 2001, p. 89-107; Чиркович, 2009, с. 46-65; Vasary, 2005, p. 137-138; Юрасов, 2018, с. 174-205; Cartledge, 2011, p. 19-31; Zsoldos, 2009, old. 16-69; Исламов, Пушкаш, Шушарин, 1971, с. 127-131; Контлер, 2002, с. 92-101; Головко, 2010б, с. 113-139; Головко, 2013, с. 127-147; Головко, 2006, с. 258-306, 325-329;

Костик, 2019, с. 139-156; Мандзяк, 2019, с. 157-181; Волощук, 2005, old. 83-113; Волощук, 2006а, с. 86-95; Волощук, 2006б, с. 331-341; Волощук, 2007б, с. 130-135; Волощук, 2007в, с. 16-21; Волощук, 2008а, с. 18-25; Волощук, 2008б, с. 365-376; Волощук, 2009а, с. 38-47; Волощук, 2009б, с. 19-20; Волощук, 2009в, с. 84-94; Волощук, 2011, с. 189-196; Волощук, 2014, с. 145-174, 284-323; Barany, 2002, р. 350-356; Curta, 2019, р. 381-387; Kristó, 2003, old. 117-164; Kristó, 1976, old. 26-122; Исламов, Пушкеш, Шушарин, 1971, с. 128-130, 147-148, 160, 162].

Проте реальну владу мав Іштван V. Напередодні прибуття Іштвана V в Естергом Ганна втекла до Праги. В Естергомі Іштвана V коронували як єдиного правителя королівства. У 1270 р. Іштван V провів зустріч зі своїм зятем Болеславом Побожним у Кракові, утворивши античеський союз. У жовтні 1270 р. у Пожоні Іштван V мав зустріч з Пшемислом II Оттокаром, уклавши з ним перемир'я. Проте війна вибухнула вже у 1271 р. Чехи здобули Пожонь, Девін, Пайштун. У битві про Мошоні Пшемисл Оттокар II завдав поразки угорцям. Проте незабаром чеський король був вимушений розпустити військо. Союзник угорців баварський герцог атакував Верхню Австрію, а кипчацька кіннота напала на Нижню Австрію. У 1272 р. Пшемисл II Оттокар став генерал-капітаном Фріулі, що фактично відкрило йому доступ до Адріатики. Влітку 1272 р. Іштван V відправився у Далмацію, де зустрівся з сицилійським королем Карлом I Анжу. У цей час Йоахім Гюткелед викрав принця Ласло і увіз його в замок Капрівніц. У викраденні принця активну участь приймала дружина Іштвана V Ержебет. У серпні 1272 р. Іштван V помер від неровового потрясіння викликаного викраденням сина. У вересні 1272 р. принц Ласло був коронований як Ласло IV. У цей час Хенрік I Кьосогі звинуватив Белу Ростиславича у зраді та вбив. Після цього Мачва та Боснія перешла під владу угорського шваба Йоахіма Гюткеледа. Між впливовими родинами Чаків та Кьосегі почалась боротьба. На стороні Кьосогі воювали Гюткеледи. У 1274 р. Ержебет постаралась відсторонити свого колишнього коханця Йоахіма Гюткеледа, але той викрав малолітнього короля Ласло IV. Проти Гюткеледів виступив Петер Чак. Чаки разом з кипчаками виступили проти Кьосогі та Гюткеледів. У 1276 р. Петер Чак зруйнував Веспрем. Петер Чак завдав поразки своїм ворогам, а Йоахім Гюткелед вимовив у королеви Ержебет амністію. У квітні 1277 р. помер Йоахім Гюткелед, загинувши у боротьбі з хорватськими магнатами Бабонічами, які повстали проти Ержебет. Після цього у війну з Бабонічами втрутились Кьосогі. Того ж року саксонці Трансильванії у локальній війні з єпископом зайняли Секешфехервар. Тоді єпископи зібрали сейм у Ракоші поблизі Пешта. Незважаючи на свій 15-річний вік Ласло був проголошений повнолітнім королевою Ержебет, баронами та церковними феодалами. Ласло IV очолив військо, яке виступило проти Кьосогі, які до того часу вже примирились з Бабонічами і розділили з ними землі по Саві. Кьосогі хотіли проголосити королем Ендре Венеційця, котрий увійде у історію як останній Арпад Ендре III. У боротьбі з родиною Кьосогі Ласло IV допоміг Рудольф Габсбург. Також король завдав поразки баронам Герегі з Біхара. У 1273 р. Рудольф Габсбург був обраний королем Німеччини. Того ж року угорські кипчаки здійснили набіг на Моравію. Чехи у відповідь захопили та зруйнували Нітру. Сам же чеський король на чолі великого війська дішов до річки Ваг. У 1274 р. Рудольф Габсбург зажадав від Пшемисла II Оттокара повернення Фріулі, Карінтії, Штірії та Австрії, на що отримав відмову. У 1275 р. Рудольф Габсбург отримав підтримку у єпископів Пассау, Регенсбурга,

Бамберга, Зальцбурга та австрійського дворянства. Серед чехів Габсбургів підтримав клан Вітковичів. У 1276 р. союзниками Рудольфа Габсбурга стали Людвіг Пфальц-Баварський, Альбрехт Саксонський та Фрідріх фон Гогенцолерн. Війська Мейнгарда Тірольського вступили в Штірію та Карінтію, а сам Рудольф зайняв Австрію. Вирішальна битва відбулась на Моравському полі (під цією назвою вона відома в угорській історіографії, у чеській історіографії вона фігурує як битва у Сухих Крут, а в німецькій історіографії вона відома як битва при Дюрнкруті або битва при Мархфельді). У цій битві союзником Рудольфа Габсбурга виступив Ласло IV. Чеський король Пшемислав II Оттокар загинув у битві. Рудольф Габсбург бажав розвинути успіх, проте опікуном малолітнього чеського короля Вацлава II був Оттон V Бранденбурзький, який зберіг за Пржемысловцями Чехію та Моравію. При Ласло IV значну роль грали кипчацькі беки, які жили в Альфьолді. З числа кипчацької аристократії була його мати Ержебет. В кипчаках він вбачав опору своєї влади. Він мав кількох кипчацьких коханок – Едуа, Мантулу та Купчеч. Кипчацькі беки захоплювали у рабство угорців та продовжували притримуватись своїх язичницьких вірувань. Це непокоїло католицьку церкву та баронство. У 1279 р. в Угорщину на запрошення архієпископом прибув легат Філіпп Фермі. Він скликав сейм у Тетені і проголосив необхідність примусити кипчаків охреститись. Легат наклав на короля інтердикт. Проте Філіппа Фермі захопили у полон кипчаки. Тоді проти кипчаків виступив Фінта Аба, який завдав поразку кипчакам у битві при Сланкамені у 1280 р. У 1281 р. надором (палатином) був призначений Янош Кьосогі. Тоді ж Філіпп Фермі залишив Угорщину. У 1282 р. в битві на озері Ход в комітаті Чонград кипчаки були остаточно розбиті. Вождь бунтівних кипчаків Алдімір втік до Болгарії. У 1284 р. Ласло IV спробував відмовитись коритись єпископам та архієпископу Лодомеру. У 1285 р. завдяки інтригам Алдіміра монголи вдерлись в Угорщину та спустошили міста Регін, Брашов та Бистрицю, які населяли німці. Окремі монгольські загони досягли Пешта. Угорці зробили ставку на мобільну оборону. Окремі загони угорців, секеїв та волохів напали на монголів. Окрім того, військо хана Телебуги зазнало значних втрат внаслідок морозів та епідемії. Сам Ногай зміг повернутися назад з Угорщини через Брашов. У 1286 р. син Рудольфа Габсбурга Альбрехт захопив кілька прикордонних угорських комітатів. Того ж року Фінта Аба здійснив кампанію проти Золотої Орди. У 1286 р. Ласло IV арештував свою дружину з роду Анжу, а в 1287 р. примусив свою сестру Ержебет одружитись на чеському магнаті Завіші з Фальєнгштейна. Римський папа Микола IV закликав християн почати хрестовий похід проти угорського короля. Архієпископ Лодомер відлучив Ласло IV від церкви. У угорських хроніках епохи правління королів з династії Анжу він зображується як язичник і зображений у кипчацькому одязі. Проте, у сучасника Ласло IV Шимона Кезаї нічого такого немає. Н. Беренд відзначає, що Ержебет та її син Ласло IV діяли у межах християнської матриці. Король бажав спертися на кипчаків проти магнатів. Проте на нього тиснули і прелати з папою римським. Під цим тиском Ласло примирився з єпископами у 1289 р. Королівська влада перетворилась у фікцію. За часів Ласло IV Шимон Кезаї написав свої «Діяння гунів та угорців». У 1290 р. біхарський магнат Копас Борша підкупив кипчаків Арбуза, Тьортеля та Кеменече і вони вбили короля у Чересізі. Останнім Арпадом став Ендре III Венецієць. Він народився у Венеції у 1265 р. і був сином Іштвана Постума, який був герцогом Славонії. Мамою Ендре була Томазіна зі знатної венеційської родини

Морозіні. На початку 1290 р. архієпископ Лодомер та магнати Кьосогі запросили Ендре до Угорщини. Проте він був арештований Арнольдом Хатогом і виданий Альбрехту I Австрійському. Коли Ласло IV був вбитий, то після нього не залишилось дітей. Єдиним спадкоємцем був Ендре. Він був проголошений королем Ендре III. Права короля на престол оскаржувались іншими претендентами, оскільки батько Ендре Іштван Постум був проголошений своїми братами бастардом. Ендре III пообіцяв на сеймі у Буді покінчити з анархією. Він наказав знищити фортеці побудовані без королівського дозволу та повернути маєтки захоплені самовільно баронами. У 1291 р. Марія Неаполітанська (сестра вбитого Ласло IV) оголосила про свої права на престол. У 1292 р. вона передала права на престол неаполітанському принцю Карлу Мартеллу з династії Анжу. Цей принц був титулярним королем Угорщини у 1292-1295 рр. У 1294 р. він спробував отримати корону, але не отримав підтримки від угорських баронів. Того ж року Ендре захопив замки Копаса Борша, який керував Біхаром після занепаду баронів Герегі. Карл Мартелл у 1295 р. помер від чуми в Неаполі. На початку 1291 р. знать Східної Угорщини визнала Ендре III королем. В Славонії оголосив себе королем польський авантюрист який називав себе Ендре Славонським. На престол також претендував Альбрехт I Австрійський, проте внаслідок війни він восени 1291 р. відмовився від угорської корони. У якості компенсації Ендре III зруйнував кілька фортець на угорсько-австрійському прикордонні. Це викликало повстання з боку Міклоша Кьосегі. Його повстання підтримали хорватські клани Бабонічів та Франкопанів. Король намагався придушити повстання, але був захоплений у полон Міклошем Кьосегі і був вимушений заплатити за себе контрибуцію. У 1293 р. Ендре III запросив у Угорщину Томазіну Морозіні, яка провела перемовини з Хенріком Кьосогі і переконала того визнати владу короля. У 1294-1295 рр. Ендре III вів війну проти прибічників Карла Мартелла Анжу. У лютому 1296 р. Ендре III одружився на Агнессі Австрійській доньці Альбрехта I Габсбурга. У 1297 р. Мате Чак, який правив словацькими землями у Угорському королівстві й мав резиденцію в Тренчині, кинув виклик королю. У 1298 р. Ендре III підтримав Альбрехта Габсбурга проти короля Німеччини Адольфа Нассау. Військо Габсбургів при підтримці угорців розбило військо Адольфа Нассау у битві при Гельхеймі. У тому ж році архієпископ Естергома Дьордь Біскей підтримав претензії на престол з боку Карла I Роберта. У 1298 р. Ендре III досягнув домовленості з баронами. Деякі самовільно споруджені замки були зруйновані. У 1299 р. Ендре III конфіскував маєтки Дьордя Біскея. З 1290 р. Хорватія та Далмація не корились угорському королю. Там був фактичним правителем Павло Шубич. У 1300 р. неаполітанський принц Карл Роберт висадився в Хорватії. У тому ж році померла Томазіна Морозіні. 14 січня 1301 р. помер Ендре III, останній представник дома Арпадів. У 1293 р. Павло Шубич проголосив себе баном хорватів. Він передав частину Боснії своєму брату Младену. Іншому своєму брату Юрію він віддав Далмацію. Павел Шубич чеканив свою монету та жалував землі своїм васалам. Фактично за правління Ендре III Хорватія стала де-факто незалежною країною. Після смерті Ендре III Угорщину охопила анархія. Ще у лютому 1298 р. у Відні чеський принц Вацлав був заручений з єдиною донькою Ендре III Ержебет. Угорські магнати не бажали приймати владу Карла Роберта з династії Анжу. Сам принц Вацлав був онуком Кунігунди Славонської. Чеський король Вацлав II почав просування на угорський престол свого сина. У серпні

1301 р. Вацлав був коронований як король Ласло V. Нового короля визнали магнати родин Чак та Аба. Вже у вересні 1301 р. папський легат Ніколо Бокассіні проголосив що тільки римський папа має право призначати угорського короля. Оскільки Пржемысловці правили і частиною польської території, то і в Польщі виникла опозиція їх владі. На боці династії Анжу та папи римського виступив німецький король Альбрехт Габсбург. Чеський король Вацлав спробував отримати підтримкою французького короля Філіппа IV Гарного. У травні 1303 р. папа римський Боніфацій VIII вимагав від Вацлава щоб він передав владу над Угорщиною Альбрехту I Габсбургу. Того ж року угорські магнати Чаки та Аба перейшли на бік династії Анжу. У 1305 р. Вацлав II помер. Вацлав III – Ласло V відмовився від шлюбу з Ержебет і одружився на Віолі Тешинській. Це фактично значило відмову від угорської корони. Король уклав мир з Альбрехтом I Габсбургом. Він поступився Егрландом, Мейсеном, Плісеном, проте отримав свободу в діях в Польщі. Навесні 1306 р. польський князь Владислав Локетек на чолі угорських військ зайняв королівський замок у Кракові. Вацлав III – Ласло V почав формування власного війська, проте незабаром був вбитий найманим вбивцею. У 1305 р. право на угорську корону отримав Оттон III Вітельсбах. У угорській традиції він отримав ім'я Бела V. У боротьбі між Габсбургами та Адольфом Нассау Оттон підтримував останнього. Альбрехт Габсбург відібрав у Оттона фортеці Паркштайн та Вайден. У 1301 р. Оттону III Вітельсбаху вже пропонували угорську корону, проте він спочатку відмовився від неї. Наступний раз йому її запропонували у 1305 р. У грудні 1305 р. Оттон III був коронований у Секешферхварі королем Угорщини та Хорватії. У 1307 р. Оттон III – Бела V був захоплений у полон прибічниками Карла Роберта з династії Анжу. У жовтні 1307 р. він зрікся від престолу на користь династії Анжу і був змушений втікти у володіння Генріха Глогау, а у 1309 р. повернувся у Баварію. У 1310 р. він відновив ворожнечу з Габсбургами. Карл Роберт вперше висадився у Угорському королівстві у 1300 р. на запрошення Павла Шубича. У серпні 1300 р. він прибув до Загреба, де його зустрів Угрін Чак. Коли у 1301 р. помер Ендре III, то прибічники династії Анжу коронували Карла Роберта. Серед його прибічників був естергомський архієпископ Дьордь Біскей. Проте більшість угорських магнатів підтримали чеського принця Вацлава. Карл Роберт був вимушений відступити у Славонію. У вересні 1302 р. прибічники династії Анжу взяв в облогу Буду, але не змогли її здобути. Папа Боніфацій VIII підтримав претензії Карла Роберта на корону у 1303 р. Його дядько по матері Альбрехт I Габсбург надав допомогу йому. На бік династії Анжу перейшла Чаки та Аба. У 1304 р. чеський король Вацлав II направив до Угорщини своє військо, але був змушений відступити. Того ж року Карл Роберт уклав союз з австрійським герцогом Рудольфом I. У 1306 р. Карл Роберт зайняв Естергом, Сепешівар, Зволен. У 1307 р. прибічники династії Анжу зайняли Буду. Влітку 1307 р. трансильванський воєвода Ласло Кан заарештував Оттона III Вітельсбаха. У жовтні 1307 р. угорський барони на сеймі у Ракоші обрали Карла Роберта угорським королем. Проте угорські барони Ласло Кан та Матуш Чак були відсутні на сеймі і не визнали влади нового короля. Магнати ігнорували накази нового короля [Erdélyi, 1929, old. 230-253; Bakay, 2000, old. 488; Szabó, 1886; Engel, 2001, p. 107-111; Чиркович, 2009, с. 65-69; Molnar, 2017, p. 31-38; Cartledge, 2011, p. 31-32; Zsoldos, 2009, old. 70-97; Контлер, 2002, с. 101-104; Волощук, 2007а, с. 23-

36; Barany, 2002, p. 356-357; Kristó, 2003, old. 164-181; Kristó, 1976, old. 122-177; Исламов, Пушкаш, Шушарин, 1971, с. 161, 163-164].

За «Золотою Буллою» 1222 р. частина королівських земель була роздана світським феодалам. По цьому документу королівські сервієнти та йобагіони замків були зафіксовані як частина пануючого класу. Король не протиставляв королівських сервієнтів великим землевласникам. За «Золотою Буллою» 1222 р. король обіцяв не надавати земель іноземним феодалам. У випадку порушення документу феодали могли повстати проти короля. Церкві заборонялось встановлювати по своїй волі ціни на сіль та брати десятину грошима. Світська знать протиставлялась церковній. Щоправда у «Новій Золотій Буллі» від 1231 р. встановлювались і привілеї церковних феодалів. Церковники виконували функції нотаріата чим фактично перетворювались у бюрократію. Основну масу королівського війська складали воїни замків та королівських сервієнтів. Суд над світськими феодалами ж здійснював ішпан – посадова особа у діючості. З середини XIII ст. почали скликатися сейми, які обговорювали державні рішення. Одним із таких був сейм у Тетені у 1279 р. на якому обговорювалась доля кипчаків. На сеймах були присутні церковні та світські феодали. У XIII ст. йобагіони були рівнозначні поняттю простолюд. У число йобагіонів входили і селяни і госпіти. У законі 1299 р. йобагіони розглядались як залежні селяни. У другій половині XIII ст. зникла барщина. Селяни втікали від своїх панів або відмовлялись виконувати повинності. Угорські містечка у XIII ст. перетворювались у міста. Міста населяли переважно іноетнічне по відношенню до угорців населення. У 1267 р. відбулась консолідація дворян по рішенню Булли 1267 р. Якщо в Західній Європі дворянство походило з лицарства, то в Угорщині був особливий шлях. Угорське дворянство було різкіше відокремлене від селянства. Дворянство володіло аллодами. Проте в Угорщині дворянами вважались ті, кого б західніше вважали б селянами. Угорський дворянин був власником землі, а селянин був орендарем землі. У XIII ст. різниця між дворянами та селянами ще полягала в тому, що дворянство воювало, а селянство ні. Найнижчі страти дворянства складались з замкових слуг та удвоників. Вони володіли правами шляхти, но не вважались справжньою знаттю. Багато дворян походили з замкових слуг та удворників. Еліта ж дворянства походила з нащадків знатних родів таких як Аба. Багато дворян називали себе «королівськими слугами». Стан «королівських слуг» був подібний на англосаксонських тенів. Вони мешкали на землях дарованих королем, а не єпископом чи бароном. Дворянином міг стати і госпіт. У рідкісних випадках статус дворянина міг бути подарований і кріпосному, який зміг чимось видатним відзначитись. Найвища знать була малочисельною. По даним Шімона Кезаї таких було 108 на все королівство. Впливовими були роди Чаків та Бар-Каладів. Біднішими були роди Семере та Лад. Родоначальником роду Тамай був нащадок печенізького ватажка Тонузоби, який оселився в Угорщині. Рід Аба походив з вождів кавар. Походження знатної люди від угорських вождів епохи Завоювання Батьківщини було важливим до 1270 р. Іноземцями були Гонт-Пазмані та Богат-Радвани. Богат-Радвани були чехами за походженням і прибули в Угорщину за часів правління короля Шаломона. Знатний рід мав мати герб. Герби починають зображуватись у XII ст. на печатках та щитах. Символом роду Аба був орел, а символом Чаків був лев. Був відомий рід Бече-Гергеїв нащадками яких були Гараї. Згідно за угорським звичаєм кожен син міг претендувати на частину вотчини.

Знатні статки могли розпадатись на дрібні маєтки. Близько 1230 р. Богат-Радвани поділились на шість родів кожному з яких належало не більше 1 тис. акрів. Маєтки та єпископства належали феодалом за правом народження. Цікавим явищем були приватні монастирі. Це були родові монастирі якогось роду. У другій половині XIII ст. велику владу набули роди Чак, Кьосегі, Ратот, Кан, Борша, Пок. У Хорватії впливовими родами були Франкопани, Бабонічі, Шубічі, Качичі. Дворянство мало чотири дворянських судді, які брали участь у суді разом з ішпаном комітата та палатіном. Декрет Ендре III від 1290 р. забороняв перетворювати дворянських суддів на своїх фаміліарів. Починаючи з часів Ендре II Західна Угорщина стала випереджати Східну. Налагоджувались відносини з німцями та італійцями. Шлях з Естергом через Відень вів на Венецію. Інший шлях вів через Брно на Прагу і далі на захід. Венеційським купцям був наданий привілей на торгівлю у 1217 р. Місто Трнава отримало грамоту від Бели IV. Місто було головною проміжною станцією на шляху до Моравії. У окрузі Земендорф в Бургеланді селяни використовували важкий плуг. Після 1242 р. почались масові скарги на втечі кріпаків та інших селян, які втікали від своїх панів. Зростає кількість грамот де згадані безлюдні місцевості. Значення *pregadium* змінився на *puszta*, тобто запустілий маєток з визначеними межами. Для залюднення місцевостей королі обіцяли особисту свободу та відносно легкі податки. Місцевості залюднювались або іноземцями або мешканцями Угорського королівства з інших територій. З'явився новий прошарок населення – вільні селяни-орендарі. Політика Бели IV та Іштвана V призвела до урбанізації Угорщини. Міста з мурами слугували фортифікаціями та направляли фіксовану кількість воїнів до війська. В Угорському королівстві поширились міські муніципалітети європейського типу. Міста отримували право самоуправління – Магдебурзьке право. Німецькі купці та містяни після отримання привілеїв дотримувались угорських законів. Масштаби німецької колонізації були настільки значними, що більшість міст стали німецькими анклавом в угорському оточенні. Привілеї отримували валони Трнави та німці Пешту. Бела IV заснував місто Буда. Мешканці Пешта переселились на інший беріг річки і заснували замок. Спочатку Буда називали містом на новому пагорбі. Буда виникла на руїнах античного Аквінка. За «Законом Фехервара» 1238 р. місто, яке було оточено мурами, вилучалось з-під волі ішпана та діставало право на самоврядування. Містом керував обраний містянами магістрат з міського патриціату. Суд складався з 12 присяжних, які вирішували як великі та і малі справи у місті. Особливістю Угорщини стало право обирати парафіяльного священника. Містяни звільнялись від податків у комітаті, або навіть у королівстві в цілому. Єдиним обов'язком громади став щорічний податок на утримання королівського двору. На території величезного королівського лісу Зволен утворились комітати Зволен, Ліптов, Турц, Орава. У 1252 р. Бела IV заснував монастир у Турці. Зволену у 1243 р. було надано Магдебурзьке право. Крупіна отримала його у 1244 р., Добра Ніва та Бабіно у 1254 р., Банська Бистриця у 1255 р., Партизанська Лупча у 1263, Хюбе у 1265 р. За правління Бели IV мешканці Зволенського лісу отримали привілеї та сплачували менші податки ніж у інших місцевостях королівства. Ними керував лісовий ішпан, якого вони самі собі обирали. Перші саксонці прибули до Трансильванії у 1150 р. У Трансильванії з'явилося їх значних анклавів. Вони знаходились у містах Сібіу (Зібенбюрген) та Брашов (Кронштадт) та охороняли шляхи через Південні Карпати до Чорного моря. Близько

1190 р. у Сібіу заснували колегіат. Територія громади поширювалась від Орештіє до Бараолта. У 1224 р. у привілею «Андреанумі» надав право вирішувати судові справи магістрату міста. Мешканці Сібіу ж мали спорядити 500 воїнів у військо. До XIV ст. з'явилося у регіоні вісім престольних громад – Сібіу, Орештіє, Себеш, Меркура Сібілуй, Нокрі, Цінку, Рупя, Сігішоара. У 1402 р. король Сигізмунд Люксембург приєднав до них Медіаш та Шейцу Маре. Ці місцевості отримали назву «Двох престолів». Місця розселення саксонців мали церковну автономію і їх єпархії безпосередньо підкорялись архієпископу Естергома. Земля навколо Брашова називалась угорцями Барцашагом, а німцями Бурцеландом. У 1225 р. Ендре II вигнав з цього регіону тевтонських лицарів і почав заселяти німецькими колоністами. Брашов, як і три регіони – Бистриця, Родна та Кіралія, був незалежний від Сібіу. Саксонці займали 11 тис. квадратних кілометрів. Ще одною громадою королівства були секеї. Територія секеїв займала більше 12 тис. квадратних кілометрів і охоплювала простори Тиргу Муреша, Одорхей Секуйеск, Сфінту Георге, Шемулея Чук (Меркура Чук). Територія секеїв була розділена на сім престолів. Вони мешкали на південному сході Трансильванії. Там знаходилось шість престолів. Сьомий секейський престол находився в Араньйошечі поблизу Турди. Секеї керувались іспаном секеїв, який був за походженням угорцем. У 1462 р. він отримав значення намісника. Головним обов'язком секеїв була військова служба. Секеї були легкою кіннотою. Вони не платили податку, але дарували подарунки королю на коронацію, весілля, народження дитини. Секеї поділялись на три стани – знать, приміпілів (підлеглі офіцери) та простолюд. Секеї складалися з шости племен, кожне з яких мало чотири роди. На випадок війни кожен рід виставляв сто вершників. Усі секеї були особисто вільними, а поняття сеньйорії було відсутнім. Жнива були розділені між родами, а усі інші землі були власністю племені. Право у секеїв були звичаєвим і відносно мало фіксувалось на папері. Секейська соціальна організація були схожою з суспільним ладом угорських племен у X ст. Вперше секеї згадувались під 1116 р., коли охороняли кордони разом з печенігами. Мова секеїв була угорською із румунськими запозиченнями, але не мала сліду тюркського субстрату. Самі себе вони, як і угорці, вважали нащадками гунів, проте не були ними реально. Стосовно писемності, то вони писали угорськими рунами. Секеї, як і печеніги, спочатку були дисперсно розселені по всій Угорщині. Невеличкі анклавів секеїв знаходились на Мораві, у комітатах Баранья та Біхар. Проте у значній кількості шільно вони мешкали на південному-сході Трансильванії у Себеша, Гирбови (Орбо), Сачіза (Кезд). Ці території були слабозаселені секеями та слов'янами. Волохи складали переважну більшість населення Трансильванії. До утворення Угорського королівства Трансильванія була осібним князівством, яким керував Дьюла Молодший з роду Тетеня. Волохи були нащадками романського населення Дакії. Вони були православними та послуговувались у церковних обрядах церковно-слов'янською мовою. Найбільш ранні волохські церкви датуються XIII ст. та локалізуються у районі Хунедоари. Коли католицька церква почала насаджувати свій варіант християнства волохи почали своє переселення на схід і утворили князівства Волощина та Молдова. Угорський анонім локалізує волохів і у регіоні Клуж. В угорських документах земля волохів межувала з володіннями Тевтонського Ордену у Барцашазі. Волохи були скотарями і займались вівчарством. Вони платили податок п'ятидесятницю з прибутку з вівць. Влітку волохи пасли свою

худобу в горах, а влітку у долинах. Волохи очолювались власними кнезами, жупанами, воєводами. Синонімом кнеза був жуд. З часом термін кнез витіснив жуд. В Трансильванії волоські кнези засновували православні монастирі. Жупан був синонімом терміну *dominus* (пан). Дружин жупанів називали жупаніцями. Волохи жили за своїми звичаями та судились за волоським правом. Залежними від кнезів та жупанів були раби, душники, слуги, желери. За грамотою 1247 р. згадуються два волоських кнеза – Сенеслав та Літової. Рашид ад-Дін також згадував два волоських кнезати – Кара-Улаг та Мішлява. У 1272 р. регеншта королева Ержебет відправила у похід проти Літової Дьордя Бакса сина Шимона. Літової загинув у битві проти угорців. Брат Літової був захоплений у полон і доставлений до угорського королівського двору. У 1285 р. Дьордь Бакса за ці звитяги отримав у лен Шовар, Шопатак, Дальне, комітат Шарош у Словаччину. Северинський банат був створений у 1230-1232 рр. як прикордона марка проти болгар з Відіна, кипчаків, волоських кнезів. У церковних документах згадані валаті з їхніми псевдоєпископами. Так, угорські католики називали православних кліриків волохів. У 1233 р. першим баном Северинського банату став Лука. Волохи у структурі Угорської монархії займали підпорядкований стан. У 1260 р. вони здійснили похід проти чехів та у 1291 рр. здійснили похід проти Австрії. У 1260 р. болгарі напали на Тирну-Северін. Северинський банат був відвойований Лауренцієм сином Кеміна. У 1270 р. земля Хацег була передана Йоахіму Гюткеледу. У цих землях він звів дві фотеції. У 1272-1274 рр. Трансильванією правив Міклош Гередь. Після нього над регіоном захопила владу династія Чаків. Вони контролювали Трансильванію, Северинський банат та Сібіу. Панування Чаків були скинуто внаслідок повстання трансильванських саксонців, які підтримали рід Хедерів. У 1276 р. був створений комітат Хацег на чолі з Петером Аба. У 80-х рр. XIII ст. Трансильванією правив рід Боршів. Лоранд Борша був воєводою Трансильванії під час монгольського вторгнення 1285 р. У 1288 р. у Трансильванії відбувся місцевий сеймик. Він був проведений у Опрішані поблизу Турди. У 1292 р. угорці втратили контроль над Северинським банатом програвши війну болгарам та золотоординському беклербеку Ногаю. У 1294 р. Ендре III взяв облогу Лоранда Боршу у замку Адріан. Короля підтримував Бенедикт з Арада. Того ж року воєводою Трансильванії було проголошено Ласло Кана. Він був конкурентом Петера Моносло. Він стане некоронованим королем Трансильванії на майже три десятиріччя. Під 1300 р. згадується про смерть Лауренція з Лонго Кампо на території Арджеша. Центром цієї прикордонної марки став Кимпулунг. Це воєводство очолив Тихомир, якого можна ототожнити з Раду Негру румунських легенд. На території майбутньої Волощини утворився кнезат. Під 1324 р. в угорських документах згадувався Басараб воєвода заальпійський, тобто володар земель на південь від Південних Карпат. Він належав до романізованої кипчацької аристократії. Він уклав союз з відінським деспотом Михайлом Шишманом, який став болгарським царем. У 1330 р. волохи Басараба завдали поразки війську Карла Роберта у битві при Посаді і фактично здобули незалежність для Волощини. Волощина у грецьких документах називалась Унгровлахією на знак її колишньої залежності від Угорщини. Стосовно Боснії, то її першим баном був Борич, який отримав Усору та Солі від угорців за правління Іштвана III. У 1167 р. він надав допомогу угорському королю проти Візантійської імперії. Його син бан Кулін взяв участь у поході сербів та угорців у 1183 р. У 1199 р. правитель Зети Вук Неманич обвинуватив Куліна в богоумільстві.

У 1203 р. під тиском папського легата Джіованні де Казамаріса Кулін оголосив, що він вірний католицькій вірі. У 1189 р. Кулін уклав мирний договір з Дубровніком. Сином Куліна був Степан. У дитинстві він був заручником при угорському дворі. Після смерті бітька він у 1204 р. очолив Боснію. У 1221 р. папа римський Григорій III відправив до Боснії свого легата Анконіуса, який по поверненні звітував що по всій Боснії поширилась єресь богумільства. Папа римський пропонував Ендре II оголосити хрестовий похід проти Боснії, але той був зайнятий своїми справами. У 1225 р. Боснія, Солі та Усора були переведені з Далматинського діоцеза під владу архієпископа Угрина Калочського. У 1232 р. богуміли повалили владу Степана і той втік ко двору свого сина Себислава, який княжив у Усорі. У 1236 р. Степан Кулінович помер. На престол Боснії зійшов у 1232 р. Матей Нінослава. Угорці забрали заручником сина Прієзда родича Матея Нінослава. У 1233 р. від влади був відсторонений єпископ Лодомер, який був єпископом Дьякова. Новим єпископом Дьякова став Йоганн фон Вільдесхаузен. У 1234 р. Боснійський банат Ендре II передав своєму сину Коломану. У 1234 р. усорський князь Себислав напав на Матея Нінослава прагнучи повернути батьківську вотчину. Папа Григорій IX закликав у 1234 р. християн до хрестового походу проти боснійських богумілів, а у серпні 1235 р. визнав Коломана баном Боснії. У 1237 р. угорський єпископ змінивши Йогана фон Вільдесхаузена почав спалення єретиків. У 1247 р. Інокентій IV вимагав хрестового походу проти Боснії. У 1249 чи 1250 рр. Матей Нінослава помер і престол успадкував Прієзда I. У 1234 – 1239 рр. коли Коломан вигнав Матея Нінослава Прієзда був правителем Боснії де-факто. У 1238 р. впав оплот богумілів фортеця Врхнабосна. У 1250 р. він став баном і де-юре і почав боротьбу з богумілами. У 1254 р. Бела IV поділив Боснійський банат на власне Боснію та Усору та Солі. Усора та Солі незабаром стала частиною Мачванського банату. Того ж 1254 р. Бела IV напав на сербів та Прієзда I отримав у своє володіння Захум'я. У 1255 р. боснійський бан отримав землі у Славонії. У 1260 р. Прієзда брав участь у поході угорців проти чехів. У 1287 р. перебуваючи у похилому віці Прієзда I передав владу синам. Прієзда II у дитинстві був заручником у угорських домініканців. Після смерті Прієзда II отримав владу над Західною Боснією між річками Дріна та Босна. Східна Боснія дісталась його брату Степану Котроману. У 1290 р. Прієзда II помер і влада над усією Боснією дісталась Степану Котроману. Степан I Котроман був змушений підкоритися хорватському барону Павлу Шубичу, який оголосив себе паном Боснії у 1299 р. Павел Шубич призначив правити Боснією свого сина Младена I. Младен I воював проти Степана I Котромана і зробив майже всю Боснію своїм володінням. У 1304 р. Младен був убитий богумілами і у 1305 р. в Боснію вдерся Павел Шубич, який підкорив всю Боснію і проголосив себе баном. У 1312 р. Павел Шубич помер і престол перейшов до його сина Младена II. Той був змушений вести боротьбу з Степаном I Котроманом. У 1314 р. помер Степан I Котроман і передав владу Степану Котромановича, який досягнув незалежності Боснії у 1320 р. Усора та Солі розвивались окремо від Боснії. Спочатку вони потрапили під владу Хенріка Кьосогі, у 70-х рр. XIII ст. знаходились під владою королеви Ержебет. У 80-90-х рр. XIII ст. вони як і Мачва були передані сербському правителю Драгутіну, котрий правив ними як угорський васал. Після смерті Драгутіна 1316 р. Усора, Солі, Мачва стали володінням угорського короля. У 1324 р. ці землі були включені Степаном Котроманичем у склад Боснійського

банату. У XIII ст. дворянство здобуло ряд привілеїв. У 1260 р. дворянство характеризувалось як особливий стан суспільства. У 1267 р. на сеймі в Естергомі знать Угорщини примусила Белу IV та Іштвана V підтвердити привілеї надані у 1222 р. З 1277 р. інтенсивність скликання сеймів зростає. У 1290 р. представники дворянства з'явилися у королівській раді, де раніше були тільки барони та прелати. Дворяни отримали також місцеву локальну автономію. Дворяни з берегів річки Зал в регіоні Надьканіжи провели свої місцеві збори. Після місцевого сеймика 1267 р. вони обрали собі чотирьох суддів. Перша дворянська корпорація виникає у 1280 р. у комітаті Бодрог. Вона обирає собі магістратів, які стають судьями знаті. У комітаті таких суддів було чотири. У Трансильванії та Славонії таких суддів було по два. Голова корпорації був куріальний ішпан або віце-ішпан. За часів правління Ласло IV жив угорський історик Шимон Кезаї. Він подорожував Європою та був знайомий зі станом знаті та дворянства у інших країнах Європи. Шимон Кезаї висловив гіпотезу про походження угорців від гунів, що поклало початок угорському туранізму. Він вказував, що знать королівства складалась з чистих угорців, а піддані з підкорених інших народів. Угорський народ у концепції Шимона Кезаї був тотожний угорській шляхті. Дещо пізніше поляки сформують ідею польського сарматизму на схожих засадах. Наприкінці XII ст. на території Угорщини розповсюджується справочинство. Королівська канцелярія за правління Ендре II фіксувала пожалування ленів знаті та судові рішення. Також фіксувались письмово привілеї. У 1250 р. стало звичною практикою надсилати грамоти ішпанам очікуючі від них звітів про працю. Після 1260 р. королівський суддя та його заступник діяли від імені короля. Документи виданні королівською канцелярією та центральними судами доповнювались документами соборних капітулів та монастирів. Суди між простолюдом здійснювались присяжними та за ордалями. Одним із важливих документів є «Варадінський регент», який містить матеріали 389 справ вирішених по ордалям між 1208 та 1235 рр. Для дворян стало звичайним звертатись до найближчого капітула та монастиря для того щоб їх справи були викладенні у писемній формі. Священники мали зберігати документи, а дворянам видавати копії документів. Церковники були свідками королівських пожалувань баронам та дворянам. Також вони мали розглядати судові позови та виконували функції нотаріусів. Таких місць автентифікації було 38 монастирів та капітулів. По два таких місця знаходились у Славонії та Трансильванії, а 34 інших знаходились у безпосередніх угорських та словацьких землях. Це було д'евять колегіальних церков – Арад, Буда, Чазма, Пожега, Пожонь, Спішська Капітула, Секешфехервар, Тітель, Вашвар, вісім найбільших бенедиктинських аббатств - Клуж-Министур, Гронські Бенадик, Паннонхалма, Печварад, Сомодьвар, Сексард, Залавар, Зобор, офіс госпітальєрів в Секешфехерварі, п'ять премонстратських монастирів – Чорна, Ясов, Кляштор под Знієвом, Лелес, Шахи, а також 15 соборних капітулів у єпископіях та архієпископіях. Соборні капітули Секешфехервара, Буди та Боснії мали особливе значення. У XIII ст. барони збільшували свої володіння за рахунок королівського домену. На заході королівства були могутніми Кьосогі (Неметуйварі). Їх землі простягались від західних кордонів королівства до Дунаю. Північний захід королівства належав роду Чаків. Відомими представниками цього роду були Петер та Мате Чаки. У Трансильванії правив Ласло Кан. Територію між Дунаєм та Трансильванією контролював рід Боршів. Найбільш відомим представником цього

клану був Копас Борша. На територіях контрольованих магнатів проживали середні феодали – юбагіони замків та королівські слуги. У «Золотій Буллі 1267 р.» був чітко визначений статус королівських сервієнтів. Королівські слуги та юбагіони замків стали називатись нобілями, тобто дворянством. Магнати ж почали позначатись терміном барони. Військові загони баронів стали позначатись їхніми фаміліями. Вони комплектувались з лицарства, яке іменувалось фаміліаріями. Відмінністю угорського фаміліаритету було те, що пан приймав на себе утримання своїх фаміліярів. Дрібний або середній дворянин міг перетворитись на фаміліяри попрохавши барона про захист його володінь від нападів іншого землевласника. За декретами 1290 та 1298 рр. угорські дворяни збирались на комітатські збори, які мали права місцевого самоуправління. Декрет від 1298 р. забороняв примушувати дворянство до фаміліаритету. Фаміліаритет міг здійснюватись тільки по добрій волі. Дворянство мало значну долю самостійності. У 1298 – 1299 рр. відбулись державні збори без баронів за участю дворян та церковних феодалів. Церковники протистояли баронам, оскільки ті часто захоплювали власність монастирів. При Ласло IV було помітним домінування баронів. У 1279 р. король був захоплений у полон баронством і був вимушений схвалити рішення сейму у Тетені. Кипчаки після нього ставали не тільки васалами короля, але й васалами баронів. У 1279 р. був проведений церковний собор у Пешті на якому розглядався захист церковного майна від посягань баронів. Правління останніх Арпадів було часом засилля баронів. У 1285 р. Кьосогі уклали союз з Альбрехтом Габсбургом не оглядаючись на Ласло IV. У 1289 р. вони вже воювали проти Габсбургів. Австрійцям вдалось захопити Кьосег та Мадьяровар. У 1291 р. ці фортеці були відвойовані Ендре III. Проте у 1296 р. королю знову довелося воювати проти Кьосогі у 1296 р. Амадей Аба встановив тісні відносини з Польщею. Ласло Кан же у 1309 р. же видав свою доньку за сербського короля Мілутіна. Угорські барони фактично мали королівства у королівстві. Стосовно ж нехристиян в Угорському королівстві, то ми не будемо розглядати долю печенігів та кипчаків, оскільки це вже нами було зроблено в окремих статтях. Євреї були присутні на території Паннонії ще в епоху Римської імперії. Тюркські племена кабарів були присутні серед угорців ще у IX ст. Вони сповідували іудаїзм. За правління династії Арпадів вони мешкали у Естергомі, Буді, Секешфехерварі, Нітрі, Пожоні, Вашварі, Корменді, Тренчені, можливо у Шопроні та Надьсомбаті. Євреїв угорці називали жидо. В Буді була єврейська вулиця. Євреї не складали якоїсь значимої кількості у королівстві. Мусульмани, яких угорці називали ізмаелітами прибули в Угорщину ще за правління Такшоня. Ібн Йакуб вказував, що угорські мусульмани їздили по справам до Праги. Ще одна група мусульман яка була відома як каліси (хорезмійці) прибула до Угорщини з Хозарського каганату. Можливо, були мусульмани і серед печенігів, які прибули до Угорщини у XI ст. Мусульмани мешкали у 30 селах в Угорщині. Мусульманська громада Угорщини складала від 2 тис. до 15 тис. населення. Ласло I надрукував заборону євреям торгувати рабами-християнами. Цю ж політику продовжив Коломан I. Канонічне церковне право сегрегувало євреїв від християн. Християнам заборонялося пити, їсти, жити та одружуватись з євреями. На Страсну П'ятницю євреями заборонялось з'являтися на вулицях, двері та вікна єврейських домів мали бути закриті. Привілей Бели IV встановлював судові процедури щодо євреїв. Єврейська еліта займала високі посади та мала контакти з королем. Якщо християнин скривдив єврея, то він мав

відшкодувати збитки заплативши королю, а також заплатити чотири угорських марки самому єврею. Якщо ж християнин поранив єврея, то він мав заплатити скривдженому дванадцять марок. Якщо ж християнин вбив єврея, то у нього мало бути конфісковане все його майно. Король також захищав своїм привілеєм синагоги. Якщо християнин згвалтував єврейку, то йому мали відтяти руку. Євреї знаходились під королівським захистом. Євреї не мали робити клятву на Торі при незначних справах. Євреї не можна було змусити у суботу повернути гроші за закладений товар. Під час суду окрім християн-свідків мали бути євреї-свідки. Ендре III надав привілей євреям Пожоні. Проте євреї не вважалися містянами і мали особну адміністрацію. Їх очільники називались *comites camera* і таким чином мали дворянський статус і дорівнював іспану. Євреї за королівський захист платили податки до скарбниці. Ласло I та Коломан I прагнули християнізувати мусульман. У XI ст. для мусульман не було особних законів. У середині XII ст. Абу Хамід ал-Гарнаті відзначав, що угорці ставляться до мусульман доброзичливо і дозволяють ним прилюдно виконувати їхні обряди. За правління Ендре II християнські каноніки хотіли заборонити їм займати державні посади. Йакут ал-Хамаві згадують, що мусульмани служили у угорському війську. Мусульмани були під захистом та юрисдикцією короля. За це вони платили йому податки аналогічні мусульманській джизьї. На початку XIII ст. у Пешті існувала мусульманська громада. У соціальному відношенні статус мусульман дорівнював статусу йобажіонів – людей замку та віллів – селян. Архієпископ Естергомський та папа римський скаржились, що мусульмани мають більшу свободу у королівстві ніж християни. Згадувався добровільний випадок прийняття деякими угорцями ісламу [Engel, 2001, р. 83-88, 111-123; Molnar, 2017, р. 38-40; Vasary, 2005, р. 144-148; Malcolm, 1994, р. 13-17; Berend, 2001, р. 60-68, 74-87; Salagean, 2016, р. 62-165; Поп, Болован, 2005, с. 156-166, 171-178; Богданов, 2003, с. 71-82; Исламов, Пушкаш, Шушарин, 1971, с. 151-163; Berend, 2002, р. 307-318; Curta, 2019, р. 387-388; Мргіћ, 2008, с. 53-64].

Висновки. Провівши дослідження ми дійшли наступних висновків. Після заколоту угорських язичників у середині XI ст. влада в Угорському королівстві перейшла до Шаламона, який зміг утвердитись на престолі за допомогою німців. Шаломон був слабким правителем, який спирався на німецьку та печенізьку допомогу. Нащадки Ендре I Геза I та Ласло I зміцнили державу і змогли відбити вторгнення з боку печенігів і кипчаків. Коломан I реалізував претензії на хорватську корону, яку мав ще Ласло I. Угорські королі неодноразово вторгались на територію Галичини і мали плани зробити цю територію такою ж частиною "Корони Святого Іштвана" як і Хорватію. У міжусобицях на Русі Арпади були прибічниками київських князів, які знаходились у ворожнечі з галицькими князями. Ще одним яблуком роздору була Далмація. За контроль над цим регіоном Угорщина вела боротьбу з Венецією. Середина XII ст. пройшла під знаком воєн з Візантією. Угорські королі були вимушені стримувати тиск Мануїла I Комніна за правління якого Візантійська імперія досягла такого ж рівня могутності як і за імператорів Македонської династії. Угорщина була вимушена тимчасово поступитись Славонією, Хорватією та Далмацією. Апогеем могутності угорських королів стало правління Бели III, коли угорці відвоювали у Візантії Славонію, Хорватію, Далмацію та на деякий час окупували Галичину. Король Імре II став союзником Візантії проти відновивших свою державність Сербії та Болгарії. За часів правління Ендре II

угорський король пішов на поступки баронам. Це було зумовлено масштабними зовнішньополітичними проектами Ендре II. Протягом майже всього свого правління він вів боротьбу за Галичину проти волинських Романовичів та смоленських Ростиславичів, а також взяв участь у П'ятому хрестовому поході у 1217 р. Ще одним великим проектом була християнізація кипчаків, який був реалізований у створенні у 1228 р. Куманської єпископії. Спадкоємець Ендре II Бела IV постав перед значними викликами. Він протистояв агресії австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга та монгольській навалі. Спроба включити Галичину та Штірію в склад Угорщини провалилась внаслідок протидії з боку Данила Романовича та Пшемисла II Оттокара. Угорська зброя була щасливою тільки у конфлікті з болгарами. Наступник Бели IV Іштван V мав значні проблеми з баронством. Криза Угорського королівства при правлінні Ласло IV тільки поглибилась. Проти монарха бунтували Гюткеледи, Кьосоги, Бабонічі. Спроба короля спертись на кипчаків зустріла опір з боку світської та церковної аристократії. За правління Ласло IV у зовнішній політиці Угорщина могла похвалитись вдалим захистом країни від вторгнення Золотої Орди у 1285 р. та перемогою над чехами у битві на Моравському полі у 1278 р. Внутрішня політика була провальною та король загинув внаслідок змови аристократів у 1290 р. Останній угорський король Ендре III був сином бастарда Іштвана Постума і все своє правління був змушений воювати проти претендентів з боку династій Габсбургів та Анжу, а також против самозванця Ендре Славонського. Антикоролівську фронду складали угорські магнати Кьосогі та хорватські магнати Бабонічі та Франкопани. Хорвати підтримували претензії на престол з боку династії Анжу. На початку XIV ст. Шубичі володіли землями від Гвозда до Неретви і від моря до Дріни.

Список використаних джерел та літератури

- Бек, К., 2002. *История Венеции*. М.: Весь мир.
- Богданова, Ю. В., 2003. *История Словакии*. М.: Институт славяноведения Российской академии наук.
- Волощук, М. М., 2005а. Вассальная зависимость Даниила Романовича от Бели IV (1235 – 1245 гг.): актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений второй четверти XIII в. *Specimina nova. Pars prima*, 3, 83-113
- Волощук, М. М., 2006а. Васальна залежність Данила Романовича від Бели IV (1235-1245 pp.): джерела, історіографія та коротка постановка проблеми *Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали Міжнародної конференції (Київ, 14—16 квітня 2005 р.)*, 86-95
- Волощук, М. М., 2006б. Даниил Галицкий и Белла IV. К реконструкции русско-венгерских отношений 30-х годов XIII в. *ROSSICA ANTIQUA: Исследования и материалы 2006*, 331-341.
- Волощук, М. М., 2007а, Вплив Золотої Орди на еволюцію русько-угорських військово-політичних взаємин останньої чверті XIII ст. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету: Серія «Історія, економіка, філософія»*, 13, 23–30.
- Волощук, М. М., 2007б, Ендре II - Данило Романович Волинський: стиль взаємовідносин (серпень 1205 - вересень 1213 pp.): джерела, історіографія, коротка постановка проблеми *“Слово о полку Ігоревім” та його доба: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції*, 130-135
- Волощук, М. М., 2007в, Проблема легітимізації влади венгерського короля Ендре II в Галицькій землі (1205-1206 гг.) *Славянские Чтения, посвященные Дню свв. Кирилла и Мефодия: Материалы VII и VIII конференций студентов, аспирантов и молодых ученых. Санкт-Петербург, 20-21 мая 2005 года. Санкт-Петербург, 25-26 мая 2006 года*, 16-21
- Волощук, М. М., 2008а, Проблема васальної(?) підлеглості князів Ігоревичів чернігівських від угорського короля Ендре II: джерела, історіографія, постановка проблеми *Український історичний збірник*, 11, 18-25

- Волощук, М. М., 2008б, «Угорське дитинство» князя Данила Романовича (1206–1210 рр.) *На вівтар історії України. Ювілейний збірник на пошану академіка АН Вищої школи України, професора В. В. Грабовецького*, 365–376
- Волощук, М. М., 2009а, «Вокняження» галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр., з перервами): міфи і реальність *Вісник Прикарпатського університету*, XV, 38–47
- Волощук, М. М., 2009б, Володислав Кормильчич: Венгерская бытность 1214–1232 гг. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики. № 3(37), сентябрь 2009 г.*, 19–20.
- Волощук, М. М., 2009в, Король Ендре II – князі Ігоревичі галицькі (чернігівські): проблеми взаємовідносин (1208–1209 рр.) *Карпати: людина, етнос, цивілізація*, 1, 84–94
- Волощук, М. М., 2010. Dominus noster Bela Galaciae Rex. Проблема оновлення титулу угорських королів в контексті військових подій рубежу 80–90-рр. XII ст. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції. Львів, 15 квітня 2010 р.*, 63–66
- Волощук, М. М., 2011. «Фила древле прегордыи» / Fila supruniensis. Маловідомі сюжети з історії Галицької землі першої половини XIII століття *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 20, 189–196
- Волощук, М. М., 2014. «Русь» в Угорському королівстві (XI - друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.
- Волощук, М. М., 2019. До питання походження руської дружини угорського короля Володислава I (1077–1095) *Угорсько-українські етюди*, 3, 107–124
- Головко О. Б., 2006. *Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. К.: ВД «Стилос», 2006.
- Головко О. Б., 2010а, Війна за «галицьку спадщину» (1187–1189) *Княжа доба. Історія і культура*, 3, 116–132.
- Головко, О. Б., 2010б, Юго-Западная Русь в политике Венгрии в первой половине XIII века *Rossica antiqua*, 2, 113–139.
- Головко, О. Б., 2013. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія II і краківського князя Лешка Бялого та її наслідки *Україна в Центрально-Східній Європі*, 12–13, 127–147.
- Грот, К. Я., 1889. *Из истории Угрии и славянства в XII веке (1141–1173)*. Варшава: В типографии Марии Земкевич.
- Исламов Т. М., Пушкаш А. И., Шушарин В. П., 1971. *История Венгрии, Т. I*, М.: Наука
- Контлер, Л., 2002. *История Венгрии*. М.: Весь мир.
- Костик, М., 2019. Боротьба за Австрійську спадщину. Чеський похід Данила *Угорсько-українські етюди*, 3, 139–156.
- Мандзяк, В., 2019. Ростислав Михайлович: illustri duce Gallitiae et bano totius Sclavoniae, dominus de Machou et imperator Bulgarorum *Угорсько-українські етюди*, 3, 2019, 157–180
- Мргіћ, Је., 2008. *Северна Босна. 13–16. век*. Београд: Историјски институт.
- Острогорський, Г., 2002. *Історія Візантії*. Львів: Літопис
- Поп І. – А., Болован І., 2005. *Історія Румунії*. М.: Весь мир.
- Шушарин, В. П., 1997. *Ранний этап этнической истории венгров*. М.: РОССПЭН.
- Чиркович, С. М., 2009. *История сербов*. М.: Весь мир.
- Фрейдзон, В. И., 2001. *История Хорватии*. СПб.: Алетейя.
- Юрасов, М. К., 2008. Русско-венгерские отношения в годы киевского княжения Владимира Мономаха *Отечественная история*, № 3, 3–18.
- Юрасов, М. К., 2017. *Внук Владимира Мономаха. Борис Калманович, князь авантюрист*. СПб.: Евразия
- Юрасов, М. К., 2018. *На западных рубежах Руси*. Санкт-Петербург: Наука
- Юревич, О., 2004. *Андроник I Комнин*. СПб.: Евразия.
- Bakay, K., 2000. *Az Árpádok országa*. Köszeg: MBE Nagy Lajos Király Magánegyetem, Magyar Történeti Társaság.
- Barabás, G., 2014. *Das Papsttum und Ungarn in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts, ca. 1198 - ca. 1241*. Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien
- Barany, A., 2012. The expansions of the kingdom of Hungary (1000–1490), *The expansion of Central Europe in Middle Ages*. London – New York: Routledge, 333–380
- Berend, N., 2001. *At the gates of Christendom*. Cambridge: Cambridge University Press

- Berend, N., 2012. Immigrants and locals in Medieval Hungary: 11th – 13th century *The expansion of Central Europe in Middle Ages*. London – New York: Routledge, 205-319
- Cartledge, B., 2011. *The will to survive. A history of Hungary*. London: Hurst and Company.
- Curta, F., 2019. *Eastern Europe in the Middle Ages*. Leiden – Boston: Brill
- Engel, P., 2001. *The realm of St. Stephen. A history of Medieval Hungary, 895-1526*. London – New York: I. B. Tauris.
- Erdélyi, L., 1929. *Árpádkor*. Budapest: Pallas irodalmi és nyomdai részvenytársaság kiadása
- Fine, J. V. A., 1991. *The Early Medieval Balkans. A critical survey from the sixth to the Late Twelfth century*. Ann Arbor: The university of Michigan press.
- Font M., Barabás G., 2019. *Coloman, king of Galicia and duke of Slavonia (1208-1241). Medieval Central Europe and Hungarian power*. Leeds: ARC Humanites Press.
- Karácson, I., 1895. *Szent László király élete*. Győr: Győregyházmegye könyvnyomdája.
- Kristó, Gy., 1976. *Az Aranybullák százada*. Budapest: Kossuth kiadó.
- Kristó, Gy., 2003. *Háború és hadviselés az Árpádok korában*. Kaposvár: Szukits Könyvkiadó.
- Magdalino, P., 1993. *The empire of Manuel Komnenus I, 1143-1180*. Cambridge: Cambridge university press
- Makk, F., 1996. *Magyar külpolitika*. Szeged: Szegedi Középkortörténeti Könyvtár.
- Malcolm, N., 1994. *Bosnia. A short history*. New York: New York university press.
- Molnar, M., 2017. *A concise history of Hungary*. Cambridge: Cambridge university press.
- Salagean, T., 2016. *Transylvania in the second half of the Thirteenth century. The rise of congregational system*. Leiden-Boston: Brill
- Szabó, K., 1886. *Kun László*. Budapest: Méhner Vilmos Kiadása. Retrieved from: <https://mek.oszk.hu/05600/05600/index.phtml>
- Vasary, I., 2005. *Cumans and Tatars. Oriental military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*. Cambridge: Cambridge University press.
- Zsoldos, A., 2009. *Nagy uralkodók és kiskirályok a XIII. században*. Budapest: Kossuth kiadó.

References

- Bakay, K., 2000. *Az Árpádok országa*. Kőszeg: MBE Nagy Lajos Király Magánegyetem, Magyar Történeti Tanszék [in Hungarian].
- Barabás, G., 2014. *Das Papsttum und Ungarn in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts, ca. 1198 - ca. 1241*. Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien [in German].
- Barany, A., 2012. The expansions of the kingdom of Hungary (1000-1490) *The expansion of Central Europe in Middle Ages*. London – New York, 333-380 [in English].
- Bek, K., 2002. *Istoriya Venecii* [History of Venice]. M.: Ves' mir. [in Russian].
- Berend, N., 2001. *At the gates of Christendom*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Berend, N., 2012. Immigrants and locals in Medieval Hungary: 11th – 13th century *The expansion of Central Europe in Middle Ages*. London – New York: Routledge, 205-319 [in English].
- Bogdanov, Yu. V., 2003. *Istoriya Slovakii* [History of Slovakia]. M.: Institut slavyanovedeniya Rossyjskoj akademii nauk [in Russian].
- Cartledge, B., 2011. *The will to survive. A history of Hungary*. London: Hurst and Company. [in English].
- Chirkovich, S. M., 2009 *Istoriya serbov* [History of Serbians]. M.: Ves myr. [in Russian].
- Curta, F., 2019. *Eastern Europe in the Middle Ages*. Leiden – Boston: Brill. [in English].
- Engel, P., 2001. *The realm of St. Stephen. A history of Medieval Hungary, 895-1526*. London – New York: I. B. Tauris. [in English].
- Erdélyi, L., 1929. *Árpádkor*. Budapest: Pallas irodalmi és nyomdai részvenytársaság kiadása. [in Hungarian].
- Fine, J. V. A., 1991. *The Early Medieval Balkans. A critical survey from the sixth to the Late Twelfth century*. Ann Arbor: The university of Michigan press. [in English].
- Font M., Barabás G., 2019. *Coloman, king of Galicia and duke of Slavonia (1208-1241). Medieval Central Europe and Hungarian power*. Leeds: ARC Humanites Press [in English].
- Frejdzon, V. I., 2001. *Istoriya Horvatii* [History of Croatia]. SPb.: Aletejya. [in Russian].
- Golovko, O. B., 2006. Korona Danyla Halyc'koho: Volyn' i Halychyna v derzhavno-politychnomu rozvytku Central'no-Sxidnoyi Yevropy rann'oho ta klasychnoho seredn'ovichchya [Danylo Halytskyi's

crown: Volyn and Halychyna in the state-political development of Central-Eastern Europe in the early and classical Middle Ages.]. K.: VD «Stylos». [in Ukrainian].

Golovko, O. B., 2010a. Vijnna za «halycku spadshhynu» (1187–1189) [The war for the "Galician heritage" (1187–1189)] *Knyazha doba. Istoriya i kul'tura*, 3, 116–132. [in Ukrainian].

Golovko, O. B., 2010b. *Yuho-Zapadnaya Rus v politike Vengrii v pervoy polovinye XIII veka* [South-Western Rus in the politics of Hungary in the first half of the 13th century] *Rossica antiqua*, 2, 2010, 113–139. [in Russian].

Golovko, O. B., 2013. Spishs'ka uhoda 1214 r. uhors'koho korolya Andriya II i krakivs'koho knyazya Leshka Byaloho ta yiyi naslidky [The Treaty of Spis in 1214 between the Hungarian king Andriy II and the Kraków prince Leško Biały and its consequences] *Ukrayina v Central'no-Sxidnij Yevropi*, 12–13, 127–147. [in Ukrainian].

Grot, K.Ya., 1889. Iz ystoryy Uhrii i slavyanstva v XII veke (1141–1173) [From history of Hungary and Slavs in 12th century (1141–1173)]. Varshava: V tipohrafii Maryy Zemkevich [in Russian].

Islamov T.M., Pushkash A. Y., Shusharin V. P., 1971. *Istoriya Vengrii. T. 1.* [History of Hungary. Vol. 1] M.: Nauka [in Russian].

Karácson, I., 1895. Szent László király élete. Győr: Győregyházmegye könyvnyomdája [in Hungarian].

Kontler, L., 2002. *Istoriya Vengrii* [History of Hungary]. M.: Ves' mir. [in Russian].

Kostyk, M., 2019. Borotba za Avstrijs'ku spadshhynu. Cheskyj poxid Danyla [Fight for Austrian heritage: Czech campaign of Danylo Romanovych] *Uhorsko-ukrayinski etyudy*, 3, 139–156 [in Ukrainian].

Kristó, Gy., 1976. *Az Aranybullák százada*. Budapest: Kossuth kiadó. [in Hungarian].

Kristó, Gy., 2003. *Háború és hadviselés az Árpádok korában*. Kaposvár: Szukits Könyvkiadó. [in Hungarian].

Magdalino, P., 1993. *The empire of Manuel Komnenus I, 1143–1180*. Cambridge: Cambridge university press. [in English].

Makk, F., 1996. *Magyar külpolitika, 896–1196*. Szeged: Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. [in Hungarian].

Malcolm, N., 1994. *Bosnia. A short history*. New York: New York university press [in English].

Mandzyak, V., 2019. Rostyslav Myxajlovych: illustri duce Gallitiae et bano totius Sclavoniae, dominus de Machou et imperator Bulgarorum [Rostislav son of Michael: illustri duce Gallitiae et bano totius Sclavoniae, dominus de Machou et imperator Bulgarorum] *Uhorsko-ukrayinski etyudy*, 3, 157–180 [in Ukrainian].

Molnar, M., 2017. *A concise history of Hungary*. Cambridge: Cambridge university press [in English].

Mrhyh, Je., 2008. *Severna Bosna. 13–16. vek*. [Northern Bosnia in 13th–16th centuries] Beohrad: Istorijski institut. [in Serbian].

Ostrohorskij, H., 2002. *Istoriya Vizantiyi* [History of Byzantium empire]. Lviv: Litopys [in Ukrainian].

Pop I. – A., Bolovan I., 2005. *Istoriya Rumynii* [History of Romania]. M.: Ves' myr. [in Russian].

Salagean, T., 2016. *Transylvania in the second half of the Thirteenth century. The rise of congregational system*. Leiden-Boston: Brill, [in English].

Shusharin, V. P., 1997. *Ranniy etap etnicheskoy istorii vengov* [Early stage of ethnic history of Hungarians]. M.: ROSSPEN. [in Russian].

Szabó, K., 1886. *Kun László*. Budapest: Méhner Vilmos Kiadása. Retrieved from: <https://mek.oszk.hu/05600/05600/index.phtml> [in Hungarian].

Vasary, I., 2005. *Cumans and Tatars. Oriental military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*. Cambridge: Cambridge University press [in English].

Voloshchuk M. M., 2006a, *Vasalna zalezhnist Danyla Romanovycha vid Bely IV (1235–1245 rr.): dzherela, istoriografiya ta korotka postanovka problemy* [Danylo Romanovych's vassal dependence on Bela IV (1235–1245): sources, historiography and a brief statement of the problem] *Ukrayina – Uhorshhyna: spil'ne mynule ta s'ohodennya. Materialy Mizhnarodnoyi konferenciyi (Kyiv, 14–16 kvitnya 2005 r.)*, 86–95 [in Ukrainian].

Voloshchuk, M. M., 2006b. *Danyyl Halyckyj y Bella IV. K rekonstrukcyyi russko-venherskyx otnosheniy 30-x hodov XIII v.* [Daniel Halitskiy and Bella IV. To the reconstruction of Russian-Hungarian relations in the 30-ies of 13th century] *ROSSICA ANTIQUA: Issledovaniya i materialy 2006*, 331–341. [in Russian].

Voloshchuk, M. M., 2007a. Vplyv Zolotoi Ordy na evolyuciyu rus'ko-uhors'kyx vijs'kovo-politychnyx vzayemyn ostann'oyi chverti XIII st. [The influence of the Golden Horde on the evolution of Russian-Hungarian military-political relations in the last quarter of the 13th century] *Visnyk Kyiv's'koho nacional'noho linhvistychnoho universytetu: Seriya «Istoriya, ekonomika, filofosfiya»*, 13, 23–30 [in Ukrainian].

Voloshchuk, M. M., 2007b. Problema legitimizatsii vlasti vengerskoho korolya Endre II v Halyckoj zemle (1205-1206 gg.) [The Problem of Legitimization of the Power of the Hungarian King Andrew II in the Galician Land (1205-1206)] *Slavyanskije Chteniya, posvyashchennye Dnyu sv. Kirilla i Mefodiy: Materialy VII y XVIII konferencii studentov, aspirantov i molodyx uchenyx. Sankt-Peterburg, 20-21 maya 2005 goda. Sankt-Peterburg, 25-26 maya 2006 goda*, 16-21 [in Russian].

Voloshchuk, M. M., 2008. «Uhors'ke dytynstvo» knyazya Danyla Romanovycha (1206–1210 rr.) ["Hungarian Childhood" of Prince Danylo Romanovych (1206–1210)] *Na vitar istoriyi Ukrayiny. Yuvilejnyj zbirnyk na poshanu akademika AN Vyshhoyi shkoly Ukrayiny, profesora V. V. Hrabovec'koho*, 365–376 [in Ukrainian].

Voloshchuk, M. M., 2009a. «Voknyazheniye» halyc'ke Volodyslava Kormyl'chycha (1210–1214 rr., z perervamy): mify i real'nist' [Volodyslav Kormyl'ch's Galician "Voknyazheniye" (1210–1214, with interruptions): myths and reality] *Visnyk Prykarpats'koho universytetu*, XV, 38-47 [in Ukrainian].

Voloshchuk, M. M., 2010. Dominus noster Bela Galaciae Rex. Problema onovlennya tytulu uhors'kyx koroliv v konteksti vijs'kovyx podij rubezhu 80–90-rr. XII st. [Dominus noster Bela Galaciae Rex. The problem of renewing the title of Hungarian kings in the context of military events at the turn of the 80-ies and 90-ies of 12th century] *Voyenna istoriya Halychyny ta Zakarpattya. Naukovyj zbirnyk. Materialy Vseukrayins'koyi vijs'kovo-istorychnoyi konferenciyi. L'viv, 15 kvitnya 2010 r.*, 63–66 [in Ukrainian].

Voloshchuk, M. M., 2014. «Rus'» v Uhors'komu korolivstvi (XI - druha polovyna XIV st.): suspil'no-politychna rol', majnovi stosunky, mihracyi ["Rus" in the Hungarian Kingdom (XI - second half of the XIV century): socio-political role, property relations, migrations]. *Ivano-Frankivs'k : Lileya-NV*. [in Ukrainian].

Voloshchuk, M. M., 2008a. Problema vasal'noyi(?) pidlehlosti knyaziv Ihorevychiv chernihivs'kyx vid uhors'koho korolya Endre II: dzherela, istoriohrafiya, postanovka problemy [The problem of the vassal(?) subordination of Princes Igorevich of Chernigov to the Hungarian king Endre II: sources, historiography, statement of the problem] *Ukrayins'kyj istorychnyj zbirnyk*, 11, 18-25 [in Ukrainian].

Voloshchuk, M. M., 2009b. Volodyslav Kormyl'chych: Vengerskaya bytnost' 1214–1232 gg [Volodyslav Kormyl'ch: Hungarian existence 1214–1232] *Drevnyaya Rus'. Voprosy medievistiki. № 3(37), sentyabr' 2009 g.*, 19-20. [in Russian].

Voloshchuk, M. M., 2009b. Korol' Endre II – knyazi Ihorevychi halyc'ki (chernihivs'ki): problemy vzayemovidnosyn (1208–1209 rr.) [King Endre II - princes Igorevichi of Galicia (Chernihiv): problems of mutual relations (1208–1209)] *Karpaty: lyudyna, etnos, cyvilizatsiya*, 1, 84–94 [in Ukrainian].

Voloshchuk, M. M., 2011. «Fyla drevle prehordiy» / Fila supruniensis. Malovidomi syuzhety z istoriyi Halyc'koyi zemli pershoyi polovyny XIII stolittya ["Fila drevle pregordia" / Fila supruniensis. Little-known stories from the history of the Galician land of the first half of the 13th century] *Ukrayina: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist': Zbirnyk naukovyx prac'*, 20, 189-196 [in Ukrainian].

Voloshchuk, M. M., 2005. Vassalnaya zavysymost Danyyla Romanovycha ot Bely IV (1235 – 1245 hh.): aktual'nye voprosy rekonstrukcii russko-venherskix otnosheniy vtoroy chetverti XIII v. [The vassal dependence of Daniel Romanovych on Bela IV (1235 – 1245): topical issues of the reconstruction of Russian-Hungarian relations in the second quarter of the 13th century] *Specimina nova. Pars prima*, 3, 83-113 [in Russian].

Voloshchuk, M. M., 2007c. Endre II - Danylo Romanovych Volyns'kyj: styl' vzayemovidnosyn (serpen' 1205 – veresen' 1213 rr.): dzherela, istoriohrafiya, korotka postanovka problemy [Endre II - Danylo Romanovych Volynskyi: the style of mutual relations (August 1205 – September 1213): sources, historiography, a brief statement of the problem] *"Slovo o polku Ihorevim" ta joho doba: Materialy Mizhnarodnoyi naukovy-teoretychnoyi konferenciyi*, 130-135 [in Ukrainian].

Voloshchuk, M. M., 2019. Do pytannya poxodzhennya rus'koyi druzhyny uhors'koho korolya Volodyslava I (1077–1095) [On the question of the origin of the Russian wife of the Hungarian king Volodyslav I (1077–1095)] *Uhors'ko-ukrayins'ki etyudy*, 3, 107-124 [in Ukrainian].

Yurasov, M. K., 2008. Russko-vengerskie otnosheniya v gody kievskogo knyazheniya Vladimira Monomaha [Russian-Hungarian relations at the time of rule of Vladimir Monomakh] *Otechestvennaya istoriya*, 3, 3–18. [in Russian].

Yurasov, M. K., 2017. *Vnuk Vladimira Monomaxa. Boris Kalmanovych, knyaz" avantyuryst*. SPb.: Evraziya [in Russian].

Yurasov, M. K., 2018. *Na zapadnyx rubezhax Rusi* [On the Western borders of Rus]. Sankt-Peterburg: Nauka [in Russian].

Yurevich, O., 2004. *Andronik I Komnyn* [Anronicus I Comnenus]. SPb.: Evraziya [in Russian].

Zsoldos, A., 2009. *Nagy uralkodók és kiskirályok a XIII. században*. Budapest: Kossuth kiadó [in Hungarian].

**CROWN OF ST. STEPHEN.
HUNGARIAN MEDIEVAL MONARCHY UNDER THE RULE OF THE ÁRPÁD DYNASTY
Yaroslav Pylypchuk**

Doctor of Historical Sciences,
Senior Lecturer of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. This article is devoted to the history of the Arpad dynasty in 1063 – 1301 after the rebellion of the Hungarian pagans in the middle of the 11th century. power in the Hungarian kingdom passed to Salamon I, who was able to establish himself on the throne with the help of the Germans. Salomon I was a weak ruler who relied on German and Pecheneg help. Descendants of Endre I, Geza I and Laszlo I strengthened the state and were able to repel the invasion of Pechenegs and Kipchaks. Koloman I realized the claims to the Croatian crown that Laszlo I still had. The Hungarian kings repeatedly invaded the territory of Galicia and had plans to make this territory as much a part of the "Crown of St. Stephen" as Croatia. In the civil strife in Russia, the Arpads were supporters of the Kyiv princes, who were at enmity with the Galician princes. Another bone of contention was Dalmatia. Hungary fought with Venice for control of this region. The middle of the 12th century. passed under the sign of wars with Byzantium. The Hungarian kings were forced to resist the pressure of Manuel I Comnenus under whose reign the Byzantine Empire reached the same level of power as under the emperors of the Macedonian dynasty. Hungary was forced to temporarily cede Slavonia, Croatia and Dalmatia. The apogee of the power of the Hungarian kings was the reign of Béla III, when the Hungarians recaptured Slavonia, Croatia, Dalmatia from Byzantium and occupied Galicia for a while. King Imre became an ally of Byzantium against the restored statehood of Serbia and Bulgaria. During the reign of Endre II, the Hungarian king made concessions to the barons. This was due to the large-scale foreign policy projects of Endre II. During almost his entire reign, he fought for Galicia against the Volyn Romanovychs and the Smolensk Rostyslavychs, and also took part in the Fifth Crusade in 1217. Another major project was the Christianization of the Kipchaks, which was realized in the creation of the Cuman diocese in 1228. Endre II's heir Bela IV faced significant challenges. He resisted the aggression of the Austrian Duke Friedrich II Babenberg and the Mongol invasion. The attempt to include Galicia and Styria in Hungary failed due to opposition from Danylo Romanovych and Przemysl II Ottokar. Hungarian weapons were happy only in the conflict with the Bulgarians. Bela IV's successor, István V, had considerable problems with the barony. The crisis of the Hungarian kingdom during the reign of László IV only deepened. Gutkeleds, Kyosogs, and Babonichi rebelled against the monarch. The king's attempt to rely on the Kipchaks met with resistance from the secular and church aristocracy. During the reign of László IV, in foreign policy, Hungary could boast of a successful defense of the country against the invasion of the Golden Horde in 1285 and a victory over the Czechs in the Battle of the Moravian Field in 1278. Internal politics were unsuccessful and the king died as a result of a conspiracy of aristocrats in 1290. The last Hungarian king Endre III was the son of the bastard Istvan Postum and throughout his reign was forced to fight against pretenders from the Habsburg and Anjou dynasties, as well as the impostor Endre of Slavonia. The anti-royal front consisted of the Hungarian magnates Kyosogi and the Croatian magnates Babonici and Frankopans. Croats supported claims to the throne by the Anjou dynasty.

Key words: Arpads, Laszlo I, Bela III, Endre II, Bela IV, Laszlo IV, Endre III, Hungary, Byzantine Empire, Serbia, Galicia-Volyn State, Croatia, Kyosogi, Babonichi, Gutkeleds.

ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕНЕРАЛА М. СОКОЛЬНИЦЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Іщенко Жанна Миколаївна

кандидат історичних наук,
доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: zhanna428@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-9777-0295>

Ганенко Артем Артемович

аспірант кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: a.a.hanenko@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-2727-7427>

Анотація. В статті подано огляд вітчизняної та зарубіжної історіографії, яка допомагає критично осмислити історичні реалії в яких формувалась особистість М. Сокольницького і які вплинули на подальшу діяльність генерала. Запропоновано авторську класифікацією наукових праць, присвячених М. Сокольницькому. На геополітичну ситуацію в Європі кінця XVIII – початку XIX ст. безпосередній вплив мали Велика французька революція, поділ Речі Посполитої, приєднання Криму до Російської імперії, намагання наполеонівської Франції а Росії перебрати на себе ключові позиції ключових політичних гравців. Етнічні українські землі опинились у сфері інтересів обох імперій. З огляду на це, діяльність генерала М. Сокольницького та його «Есе про декілька засобів звільнення Європи від впливу Росії, а разом з нею й впливу Англії» дозволяє повніше усвідомити специфіку тогочасних історичних реалій. Висновки генерала М. Сокольницького щодо ролі і місця етнічних українських земель для стабільного розвитку Європи і загроз для цивілізованого світу із боку Росії, її методів ведення військових дій набувають особливої актуальності в умовах теперішньої агресії РФ проти суверенної України.

Ключові слова: М. Сокольницький, Т. Костюшко, Річ Посполита, Велика французька революція, Наполеон Бонапарт, наполеонівські війни.

Постановка проблеми. Друга половина XVIII – початок XIX ст. ознаменовані подіями, що вплинули на геополітичну картину світу в цілому та на європейські реалії зокрема. Ідеї французьких просвітників, економічні, соціальні, релігійні та політичні аспекти стали певним підґрунтям для розповсюдження антимонархічних поглядів у Франції, які вилилися у Велику французьку революцію 1789 р.

Генерал та інженер, М. Сокольницький був учасником кампанії 1792 р. у Литві та повстання Т. Костюшка у 1794 р. Генерал польського легіону в армії Наполеона I Бонапарта, М. Сокольницький на замовлення французького уряду підготував «Есе про декілька засобів звільнення Європи від впливу Росії, а разом з нею й впливу Англії», в якому проаналізував тодішні європейські й регіональні

історичні реалії, особливості російської військової традиції та національного менталітету; оцінив ресурсний потенціал українських етнічних земель та запропонував шляхи його використання на благо Франції та Польщі. М. Сокольницький обґрунтував новий територіально-адміністративний переділ українських етнічних земель, що входили до складу Російської імперії. Його висновки, щодо можливості використання природних і людських ресурсів регіону для забезпечення сталого розвитку Франції і Польщі та організації мирного існування Європи є частково прийнятними для сучасності.

Мета статті. Провести огляд вітчизняної та зарубіжної історіографії, що допомагає видворити історичні реалії, які безпосередньо впливали на формування особистості М. Сокольницького та його подальшу діяльність.

Аналіз публікацій та досліджень. Біографія генерала стала предметом дисертаційних та монографічних досліджень вітчизняних та зарубіжних істориків. Окремі аспекти діяльності М. Сокольницького були, зокрема, досліджені вітчизняними істориками В. Ададуровим [Ададуров, 2005, 2016, 2018, 2008, 2012, 2012, 2010, 2010], О. Захарчуком [Захарчук, 2000, 2009, 2014, 2006], Ж. Іщенко [Іщенко, 2009, 2013, 2012, 2013, 2014]. Предметом дослідження польського вченого А. Цвера [Цвер, 2016] став період навчання М. Сокольницького у Лицарській школі. Вагоме місце у відтворенні європейських історичних реалій й розуміння їхнього значення для формування та подальшого розвитку бачення М. Сокольницьким ролі Польщі й етнічних українських земель для забезпечення сталого розвитку Франції, яка, власне, на той час контролювала майже всі європейські території, належать працям В. Роундінга [Роундінг, 2009], В. Грабенського [Грабенський, 1910], О. Рубльова [Рубльов, 2011], О. Філатова [Філатова, 2017], К. Карєєва [Карєєв, 1888], М. Костомарова [Костомаров, 1870], С. Соловйова [Соловйов, 2003], Є. Карновича [Карнович, 1873], Л. Островера [Островер, 1961], В. Конопчинського [Конопчинський, 1936, 1991], Ю. Фельдмана [Фельдман, 1924], С. Кутцеби [Кутцеба, 1914], Ш. Аскеназі [Аскеназі, 1904], Ю. Мархелевського [Мархелевський, 1896], М. Хандельсмана [Хандельсман, 2018], Ф. Міньє [Міньє, 1824], О. Олара [Олар, 1901, 1938], Ф. Фюре [Фюре, 1965 – 1966], І. Тена [Тен, 1877 – 1893], К. Маркса і Ф. Енгельса [Маркс, Енгельс, 1957], А. Матьєза [Матьєз, 1930], Я. Захера [Захер, 1961], О. Нарочницького [Нарочницький, 1949], А. Собуля [Собуль, 1966], Ф. Полянського [Полянский, 1961], В. Маркова [Марков, 1975], В. Ревуненкова [Ревуненков, 1983], А. Люблінської [Люблінська, 1978, 1957], А. Манфреда [Манфред, 1983], Т. Карлейля [Карлейль, 1991], А. Адо [Адо, 1990 – 1992], А. Гордона [Гордон, 1988], Н. Молчанова [Молчанов, 1989], Є. Кожокіна [Кожокін, 1989], Тюлара [Тюлар, 2009], М. Франчески та Б. Вейдера [Франчески, Вейдер, 2008], М.-П. Рейя [Рей, 2012], Д. Нафзайгера [Нафзайгер, 1984], О. Коннелі [Коннелі, 1999], Д. Лівена [Лівен, 2009], О. Мікаберайдза [Мікаберайдз, 2007], С. Потрашкова [Потрашков, 2009], О. Попова [Попов, 1905], Б. Абаліхіна [Абаліхін, 1987], Д. Щенсни-Костанецького [Щенсни-Костанецький, 2014], Хоміча [Хоміч, 2013], М. Сокольницького [1912].

Виклад основного матеріалу. Вивчення наукового доробку, що прямо чи дотично висвітлює діяльність генерала М. Сокольницького дозволило нам виокремити три підгрупи наукових творів, без аналізу яких неможливо усвідомити підґрунтя, на якому базувалась світоглядна еволюція його поглядів.

До першої підгрупи ми вважаємо за потрібне включити наукові праці, присвячені вивченню «польського питання». Особистість М. Сокольніцького формувалась в умовах експансивної політики Російської щодо сусідніх держав, її намагання захопити ключові позиції серед провідних геополітичних гравців кінця XVIII-початку XIX ст. шляхом приєднання Кримського ханства, російсько-турецьких воєн, поділів Речі Посполитої та придушення польського супротиву імперським зазіханням Росії. За сприяння Катерини II польський престол посів останній король Речі Посполитої С. Понятовський. Важливим етапом у становленні особистості М. Сокольніцького було його навчання у Лицарській школі у Варшаві, детально проаналізоване польським дослідником А. Цвером [Цвер, 2016]. Особливості внутрішньої та зовнішньої політики російської імператриці ґрунтовно досліджено в праці В. Роундінг «Катерина II [Роундінг, 2009]. Ключовим моментом у вирішенні «польського питання» Петербургом стала інтеграція приєднаних польських території до складу Російської імперії. Особливості цього процесу висвітлено в «Історії польського народу» В. Грабенського [Грабенский, 1910]. Основні етапи першого поділу Польщі та його геополітичне значення було проаналізовано О. Рубльовим [Рубльов]. Причини, обставини та наслідки поділів Речі Посполитої досліджували О. Філатова [56], К. Карєєв [Карєєв, 1888], М. Костомаров [Костомаров, 1870], С. Соловійов [Соловійов, 2003]. Аналізуючи причини й наслідки поділів польської держав маємо зважати на виправдання агресивної російської політики під час вирішення «польського питання» притаманне російській і радянській історіографії, що призвело до викривлення історичних подій.

М. Сокольніцький був активним учасником повстання на чолі з Т. Костюшко у 1794 р., яке стало відповіддю польського суспільства на другий поділ Речі Посполитої 1793 р. Після придушення повстання російським урядом Т. Костюшка та його соратників, включно із М. Сокольніцьким, було ув'язнено в Санкт-Петербурзі. Про діяльність М. Сокольніцьким згадується у праці Є. Карновича, присвяченій життєвому шляху Т. Костюшка [Карнович, 1873]. Л. Островер докладно проаналізував документальні джерела, що висвітлюють життя Т. Костюшки критично оцінює діяльність активного учасника збройного спротиву російській окупації – М. Сокольніцького [Островер, 1961]. Російській стиль у вирішенні «польського питання» напередодні 1812 р. стали предметом дослідження Ж. Іщенко [Іщенко, 2013, с.63-67].

Для польська історіографія нашої проблематики у період між двома світовими війнами представлена науковим доробком В. Конопчинського та Ю. Фельдмана. Праці В. Конопчинського, присвячені Барській конфедерації [Конопчинський, 1991] та історії Польщі Нового часу з 1506 р. по 1795 р. [Конопчинський, 1936]. Роль Речі Посполитої в структурі міжнародних відносин XVIII ст. була докладно проаналізована Ю. Фельдман на підставі архівних документів [Фельдман, 1924]. Він дійшов висновку, що наявні внутрішні суперечності завадили Франції напочатку 1770-х рр. організувати протидію російським та пруським загарбницьким планам, польсько-французький союз не зміг запобігти Поділам Речі Посполитої [Фельдман, 1924, с. 93].

На ослабленні центральної польської влади з кінця XVI ст., її неспроможності протистояти поглиненню більшості територій Речі Посполитої сусідніми країнами наголошував С. Кутцеба [Кутцеба, 1914, с. 85]. Міжнародне становище Польщі у

XVIII ст. стало предметом дослідження Ш. Аскеназі, який вважав, що Польща була заручницею геополітичного протистояння європейських держав. При цьому він прагнув наголосити на антиросійській спрямованості. Аналізуючи польський національно-визвольний рух він наголошував на його антиросійському характері й прозахідній орієнтації [Аскеназі, 1904, с. 112]. Польський економіст та історик Ю. Мархлевського у докторській дисертації дослідив вплив ідей французьких просвітителів на польську економічну думку другої половини XVIII ст., проаналізував шляхи зменшення свавілля шляхти та духовенства, показав обмеженість цих проектів і неможливість запобігти занепаду країни. Дослідник вважав Поділи Польщі закономірним результатом політики польських магнатів і шляхти [Мархлевський, с. 62]. Викладач методології М. Хандельсман репрезентував своє бачення історичних процесів. Вчений визнавав наявність певних закономірностей суспільного життя, але, був впевнений, що історії притаманні не закони, а тенденції розвитку. М. Хандельсман вважав цілком закономірною втрату державності Речі Посполитої і заперечував неоромантичне трактування національної історії Польщі [Хандельсман].

Історіографічні праці, віднесені нами до другої підгрупи репрезентовані дослідженнями Великої французької революції 1789 – 1799 рр., бо саме тоді М. Сокольницький починає свою військову кар'єру в польському легіоні армії Наполеона І. Деякі питання історії Великої французької революції залишаються дискусійними. Зокрема це стосується її хронологічних рамок. Історіографія XIX – початку XX ст. трактує Велику французьку революцію як подію, що мала декілька етапів. Французький історик періоду Реставрації Ф. Міньє [Міньє, 1824], вважав консулат і імперію Наполеона І цілком закономірними етапами еволюції революційного процесу. О. Олар [Олар, 1938, 1901], натомість, обмежував революцію 1789 – 1804 рр. й не вважав імператорський режим її логічним продовженням. Ф. Фюре [Фюре, 1966] взагалі відмовився від досить традиційного трактування французької революції кінця XVIII ст. як антифеодальної і такої, що прискорила перехід Франції до капіталізму. Ф. Фюре навпаки вбачав у революційних подіях 1789 – 1799 рр. негативний вплив на подальший розвиток капіталізму у Франції. Дослідник вважав цю революцію міксом трьох збіглих в абсолютно різних революцій, які відбулись в один і той же час. Він виокремлював революцію ліберального дворянства і буржуазії, що відповідала філософським ідеям XVIII ст. й інтересам капіталістичної еволюції суспільства; архаїчної аграрну (селянську) революцію, швидше антибуржуазної та антикапіталістичної ніж антифеодальної; революцію санкюлотську, що власне являла собою опозиційний рух щодо капіталістичного розвитку Франції. Х. Тейне переконує, народний рух, особливо під час якобінської диктатури, призвів до втрати ліберальних та буржуазних принципів, що відповідали потребам тодішнього французького суспільства. Повернутись до виконання нагальних задач вдалось лише після перевороту 9 термідора. поклав край «відхилення» революції від її задач [Тейн, 1877 – 1893]. Марксистська історіографія вирізняється сприйняттям Французької революції в якості різнопланового процесу, з приманими йому етапами розвитку і внутрішньою єдністю. Варто зазначити, що К. Маркс і Ф. Енгельс не дійшли згоди щодо хронології революції [Маркс, Енгельс, 1957]. Але обидва дослідники погоджувались, що апогеєм революційної еволюції стала якобінська диктатура, а

головним результатом перевороту 9 термідора вони відсторонення від влади демократично налаштованої буржуазії й припиненням впливу народу на законодавчу та управлінську гілки влади і превалюванні інтересів буржуазної верхівки суспільства.

Для радянські історіографії, зважаючи на її ідеологічне спрямування, характерною є висока оцінка історичної ролі яacobінського руху. Але питання станової приналежності яacobінців було дискусійним. Я. Захер сприймав яacobінців як прошарок революційної буржуазії [Захер, 1961].

О. Нарочницький вперше звернув увагу на те, що праве крило монтаньярів лобіювало інтереси тих представників великої та середньої буржуазії, які збагатились під час революції. Він переконував, що з літа 1793 р. Комітет громадського порятунку частіше опікувався інтересами буржуазії, а не народу [Нарочницький, 1949].

Опубліковані у XX ст. за кордоном праці істориків-марксистів щодо взаємин паризьких санкюлотів з яacobінським урядом є цікавим для нашого дослідження з огляду на поширення революційних ідей Європою і їхнього впливу на демократизацію європейського суспільства в цілому й їх впливу на формування світоглядної картини окремих його представників. Фундаментальне дослідження А. Собоуля «Паризькі санкюлоти в часи яacobінської диктатури», видане вперше у 1958 р. та перекладене багатьма іноземними мовами презентує авторський аналіз паризьких санкюлотів, ролі Комуни Парижа в революції, яacobінської диктатури тощо [Собуль, 1966].

З огляду на розуміння М.Сокольніцьким важливості аграрного характеру економіки українських етнічних земель і їх значення для сталого розвитку відновленої польської держави й наполеонівської Франції, необхідності проведення адміністративних і соціальних реформ для нашого дослідження особливу цікавість становить вирішення аграрного питання французьким урядом наприкінці XVIII ст. Д. Пріцкер наголошував, що одним із наслідків Французької революції було поширення дрібного землеволодіння на французьких теренах [Пріцкер, 1957]. Ф. Полянський також обстоював думку, що у Французька революція започаткувала домінування селянського шляху розвитку аграрного капіталізму [Полянський, 1961]. Думки вітчизняних й іноземних дослідників щодо шляхів вирішення «селянського питання» у постреволуційній Франції набувають актуальності в контексті притаманної М.Сокольніцькому тенденції вважати наполеонівську державу взірцем прогресивного суспільства.

Для реконструкції європейських історичних реалій кінця XVIII – XIX ст., які, безперечно, впливали не лише на формування політичних уподобань М. Сокольніцького, але й формували його оточення, важливим виступає ґрунтовне дослідження особливостей революційних подій А. Манфредом [Манфред, 1986]. Особливості економічних процесів, що сприяли встановленню Першої французької республіки і драматичні змін у французькому суспільстві протягом Великої французької революція 1789 – 1799 рр., що вивчались теоретиком анархізму П. Кропоткіним [Кропоткин, 1979] також допомагають нам краще усвідомити природу висновків, зроблених М. Сокольніцьким. Комплексне дослідження британського історика Т. Карлейля дозволяє нам усвідомити роль історичних подій у зміні європейських соціальних і політичних чинників та особистісний вплив

окремих дійових осіб на історичні події [Карлейль, 1991]. Англійський історик Е. Гобсбаум впевнений, що геополітичні трансформації кінця XVIII ст. у світі, сприяли як французькій революції 1789 р., так й англійської індустріальної революції [Гобсбаум, 1999]. Соціальна політика партії жирондистів була проаналізована А. Гордоном [14]; предметом дослідження Є. Кожокіна виступає система взаємовідносин між державним Франції а її громадянами [Кожокин, 1989].

Історичні судії Наполеонівських війн, безпосереднім учасником яких був генерал легіону польських добровольців М. Сокольніцький, віднесена нами до третьої підгрупи історіографічних праць. Французька історіографія XX ст. репрезентована тут біографічним дослідженням Ж. Тюлара [Тюлар, 2009]. Автор криично оцінює феномен «легенди Наполеона», образ Наполеона в історичній пам'яті, що сформувався після його поразки в російській кампанії. М. Франческа та Б. Вейдер [Франческа, Вейдер, 2008] зазначають, що «наполеонівська легенда» ще досі є складовою французької ментальної карти в якій єдиним недоліком Наполеона є його лояльність до оточення.

Сучасна англійська історіографія з цієї проблематики представлена дослідженням американського історика Д. Нафзайгера, який зосередив свою увагу на особливостях і недоліках постачання французького війська, що спричинили голод «Великої Армії» і, як наслідок, – її поразку [Нафзайгер, 1984]. Помилки військові кампанії Наполеона були проаналізовані іншим американським дослідником – О. Коннелі [Коннелі, 1999]. В монографії Д. Лівена «Росія проти Наполеона. Битва за Європу» автор дослідив перебіг кампанії 1812 р. і європейський контрнаступ росіяні 1813 – 1814 рр. [Лівен, 2009]. Військова стратегія Наполеона I була проаналізована Д. Чендлером [Чендлер, 2001]. М. Дж. Хьюз зосередився на особливостях формування специфічної військової культури наполеонівського війська [Хьюз, 2012]. Надзвичайно цікавими для нашого дослідження є архівні джерела, деталізована хроніка подій, численні мапи, ілюстрації, біографічні довідки, подані С. Коннером у праці «Епоха Наполеона» [Коннер, 2004]. Сучасний український наполеонознавець В. Ададуrow, використовуючи французькі архівні джерела дослідив ставлення Наполеона I до етнічних українських земель, які наприкінці XVIII – початку XIX ст. входили до складу Російської імперії [Ададуrow, 2005]. В. Ададуrow не лише проаналізував низку проектів різних авторів наполеонівської доби, серед яких було і есе М. Сокольніцького [Ададуrow, 2008], але й перекладацьку діяльність генерала у армії імператора французів [Ададуrow, 2016]. Взаємини Росії та Франції напередодні та впродовж війни 1812 р. і проекти М. Сокольніцького щодо етнічних українських земель було досліджено О. Захарчуком [Захарчук, 2016, 2009, 2006]. Міжнародні події, що передували франко-російській війні 1812 р. вивчались С. Потрашковим [Потрашков, 2009]. Всі етапи франко-російської війни 1812 р. стали предметом дослідження Б. Абаліхіна [Абаліхін, 1987], основні її події висвітлено О. Поповим [Попов, 1905]. Франко-російське геополітичне протистояння в Центральній та Південно-Східній Європі наприкінці XVIII – початку XIX ст., важливість «Есе» М. Сокольніцького для розуміння місця і ролі етнічних українських земель для сталого розвитку Європи початку XIX ст. було проаналізовано Ж. Іщенко [Іщенко, 2013, 2013]. Польський дослідник Д. Щенсни-Костанецький дослідив плани Варшавського герцогства щодо етнічних українських земель [Щенсни-Костанецький, 2014]. Стратегічна роль

Волині у планах імператора французів сала предметом дослідження В. Ададуrowa [Ададуrow, 2018] і Д. Хоміча [Хоміч, 2013].

Окрему увагу слід приділити праці польського історика, близького родича М. Сокольницького, який залучив до свого дослідження низку матеріалів із родинного архіву, та мемуари самого генерала, відтворив генеалогічне дерево родини Сокольницьких. В монографії подано унікальні документи, що ілюструють життєвий шлях генерала М. Сокольницького [Сокольницький, 1912].

Висновки. Зважаючи на характер і завдання нашого дослідження, необхідність відтворення європейських історичних реалій, в яких формувалась особистість майбутнього генерала, врахування впливу тогочасних політичних і соціальних чинників на життєвий досвід і військову кар'єру М. Сокольницького ми вважаємо доцільним здійснення комплексного історико-біографічного аналізу в контексті європейських історичних трансформацій на тлі яких і з'явилося есе М. Сокольницького. Виходячи із вищезазначеного, зарубіжний і вітчизняний історіографічний доробок за темою було розподілено нами на три тематичні блоки. Для здійснення максимально об'єктивного дослідження ми залучали до кожного історіографічного блоку наукові праці зарубіжних і вітчизняних вчених різних періодів, поглядів, соціального походження й ідеологічних уподобань. Варто зауважити, що незважаючи на наявність наукових праць, присвячених діяльності М. Сокольницького та історичним аспектам геополітичних реалій в яких формувалась особистість генерала в цій проблематиці залишаються малодосліджені лакуни, які потребують додаткового вивчення.

Список використаних джерел та літератури

Абалихин, Б.С., 1987. Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России. Волгоград: Изд. Волгоградского государственного педагогического университета, 103 с.

Ададуrow, В., 2016. Деятельность генерала Сокольницького в качестве «переводчика, отвечающего за специальную службу при его величестве» императоре Наполеону I (Литва и Беларусь, июнь – август 1812 г.). *Российские и славянские исследования*, науч. сб. Вып. 11. Минск: БГУ, с.135-141.

Ададуrow, В.В., 2005. Документ і його прочитання дослідником: історія «Наполеоніди». *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, Вип. 39-40. с. 595-596;

Ададуrow, В. В., 2018. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету. 624 с.

Ададуrow, В. В., 2008. Меморандуми польських авторів початку XIX ст. як джерело уявлень уряду Наполеона Бонапарта про південно-західні окраїни Російської імперії. *Український історичний журнал*, № 2, с. 154-171.

Ададуrow, В. В., 2012. Польское дворянство юго-запада России в планах Наполеона во время кампании 1812 года. *История и историческая память : межвуз. сб. науч. тр.* Саратов : СКФУ, Вып. 6. с. 164-181.

Ададуrow, В. В., 2012. Пришествие Наполеона, или Эссе о конфликте религиозных мировоззрений в Восточной Европе в начале XIX века. *Эпоха 1812 года: Исследования. Источники. Историография. Труды ГИМ.*, Вып. 187. Москва, с. 39-57.

Ададуrow, В. В., 2010. Проекти французького командування стосовно південно-західних земель Російської імперії під час підготовчого та наступального етапів воєнної кампанії 1812 р. *Вісник Львівського університету. Серія «Історія»*. Вип. 45. Львів, с. 127-167.

Ададуrow, В. В., 2010. Юго-западные окраины Российской империи в иерархии приоритетов восточной европейской политики Наполеона (Историографический аспект). *Эпоха 1812 года*.

Исследования. Источники. Историография : сб. материалов. Труды ГИМ., Вып. 183. Москва, с. 359-398.

Бокур, Ф., 1999. Михал Сокольниковский и его записки императору Франции. *«Беларускі гістарычны часопыс»*, № 2. Минск, с.28-35.

Бокур, Ф., 1998. Польский генерал в свите Наполеона во время русского похода в 1812 г.: Михал Сокольниковский. *От Москвы до Парижа (1812 – 1814)*. Малоярославец, с. 71 – 78.

Бокур, Ф., Яновский, О.А., 1999. Российская империя в оценках польского генерала армии Наполеона. *Французская революция и судьбы мира: Мат. междунар. науч.-практ. конф., посвящённой годовщине Французской революции (1789–1799 гг.), 21–22 апреля 1999 г.* Минск, с.126–129;

Гордон, А. В., 1988. Падений жерандистов. Москва, 250 с.

Грабеньский, В., 1910. История польского народа. Санкт Петербург, 599 с.

Дюпон-Мельниченко, Ж.Б., Ададуров, В., 2001. Французка історіографія ХХ століття. *Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів.* Львів, 158 с.

Захарчук, О.Н., 2016. Отношения между Россией и Францией накануне и во время войны 1812 г. в интерпретации украинской историографии конца XIX – начала XX в. *Российские и славянские исследования. Сборник научных трудов. Вып. XI.* Минск БГУ, с. 193-202.

Захарчук, О. Н., 2009. Прожекты польского генерала Михала Сокольниковского и Отечественная война 1812 г. *Отечественная война 1812 г. и российская провинция в событиях, человеческих судьбах и музейных коллекциях.* Вып. XVII. Малоярославец: Малояросл. воен. ист. музей, с. 192-205.

Захарчук, О.М., 2000. «Силовая дипломатия» в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02. Київ, 189 с.

Захарчук, О. М., 2014. Сучасна українська історіографія про ставлення Наполеона I до південно-західних окраїн Російської імперії. *УІЖ. № 1.* Київ, с. 169-187.

Захарчук, О. М., 2006. Українська тема в записках польського генерала Міхала Сокольниковського. *Україна дипломатична. Вип 7.* Київ: Генеральна дирекція Київської міської ради з обслуговування іноземних представництв, с. 377-385.

Захер, Я.М., 1961. Движение «бешеных». *Соцэкгиз.* Москва, 227 с.

Ищенко, Ж. М., 2013. Ідеологічна складова західного вектору російського зовнішньополітичного курсу. *Гілея: науковий вісник. № 74.,* Київ, с. 113-115.

Ищенко, Ж. М., 2012. Польський аспект у зовнішній політиці Російської імперії напередодні 1812 р. *Наукові записки з української історії.* Вип. 32, с. 63-67.

Ищенко, Ж. М., 2009. Українське питання в політиці французького уряду напередодні Вітчизняної війни 1812 року. *Актуальні проблеми вітчизняної історії.* Київ, с. 47-49.

Ищенко, Ж. М., 2014. Франко-російське протистояння в Центральній та Південно-Східній Європі (кінець XVIII - початок XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Дипломат. акад. України при М-ві закордон. справ України. Київ, 20 с.

Кареев, Н.И., 1888. «Падение Польши» в исторической литературе. Санкт Петербург, 1888. 407 с.

Карлейль, Т., История Французской революции. Москва: Мысль, 575 с.

Карнович, Е. П., 1873. Костюшко. *Очерки и рассказы из старинного быта Польши.* Санкт Петербург: Типография Ф. С. Сушинского, 344с.

Кожокин, Е. М., 1989. Государство и народ: от Фронды до Великой французской революции. Москва, 340 с.

Костомаров, Н., 1870. Последние годы Речи Посполитой. Санкт Петербург, 874 с.

Кропоткин, П. А., 1979. Великая Французская Революция 1789-1793. Москва: Наука, 576 с.

Люблинская, А., 1978. Французские крестьяне в XVI-XVIII веках. Ленинград, 256с.

Люблинская, А. Д., Прицкер, Д. П., Кузьмин, М. Н., 1957. Очерки истории Франции. Ленинград, с.371.

Манфред, А.З., 1983. Великая французская революция. Москва: Наука, 435 с.

Манфред, А.З., 1986. Наполеон Бонапарт. Москва: Мысль, 735 с.

Маркс, К., 1957. Сочинения. Изд. 2-е. Т. 8. Москва: Госполитиздат, 705 с.

Матьез, А., 1930. Французская революция. Т.ІІІ. Москва, 216 с.

Молчанов, Н. Н., 1989. Монтаньяры. Москва, 305 с.

- Нарочницкий, А.Л., 1949. Вопросы войны и мира во внешней политике якобинской республики летом 1793 г. «Учен. зап. МГПИ им. В.И.Ленина», т. 58, вып. 2, Москва, с. 86.
- Лукашевич, А.М., 2014. Проекты восстановления Речи Посполитой и Великого Княжества Литовского и их место в военно-стратегическом планировании Российской империи (1810–1812 гг.) [Электронный ресурс]: <http://www.museum.ru/1812/library/Lukashevich/index.html>
- Олар, А., 1938. Политическая история французской революции. Москва, 549 с.
- Островер, Л., 1961. Тадеуш Костюшко. *Молодая гвардия*. Москва, 272 с.
- Полянский, Ф.Я., 1961. Экономическая история зарубежных стран. Эпоха капитализма. Москва, с.333.
- Попов, А.Н., 1905. Отечественная война 1812 года. Т.1. Москва, 498 с.
- Потрашков, С.В., 2009. Тревожное время: юго-западные и южные окраины Российской империи накануне и в начальный период наполеоновского нашествия. *Отечественная война 1812 года : Источники. Памятники. Проблемы : материалы XV Междунар. науч. конф., 9–11 сент. 2008 г.* Можайск, с. 41–53.
- Ревуненков, В.Г., 1983. Очерки по истории Великой французской революции. Якобинская республика и ее крушение. Ленинград, 287 с.
- Роундинг, В., 2009. Екатерина Великая. Москва: АСТ, 730 с.
- Рубльов, О.С., 2014. Поділи Польщі 1772, 1793, 1795 [Электронный ресурс]: http://www.history.org.ua/?termin=Podily_1772_1793_1795
- Собуль, А., 1966. Парижские санкюлоты во время якобинской диктатуры. Москва: Прогресс, 591с.
- Сокольников, М., 2003. Рапорт, поданный Наполеону начальником его контрразведки, польским генералом Михалом Сокольниковым, с рекомендациями «о способах избавления Европы от влияния России...» [Электронный ресурс]: http://www.hrono.ru/libris/lib/sokolnicky_01.html#*
- Соловьев, С.М., 2003. История падения Польши. Восточный вопрос. Москва: АСТ, серия: Историческая библиотека, 372 с.
- Тэн, И., 1907. Происхождение современной Франции. Т.4, Санкт Петербург, 198 с.
- Тюлар, Ж., 2009. Наполеон, или Миф о «спасителе» Москва, с. 305.
- Філатова, О., 2017. Поділи Речі Посполитої. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки СХУ ім. Лесі Українки.* № 5 (354). Луцьк, с. 104-117.
- Франчески, М., Вейдер Б., 2008. Наполеон под прицелом старых монархий. Москва, с.178, 181
- Хобсбаум, Э., 1999. Век революции. Европа 1789-1848. Ростов на Дону, 480 с.
- Хоміч, Д., 2013. Волинська губернія в оперативних концепціях французького Генерального штабу напередодні війни 1812 р. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки.* Вип. 21 (269). Луцьк, с.22-26.
- Askenazy, Sz., 1904. Ksiąz Józef Poniatowski 1763–1813: w 2 t. T. 2. Warszawa, 112 s.
- Aulard, A., 1901. Histoire politique de la Revolution francaise. Origines et developpement de la democratie et de la republique (1789-1804). P., 838 p.
- Chandler, D. G., 2001. The Campaigns of Napoleon. London, 732 p.
- Connolly, O., 1999. Blundering to Glory: Napoleon's Military Campaigns. Wilmington, 168p.
- Conner, S. P., 2004. The Age of Napoleon. Greenwood Publishing Group, 412 p.
- Cwer, A.-M., 2016. Stanislaw August Poniatowski School of chivalry in Warsaw (1765–1794), *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Педагогіка, I*, Тернопіль: ТНПУ, s. 165–170.
- Feldman, J., 1924. Europa w wieku oświecenia (1715-1789). W świetle źródeł. Kraków, 119 s.
- Furet, F., Richet D., 1965-1966. La Revolution. T.1-2, P., 544 p.
- Handelsman, M. Historyka. Zasady metodologii i teorii poznania historycznego [Электронный ресурс]: <https://books.google.by>. (дата звернення: 25.08.2018).
- Hughes, M. J., 2012. Forging Napoleon's Grande Armée: Motivation, Military Culture, and Masculinity in the French Army, 1800-1808. NYU Press, 134 p.
- Ishchenko, Z.M., 2013b. Sokolnicki's essay in the context of European realities of the XVIII-early XIX: the possibility of the Franko-Russian strategic partnership. *Вісник аграрної історії* №6-7. - К., с. 183-189.
- Konopczyński, W., 1936 Dzieje Polski nowożytnej. T. 2. Warszawa, 176 s.

- Konopczyński, W., 1991. Konfederacja barska. T. 1. Warszawa, 218 s.
- Kutrzeba, St., 1914. Historia ustroju Polski w zarysie. T. 2. Lwów, 315 s.
- Lieven, D., 2009. Russia Against Napoleon: The Battle for Europe, 1807 to 1814. Allen Lane, 779 p.
- Marchlewski, J., 1896. Der Physiokratismus in Polen. Zürich, 172 s.
- Markov, W., Soboul A., 1975. 1789. Die Grosse Revolution der Franzosen. B., 387 s.
- Mikaberidze, A., 2007. The Battle of Borodino: Napoleon versus Kutuzov. London, 276 p.
- Mignet, F., 1824. Histoire de la Revolution francaise. Depuis 1789 jusqu'en 1814. T.1-2, Paris, 480 p.
- Nafziger, G., 1984. Napoleon's Invasion of Russia. New York, 704 p.
- Rey, M.-P., 2012. L'Effroyable Tragédie: Une nouvelle histoire de la campagne de Russie. Paris, 317 p.
- Sokolnicki, M., 1912. Generał Michał Sokolnicki 1760-1816. Krakow-Warszawa: W.L. Anczyc, 448 s.
- Szczęsny-Kostanecki, D., 2014. Ukraina w polskich planach politycznych doby Księstwa Warszawskiego Intermarium № 1. c. 80-90
- Taine, H., 1877-1893. Les origines de la France contemporaine. T.1-6. Paris, 839 p.

References

- Abalikhin, B.S., 1987. *Otechestvennaya voyna 1812 goda na Yugo-Zapade Rossii*. Volgograd. 103 s. [in Russian].
- Adadurov, V. V., 2008. *Memorandumy polskykh avtoriv pochatku XIX st. yak dzherelo uiaвлення uriadu Napoleona Bonaparta pro pivdenno-zakhidni okrainy Rosiiskoi imperii*. Ukr. ist. zhurn. № 2. s. 154-171. [in Ukrainian].
- Adadurov, V. V., 2010a. *Proekty frantsuzkoho komanduvannia stosovno pivdenno-zakhidnykh zemel Rosiiskoi imperii pid chas pidhotovchoho ta nastupalnoho etapiv voiennoi kampanii 1812 r. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia «Istoriia»*. Vyp. 45, Lviv, s. 127-167. [in Ukrainian].
- Adadurov, V. V., 2010b. *Yuho-zapadnye okrainy Rossyiskoi ymperyy v yerarkhiy pryorytetov vostochnoi evropeiskoi polityky Napoleona (Ystoryohrafycheskyi aspekt). Epokha 1812 hoda. Yssledovanyia. Ystochnyky. Ystoryohrafiia: sb. materyalov Trudy HYM*. Vyp. 183. Moscwa, s. 359-398 [in Russian].
- Adadurov, V. V., 2012. *Polskoe dvorianstvo yuho-zapada Rossyy v planakh Napoleona vo vremia kampanii 1812 hoda. Istoriia y ystorycheskaia pamiat: mezhvuz. sb. nauch. tr.* Vyp. 6. Saratov : SKFU, s. 164-181. [in Russian].
- Adadurov, V. V., 2012. *Pryshchestvie Napoleona, yly Esse o konflykte relyhioznykh myrovozzrenii v Vostochnoi Evrope v nachale XVIII veka. Epokha 1812 hoda: Yssledovanyia. Ystochnyky. Ystoryohrafiia. Trudy HYM*. Vyp. 187. Moscwa., s. 39-57. [in Russian].
- Adadurov, V. V., 2018. *«Napoleonida» na Skhodi Yevropy: Uiavlennia, proekty ta diialnist uriadu Frantsii shchodo pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiiskoi imperii na pochatku XIX stolittia*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu, 624 s. [in Ukrainian].
- Adadurov, V., 2016. *Deiatelnost henerala Sokolnytskoho v kachestve «perevodchyka, otvechaiushcheho za spetsialnuiu sluzhbu pry eho velychestve» imperatore Napoleonu I (Lyтва y Belarus, yiun-avhust 1812 h.)*. Rossyiskye y slavianskiye yssledovanyia : nauch. sb. Vyp. 11 Mynsk: BHU, s. 135 – 141. [in Russian].
- Adadurov, V.V., 2005 *Dokument i yoho prochyttannia doslidnykom: istoriia «Napoleonidy»*. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna. Vyp. 39-40. Lviv: LNU im. Ivana Franka, s.595 – 596 [in Ukrainian].
- Askenazy, Sz., 1904. *Ksiaz Jozef Poniatowski 1763 – 1813: w 2 t.* T. 2. Warszawa, 112 s.
- Aulard, A., 1901. Histoire politique de la Revolution francaise. Origines et developpement de la democratie et de la republique (1789-1804). P., 838 p.
- Bokur, F., 1998. *Polskyi heneral v svyete Napoleona vo vremia russkoho pokhoda v 1812 h.: Mykhal Sokolnytskyi. Ot Moskvy do Paryzha (1812-1814)*. Maloiaroslavets, s. 71 – 78 [in Russian].
- Bokur, F., Yanovskyi, O.A., 1999. *Rossyiskaia imperiia v otsenkakh polskoho henerala armii Napoleona. Frantsuzskaia revoliutsiia y sudby myra: Mat. mezhdunar. nauch.-prakt. konf., posviashchennoi hodovshchyne Frantsuzskoi revoliutsii (1789-1799 hh.), 21-22 apreliia 1999 h.* Mynsk, s.126-129 [in Russian].
- Chandler, D. G., 2001. The Campaigns of Napoleon. London, 732 p.

- Connelly, O., 1999. *Blundering to Glory: Napoleon's Military Campaigns*. Wilmington, 168p.
- Conner, S. P., 2004. *The Age of Napoleon*. Greenwood Publishing Group, 412 p.
- Cwer, A.-M., 2016. Stanislaw August Poniatowski School of chivalry in Warsaw (1765 – 1794), *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Pedahohika, 1*, Ternopil: TNPU, s. 165-170.
- Diupon-Melnychenko, Zh.B., Adadurov, V., 2001. *Frantsuzka istoriohrafiiia XX stolittia. Navchalnyi posibnyk dlia studentiv humanitarnykh fakultetiv vyshchykh navchalnykh zakladiv*. Lviv, 158 s. [in Ukrainian].
- Feldman, J., 1924. *Europa w wieku oświecenia (1715-1789)*. W świetle źródeł. Kraków, 119 s.
- Filatova, O., 2017. *Podily Rechi Pospolytoi. Naukovi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Seriiia : Istorychni nauky / SNU im. Lesi Ukrainky № 5 (354)*. Luts'k, s. 104-117 [in Ukrainian].
- Franchesky, M., Veider, B., 2008. *Napoleon pod prytselom starykh monarkhyi*. Moskva, s.178, 181 [in Russian].
- Furet, F., Richet D., 1965-1966. *La Revolution*. T.1-2, P., 544 p.
- Handelsman, M. *Historyka. Zasady metodologii i teorii poznania historycznego*. Retrieved from: <https://books.google.by>.
- Hordon, A. V., 1988. *Padenyi zherandystov*. Moskva, 250 s. [in Russian].
- Hrabenskyi, V., 1910. *Istoryia polskoho naroda / Razreshennii avtorom perevod so vtoroho, dopolnennoho polskoho yzdanyia (1906 h.) s kartoi Polshy XVII veka*. Sankt Piterburg, 599 s. [in Russian]. <http://www.museum.ru/1812/library/Lukashevich/index.html> [in Russian].
- Hughes, M. J., 2012. *Forging Napoleon's Grande Armée: Motivation, Military Culture, and Masculinity in the French Army, 1800-1808*. NYU Press, 134 p.
- Ishchenko, Z.M., 2013b. Sokolnicki's essay in the context of European realities of the XVIII – early XIX: the possibility of the Franko-Russian strategic partnership, *Visnyk ahrarnoi istorii*, 6-7, s. 183-189.
- Ishchenko, Zh. M., 2009. *Ukrainske pytannia v politytsi frantsuzkoho uriadu naperedodni Vitchyznianoï viiny 1812 roku. Aktualni problemy vitchyznianoï istorii*. Kyiv, s. 47-49. [in Ukrainian].
- Ishchenko, Zh. M., 2012. *Polskyi aspekt u zovnishnii politytsi Rosiiskoi imperii naperedodni 1812 r. Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii. Vyp. 32*. Kyiv, s. 63-67. [in Ukrainian].
- Ishchenko, Zh. M., 2013b. *Ideolohichna skladova zakhidnoho vektoru rosiiskoho zovnishnopolitychnoho kursu. Hileia: naukovi visnyk. № 74*. Kyiv, s. 113-115. [in Ukrainian].
- Ishchenko, Zh. M., 2014. *Franko-rosiiske protystoiannia v Tsentralnii ta Pivdenno-Skhidnii Yevropi (kinets XVIII - pochatok XIX st.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.02; Dyplomat. akad. Ukrainy pry M-vi zakordon. sprav Ukrainy*. Kyiv, 20 s. [in Ukrainian].
- Kareev, N.Y., 1888. «*Padenye Polshy*» v ystorycheskoi lyterature. Sankt Piterburg, 407 s. [in Russian].
- Karleil, T., 1991. *Istoryia Frantsuzskoi revoliutsyy*. Moskva: Mysl, 575 s. [in Russian].
- Karnovych, E. P., 1873. *Kostiushko. Ocherky y rasskazy yz starynnoho byta Polshy*. Sankt Piterburg: Typohrafiya F. S. Sushchynskoho, s. 344. [in Russian].
- Khobsbaum, E., 1999. *Vek revoliutsyy. Evropa 1789-1848*. Rostov na Donu, 480 s. [in Russian].
- Khomich, D., 2013. *Volynska huberniia v operatyvnykh kontseptsiiakh frantsuzkoho Heneralnoho shtabu naperedodni viiny 1812 r. Naukovi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Seriiia: istorychni nauky. Vyp. 21 (269)*. Luts'k, s.22-26. [in Ukrainian].
- Konopczyński, W., 1936 *Dzieje Polski nowożytnej*. T. 2. Warszawa, 176 s.
- Konopczyński, W., 1991. *Konfederacja barska*. T. 1. Warszawa, 218 s.
- Kostomarov, N., 1870. *Poslednie hody Rechy Pospolytoi*. SPb., 1870. 874 s. [in Russian].
- Kozhokyn, E. M., 1989. *Hosudarstvo y narod: ot Frondy do Velykoi frantsuzskoi revoliutsyy*. Moskva, 340 s. [in Russian].
- Kropotkin, P. A., 1979. *Velykaia Frantsuzskaia Revoliutsiia 1789-1793*. Moskva: Nauka, 576 s. [in Russian].
- Kutrzeba, St., 1914. *Historia ustroju Polski w zarysie*. T. 2. Lwów, 315 s.
- Lieven, D., 2009. *Russia Against Napoleon: The Battle for Europe, 1807 to 1814*. Allen Lane, 779 p.
- Liublynskaia, A., 1978. *Frantsuzskie krestiane v XVI-XVIII vekakh*. Leningrad, [in Russian].
- Liublynskaia, A.D., Prytsker, D.P., Kuzmyn, M.N., 1957. *Ocherky istorii Frantsyy*. Leningrad, s.171. [in Russian].

- Lukashevych, A.M., 2014. *Proekty vosstanovleniya Rechy Pospolytoi y Velykoho Kniazhestva Lytovskoho y ykh mesto v voenno-strategycheskom planirovaniy Rossyiskoi ympery (1810–1812 hh.)* [Elektronnyi resurs]:
- Manfred, A.Z., 1983. *Velykaia frantsuzskaia revoliutsiia*. Moscwa: Nauka, 435 s. [in Russian].
- Manfred, A.Z., 1986. *Napoleon Bonapart*. Moscwa: Mysl, 1986. – 735 s. [in Russian].
- Marchlewski, J., 1896. *Der Physiokratismus in Polen*. Zürich, 172 s.
- Markov, W., Soboul A., 1975. 1789. Die Grosse Revolution der Franzosen. B., 387 s.
- Marks, K., Enhels, 1957. *F. Sochyneniya: v 30 t. T. 8. Yzd. 2-e*. Moscwa: Hsopolytyzdat, 705 s. [in Russian]
- Matez, A., 1930. *Frantsuzskaia revoliutsiia. T.III*. Moscwa, 216 s. [in Russian]
- Mignet, F., 1824. *Histoire de la Revolution francaise. Depuis 1789 jusqu'en 1814. T.1-2*, Paris, 480 p.
- Mikaberidze, A., 2007. *The Battle of Borodino: Napoleon versus Kutuzov*. London, 276 p.
- Molchanov, N. N., 1989. *Montaniary*. Moscwa, 305 s. [in Russian]
- Nafziger, G., 1984. *Napoleon's Invasion of Russia*. New York, 704 p.
- Narochnytskyi, A.L., 1949. *Voprosy voyny i mira vo vneshnei politike yakobynskoi respubliki letom 1793 h. «Uchen. zap. MHPY im. V.Y.Lenyna», t.58, vyp. 2*. Moscwa, s. 86. [in Russian]
- Olar, A., 1938. *Polytycheskaia istoriia frantsuzskoi revoliutsii*. Moscwa, 549 s. [in Russian].
- Ostrover, L., 1961. *Tadeush Kostiuszko*. Moscwa, 272 s. [in Russian].
- Polianskyi, F.Ia., 1961. *Ekonomycheskaia istoriia zarubezhnykh stran. Epokha kapytalyzma*. Moscwa, 333s. [in Russian].
- Popov, A.N., 1905. *Otechestvennaia voina 1812 hoda. T.1*. Moscwa, 498 s. [in Russian].
- Potrashkov, S. V., 2009. *Trevozhnoe vremia: yugo-zapadnye y yuzhnye okrayny Rossyiskoi imperyy nakanune y v nachalnyi peryod napoleonovskoho nashestviya*. Mozhaisk, s. 41–53. [in Russian].
- Revunenko, V.H., 1983. *Ocherky po ystoriy Velykoi frantsuzskoi revoliutsii. Yakobynskaia respublika y ee krusheniye*. Leningrad, 287 s. [in Russian].
- Rey, M.-P., 2012. *L'Effroyable Tragédie: Une nouvelle histoire de la campagne de Russie*. Paris, 317 p.
- Roundynh, V., 2009. *Ekateryna Velykaia*. Moscwa: AST, 730 s. [in Russian].
- Rublov, O.S., 2014. *Podily Polshchi 1772, 1793, 1795* [Elektronnyi resurs]: http://www.history.org.ua/?termin=Podily_1772_1793_1795 [in Russian].
- Sobul, A., 1966. *Paryzhskye sankiuloty vo vremia yakobynskoi dyktatury*. Moscwa: Prohress, 591s. [in Russian].
- Sokolnicki, M., 1912. *Generał Michał Sokolnicki 1760-1816*. Krakow-Warszawa: W.L. Anczyc, 448 s.
- Sokolnytskyi, M., 2003. *Raport, podannyi Napoleonu nachalnykom eho kontrrazvedky, polskym heneralom Mykhalom Sokolnytskym, s rekomendatsiyamy «o sposobakh izbavleniya Evropy ot vliyaniya Rossyy ...»*. [Elektronnyi resurs]: <http://www.hrono.ru/libris/lib/sokolnicki01.html#> [in Russian].
- Solovev, S.M., 2003. *Istoriia padeniya Polshy. Vostochnyi vopros*. Moscwa: AST, 372 s. [in Russian].
- Szczęśny-Kostanecki, D., 2014. *Ukraina w polskich planach politycznych doby Księstwa Warszawskiego Intermarum № 1. c. 80-90*
- Taine, H., 1877 – 1893. *Les origines de la France contemporaine. T.1-6*. Paris, 839 p.
- Ten, Y., 1907. *Proyskhozhdeniye sovremennoi Frantsii. T.4*. Sankt Piterburg, 198s. [in Russian].
- Tiular, Zh., 2009. *Napoleon, ili Mif o «spasitele»*. Moscwa, 305 s. [in Russian].
- Zakharchuk, O. M., 2006. *Ukrainska tema v zapyskakh polskoho henerala Mikhala Sokolnytskoho. Ukraina dyplomatychna. Vyp 7*. Kyiv: Heneralna dyrektsiia Kyivskoi miskoi rady z obsluhovuvannia inozemnykh predstavnytstv, s. 377-385. [in Ukrainian].
- Zakharchuk, O. M., 2014. *Suchasna ukrainska istoriografiia pro stavlennia Napoleona I do pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiiskoi imperii. UIZh. № 1*. Kyiv, s. 169-187. [in Ukrainian].
- Zakharchuk, O. N., 2009. *Prozhekty polskoho henerala Mykhala Sokolnytskoho y Otechestvennaia voina 1812 h. Otechestvennaia voina 1812 h. y rossyiskaia provyntsiya v sobytiakh, chelovecheskykh sudbakh y muzeinykh kollektsiyakh. Vyp. XVII. Maloiaroslavets: Maloiarosl. voen. yst. muzei, s. 192-205*. [in Russian].
- Zakharchuk, O.M., 2000. *«Sylova dyplomatiia» v zovnishnopolitychnii diialnosti Napoleona Bonaparta: dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.02*. Kyiv, 189 s. [in Ukrainian].

Zakharchuk, O.N., 2016. *Otnosheniya mezhdru Rossyi y Frantsyi nakanune y vo vremia voiny 1812 h. v ynterpretatsyy ukraynskoï ystoriyohrafiy kontsa XVIII -nachala XIX v. Rossyiskye y slaviyskiye yssledovaniya. Sbornyk nauchnykh trudov. Vyp. XVI. Mynsk BHU, s. 193-202. [in Russian].*

Zakher, Ya.M., 1961. *Dvyzhenye «beshenykh»*. Sotsekhiz. Moscwa, 1961. 227 s. [in Russian].

ACTIVITIES OF GENERAL M. SOKOLNYTSKY: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE

Ishchenko Zhanna

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of Original and Special Historical Sciences,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Artem Hanenko

Graduate student of the Department of Original and Special Historical Sciences,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article provides an overview of domestic and foreign historiography, which helps to critically understand the historical realities in which the personality of M. Sokolnytsky was formed and which influenced the general's further activities. The author's classification of scientific works dedicated to M. Sokolnytskyi is proposed. The Great French Revolution, the division of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the annexation of Crimea to the Russian Empire, and the efforts of Napoleonic France and Russia to take over the key positions of key political players had a direct impact on the geopolitical situation in Europe at the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries. Ethnic Ukrainian lands were in the sphere of interest of both empires. Given this, the activities of General M. Sokolnytskyi and his "Essay on several means of liberating Europe from the influence of Russia, and with it the influence of England" allows us to more fully understand the specifics of the historical realities of that time. General M. Sokolnytskyi's conclusions regarding the role and place of ethnic Ukrainian lands for the stable development of Europe and threats to the civilized world from Russia and its methods of conducting military operations become especially relevant in the conditions of the current aggression of the Russian Federation against sovereign Ukraine.*

Key words: *M. Sokolnytsky, T. Kosciuszko, The Commonwealth, The Great French Revolution, Napoleon Bonaparte, the Napoleonic Wars.*

СОЮЗ СПІВОЧИХ ГУРТКІВ ПОЗНАНЩИНИ (1909 – 1921 рр.): ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ

Приходько Микола Миколайович

кандидат історичних наук,

докторант кафедри всесвітньої історії та археології,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: prihod@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-7428-8540>

***Анотація.** У статті розглядається процес функціонування об'єднання польських співочих колективів познанського краю Німецької імперії. Досліджено причини, процес та напрямки діяльності співочих гуртків Познанщини в першій чверті XX ст. Проаналізовано напрямки діяльності польського співочого руху в регіоні. внутрішню адміністративну та фінансову роботу об'єднання. Прослідковано передумови та основні причини консолідації розрізнених польських колективів в єдину структуру. Висвітлено практичне втілення завдань товариства – конкурси хорового співу.*

***Ключові слова:** громадський рух, громадянське суспільство, кооперація, взаємодопомога, Польща.*

Постановка проблеми. На даний час в зарубіжній та вітчизняній історіографії відсутні комплексні дослідження діяльності познанських співочих товариств взагалі та союзу співочих гуртків зокрема.

Мета – проаналізувати аспекти діяльності об'єднання хорового співу Познанського краю в контексті розвитку польського громадського руху в добу німецького.

Історіографічний огляд. Т. Броневіч в своєму доробку «Союз співочих гуртків Великопольщі в 1892 – 1939 рр.» зробив спробу охарактеризувати громадський рух співочих колективів Познанщини в 40-річній ретроспективі, Б. Янішевська-Мінсер в праці «Пруська цензура та польська пісня патріотична в 1850 – 1920 рр.» висвітила особливості протистояння германізації края та польської пісні, як фундаменту польської громади в векторі збереження власної ідентичності, Р. Кучма та Я. Журавський в праці «Польські хори в Бидгощі на зламі 19 та 20 ст.» проаналізували діяльність регіональних хорів населеного пункту Бидгощ, сконцентрувавшись на локальних подіях місцевого гуртка, Я. Козловський в своєму доробку «Великопольща в пруську добу 1815 – 1915 рр.» дослідив громадський рух в Західній Польщі, окресливши основні напрямки діяльності громадських організацій, С. Шайек в праці «Формування Союзу співацьких кіл у Великому князівстві Познанському».

Виклад основного матеріалу.

1. Витоки. На землях німецької імперії, в умовах активної германізації кінця XIX ст. зросла конкуренція німецьких та польських громадських рухів. В царині хорового співу ситуація була аналогічною, зростало протистояння громад регіону.

На початку XX ст. німецький співочий рух в Познанському краї був представлений 10 хоровими колективами, серед яких найвищого рівня досягли «Лідертафель», «Айнтрахт», «Гутенберг» [Wójciak, 1991, с. 420], які активно домінували в культурній царині не даючи польському руху шансів на успіх. Варто зазначити, що важливість музики та співу помітили та оцінили не лише німці, але й польська інтелігенція. Для обох громад наприкінці XIX ст., окрім естетичної та культурної цінності, музика та спів почали відігравати важливу роль у політичному аспекті. З огляду на це важливе місце посів зміст, тематика пісень, підбір репертуару.

Особливістю польського співочого руху в регіоні була тотальна протидія німецького уряду, германізація та відсутність впевненості в майбутніх перспективах руху. Уряд німецької імперії чітко усвідомлював, що спів та музика використовувалася для демонстрації національності, належності людей до польської культури.

XIX ст. було для польської нації з одного боку часом поневолення, відсутності державності, з іншого періодом повстань, боротьби за власне майбутнє, що кристалізувало ідеї польського державотворення в рядках польської пісні, та в нотах польських мелодій. В цей період важливу роль набуває особа композитора, який стає не лише творчою постаттю, але й ідеологічним працівником, творцем сенсів, його метою було налагодити зв'язок між співом, музикою та польським суспільством.

Головним гаслом співочого руху на Познанщині були рядки: «Не віддавайте перевагу чужим пісням перед своїми, чужі пісні хвалите, своїх не знаєте» [Przybylski, 1980, с. 25]. Дані рядки вертають увагу на не розуміння польськими масами політичної складової польської пісні, звертаючи увагу на повну політичну безграмотність пересічного поляка. С. Вехович писав: «не мало значення, що і як ти співав, аби ти співав польською мовою» [Wiechowicz, 1963, с. 24].

В даних умовах тягар відповідальності за патріотичне виховання польської громади взяли на себе польські громадські організації та товариства, в багатьох із них створювалися музично-театральні гуртки та секції, метою яких було плекання польської мови, пропаганда читання, навчання історії, розвиток та пропаганда польської національної пісні.

В XIX ст. в різних населених пунктах створювалися самостійні, локальні співочі організації, проте наприкінці століття активізувалися об'єднавчі тенденції, які реалізувалися в 1892 р., в якому було засновано Союз польських співочих гуртків Великого князівства Познанського.

Основним завдання Союзу польських співочих гуртків було: «сприяння співу та музичній культурі шляхом організації з'їздів і співочих конкурсів, організації, заснування та підтримки нових клубів, оголошення композиційних конкурсів, видання пісень і музичних творів» [Statut, 1892, с. 5].

2. Характеристика організації. Як свідчить звітність товариства: «Яка радість наповнила тоді серце ініціатора, при вигляді такої кількості зібраної молоді, яка сумує за рідною піснею. Сьогодні ми лише вітаємо його з тим, що незважаючи на труднощі та побоювання з приводу успішності результату, він бачить свої наміри здійсненими та реалізованими під егідою «Польського співочого гуртка» (Koła Śpiewackiego Polskiego). У перший рік об'єднання налічувало 96 членів. З роками ця кількість зросла до 208 членів [Śpiewak, lipiec 1909, с.5]. Даний фрагмент свідчить

про динамічне зростання кількості членів організації, важливість приватних ініціатив, силу громадських рухів, які приймали рішення та на основі кропіткої праці втілювали в життя свої ідеї.

Організація приймала активну участь у всіх знакових заходах Познанщини, як свідчать документи: «За чверть століття існування товариства не було, мабуть, пам'ятного свята в якому Познанський гурток не брав би активної участі. Будь то під час з'їздів, ювілеїв, благодійних концертів» [Spiewak, lipiec 1909, с. 5].

Формулювали засади успішності організації, важливість колективної форми існування, так: «Будь-яке поєднання кількох одиниць у єдине ціле, які мають одну мету, розвиває в них почуття єдності та свободи, ще більше викликає в них почуття дружби і об'єднує їх на основі родинних стосунків. Ось так наші гуртки поєднує одна велика родина – «Союз співочих гуртків». Хоча основною умовою існування будь-якого союзу є однастайне прагнення до одних і тих же цілей, проте не слід забувати, що матеріальна складова його підтримує і дозволяє втілювати в життя поставлені цілі є рівнозначною» [Spiewak, lipiec 1909, с. 11]. Отже, окрім ідеалізації роботи товариства, крім екзистенційності чітко визначеної мети, принципів, шляхів досягнення, паралельно існує матеріальна база, фінансова сторона діяльності організації, адже кожен проект, кожен крок товариства має своє грошове втілення, суму коштів необхідних для виконання завдання.

Керівництво організації критикувало відношення тогочасної польської молоді до набуття членства в товаристві, зазначаючи в звітних документах: «Якщо поглянути критичніше на наші Співочі Гуртки, то визнаємо, що вони могли б розвиватися набагато успішніше, коли б серед нас було більше тих, хто мав би розуміння, охоту і відданість такій високій меті, як плекання пісні. Сотні молодих людей приходять на концерти, захоплено аплодують нашій добре виконаній програмі, проте на цьому ознаки визнання закінчуються, молодь не приєднується до Товариства» [Spiewak, czerwiec 1910, с. 4]. Отже, покоління польської молоді початку 20 ст. була пасивна та байдужа до ідей колективної співпраці, використовуючи заходи співочих гуртків, переважно, як розважальний напрямок.

Чітко окреслили свої цілі в звітах за липень 1910 р., зазначивши, що: часопис «Шьпевак» видається вже четвертий рік, такий часопис нам конче був потрібен, перш за все, як офіційний орган нашого об'єднання [Spiewak, lipiec 1910, с. 7]. З появою власного журналу пов'язували перспективу стрімкого розвитку організації: «Організація, яка хоче правильно розвиватися, прагнучи поглибити і реалізувати свої цілі і завдання, потребує в якості зовнішнього вираження своїх зусиль, як ланка, що збирає сили, свій власний часопис, в якому обговорює свої істотні і важливі справи. Досвід показує, що зі створенням власного часопису багато організацій стають на правильний шлях і лише з цього моменту починають якісно виконувати свої завдання, лише з цього моменту починається розвиток» [Spiewak, lipiec 1910, с. 7].

Завдання журналу вбачали не лише в публікаціях звітів «про працю Товариства та діяльності наших гуртків», але й покладали на часопис функцію «практичного посібника, що надає необхідні вказівки нашим осередкам, і як слід розуміти, сприймати та проводити роботу» [Spiewak, lipiec 1910, с. 8].

Завданням щомісячного часопису була «також активізація роботи на зборах гуртків», які мали «не обмежуватись тільки розглядом поточних справ, ухваленням

постанов, прийняттям членів та іншими суто формальними справами», але й мали мотивувати членів організації до плідної праці «слід щоб члени черпали з них ентузіазм і охоту до наполегливої й кращої праці» [Spiewak, lipiec 1910, с. 8].

Піднімали питання поліпшення стану органів в регіоні, починаючи громадську дискусію з даної проблеми, вбачаючи власну організацію платформою для мотивування органістів краю, згідно звітів за квітень 1912 р.: «Загальновідомий поганий стан органів у костелах Великої Польщі. Відносини в цьому плані часто плачевні і просто неможливі. Власне, кожен органіст з часом полишить цю справу, якщо йому доведеться багато років виснажуватися на розладнаному і неправильно побудованому інструменті. І цим питанням повинні зайнятися наші товариства. І де ж органістові знайти захоплення своєю професією, бажання працювати, стимул до постійної роботи над собою, над подальшим власним удосконаленням, як не на спільних зустрічах, не в професійних товариствах [Spiewak, kwietnia 1912, с. 7].

Окреслює місію організації наступні рядки: «Велике і важливе завдання наших Співочих Гуртків – щоб пісня оживала в людях, щоб вона звучала в хатах, на полях і лугах. Так станеться, якщо окрім хорового співу плекатимуть народну пісню в прямому розумінні цього слова», з огляду на що З'їзд делегатів співочих гуртків, що відбувся 14 квітня 1912 р. у Познані, одностайно прийняв пропозицію Ф. Лісецького, рекомендуючи – «щоб кожен без винятку співочий гурток постійно й систематично вправлявся в одноголосному співі, і щоб, по можливості, на кожному без винятку занятті співали одноголосні пісні» [Spiewak, styczen 1913, с. 14]. Таким чином, з метою популяризації своєї організації, з ціллю залучення до своїх лав більш широкого кола учасників товариство націлилося на селянство, модернізуючи власні традиції виконання пісень.

Історичні передумови виникнення Товариства виголосив на з'їзді співочих гуртків в населеному пункті Остров 28 липня 1913 р. секретар організації, який зазначив, що: «Близько 1820 р. в Познані вже існував мішаний хор. Було також співоче товариство в 1846 році. Близько 1850 р. існувало драматичне товариство під керівництвом Брауна та Саймона. Першим співочим гуртком, яке максимально подібне на наші сучасні гуртки було товариство «Гоплан» засноване у 1869 р. д-р Ржепеком і В. Белзем» [Spiewak, wrzesień 1913, с. 11] А вже у 1880 р. був створений перший Співочий Гурток у Сремі, наступний у 1883 р. в Бидгощі, а потім 3 травня 1885 р., з ініціативи Б.Дембінського гурток у м.Познань. Потім гуртки були засновані в 1886 р. в Іновроцлаві, 1887 р. в Гродзіську, 1888 р. в Острові, 1889 р. в Козьміні, 1890 р. в Одоланові, Косцян-Мілошаві, Вжешні та Гнезні, 1891 р. в Яроціні, Вонгровці та Шпандаві, 1892 р. в Кротошині, Кобиліні, Берліні [Spiewak, wrzesień 1913, с. 12]. В результаті, у 1891 р. в населеному пункті Остров відбувся 4-й Співочий З'їзд за участю 13 діючих на той час осередків, після довгої дискусії було обрано комісію для створення Союзу Співочих гуртків Великого Князівства Познаньського. До складу комісії увійшли В. Чипіцький, С. Клепачевський Я. Чарновський, С.Тринковський. У 1896 р. Союз розділили на округи, а в 1900 р. цей поділ округів було змінено на 6. Наступний окружний з'їзд відбувся в 1906 р. у м. Берліні [Spiewak, wrzesień 1913, с. 13].

Проводили компоративний аналіз із подібними установами сусідніх держав, так під час З'їзду співаків у Львові, який відбувся 8-10 листопада 1913 р. представники делегації Співочих Гуртків Познанщини констатували: «З жалем

визнаємо, що в мистецтві наші Гуртки далеко відстають від Галичини. Перебуваючи у Львові, ми намагалися зрозуміти місцеві співочі традиції і з'ясували, що місцеві співочі колективи складаються лише з міської інтелігенції, артистів-музикантів, артистів-співаків, людей з музичною освітою» [Spiewak, grudzień 1913, с. 8]. З огляду на дані рядки, можна дійти висновку, що перевагою галицьких співочих об'єднань був якісне наповнення, до гуртків належали люди із фаховою освітою, професійні музиканти та співаки на відміну від аматорів-членів познанських співочих гуртків.

3. З'їзди, конкурсні програми. XVIII Річні Загальні Збори Делегатів Союзу Співочих Гуртків відбулися цього року в Познані. Під час засідання голова товариства Дрвескі, в своїй промові, озвучуючи огляд минулого року, зауважив що в складі організації є 43 гуртки, представлені 58 делегатами, до яких належали: Острів, Кремпа, Одоланув, Козьмін, Яроцин, Вілковія, Кобилін, Мієцька Гурка, Голєєвко, Равіч, Срем, Косцянь, Борек, Гостин, Познань, Єжице, Жьнін, Гданськ та інші [Spiewak, maj 1910, с. 3].

Заздалегідь планувалося проведення зборів співочих гуртків, так 24 червня 1910 р. відбулося засідання керівництва товариства, було ухвалено співочі з'їзди на рік, а саме: I округ в Одоланові – 3 липня, II округ у Вільковій – 26 червня, V округу в Сважендзі - 10 липня, VII в Мейській Гурце - 17 липня, XI округу в Жніні – 19 червня, XII округу в Шарлоттенбурзі - 19 червня [Spiewak, czerwiec 1910, с. 3].

Відбувалася і агітаційна робота, результатом якої були нові члени організації, нові осередки, так відповідно до історичної періодики: «На засіданні 14 червня 1910 р. керівництво прийняло до складу Товариства наступні Співочі гуртки: 1) Чемпін- приєднаний до 4 округу, 2) Роздражев і Башків приєднані до 3 округу. Паралельно рішенням керівництва були затверджені дати майбутніх співочих з'їздів: а) III округу в Коротитшині - 24 липня 1910 р., б) IV округу – у Сремі – 14 серпня 1910 р. [Spiewak, lipiec 1910, с. 3].

Окружний з'їзд Співочих гуртків округу Бранденбург відбувся 19 червня 1910 р. Були виступи кількох районних гуртків: Чоловічі хори: 1. Берлін, пісня «Жайворонок і дзвін» – виконавець Ф. Кльоновський; 2. Ріксдорф, композиція «Пісня моряків» – виконавець Б. Дембінський; 3. Шонеберг, композиція «До пісні» – виконавець Б. Дембінський; 4. Берлін-Моабіт композиція «Яка велична наша постать» – Б. Дембінський; 5. Берлін, «Гармонія» композиція «Над могилою Оартулі»; 6. Шпандава. композиція «Вінок народних пісень» – виконавець Й. Галль. Вже через годину після закінчення виконання пісень голова журі у складі професора Краківської консерваторії Кароля Хофманна, композитора Люціана Камельського та мецената Болеслава Регенбрехта визначили переможців віддавши перше місце виконавцю із Берліну «Гармонії», друге місце виконавець із Шпандави [Spiewak, lipiec 1910, с. 5].

Ювілейна співоча зустріч у Бидгощі (район X) 31 липня 1910 р. В конкурсі брали участь учасники із Бидгощі-Галка, Бидгощі-Товариство Войцеха, Гневково, Іновроцлава, Коронова, Лабішина, Срема та Жніна. В результаті премію отримав рсередок із Коронова [Spiewak, wrzesień 1910, с. 5].

Шляхом публікації звернень до членів організації на шпальтах часопису «Шьпевак» керівництво акцентувало увагу, на тому що: «Відповідно до правил нашої організації, кожен осередок повинен щороку організовувати співочий з'їзд. Проте минулого року було проведено лише 9 районних з'їздів, а саме: в I окрузі в

Одоланові, в II окрузі у Вільковій, у III окрузі у Кротошині, в IV окрузі у Шремі, в V окрузі у Сважендзі, в VII окрузі у Міській Гурці, в X окрузі у Бидгощі, в XI окрузі у Жніні, в XII окрузі у Шарлоттенбурзі». Отже, обов'язок щодо проведення співочих конкурсів абсолютно не виконувалось осередками, тільки трохи більше 10% осередків серйозно відносились до виконання данного пункту статуту товариства. Приймали участь в організованих з'їздах не велика частина учасників товариства, а саме: округ I: 6 осередків – 1 осередок проігнорував - Грабув, II округ: 8 осередків прийняли участь, 2 осередка проігнорували – Плешев, Котлін, III округ: всі 6 осередків проігнорували, IV округ: 5 кіл прийняло участь, проігнорувало 3 осередки – Борек, Гродзіск, Осечна, V округ: 8 осередків, проігнорувало 1 осередок в Манєво, VII округ: проігнорувало усі 6 осередків, X округ: 3 осередки, проігнорувало 1 осередок в населеному пункті Накло, XI округ: 5 осередків, 3 осередки проігнорувало – Голанч, Чарнкув, Рогожно, XII округ усі 8 осередків. Дану ситуацію в звітах коментувало керівництво: «райони III, VII та XII повністю проігнорували свої обов'язки. Цього не повинно бути, це хибне розуміння справи, їм слід згадати про деякі свої недопрацювання, щоб вони не повторювалися в майбутньому» [Spiewak, wrzesień 1910, с. 6].

Згідно історичної періодики особливістю підготовки гуртків до загальних з'їздів було інформування керівництва щодо своєї участі з додаванням тексту пісні польською мовою та німецько, так: «Щоб виробити точну програму З'їзду, закликаємо керівництво гуртків до 15 квітня повідомити, чи буде гурток брати участь у з'їзді, скільки членів, з якою піснею, текст пісні польською та німецькою мовами» [Spiewak, kwiecień 1912, с. 3].

1-й з'їзд співочих гуртків Верхньої Сілезії відбувся 19 травня 1912 р. До складу журі входили: секретар Союзу співочих гуртків К. Барвіцький, М. П. Брандіс, д-р. Ротек, Х. Ржепецька. Переможці за версією журі: 1 місце – Крулевська Хута – 140 балів, 2 місце – Радзжонкув – 123 бали, 3 місце – Юзефовіце – 121 бал, 4 місце – Глінка – 119 балів, 5 місце – Рацибуж – 117 балів. Рішенням публіки список переможців мав іншу конфігурацію: 1 місце – Велька Домбровка – 116 балів. 2 місце – Битом і Заленже – 112 балів. 3 місце – Богучіце – 110 балів. 4 місце – Німецькі Пекари – 106 балів. 5 місце – Меховіце – 101 балів [Spiewak, czerwiec 1912, с. 4].

Під час співочого з'їзду 9-го округу в Торуні 26 травня 1912 р., виступали чоловічі хори з населених пунктів Шимборже, Короново, Іновроцлав, Бидгощ, Гневково, Вільда, Торунь і Пакош та змішані хори з Пакосчі, Лідзбарка, Шимбора, Бидгощі, Гневково, Іновроцлава. Доскладу журі входили д-р Стейнборн, М.Кришевська, К.Патер і д-р Вонсович. Згідно протоколу журі: «хори досить гарний темп мазурки занадто повільний, недостатньо чіткості, хороша вимова». Першу місце посів чоловічий хор з Короново (130 балів), друге – Бидгощ (125 балів), третє – Вільда (120 балів), четверте – Іновроцлав (115 балів), п'яте – Пакошч (79 балів). Серед змішаних хорів: перше місце – Бидгощ (124 бали), друге місце – Шимбор (115 балів), третє – Лідзбарк (99 балів), четверта – Іновроцлав (95 балів), п'яте – Гневково (88 балів) [Spiewak, czerwiec 1912, с. 6].

V окружний з'їзд у населеному пункті Ванне відбувся 14 червня 1914 р., під час якого відбувся конкурс хорового співу за підсумками якого відбулось нагородження переможців: 1 місце: осередок «Полонія з Гельзенкірхену, який набрав 116 балів, 2 місце посів гурт «Лютня» також із Гельзенкірхену. Серед

змішаних хорів, нагороди отримали наступні гуртки: 1 місце також «Полонія» з Гельзенкірхену, яка набрала 104, 2 місце гурт «Фаме» з населеного пункту Бульмке – 97 балів [Spiewak, sierpień 1914, с. 18]

Влітку 1914 р. відбувся окружний з'їзд в населеному пункті Бохум-Хофстеді. Оцінювали виступи професійне журі, яке складалося з Я. Войди, Ф. Машинського, М. Гійбенталя. Підсумком виступів було нагородження найкращих колективів. Перше місце посів колектив із осередку «Гармонія» з міста Ваттеншайд набравши 89 балів. Друге місце посів гурт «Галка» з міста Бохум набравши 86 балів. Третє місце – гурт «Лілія» з населеного пункту Герта – 85 балів. Результат з'їзду коментувало керівництво організації на шпальтах часопису «Шьпевак», зазначаючи: Сумно, але правда; було недостатньо агітації, через це і відвідувачів не стало більше, а тому готівки дуже бракує. Брак щирої зацікавленості з боку глядачів наражає районну касу на збитки» [Spiewak, sierpień 1914, с. 19]. Таким чином, увага була направлена на фінансову сторону концертів, на кількість відвідувачів, прибутки від продажу квитків не менше ніж на просування культури серед польської громади краю.

XII Співочий з'їзд у Берліні відбувся 26 липня 1914 р., результати виступів виглядали наступним чином: а) Чоловічі хори: 1 місце, гурт «Гармонія» з населеного пункту Дведоль – 84 бали, 2 місце «Цицилія» – 67 балів, 3 місце гурт із Шарлотенбургу з 63 балами, на 4 місці гурт із Шпандави – 61 бал, на 5 місці гурт «Галка» з 60 балами; б) мішані хори: 1 місце «Цицилія» – 86 балів; 2 місце гурт «Гармонія» з населеного пункту Сивий кін – 83 бали, гурт з Шарлотенбургу – 71 бал, гурт із Шпандави набрав – 67 балів [Spiewak, 1914, sierpień, с. 20].

З'їзд співочих гуртків у місті Торунь відбувся 23 червня 1920 р., у номінації чоловічий хоровий спів отримали нагороди: 1 місце здобув гурт «Лютня» з Вонбжежно з піснею «Де мій дім», 2 місце посів гурт «Лютня» з Хелмжі за пісню «Розтягніть вітрила». В категорії мішаних хорів 1 місце також посів гурт «Лютня» з Торуня, за пісню «Гімн Республіки», 2 місце спосів гурт «Лютня» з Хелмжі за пісню «До хат» [Spiewak, wrzesień 1920, с. 7].

В вересні 1920 р. в осередком в Познані був прийнятий черговий з'їзд товариства, присвячений 10-річчю існування гуртку «Шопен». Як зазначено в історичній періодиці: «За понад 6 років, тобто від останнього X Співочого З'їзду в 1914 р., життя на співочій ниві завмерло, бо крім скромних концертів окремих гуртків, не можна було влаштувати жодної більшої маніфестації». На заході виступили чоловічі хори: з Познаня із піснею авторства Лахмана «Дві доли», гурт з Халка-Єжице з піснею авторства Суржинського «Матроська пісня», гурт «Гармонія» з піснею «Вечірня пісня» авторства Монюшко, гурт «Монюшко» з населеного пункту Зегже з піснею «На добраніч» авторства Огурковського, хор з Познаня з піснею «Шинкаречко» авторства Б. Дембінського. Чотири гуртка виступали з категорії жіночі хори, а саме: гурт «Гармонія» з піснею «Свята скрипка» авторства Крацера-Жуковського, гурт «Шопен» з населеного пункту Вільда з піснею «З весною» авторства Даниша-Барткевича, гурт з населеного пункту Старолєнка «На долині» авторства Демінського. Нагороди в межах конкурсної програми отримали в номінації чоловічих хорів наступні гуртки: 1 місце гурток із Познаня отримавши 115 балів; 2 місце гурт «Монюшко» з Зегже 71 бал. В номінації жіночий хор 1 місце отримав гурток «Галка» з населеного пункту Єжице – 88 балів. У категорії мішаних

хорів 1 місце посів гурток «Галка» набравши 111 балів за виконання пісні «Перша пісня» авторства Янсена; 2 місце гурт «Гармонія» набравши – 100 балів за «Сільську серенаду» авторства Монюшко, 3 місце гурт із Староленки з піснею «Вісла» авторства Новаковського [Spiewak, wrzesień 1920, с. 8].

4. Внутрішня діяльність (адміністрування, фінансові показники). На початку 1909 р. організація, впевнено крокуючи вперед, налічувала вже 69 членів, протягом 1909 р. приєдналися ще 15 суб'єктів, в результаті чого список організації виріс до 84 гуртків-учасників. Водночас, в звітній документації зазначалося, що: «об'єднання заснована в 1892 р., мала всього 12 членів-гуртків у перший рік, у 1901 р. приєдналося одразу 7 нових гуртків, а минулий рік перевищив усі з них, тому що це принесло нам 15 нових кіл і до союзу приєдналися такі міста: Мельжин, Стшалкув, Торунь, Віткув, Великий Славськ, Корнік, Гданськ, Сераковіце, Лабішин, Нове място, Гневкув, Якшице та Жнін [Spiewak, październik 1917, с. 4].

Проте зростання інтересу до членства в організації мало лише номінальний характер, маючи на практиці значні проблеми, так згідно історичної періодики: «Ми налічуємо 84 гуртки, з яких 60 живуть і розвиваються, 17 процвітають, 7 «сплять сном праведних». Проблема наших гуртків – брак талановитих диригентів. У 50 гуртках диригент входить до складу Правління. У 50 гуртках є платний диригент, а в 34 він проводить уроки безкоштовно. Оплата праці дуже різноманітна, від 40 марок на рік починаючи до максимальних 720 марок на рік у осередку в м. Берлін» [Spiewak, październik 1917, с. 5]. Зважаючи на це, можемо констатувати, що попри масштабування мережі осередків організації, росту кількості членів, якісна складова виконавців була не завжди на належному рівні, центральна персона в процесі профільних занять – диригент, мав часто неналежний рівень оплати праці, або працював за сумісництвом, що в свою чергу надавало роботі в стінах організації лише факультативний характер.

В травні 1910 р. на засіданні організації піднімалося питання, щодо кількості учасників гуртків, так дані для аналітики базувались на інформації надісланій від 67 осередків, водночас від 17 гуртків проігнорували свій обов'язок. Так, 67 гуртків нараховують 1905 активних членів і 1902 неактивних членів, разом 3807 членів. Найбільшу кількість членів налічували наступні гуртки: Познань – 258 осіб, Берлін – 191 осіб, Єжице – 186 осіб, Острів – 134 особи, Срем - 126 осіб, Яроцин -113 осіб, Гнезно – 90 [Spiewak, 1920, с. 9].

Велика увага зверталася на дисципліну сплати членських внесків, згідно в звітності товариства від травня 1910 р. зазначалося, що: «пришвидшився розрахунок по внескам, адже ця заборгованість заважає нормальному розвитку нашої організації». Пов'язували дефіцит коштів із затримками в реалізації планових заходів організації, зазначаючи: «Наші гуртки видати новий збірник пісень, але брак готівки не дає нам думати про це. Одним із методів боротьби із несплатою обов'язкових платежів було афішування боржників на шпальтах офіційного часопису. Так, за 1910 р. внески не сплатили наступні гуртки: Острів, Великий Славськ, Одолянув і Торунь. За 1909 р. заборгували гуртки: Косцян, Мілослав, Борек, Пневи, Гродзиськ, Гневкув, Рогозько, Победзиська, Жеркув, Пржигодзіце, Лопенно, Славошев, Жабіково, Равіч і Кротошин – 15 гуртків. За 1908 р. та 1909 р.: Накло, Шарлоттенбург, Дольськ, Голянч, Львовек, Голсєвко, Котлін, Грабув, Плешев, Шамотули, Осечна, Короново та Ріксдорф – усього 15 гуртків [Spiewak, maj

1910, с. 7]. Таким чином, тенденція до несвоечасної сплати мала сталий характер і наближалася до чверті членів організації, що безперечно негативно впливало на фінансові можливості організації та на перспективи розвитку.

Бюджет організації в червні 1910 року отримав частину заборгованості від осередків. Так, відшкодував заборгованість за 1908 р. і 1909 рр. – осередок в населеному пункті Крушвиця; за 1909 р. – Жабіково та Победзіска, за 1910 рік – Острів, Великий Славськ, Віткув, Короново та Крушвиця. Залишилися заборгованості: за 5 років у 2 гуртків, за 3 роки у 2 гуртків, за 2 роки у 12 гуртків і за 1 рік у 17 гуртків [Spiewak, czerwiec 1910, с.4]. Таким чином, заборгованість мала тимчасовий характер, регіональні центри намагалися позбутися боргів, особливо довготривалих. Переважна кількість боргів була за останній 1-2 роки.

У травні та червні 1910 р. розраховувалися по своїм заборгованостям за часопис «Шьпевак» наступні осередки у населених пунктах: Львів – сплативши 74,00 марки, Бидгощ – 9,60 марок, Гостин – 5,45 марок, Пневи – 26,90, Мілослав – 12,00, Лопенно – 22,70, Короново – 6, Чемпін – 4,40, Шимбор – 1,65, Берлін – 292, Крушвиця – 30,80, Кобилін – 10,20 [Spiewak, czerwiec lipiec 1910, с. 5].

Керівництво організації наголошувало на відсутності платіжної дисципліни, так і звітах товариства за вересень 1910 р. зазначалося: «25% чистого прибутку осередку припадає на загальну касу товариства, проте незважаючи на те що перші регіональні з'їзди відбулися ще в червні – лише осередки з населених пунктів Жнін (XI округ) і Сварждз (V район) надіслали частку прибутку» [Spiewak, lipiec 1910, с. 3].

Станом на вересень 1910 р. розраховувалися за борг по внеску в загальну касу товариства: Лабішин, Кобилін і Лопієно. Вступні внески сплатили: осередки в місті Гневкув (район XI), Слупія (район VII), Глужна (район V), Оплату заборгованостей за підписку на часопис «Шьпевак» здійснили осередки в Торуні та Познані – по 20,00 марок, Славошев – 12,00 марок, Гнезно – 11,00 марок, Вількова – 21,20 марок, Лопічно – 5,70 марок [Spiewak, lipiec 1910, с. 6].

Розрахунки за грудень 1911 р. виглядали наступним чином, вступний внесок було сплачено осередком в населеному пункті Глушина. Заборгованості по внескам сплатили Жеркув (за 1910 р. і 1911 р.) – 34,00 марок, Шьрем (1911 р.) – 66,50 марок. Підписку за часопис «Шьпевак» сплатили: Короново – 3,60 марки, Пшигоджице – 2,55 марок, Глушина – 4,00 марки, Бидгощ – 9,00 марок, Берлін – 56 марок, Ноймюль – 9 марок, Шверін-Ройксель – 6,60 марок, Дуйсбург – 9,60 марок, Роздражев – 5,40 марок, Львувек – 12,00 марок, Гебенкірхен – 9,00 марок [Spiewak, styczeń 1912, с. 2]

17 грудня 1911 р. відбулося засідання адміністрації Товариства, під час якого було розглянуто та ухвалено наступні питання:

1) скарбнику дозволяється мати на своєму місці не більше ніж 300 марок із грошей Товариства, решта зберігається на поточний рахунок в Банку промисловців у Гельзенкірхені;

2) осередки, які бажають отримати відповідь на будь-яку кореспонденцію, повинні надіслати у листі поштову марку;

3) осередки, які бажають мати на власних зборах референта повинні звертатися до голови організації д-р Слмлинного всю іншу кореспонденцію веде секретар д-р Хориза [Spiewak, styczeń 1912, с. 4].

Вступні внески сплатив новий осередок в м. Остроруг. Забаргованість по внескам сплатили - Гневкув за 1911 та 1912 рр. (30 марок), Остжешув за 1910 р. та 1911 р. (77,50 марок), Жельона Вешь 1912 р. (8 марок), Янувець 1910 р. та 1911 р. (20 марок), Жабліково 1911 р. (7,50 марок). Сплати за часопис «Шьпевак» в поточному місяці здійснили осередки населених пунктів: Тшемесно 36,05 марок, Реклінхаузен – 18,00 марок, Гневкув – 3,60 марок, Лангендрахер – 3,60 марок, Слупіа – 3,60 марок, Победзіска – 19,80 марок, Остжешув – 68,55 марок, Костшин – 2,35 марок, Длон – 1,80 кв.м, Вільда – 7,50 марок, Гельзенкірхен – 3,20 марок, Кробія – 3,60 марок, Ольшова – 2,70 марок, Содінген – 9,00 марок, Гертен – 15,00 марок, Рауксель – 12,00 марок, Обергаузен – 8,00 марок, Ессен – 14,20 марок, Марксло – 7,60 марок, Герне – 9,40 марок, Вітково – 1,80 марок, Броди – 2,55 марок, Ноймюль – 12,00 марок, Корнік – 16,05 марок [Spiewak, kwiecień 1912, с. 3].

В червні 1912 р. сплатив вступні внески осередок з Буковіць. Регулярні внески сплатили: осередок з Рогозно – (10,60 марок), з Шамотул (26,00 марок), з Добжиця (19,75 марок), з Вільди (20,00 марок). Сплату абонементу на часопис «Шьпевак» сплатили Жеркув – 16,50 марок, Голейово – 10,20 марок, Реклінхаузен – 30,00 марок, Хохлармарк – 11,00 марок, Шамотули – 4,05 марок, Ваттеншайд – 1,90 марок, Менгеде – 3,60 марок, Берлін – 31,50 марок, Гельзенкірхен – 6,00 марок [Spiewak, czerwiec 1912, с. 3].

10 грудня 1912 р. відбулося засідання Товариства, на якому було розглянуто низку питань, до яких входило: а) прийняття до складу Товариства осередок у населеному пункті Любаш та Волштин, б) Три кола були звільнені від частини внесків у відповідь на відповідні заяви, в) була оголошена інформація секретарем Товариства щодо публікації «Збірника пісень» для змішаних хорів: «за результатами конкурсу з 36 пісень, члени журі обрали 20 найкращих для розміщення в збірнику. Витрати публікації становитимуть 6000 марок [Spiewak, styczeń 1913, с.4].

Станом на 28 грудня 1912 р. внески були сплачені осередками в Лешно – 25,00 марок, Чарнков – 17,00 марок, Дольськ – 23,50 марок, Бидгощ – 32,00 марок, Накло – 15,00 марок, Короново – 20,00 марок, Голєєво – 34,50 марок, Коберно – 20,00 марок. Рахунок за щомісячну підписку на часопис «Шьпевак» в грудні сплатили осередки в Ротхаузен – 7,20 марок, Крушвіца – 25,00 марок, Кротошин – 14,60 марок, Козловагура – 8,80 марок, Оберхаузен – 6,00 марок [Spiewak, wrzesień 1913, с. 4].

Історична періодика свідчить про 15 січня 1913 р. було оголошено звернення адміністрації організації до учасників, де зазначалося, що всі осередки мають: «надіслати список членів свого правління із точною адресою та звіт про їхню річну діяльність. Також було вирішено, що в гуртках, з кількістю членів до 50 осіб, обов'язки делегата має виконувати голова осередку. Також наголошувалось вчергове, що гуртки зобов'язані підписуватись на часопис «Шьпевак» так, як: всі повідомлення і рішення, будуть оголошуватись лише в часописі «Шьпевак» і ми не надсилатимемо запрошень на збори поштою» [Spiewak, wrzesień 1913, с. 5]. Отже, керівництвом було прийнято контрверсійне рішення, яке було направлене на тотальну підписку на часопис, погладаючись на припущення в створені ситуації вимушеності з боку осередків долучитися до видання організації, водночас існувала загроза ще більшого ігнорування з'їздів, через відсутність хоча б поштового запрошення.

Вказує на плідну роботу і статистика зборів за 1912 р., в якому було проведено чотири загальні збори делегатів рсередків із середньою кількістю 72 делегати, представників 66 осередків, засідань адміністрації Товариства відбулося 11, відбулася 1 конференція деригентів. Організовано було третій Загальний з'їзд співаків, бухгалтерський курс і урочисте свято на честь Скарги, Красінського, Крашевського і Коллонтая. На початку року Товариство налічувало загалом 84 гуртки із 3000 членів, протягом року приєдналося 5 нових осередків, два осередки «Міцкевича» та «Лілія» із Гельзенкірхені об'єдналися в одне під назвою - «Полонія». Два осередки призупинили свою діяльність через відсутність волонтерів і диригента: «Ванда» із Бохума та «Галка» з Діссельдорф-Герресхайма. В результаті з приєднанням нових осередків Товариство стало нараховувати вже 87 гуртків з 3214 членами, у тому числі 2153 співаків. На часопис «Шьпевак» підписано 60 осередків із загальним накладом в 708 примірників. Активно комунікували із членами адміністрація організації засобами поштового листування, так в 1912 році секретар опрацював 1037 кореспонденції, 286 листів опрацював голова товариства, заступник секретаря та скарбник опрацювали разом близько 800 листів від членів організації [Spiewak, wrzesień 1913, с.5], таким чином загальна кількість оброблених звернень сягнула 2000 листів.

Прибуток Товариства 1912 р. становив 5283,61 марок; витрати – 4795,17 марок, як результат в касі в 1913 р. було 488,44 марок. Крім того, організація має товарно-матеріальні цінності на суму 675 марок. Як свідчать звіти товариства: «Величезні кошти були витрачені головним чином на організацію загального з'їзду осередків в дуже тяжких умовах. Також на фінансування захисту осередків в судових процесах [Spiewak, grudzień 1913, с. 5]. Отже, з огляду на інформацію з даного фрагменту, можемо зробити висновок, що організація займалася фінансуванням юридичної підтримки своїх членів, виділяючи на даний напрямок діяльності значні суми коштів.

Наймолодшим станом на 1920 р. був осередок у Верхній Силезії з центром в м. Битом. Головою осередку був М. Вольський, секретар Й. Зніньска. Для порівняння Для порівняння у 1914 р. Союз співочих гуртків на Познанщині налічувала 132 осередки, у 1920 р. – 155 гуртків – що склало 15% зростання. осередок співочих гуртків у Верхньої Силезії мав у 1914 р. 59 гуртків, а в 1920 р. – 279 гуртків, що демонструє зростання в 472 % [Spiewak, grudzień 1920, с. 6]. Подібна статистика свідчить про значну зацікавленість до організації в регіонах, які до 1918 р., року здобуття незалежності знаходилися в складі іншої держави.

Стан платіжної дисципліни в 1921 р. лишався на незадовільному рівні про що свідчить звітність Товариства за квітень 1921 р., так: «Незважаючи на неодноразові нагадування, все ще є заборгованість за довоєнні роки. З метою афішування боржників було опубліковано списки в часописі «Шьпевак», відповідно до якого: округу I – 7 гуртків, що мають заборгованість по внесках за попередні роки II округ – 8 гуртків, 3 округ – 6 гуртків, з 4 округу – 3 гуртки, з 5 округу – 2 гуртки, з 6 округу – 2 гуртки, з 7 округу – 4 округи, з 8 округу – 5 гуртків [Spiewak, wrzesień 1921, с. 8]. Таким чином, ігнорування своїх обов'язків було масовим явищем, борги сягали ще довоєнного періоду і ситуація не покращувалась навіть на 3 рік незалежності Польщі.

Висновки. Таким чином, союз в останньому десятилітті передуючого здобуттю державної незалежності Польщі своєї діяльності систематизував розрізненні локальні співочі колективи Великого князівства Познанського, об'єднав під єдиним управлінським центром польську інтелігенцію, сформував потужний осередок підтримки польської культури на землях німецької імперії. Основним інструментом популяризації польської пісні в регіоні були конкурси хорового співу, які були покликані з одного боку до комунікації представників співочих гуртів краю, з іншого боку до продовження польської співочої традиції, створенню нових пісень польською мовою та музикальних композицій.

Список використаних джерел та літератури / Reference

- Przybylski, J., 1980. Warunki rozwoju i zadania ruchu śpiewaczego w Bydgoszczy w latach 1883 – 1920, *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia z Wychowania Muzycznego*, 1, 24-25. [in Polish].
- Śpiewak, 1 czerwca 1910. [in Polish].
- Śpiewak, 1 czerwca 1912. [in Polish].
- Śpiewak, 1 grudnia 1913. [in Polish].
- Śpiewak, 1 kwietnia 1912. [in Polish].
- Śpiewak, 1 kwietnia 1921. [in Polish].
- Śpiewak, 1 lipca 1909. [in Polish].
- Śpiewak, 1 lipca 1910. [in Polish].
- Śpiewak, 1 maja 1910. [in Polish].
- Śpiewak, 1 sierpnia 1914. [in Polish].
- Śpiewak, 1 stycznia 1912. [in Polish].
- Śpiewak, 1 stycznia 1912. [in Polish].
- Śpiewak, 1 stycznia 1913. [in Polish].
- Śpiewak, 1 stycznia 1922. [in Polish].
- Śpiewak, 1 września 1913. [in Polish].
- Śpiewak, 1 września 1920. [in Polish].
- Śpiewak, 1 września 1910. [in Polish].
- Statut Związku Kół Śpiewających Polskich na Wielkie Księstwo Poznańskie, 1892. Poznań. [in Polish].
- Wiechowicz, S., 1963. *Z przemówienia na Zjeździe Wydziałów Pedagogicznych Wyższych Szkół Muzycznych*, „Ruch Muzyczny”, 24. [in Polish].
- Wójciak, J., 1991. *Oświata, kultura i sztuka w latach 1850 – 1914*. [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. I do roku 1920, Warszawa-Poznań. [in Polish].

**UNION OF SINGING GROUPS OF POZNAN (1909 – 1921):
PRACTICAL ASPECTS OF THE ACTIVITY**

Mykola Prykhodko

Candidate of Historical Sciences,

Doctoral student of the Department of World History and Archeology,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The article examines the process of functioning of the association of Polish singing groups of the Poznań region of the German Empire. The reasons, process and directions of activity of the singing circles of Poznań Region in the first quarter of the 20th century were studied. The areas of activity of the Polish singing movement in the region are analyzed. internal administrative and financial work of the association. The prerequisites and main reasons for the consolidation of separate Polish collectives into a single structure are followed. The practical implementation of the society's tasks – choral singing competitions – is highlighted.

Key words: public movement, civil society, cooperation, mutual aid, Poland.

ЕПОХА КОЛОНІАЛІЗМУ ЗЛАМУ ХІХ – ХХ СТ. В КОНТЕКСТІ «ТРЕТЬОЇ ПАНДЕМІЇ ЧУМИ» В БРИТАНСЬКІЙ ІНДІЇ

Гончар Юлія Борисівна

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії та археології,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: yu.b.honchar@npu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0106-1385>

Анотація. В статті висвітлюються підходи до вирішення проблеми протидії пандеміям в минулому на територіях тих країн, що мали статус колоній. Враховуючи, що найбільш масштабною пандемією, що поширилась колонізованими та напів-колонізованими країнами Азії стала третя пандемія чуми зламу ХІХ – ХХ ст., яка особливо вразила населення Британської Індії, в статті аналізуються заходи британської колоніальної влади в боротьбі з нею. В статті здійснено спробу скоригувати традиційне бачення епохи розквіту світової колоніальної системи виключно як епохи тотальної експлуатації та нерівності народів колонізованих країн, акцентувавши на політиці колоніальної влади в сфері охорони здоров'я населення Індії.

Ключові слова: третя пандемія чуми, колоніалізм, Британська Індія, британська колоніальна влада, вакцинація, Індійська Медична Служба, Вольдемар Хаффкін, Александр Ерсен.

Постановка проблеми. Впродовж трьох років, які тривала в світі пандемія «COVID-19», кількість науково-популярних та наукових публікацій, присвячених епідеміям минулих століть, зросла в рази. Значна частина цих праць може бути об'єднана під спільною рубрикою «як епідемії змінювали світ». Одночасно для історика в його зусиллях з реконструкції минулого набагато важливішим є бачення, що епідемії не лише змінювали світ, але й ставали відображенням певних історичних епох. Вивчення перебігу епідемій та заходів з протидії їм надає можливість не лише краще зрозуміти, пояснити, але й відкоригувати оцінки тих процесів, що визначали зміст певних періодів. Так, зокрема, перебіг боротьби з пандемією «COVID-19» в 2020 – 2021 рр., засвідчив, що оцінка сучасної доби як епохи міжнародної співпраці, інтеграції, партнерства та справедливості, є занадто оптимістичною. Як заявив в контексті нерівних можливостей доступу до вакцини від коронавірусу країн різних континентів голова Всесвітньої Організації Здоров'я Т. А. Гебрейесус – «світ знаходиться на межі катастрофічного морального провалу» [Ellyatt, 2021].

Мета. Дана стаття має на меті висвітлити підходи до вирішення проблеми протидії пандеміям в минулому на територіях тих країн, що мали статус колоній. Враховуючи, що найбільш масштабною пандемією, що поширилась колонізованими та напівколонізованими країнами світу стала «третя пандемія чуми» зламу ХІХ – ХХ ст., яка особливо вразила населення британської Індії, в статті аналізуються

заходи британської колоніальної влади в боротьбі з нею. Звернення до історії протидії «третьої пандемії чуми» дозволяє поглянути на історичну епоху колоніалізму під новим кутом зору та врахувати цей чинник в оцінці впливу колоніального панування європейців на подальший розвиток постколоніальних країн. Таким чином, головним завданням роботи стала спроба скоригувати традиційне бачення епохи розквіту світової колоніальної системи виключно як епохи тотальної експлуатації та нерівного становища народів колонізованих країн, акцентувавши на політиці колоніальної влади в сфері охорони здоров'я населення Індії.

Історіографічний огляд. Історики, біологи та медики Великої Британії, Індії та інших країн, територія яких на зламі XIX – XX ст. стала місцем безпосередніх спалахів епідемії та чиї архіви містять відповідні документи, детально вивчили та проаналізували різноманітні аспекти історії «третьої пандемії чуми» [Lahariya, 2014, Crawford, 1914]. Неабияку дослідницьку привертало питання наслідків, які мали дії колоніальної влади у протиборстві з пандемією. Так, зокрема, в дослідженнях неодноразово наголошувався негативний вплив методів боротьби британської колоніальної влади з чумою на піднесення та радикалізацію національного руху в Індії. Ба більше, 12 млн. жертв чуми в Індії впродовж першої половини XX ст. вважають одним із чинників, що наблизив Індію до набуття незалежності. Так само, спалах чуми в африканському Кейптауні у 1902 р. під час подій англо-бурської війни розглядають як додатковий аргумент для влади для реалізації ідеї сегрегації темношкірого населення в британських володіннях Південної Африки. Такі заходи з протидії поширенню чуми, як виселення африканців з порту та прийняття закону «Про тимчасові заповідники» стали по суті її першим практичним втіленням.

Й навіть перший імміграційний закон США – закон 1882 р., що вводив заборону на в'їзд до США китайських робочих, вважають, перетворився у постійно діючий під враженням від спалаху чуми у Сан-Франциско. Жорстка ізоляція місцевого Чайнатауна, як втілення страху перед поширенням китайцями «азійської хвороби», стала і проявом, і стимулом до укріплення анти-китайських настроїв на західному узбережжі США. Одночасно, як зауважується у статті датського дослідника Н. Брімнеса, який узагальнив історіографічні погляди на наслідки третьої пандемії чуми, всі названі процеси були започатковані в силу різних інших причин, проте саме чума мала для них характер каталізатора та впливала на їхні результати.

Крім того, впадає в око, що у більшості досліджень наголошується насильницький стиль дій колоніальної влади в її спробах завадити поширенню чуми. Дезінфекція будинків за допомогою пожежних гідрантів та вапна, руйнування будівель, насильницька ізоляція і госпіталізація населення, жорсткі карантинні заходи, заборона різних масових заходів, місцевих традиційних фестивалів – всі ці дії характеризуються як надмірні, жорстокі та такі, що не враховували інтереси і чутливість місцевого населення до дій колоніальної влади. Серед останніх, очевидно, слід назвати заборону паломництва до Мекки для населення Індії, запроваджену урядом Великої Британії у 1897 р. [Brimnes, 2020]. Таким чином, поширені в історіографії проблеми боротьби колоніальної влади з пандемією чуми зламу XIX – XX ст. оцінки цілком корелюються з усталеними оцінками колоніальної політики Заходу в цілому.

Інформаційними джерелами для написання статті стали матеріали, розміщені на офіційних сайтах Інституту навчання, досліджень і тестування імені Хаффкіна, розташованого в Парелі в Мумбаї, Індія; Інституту Л. Пастера в Індії, Кунур, штат Тамілнад; Медичинського коледжа в Мумбаї імені Гранта.

Виклад основного матеріалу. Третя пандемія чуми, зародившись в Китаї ще в середині XIX ст., почала своє поширення світом на зламі XIX – XX ст. Окремі її спалахи траплялись щонайменше до 1949 р. Сама назва – третя пандемія, зрозумілим чином, відсилає нас до двох найбільш вікопомних епідемій в історії Європи – до так званих «чуми Юстиніана» та «Чорної смерті», відповідно VI ст. та XIV ст. Ці перші дві, маючи неєвропейське походження, зрештою, максимально вразили саме Європу. Шляхи поширення хвороби стали своєрідним відображенням специфіки тих історичних епох, в яких вони відбувались. Так, перша пандемія стала одним із наслідків спроби відродження величчя Римської імперії при візантійському імператорові Юстиніані (527 – 565 рр.), що досягалось не лише військовою силою, але й активною проповіддю християнства на північно-африканських теренах до Сахари включно. Цямісіонерська діяльність й відкрила шлях чумі з території Ефіопії, через Єгипет і далі по всій акваторії Середземного моря. В другому випадку, зародившись в Центральній або Східній Азії, чума досягнула Європи на кораблях генуезьких купців, які тікали від епідемії, що була занесена до Криму монгольськими завойовниками. Таким чином, друга пандемія чуми в Європі завдячує своєму поширенню епосі монгольського панування в Євразії [Бадюк, 2020].

На відміну від двох перших пандемій, жертвами третьої пандемії чуми в Європі стали лише декілька тисяч осіб [Brimnes Niels, 2020]. В той же час, третя пандемія майже одразу набула світового характеру – вперше досягнувши Нового світу. Наростання процесу глобалізації від епохи Великих Географічних Відкриттів сприяло активізації обміну хворобами у світі. Світ страждав від регулярних спалахів масштабних епідемій віспи, холери, поліомієліту та туберкульозу. Втім саме чума, як з'ясувалось згодом, мала специфічний спосіб поширення – через трюмних щурів та через заселення корабельних вантажів їхніми блохами. Ланцюг міст, де відбулися спалахи чуми, а саме міста стали епіцентрами хвороби, простягнувся найбільш завантаженими колоніальними маршрутами морських перевезень: розпочавши свій шлях з британського Гонконгу в 1894 р., потрапивши до британського Бомбею (1896 р.) та перескочивши до британських Кейптауну (1899 р.), Глазго та Сіднею (1900 р.), чума дісталась Сан-Франциско і далі скрізь, куди простягався шлях кораблів європейських колоніальних держав.

Географія найпотужніших спалахів третьої пандемії чуми, беззаперечно, дозволяє охарактеризувати її як «чуму епохи колоніалізму». Зрозуміло, що боротьба з епідемією значною мірою лягла на плечі саме колоніальної влади. Насамперед, колоніальної влади Британської імперії, адже саме Британська Індія стала територією, що за масштабами, тривалістю та кількістю жертв найбільше постраждала від третьої пандемії чуми.

Такі наслідки пандемії значною мірою стали відображенням стану тогочасної європейської медицини.

Попри всі досягнення, якими пишалась західна медична наука в останні десятиліття XIX ст., серед яких: відкриття збудників туберкульозу, холери та сибірки німецьким мікробіологом Р. Кохом та випробування нових принципів та методів

вакцинації французьким хіміком Л. Пастером, молода європейська мікробіологія не мала жодних знань щодо походження чуми і відповідно стратегії боротьби з нею. Як і в Середньовіччі чума здавалось «прийшла не звідки» і мала «піти в нікуди» так само раптово, як і з'явилась.

Проте науковий ентузіазм та самовідданість вихованців Інституту Пастера у Парижі – молодих вчених В. Хаффкіна та А. Єрсена дозволили у стислі терміни отримати первинні сучасні знання про хворобу. Останній вже у 1894 р. за дорученням французького уряду відправився з французького Нячанга, що у В'єтнамі, в якому він проводив дослідну роботу, до британського Гонконгу, де зумів відкрити чумну паличку, сьогодні відому за його ім'ям – *Yersinia pestis*. Він же встановив й ідентичність хвороби людини та щурів. Тим самим, вперше було лише припущено роль цих гризунів у поширенні чуми [Repères chronologiques Alexandre Yersin]. І лише близько 1915 р. [Bailey, 2007] було виявлено, що механізмом передачі людині чумної бацили є укуси блох, що після смерті від чуми щурів змушені шукати нового господаря. Передача ж чуми від людини до людини відбувалась виключно у випадку настання її легеневої форми – чумної пневмонії, яка була дуже рідкісною під час третьої пандемії. Хоча бубонна форма чуми, з ураженням лімфатичних вузлів, була небезпечна високим рівнем смертності – близько 80%, проте саме у легеневій формі чума набувала максимальної контагіозності [Brimnes, 2020].

Однак наприкінці XIX ст. всі ці знання перебували у зародковому стані. Про рівень розуміння проблеми в тогочасному науковому середовищі Європи свідчить перебіг та рекомендації 10-ї Міжнародної санітарної конференції, що була скликана у Відні в 1897 р. й стала безпрецедентною серед інших, оскільки була присвячена виключно проблемі чуми, що поширювалась з Бомбею в бік північно-західного узбережжя Індії. В цілому Міжнародну санітарну конференцію вважають попередницею сучасної ВОЗ, а її скликання відбувалось 14 разів від 1851 р. до 1938 р. Попри загальне визнання вченими-учасниками 10-ї Конференції винайденої А. Єрсеном бацили чуми та погодження щодо думки про спільність хвороби людей і щурів, на ній лунали далекі від істини ідеї, щодо ролі бруду в будинках з відсутністю підлоги, ймовірності значення забрудненої води у передачі хвороби тощо. Зрештою, в своїх рекомендаціях Конференція зазначала «Передача чуми, здається, відбувається через виділення хворих (мокрота, різні викиди), продукти хвороби (нагноєння бубонів, фурункулів тощо), а, отже, і через забруднену білизну, одяг та руки» [Howard-Jones, 1975]. Рекомендовані Конференцією заходи зводились до ізоляції інфікованих людей, дезінфекції чи знищення їхніх речей та будинків. Саме такі заходи й реалізовувались на практиці, зокрема, й британською колоніальною владою в Індії.

В рекомендаціях Конференції до певної міри зверталась увага на необхідність здійснювати контроль над щурами. Проте дератизація – винищення гризунів як ензоотичних носіїв хвороби, стане головним інструментом протидії появі та поширенню чуми лише в перші десятиліття XX ст. І лише винайдення речовин, що здатні ефективно винищувати щурячі блохи, забезпечить людство дієвими інструментами запобігання чумі. В спеціалізованих дослідженнях доводиться, що лише речовини, винайдення та виробництво яких було стимульовано Другою світовою війною, дозволили вирішити цю проблему. Мова йде, зокрема, про

інсектицид ДДТ [Bailey, 2007]. Таким чином, асортимент інструментів боротьби з чумою на початку її поширення світом у європейців виявився дійсно обмеженим. Основними ставали санітарно-гігієнічні заходи, визнання яких, до речі, було тривалим і складним процесом і для самої європейської цивілізації впродовж ХІХ ст. Повноцінне ж лікування вражених чумою людей стало можливим лише після появи антибіотиків.

Водночас, діяльність британської колоніальної влади не обмежувалась виключно санітарними заходами. Уряд британської Індії доклав максимальних зусиль по залученню в боротьбу з пандемією новітнього на той час методу протидії епідеміям, яким була вакцинація. Увага британської колоніальної влади до проблеми протидії епідеміологічним захворюванням в Індії сягає ще 1802 р., коли тут було зроблено першу вакцину від віспи за методом, винайденим в Європі у 1798 р. Дженнером Едвардом. Власне вакцинація й була започаткована щепленням людини коров'ячою віспою (від лат. *variola vaccinia* — коров'яча віспа). При цьому вже з 1804 р. в Індії було заборонено щеплення методом інокуляції/варіоляції – щеплення збудником віспи людини, яке практикувалось серед місцевого населення ще з періоду Середньовіччя і мало доволі високі ризики смерті. Впродовж ХІХ ст. сотні тисяч індійців були вакциновані від віспи. В Індії було засновано низку центрів, що виробляли віспяну лімфу для щеплень. Зрештою, у 1892 р. уряд Британської Індії задля більшого охоплення населення вакцинацією від віспи прийняв Акт обов'язкової вакцинації [Lahariya, 2014]. Слід сказати, що така масштабна робота з вакцинації населення в Індії стала можливою, в тому числі, в результаті розвитку Індійської Медичної Служби, що стало одним із важливих напрямків діяльності як урядовців Британської Ост-Індської Компанії (БОІК), так і уряду Британської Індії. Ще від 1763 – 1764 рр. на територіях президентств Бенгалії, Мадрасу та Бомбею існували та розвивались Індійські Медичні Служби (ІМС), що початково виконували роль медичної служби військ БОІК, але від кінця ХVІІІ ст. неухильно розширювали свої цивільні функції. Від 1858 р. вони були об'єднані у єдину ІМС з розвиненою структурою нагляду та управління сферою охорони здоров'я [Crawford, 1914].

Показовою в питанні боротьби колоніальної влади з пандемією чуми стала історія залучення на службу до Британської Індії уродженця Російської імперії та французького громадянина В. Хаффкіна, який на запрошення свого вчителя І. Мечнікова працював в Інституті Пастера у Парижі. Відкриття В. Хаффкіним у липні 1892 року вакцини проти холери привернуло до нього увагу з боку британського посла у Парижі та колишнього віце-короля Індії лорда Ф. Дафферіна, який влаштував молодому науковцю зустріч в Лондоні з держсекретарем у справах Індії лордом Дж. Кімберлі. Результатом переговорів стало прибуття В. Хаффкіна до Індії, де вже навесні 1894 р. було розпочато вакцинацію від холери добровольців у Агрі. До кінця року кількість вакцинованих склала 10 тисяч осіб британських та індійських військових. Місцеве населення через опір запобіжним щепленням вакцинувалось виключно на добровільній основі, проте, зрештою, загальна кількість вакцинованих до літа 1895 р. склала 42 тисячі осіб. Велике значення в цьому мала допомога персоналу Індійської та Армійської Медичної Служби [Hawgood, 2007].

Після того як у вересні 1896 р. головний санітарний комісар Індії повідомив про спалах чуми у Бомбеї, вже у жовтні того ж року В. Хаффкіна було запрошено вступити на офіційну посаду до Індійської Цивільної Служби – структури, що

складала кістят британського управління Індією. Він приступив до роботи у імprovізованій лабораторії Бомбею, що складалась з однієї кімнати та коридору Медичного коледжу Гранта – одного з перших британських медичних навчальних закладів та системи шпиталів при ньому, що був заснований у 1845 р. зусиллями тодішнього губернатора Бомбею Сера Роберта Гранта [Grant Govt. Medical College & Sir J. J. Group of Hospitals Mumbai Official Site]. А вже наступного року доктор Хаффкін розробив тут вакцину від чуми, яку випробував на собі – так само, як вчинив попередньо й з вакциною проти холери. В тому ж 1897 р. колоніальною владою Бомбею до Індії було запрошено й доктора А. Єрсена, який привіз з Франції великі запаси власно винайденної протичумної сироватки, яка, однак, виявила невелику ефективність [Repères chronologiques Alexandre Yersin].

Подальше масове щеплення вакциною В.Хаффкіна було на певний час призупинене і ледь не зірване смертю 19 індійців, що були вакциновані з одного флакону у провінції Пенджаб в 1902 р. Урядові чиновники звинуватили В. Хаффкіна у поганій якості вакцини, за що він був відсторонений від служби [Hawgood, 2007]. Проте невдовзі ці смерті були розслідувані видатним вченим сером Рональдом Россом та поясненні недотриманням санітарних норм при використанні вакцини. Це розслідування по суті започаткувало дослідження побічних явищ при вакцинації [Lahariya, 2014].

Звичайно, масштаби проведеної британцями вакцинації не змогли завадити поширенню хвороби в країні, населення якої сягало майже 300 млн осіб. Кульмінацією поширення чуми в Індії став 1907 р., коли кількість загинувших сягнула 1 млн осіб [Brimnes, 2020]. Втім саме з цим періодом боротьби з пандемією чуми нерозривно пов'язані розвиток та сучасний стан сфери розробки, тестування та виробництва вакцин в Республіці Індія, продукція якої сьогодні займає 65% світового ринку [Чому Індія – серед лідерів на ринку вакцин у світі та в Україні, 2021]. Так, зокрема, у 1899 р. в Бомбеї було засновано Лабораторію чуми на чолі з В.Хаффкіним. Лабораторія швидко налагодила дослідження і потужне місцеве виробництво вакцин від чуми, тифу та холери. У 1925 року на вшанування заслуг вченого установа отримала назву Інститут Хаффкіна [Hawgood, 2007]. У 1904 – 1905 рр. у Касаулі на Півночі Індії (сучасний штат Гімачал-Прадеш) було створено Центральний Дослідницький інститут. Ці дві установи й на сьогодні є активними дослідними, навчальними та виробничими центрами Індії. Крім того, на Півдні Індії в м. Кунурі (сучасний штат Тамілнад) у 1907 р. було засновано інститут, який тепер має назву Інституту Пастера в Індії. Сьогодні на виробничій базі Інституту щорічно виготовляється 85 млн. доз лише однієї групи вакцин – комбінованої вакцини КДС (кір, дифтерія, скарлатина) [Pasteur Institute of India]. І хоча у Індії й сьогодні зберігається доволі складна ситуація з імунізацією населення, але існує потужна дослідницька та виробнича база, а також активна державна політики в галузі розвитку епідеміології та виробництва вакцин [Lahariya, 2014].

Висновки. Таким чином, третя пандемія чуми стала стимулом для діяльності британської колоніальної влади у напрямку розвитку науково-дослідної та виробничої бази вакцинації в Індії. Надмірність протипандемічних заходів, які застосовувались британською колоніальною владою, і про яку багато пишуть дослідники, ставала очевидною лише з огляду на їхню неефективність. А неефективність виявилась лише після остаточного відкриття механізму поширення

чуми та віднайдення засобів протидії хворобі. Зусилля та результати діяльності британської колоніальної влади у протидії чумі, попри те, що вони не змогли завадити мільйонам смертей, надають об'єктивні підстави для коригування виключно негативних оцінок епохи колоніалізму, яка сягнула свого зеніту як раз на зламі XIX – XX ст. Переважно негативна конотація колоніалізму у вітчизняній науці значною мірою зумовлена спадком радянської історіографії та, одночасно, відповідає принципам постколоніального дискурсу та сучасної політкоректності. Втім, попри всю вразливість концептів «цивілізаторської місії» та «тягаря білої людини», попри болісність ментальних та світоглядних проблем, з якими продовжують стикатись деколонізовані суспільства, наукова об'єктивність не дозволяє замовчувати і не враховувати позитивні моменти взаємодії різних цивілізацій. Адже колоніалізм став провідником процесів глобалізації не лише у вигляді економічної експлуатації та політичної експансії, але й швидкого поширення знань та наукових досягнень Заходу. Свідченням цього може вважатись вдячність, висловлена на електронній сторінці Музею Інститут Хаффкіна у Мумбаї, вдячність «Доктору Вальдемару Мордехаю Хаффкіну – українському вченому, котрий працював переважно в Індії і розробив вакцини проти холери та бубонної чуми, з вдячністю за надихання у дослідницькій діяльності» [Haffkin Institute for Training, Research & Testing].

Список використаних джерел та літератури

- Бадюк, 2020. *Чума в історії Крима: трамплін для чорної смерті і «біологічне зброю» під Кафой*. [Електронний ресурс]: <https://cutt.ly/swt2IL4s>
- Чому Індія – серед лідерів на ринку вакцин у світі та в Україні, 2021. BBC News Україна, 25 лютого. [Електронний ресурс]: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-56186565>
- Bailey, K. R., 2007. *Plague in Paradise A study of plague on Hawaiian sugarcane plantations*. [Електронний ресурс]: <https://cutt.ly/yvRicjW>
- Brimnes, N., 2020. When epidemics change the world: Can we learn anything from the third plague pandemic? *Science Nordic*, 25 May.
- Crawford, D. G., 1914. *A history of the Indian Medical Service 1600 – 1913, Volume 1*, London: W. Thacker & Co.
- Ellyatt, H., 2021. World on the brink of 'catastrophic moral failure' due to unfair vaccine rollouts, WHO chief says. [Електронний ресурс]: <https://cutt.ly/xwt2kSYf>
- Grant Govt. Medical College & Sir J. J. Group of Hospitals Mumbai Official Site. [Електронний ресурс]: <https://ggmcjjh.com/history/>
- Haffkin Institute for Training, Research & Testing. [Електронний ресурс]: <http://www.haffkineinstitute.org/waldemar.htm>
- Hawgood, B. J., 2007. Waldemar Mordecai Haffkine, CIE (1860 – 1930): prophylactic vaccination against cholera and bubonic plague in British India, *Journal of Medical Biography*, 15, 9-19.
- Howard-Jones, N., 1975. *The scientific background of the International Sanitary Conferences 1851 – 1938*, Geneva.
- Lahariya, Ch., 2014. A brief history of vaccines & vaccination in India, *Indian Journal of Medical Research*, 139 (4), 491-511.
- Repères chronologiques Alexandre Yersin (1863 – 1943). Fonds d'archives. [Електронний ресурс]: <https://cutt.ly/bnhb9dM>

References

- Badiuk, 2020. *Chuma v istorii Kryma: tramplyn dlya chernoj smerti i «biologicheskoe oruzhie» pod Kafoj* [Plague in the history of Crimea: springboard for black death and “biological weapons” near Kafa]. Retrieved from: <https://cutt.ly/swt2IL4s> [in Russian].

Bailey, K. R., 2007. *Plague in Paradise A study of plague on Hawaiian sugarcane plantations* Retrieved from: <https://cutt.ly/yvRicjW> [in English].

Brimnes, N., 2020. When epidemics change the world: Can we learn anything from the third plague pandemic? *Science Nordic*, 25 May. [in English].

Chomu Indiia – sered lideriv na rynku vaktsyn u sviti ta v Ukraini, 2021. VVS News Ukraina, 25 liutoho. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-56186565> [in Ukrainian].

Crawford, D. G., 1914. *A history of the Indian Medical Service 1600 – 1913, Volume 1*, London: W. Thacker & Co. [in English].

Ellyatt, H., 2021. World on the brink of ‘catastrophic moral failure’ due to unfair vaccine rollouts, WHO chief says [Електронний ресурс]: <https://cutt.ly/xwt2kSYf> [in English].

Grant Govt. Medical College & Sir J. J. Group of Hospitals Mumbai Official Site Retrieved from: <https://ggmcjjh.com/history/> [in English].

Haffkin Institute for Training, Research & Testing. Retrieved from: <http://www.haffkineinstitute.org/waldemar.htm> [in English].

Hawgood, B. J., 2007. Waldemar Mordecai Haffkine, CIE (1860 – 1930): prophylactic vaccination against cholera and bubonic plague in British India, *Journal of Medical Biography*, 15, 9-19. [in English].

Howard-Jones, N., 1975. *The scientific background of the International Sanitary Conferences 1851 – 1938*, Genewa. [in English].

Lahariya, Ch., 2014. A brief history of vaccines & vaccination in India, *Indian Journal of Medical Research*, 139 (4), 491-511. [in English].

Repères chronologiques Alexandre Yersin (1863 – 1943). Fonds d'archives. Retrieved from: <https://cutt.ly/bnhb9dM> [in English].

THE ERA OF COLONIALISM AT THE END OF THE 19th – 20th CENTURIES IN THE CONTEXT OF THE “THIRD PLAGUE PANDEMIC” IN BRITISH INDIA

Yulia Honchar

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of World History and Archeology,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The article highlights approaches to solving the problem of combating pandemics in the past in the territories of those countries that had the status of colonies. Taking into account that the third plague pandemic of the turn of the 19th and 20th centuries was the largest pandemic that spread to the colonized and semi-colonized countries of Asia, which especially affected the population of British India, the article analyzes the measures of the British colonial authorities in the fight against it. The article attempts to correct the traditional vision of the heyday of the world colonial system exclusively as an era of total exploitation and inequality of the peoples of the colonized countries, focusing on the policy of the colonial authorities in the field of health care of the population of India.

Key words: third plague pandemic, colonialism, British India, British colonial power, vaccination, Indian Medical Service, Voldemar Huffkina, Alexander Yersen.

КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ ПАТРІАРХАТ В КОНТЕКСТІ ЛОЗАННСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ (1922 – 1923 РР.)

Гончар Юлія Борисівна

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: yu.b.honchar@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-0106-1385>

Коростельова Анна Сергіївна

магістр історії, м. Київ
e-mail: annakorosteliovaanna@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2176-6270>

***Анотація.** В статті висвітлюється питання Константинопольського патріархату в повоєнному врегулюванні між Туреччиною та Грецією на Лозаннській конференції 1922 – 1923 рр. Окреслено роль Патріархату в реалізації проекту грецької «Великої ідеї» після завершення Першої світової війни та оцінку діяльності Патріархату національним турецьким урядом в Анкарі. На основі офіційних протоколів конференції висвітлено зміст дискусій та визначено контекст, в якому питання Патріархату розглядалось на конференції. Головну увагу в статті приділено спробам патріарха Мелетія IV вплинути на рішення конференції. З залученням офіційної періодики Патріархії розкрито розуміння Патріархатом власного становища та здійснені ним заходи. На основі американської та британської періодики висвітлено суспільну думку в цих країнах щодо питання видалення Константинопольського патріархату з території турецької держави та її вплив на позиції провідних учасників конференції. Визначено чинники, що вплинули на рішення конференції щодо Патріархату.*

***Ключові слова:** Константинопольський патріархат, Греція, Турецька держава, грецько-турецька війна 1919 – 1922 рр., Лозаннська конференція, Конвенція про обмін населенням між Грецією і Туреччиною, Велика Британія, США, Лозаннський мирний договір.*

Постановка проблеми. Конференція з проблем Близького Сходу, що працювала в Лозанні з 20 листопада 1922 р. до 24 липня 1923 р. і виробила остаточні умови мирного договору Союзних держав Антанти з Туреччиною, згадується більшістю істориків переважно в контексті завершення територіального перерозподілу за результатами Першої світової війни. Дійсно, вирішені конференцією територіальні питання та встановлення режиму Проток підвели геополітичні підсумки війни. Втім, в турецькій та грецькій історіографічних школах Лозаннська конференція досліджується, в першу чергу, як поворотний момент в долі двох національних «проектів» – творення турецької національної держави та спроби реалізації грецької «Великої ідеї» (Hellenic Megali Idea), що передбачала, по суті, реставрацію Візантійської імперії [Yildirim, 2006; Bayar, 2014; Μάμαλος, 2009].

В той час як поразка Османської імперії у війні, окупація греками Ізміру (Смірни) в травні 1919 р. та умови Севрського мирного договору 1920 р. стимулювали процеси визрівання та консолідації турецької нації в рамках Турецької Республіки, Греція, опинившись в колі переможців в Першій світовій війні, за підтримки Великобританії намагалась максимально розширити кордони «грецької імперії» за рахунок територій в Малій Азії. Попри те, що Севрський договір передав Греції лише право на управління територіями західної Малої Азії навколо міста-порту Ізмір (Смірна), впродовж 1920 – 1922 рр. грецькі війська завоювали північно-західну частину півострова, намагаючись максимально розширити зону окупації. Після успішного турецького контрнаступу та «Малоазійської катастрофи» Королівство Греція було змушено 13 жовтня 1922 р. долучитись до підписання Муданійського перемир'я, що засвідчило не лише його військову поразку, але й відмову від проекту побудови «Великої Греції».

Питання врегулювання греко-турецьких відносин, що обговорювалося на Лозаннській конференції, значною мірою було вирішено Конвенцією про обмін населенням між Грецією і Туреччиною від 30 січня 1923 р. Цей документ, по суті, закріпив напрямок розвитку цих країн як моноетнічних, або, щонайменше, монорелігійних національних держав. Рішення про примусове переселення майже двох мільйонів людей, підтримане і турецькою, і грецькою стороною на конференції, мало на меті позбутись тих, кого вважали «деструктивним елементом», і в такий спосіб забезпечити національну однорідність населення країни [Yildirim, 2006].

Конвенція, яку тривалий час вважали прикладом для наслідування при вирішенні міжетнічних проблем, а сучасні дослідники – легітимацією депортації з елементами етнічних чисток [Yildirim, 2006], мала лише два виключення. Перше – обміну не підлягали грецька община Константинополя та мусульманське населення Західної Фракії [Lausanne Peace Treaty VI. Convention Concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations Signed at Lausanne, 1923]. Другим виключенням, що не отримало навіть формального закріплення в текстах Лозаннського договору, втім мало доленосне, зокрема і для сучасної України, значення, стало збереження Константинопольським патріархатом свого історичного місцеперебування на Фанарі, що, безумовно, дозволило зберегти його провідну роль серед православних церков.

Історіографічний огляд. Питання про причини такого рішення, а також значення Лозаннської конференції для подальшої долі Патріархату неодноразово опинялись в центрі уваги грецької та турецької історіографії. Становищу та політиці, яку проводив в повоєнний період Константинопольський патріархат, присвячені, зокрема, праці грецьких дослідників Г. С. Мамалоса [Μάμαλος, 2009] та Х. Ціріса [Τσίρης, 2018], турецьких дослідників М. Баша [Baş, 2018], І. Ердала [Erdal, 2004], Н. Ердем [Erdem, 2016], Є. Байяр [Bayar, 2014], О. Йілдирима [Yildirim, 2006] та Х. Узуна [Uzun, 2013]. Зрозуміло, що позиції та оцінки цих двох шкіл мають полярний і значною мірою конфронтаційний характер. Сучасні російські дослідники П. В. Єрмілов та А. А. Чібісова [Ермилов, Чибисова, 2018] також неодноразово звертались до проблематики історії Константинопольського патріархату після Першої світової війни та підіймали питання значення для його статусу Лозаннської конференції. Втім, головною метою цих праць, по суті, було прагнення применшити значення діяльності Фанару та довести неправомірність статусу

Константинопольського патріарха як примаса в православному світі, а також штучність титулу Вселенський, що, як вважають росіяни, були закріплені виключно в ході обговорення питання Патріархату на конференції.

В статті використано протоколи конференції [Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922 – 1923: Records of the Proceedings and Draft Terms of Peace, His Majesty's Stationary Office, 1923], матеріали офіційної періодики Патріархії [Δικαία Αποφασίς, 1923], а також матеріали британської [Events in Constantinople. Refet Pasha and Angora. From a diplomatic correspondent, 1922; Patriarch at Constantinople, 1923; The Patriarch's Threat, 1922; The Turk and the Patriarch, 1923] та американської [Gains at Lausanne in private meetings; Allies and Turks Closer to Agreement Than Official Records Indicate. No trading of populations. Turks Have Virtually Agreed to Let the 200,000 Greeks Remain in Constantinople, 1923; Greek patriarch asks guaranties of Turks. Fears Future of Orthodox Communicants, 1922; May shift Patriarchate; Greek Hierarchy Will Quit Constantinople if Guarantees Are Inadequate, 1922; Rising Turkish hopes, 1923; Turks more defiant after Paris breath; They Withdraw All Previous Concessions and Prepare a Treaty of Their Own. But allies remain united. Franco-British Bargain Assures Concerted Action – Conference Break-Up Expected Next Week, 1923] преси, що дозволяють висвітлити міжнародну діяльність Патріархату та окреслити суспільну реакцію на проблему видалення церковної інституції з території Туреччини в тих країнах, позиція яких щодо її вирішення на конференції стала ключовою.

Мета. Дана стаття має на меті висвітлити питання Константинопольського патріархату в повоєнному врегулюванні між Туреччиною та Грецією на Лозаннській конференції 1922 – 1923 рр. та визначити чинники, що вплинули на порушення та спосіб вирішення міжнародною конференцією питання долі і статусу церковної інституції. Головне **завдання**, яке ставиться у дослідженні – проаналізувати діяльність самого Патріархату, зокрема, міжнародні зусилля патріарха Мелетія IV щодо збереження статусу церкви.

Виклад основного матеріалу. Першочерговий порядок денний Лозаннської конференції та позиція турецької делегації, окреслена наприкінці жовтня 1922 р. урядом в директиві з 14 пунктів [Uzun, 2013, с. 331-332], не передбачали розгляду питання Константинопольського патріархату. Порушення цього питання стало наслідком двох обставин – перша, пов'язана з неочікуваним для Союзних держав характером обговорення і вирішення на конференції питання прав національних меншин в Туреччині і Греції. Проголошений на останньому етапі війни принцип права націй на самовизначення та кордони нових європейських держав, визначені рішеннями Паризької конференції 1919 р., поставили на міжнародний порядок денний питання захисту прав національних меншин. Рішенням цього питання стало підписання в 1919 – 1920 рр. серії Договорів про меншини між державами Антанти та державами Центральної та Східної Європи: Польщею, Угорщиною, Чехословаччиною, Королівством СХС (Югославія), Румунією, Австрією та Болгарією. На початку конференції передбачалось, що договір з Туреччиною буде містити зобов'язання турецького уряду щодо визнання прав національних меншин, як вони були окреслені в попередніх договорах [Bayar, 2014, с. 114]. Втім вже перша промова голови турецької делегації, міністра закордонних справ Туреччини Ісмет-паші (Ісмет Іненю) на конференції засвідчила, що одним із ключових завдань він вважає позбавлення Туреччини від тих, хто завдяки привілеям створюють «державу

в державі», та забезпечити існування «однорідної та єдиної батьківщини» [Yildirim, 2006, с. 33]. В свою чергу, голова грецької делегації Елефтеріос Венізелос у вступній промові акцентував увагу на соціальних, економічних та політичних проблемах, що виникають у грецького уряду внаслідок переселення грецьких біженців з Малої Азії до Греції. В подальшому ці ж аргументи стануть обґрунтуванням вимоги Е.Венізелоса виключити греків Константинополя з обміну [Yildirim, 2006, с. 35]. Вже 1 грудня 1922 р. д-р Фрітьоф Нансен, знаний філантропічною діяльністю в рамках допомоги постраждалому в результаті війни населенню Європи, представив конференції свою доповідь щодо проекту обміну населенням між Грецією і Туреччиною. З цього часу умови обміну стали головною темою обговорення конференції впродовж наступних двох місяців. Як доводить турецький дослідник Йілдірим, «греки та турки прибули до Лозанни з наміром здійснити примусовий обмін, і конференція стала лише місцем для обговорення їхніх застережень щодо характеру проекту» [Yildirim, 2006, с. 39]. При цьому слід зауважити, що, коментуючи доповідь Ф. Нансена, Ісмет-паша наголосив: «у будь-якому випадку, якщо обмін буде здійснений, грецьке населення всієї Туреччини, включаючи Смірну та Константинополь, буде включено до обміну» [Yildirim, 2006, с. 45].

Другою обставиною, яка призвела до обговорення питання Патріархату на конференції в Лозанні, стала активна діяльність Фанара після поразки Османської імперії в Першій світовій війні. Спираючись на присутність військ Антанти, що в 1918 р. окупували зону Проток, а з 1920 р. Константинополь, та на новітні принципи міжнародної політики, окреслені пунктами Вільсона, Патріархат розпочав відкриту боротьбу за свої права, прономії та легітимну міжнародну правосуб'єктність. Наочним проявом амбіцій Патріархату стала участь місцеблюстителя патріаршого престолу Дорофея в Лондонській конференції 1921 р. та обрання в грудні того ж року на патріаршій престол Мелетія IV, який здійснив спробу налагодити прямий діалог з політичними лідерами Антанти. Серед цілей Патріархату, безумовно, була й підтримка грецького проекту відродження «Великої Греції». Втім, як виявилось невдовзі, вже не вперше в історії, автономна діяльність церковних інституцій та амбіції світської влади погано уживаються між собою. Самостійна міжнародна діяльність Патріархату призвела до кризи у відносинах між повоєнними грецькими урядами і Патріархатом, яку було подолано фактично лише в умовах поразки грецьких військ в Малій Азії в 1922 р. [Гончар, Коростельова, 2022].

Прозахідна діяльність місцеблюстителя Дорофея і патріарха Мелетія IV та відкриті анти-турецькі заклики посилили ескалацію греко-турецьких взаємин та радикалізацію турецьких настроїв довкола питання Патріархату. Перемога турецьких військ у греко-турецькій війні, яка докорінно змінила співвідношення сил між переможцями у Великій війні і колишньою переможеною Туреччиною, не залишала сумнівів в тому, що доля Патріархату приречена. Великі Національні Збори Туреччини (ВНЗТ) були однозначно налаштовані на усунення Патріархату зі Стамбулу. Крім абсолютно анти-грецьких настроїв, які панували серед депутатів ВНЗТ, одним із аргументів на користь його усунення була переконаність в тому, «що наполегливість греків щодо збереження патріархату в Стамбулі була викликана довгостроковим планом захоплення лідерства в православному світі. Оскільки російський патріархат, який недавно перебрав це керівництво, був позбавлений влади революційним урядом» [Yildirim, 2006, с. 76]. В свою чергу, голова уряду

ВНЗТ Мустафа Кемаль окреслював Патріархат як виключно грецький осередок [Baş, 2018, с. 289]. Турецька сторона вбачала в Патріархаті елемент, який заважає туркам і грекам співіснувати в державі [Erdal, 2004, с. 38]. З метою розв'язання «тривалої історичної проблеми», уряд Анкари ще з 1921 р. досліджував можливість створення Анатолійського Патріархату «за допомогою якого можна було б віддалити християн турецького походження в Анатолії від орбіти Патріархату в Стамбулі». І хоча антифанарський рух на чолі з Папою Евтимом I (Павлом Карахісарітісом), не знайшов широкої підтримки крім населення внутрішніх районів Анатолії, зрештою, вже в грудні 1922 р. в Туреччині було створено синод Турецької Православної Церкви [Yildirim, 2006, с. 75]. Тож, для турецького уряду Лозаннська конференція стала можливістю остаточно розв'язати проблему Патріархату.

Патріарх Мелетій IV усвідомлював всю карколомність ситуації, в якій опинився Фанар. Одразу після підписання Муданійського перемир'я в американській пресі з'явилися повідомлення, що в середовищі Патріархату серйозно розглядається можливість тимчасового перенесення резиденції патріарха з Константинополя на гору Афон у випадку, якщо Лозаннська конференція не зможе забезпечити реалізацію турками гарантій безпеки християнського населення [Greek patriarch asks guarantees of Turks. Fears Future of Orthodox Communicants, 1922, с. 10; May shift Patriarchate; Greek Hierarchy Will Quit Constantinople if Guarantees Are Inadequate, 1922, с. 3]. Одночасно відсутність питання церковної інституції в порядку денному і регламенті роботи майбутньої мирної конференції загрожувала залишити питання Вселенської церкви поза увагою міжнародної спільноти, що стимулювало Патріархат до початку активної кампанії із захисту своїх позицій [Baş, 2018, с. 287]. Міністерствам іноземних справ західних країн надсилались телеграми, в яких містився заклик до Союзних держав захистити християнське населення Туреччини. Зокрема, в документі від 30 жовтня 1922 р., який було передано посольствам США в Лондоні, Парижі та Римі, заявлялося, що на конференції велика увага приділятиметься захисту меншин в Туреччині, натомість питання щодо видалення Патріархату зі Стамбулу залишається поза увагою міжнародного політикуму [Erdal, 2004, с. 38].

Іншим напрямком діяльності Патріархату стало відновлення зв'язків з офіційною владою Греції. Для цього склалась сприятлива ситуація – новий військовий уряд Греції, що був створений у вересні 1922 р. після військового заколоту на чолі з новообраним королем Георгом II, прийняв рішення, що головою грецької делегації на конференції в Лозанні стане Елефтеріос Венізелос, провідний грецький політик і дипломат, який привів Грецію до лав Антанти в 1917 р. і представляв країну на всіх визначних міжнародних переговорах попередньої декади. З грудня 1920 р. від поразки на парламентських виборах і перемоги в Греції роялістів, прихильників пронімецького короля Костянтина I, Венізелос перебував у своєрідному добровільному вигнанні в Лондоні, що сприяло укріпленню його особистих зв'язків з британським політикумом, зокрема, з головою британського Форин-офісу лордом Керзоном. Е. Венізелос був, очевидно, єдиним з грецьких політиків, хто мав потенціал і шанс перетворити грецьку військову поразку у дипломатичну перемогу. З кінця вересня 1922 р. Е. Венізелос фактично зосередив в своїх руках всю роботу з підготовки грецької участі в мирній конференції в Лозанні.

Відомий своєю активною прихильністю політики еллінізму Е. Венізелоса, патріарх Мелетій IV покладав надію, що внаслідок превентивного встановлення діалогу з грецьким політиком позиція Патріархату буде донесена до Союзних держав. Відомо про три меморандуми, які патріарх надіслав Е. Венізелосу наприкінці жовтня 1922 р. [Erdem, 2016, с. 114].

В першому меморандумі Мелетій IV висував припущення, що Константинополь в перспективі зможе і надалі залишатися центром релігійного життя як для мусульманського, так і для християнського населення. Таким чином патріарх наголошував на можливості співіснування в місті і Халіфату, і Патріархату. Більш того, на думку Мелетія IV, Патріархат міг «функціонувати як центр Ліги Націй» в Константинополі, оскільки «якими б не були умови в договорі і які б не були надані права національним меншинам, вони не будуть мати жодної цінності або вагомості, якщо не буде забезпечене їхнє виконання». Константинопольський патріарх висловлював невпевненість у дотриманні турецькою стороною будь-яких гарантій і за посередництвом Е. Венізелоса пропонував Західним державам відстоювати на конференції інтереси Патріархату в захисті яких, на думку патріарха, були зацікавлені і самі європейські держави. В меморандумі також було вказано, що міжнародний престиж Патріархату буде поставлено під загрозу, якщо церковна інституція покине свою резиденцію та переміститься до іншої держави [Erdem, 2016, с. 114].

Особливу увагу патріарх приділив і питанню фактору радянської Росії, яка проявляла зацікавленість в укріпленні відносин з кемалістами. У меморандумі патріарх висловив занепокоєння щодо ймовірності перенесення РПЦ до Константинополя. На думку Мелетія IV, Константинопольський патріархат, у разі перенесення своєї резиденції до іншої країни, зможе покращити взаємини з іншими іноземними церквами, проте це не зможе виправдати ті втрати, які спричинить зміна місця розташування церковної інституції. В меморандумі вказується, що греки і надалі проживатимуть в Стамбулі, а присутність там західного впливу зможе захистити грецьку общину та Патріархат. «Союзники та американці повинні знайти та створити для нас найбільш сприятливі умови проживання з точки зору цивілізаційних та гуманітарних питань», – зазначав Мелетій IV [Erdem, 2016, с. 115].

В іншому меморандумі константинопольський патріарх наголошував на тому, що, якщо союзники покинуть Константинополь, серед православного населення також може з'явитися тенденція до масового виїзду, а укріплення Мустафи Кемалю в Константинополі призведе до того, що всі адміністративні відносини Патріархату з митрополитами на грецьких землях будуть перервані. Було зазначено, що втрата зв'язку між престолом митрополій Греції та патріаршим престолом Константинополя знівелює й ідею екуменізму.

На випадок виникнення такої ситуації Мелетій IV пропонував Е. Венізелосу два варіанти розвитку подій для Патріархату. Перший з них – це реорганізація Патріархату в грецьку установу в Стамбулі, другий – тимчасове перенесення резиденції в Салоніки.

Розглядаючи перший варіант, патріарх зазначив, що це зможе підкреслити елліністичний характер міста, проте питання перенесення резиденції патріарха і надалі залишатиметься відкритим в разі чергової греко-турецької війни.

У іншому випадку, якщо Патріархат тимчасово буде перенесено в Салоніки, це буде вважатися виправданим актом, зважаючи на жорстку політику турків. Адже практика перенесення Патріархату мала місце і раніше в історії Церкви. В меморандумі зауважувалось, що для цього немає жодних юридичних перепон і достатнім буде санкціонувати це рішення на зібранні Синоду [Erdem, 2016, с. 117].

На завершення меморандуму константинопольський патріарх закликав Грецію, Сербію і Румунію до спільних дій на конференції для отримання гарантій безпеки християнського населення [Erdem, 2016, с. 118-119].

Такий тиск Константинопольського патріархату на Е. Венізелоса викликав певне незадоволення у грецького політикуму. Так, зокрема, грецький дипломат Димітріс Какламону, заявив, будь-які умови чи претензії з боку переможеної Греції до переможниці Туреччини могли б ще більше погіршити становище Патріархату [Μάμαλος, 2009, с. 59].

Британська періодика наприкінці жовтня 1922 р. повідомляла, що патріарх Мелетій IV вже тоді звинувачував союзницькі країни в їхній нездатності захистити християнські національні меншини від образ та нападів в Туреччині, адже під час греко-турецької війни греки, що проживали в Анатолії, дуже постраждали. Одночасно, як зауважувала британська газета «Liverpool Post and Mercury», турки, внаслідок гонінь з боку греків, постраждали не менше. Так чи інакше, напередодні Лозаннської конференції в британській періодиці існувала переконаність, що конференція справедливо вирішить питання Патріархату і останньому не доведеться переносити свою резиденцію на територію Греції – адже діяльність Мустафи Кемаля «полягає в тому, щоб будувати гарні відносини з Патріархатом. Турки-націоналісти мають сучасні уявлення щодо становища церкви і держави, оскільки говорять про відділення Халіфату від султанату. Можна припустити, що люди, які здатні вирішувати в такому секуляристському ключі турецькі справи, без жодних перепон зможуть прийти до згоди з Патріархатом» [The Patriarch's Threat, 1922, с. 6]. Проте висловлені припущення засвідчують недостатню обізнаність британського суспільства про рівень ескалації ворожості у відносинах між турецькою державою та Константинопольським патріархатом.

Зважаючи на виклики, які постали перед Патріархатом, а також невизначену позицію західних держав, Мелетій IV також спробував налагодити відносини з турецьким урядом в Анкарі. В своєму посланні від 2 листопада 1922 р. патріарх зауважував, що сам він турецького походження і не відчуває ворожнечі до турецького народу. Патріарх заявляв, що співіснування турків і греків в турецькій державі лише укріпить взаємини і дружбу між обома націями. Зрозуміло, що такі заяви Мелетія IV не змогли пом'якшити турецьку позицію, послабити греко-турецьку конфронтацію та переконати Туреччину відмовитись від ідеї видалення Патріархату зі Стамбулу [Baş, 2018, с. 287].

Попри те, що усунення Константинопольського патріархату зі Стамбула було однією з головних цілей турецької делегації в Лозанні, питання Патріархату не піднімалось нею аж до 12 грудня 1922 р. Можна припустити, що перебіг конференції дозволяв туркам сподіватись, що примусовий і загальний характер обміну, який обговорювався і підтримувався в цілому і турецькою, і грецькою делегаціями, буде включати і мешканців Фанару. Втім робота підкомітету з питань меншин, що надала свій звіт Територіальній та військовій комісії конференції 14 грудня 1922 р., виявила

ті ключові розходження, узгодження яких вимагало від кожної із зацікавлених сторін додаткових аргументів у відстоюванні власних інтересів [Yildirim, 2006, с. 37]. Такими проблемними питаннями стали грецька вимога про виключення з обміну греків Константинополя, що загострювала для турків питання Патріархату, та небажання турецької делегації надавати національним меншинам спеціальні гарантії за стандартами Ліги Націй, що, в свою чергу, підштовхнуло лорда Керзона до більшої підтримки грецьких вимог з метою чинити тиск на турецьку делегацію [Bayar, 2014, с. 116-117]

В рамках обговорення цих питань, голова турецької делегації, Ісмет-паша 12 грудня, звертаючись до учасників конференції, заявив, що Константинопольський патріархат проводив всі види діяльності для розширення кордонів Греції від часу здобуття останньою незалежності. Вже 14 та 16 грудня під час роботи підкомітету з Обміну полоненими та населенням Ісмет-паша оголосив, що всі привілеї, надані меншинам в Османській імперії, втратили свою дію, а духовенство та їх лідери повинні займатися виключно релігійними справами. Тож, зважаючи на втрату світської влади над грецькою общиною, Константинопольський патріархат повинен був покинути територію Туреччини [Erdal, 2004, с. 38-39]. Більш того, 16 грудня 1922 р. турецька делегація надала підкомітету з Обміну письмову заяву, в якій окреслила, що Патріархат повинен покинути Туреччину, тому що вичерпав сенс свого існування після втрати політичних привілеїв, якими він користувався, та інститутів, які були органічно з ним пов'язані [Erdem, 2016, 199].

Турецькі вимоги щодо усунення Патріархату викликали широкий суспільний резонанс. Грецькі газети цитували вислів Е. Венізелоса – «руйнування Патріархату буде руйнацією і для Греції». Одночасно висловлювалось розуміння того, що питання Патріархату було підняте турецькою делегацією в контексті більш широкого кола проблемних питань конференції, зокрема, питання прагнення Туреччини позбутись контролю Заходу над Протоками. Збереження ж в Константинополі Патріархату несло загрозу цим планам [Erdem, 2016, 199-120]. Британська періодика висловлювала припущення – якщо Патріархат стане автокефальною церквою за аналогом Сербської, Румунської та Болгарської, Туреччина не заперечуватиме щодо його збереження в Константинополі. «Причина, через яку турки висловлюють заперечення щодо існування інституції Константинопольського патріархату, полягає в тому, що вони звинувачують Фанар в грецькій пропаганді, яка, на їх думку, є джерелом переважної більшості проблем між Грецією та Туреччиною» – писала газета «The Daily Telegraph» [Events in Constantinople. Refet Pasha and Angora. From a diplomatic correspondent, 1922, с. 11]. Втім турецька преса заперечувала всі ці припущення: «турецькі представники не хочуть, щоб Вселенський патріархат залишався в Стамбулі, навіть якщо його привілеї будуть обмежені, як, наприклад, в Сербії, Румунії чи Болгарії» [Erdem, 2016, 111-112].

Неочікувано категоричною виявилась реакція на вимоги Туреччини щодо видалення Патріархату з Константинополя з боку спеціальної місії США на конференції. В заяві від 16 грудня американська місія, посилаючись на суспільну думку, повідомляла підкомісію з питань меншин, що: «пропозиція скасувати або видалити інститут Константинопольського Патріархату зустріла різке осудження та протест серед значної кількості американських громадян. Американська делегація

хоче підкреслити думку тих, чиї протести ми отримали, що Патріархат був збережений мудрістю не іноземців у Туреччині, а самою Туреччиною, і буде вчинено нестерпну несправедливість, якщо вона буде наполягати на скасуванні установи. У нас є адекватні докази цієї точки зору в телеграмі від підписантів, які представляють великі маси нашого населення» [The Special Mission at Lausanne to the Secretary of State. Lausanne, 1923, Document 776]. Ця заява спеціальної місії викликала здивування навіть в Держдепартаменті США. У зворотній телеграмі держсекретар Ч. Хьюз зауважив, що «питання місця перебування Патріархату не виглядає як суттєве у розгляді проблеми захисту меншин» [The Secretary of State to the Special Mission at Lausanne, 1923, Document 783]. Втім серед завдань, поставлених перед делегацією на конференції Держдепартаментом США, крім питань, що стосувались американських економічних інтересів, фігурували й гуманітарні питання, зокрема, питання відстоювання прав нацменшин. Постановка ж цих питань значною мірою була спричинена налаштуванням американської суспільної думки, що була обурена фактами геноциду вірмен та турецькою політикою щодо християнського населення країни [From the Secretary of State (Hughes) to the Ambassador in France (Herrinck), 1923, с. 886-888]. Позиція американської спеціальної місії була важливою для турецької делегації з двох ключових причин. Перша стосувалась необхідності нівелювати американську зацікавленість у вирішенні проблеми виділення турецьким урядом земель для створення національного дому для вірмен [Yildirim, 2006, с. 72], друга – прагнення заручитись фінансовою допомогою США в майбутньому, адже передбачалось, що скасування режиму капітуляцій для європейських держав призведе до їх відмови економічно підтримувати Туреччину [Yildirim, 2006, с. 73].

Подальші дискусії на конференції з питання долі Патріархату звелися до збереження місця його перебування на Фанарі, навіть за умов втрати певних прономій. Так, делегат від Франції висловив тезу про те, що Патріархат має суто символічний характер і запропонував лишити церковну інституцію в Стамбулі як незалежну стамбульську церкву з дуже обмеженими повноваженнями та прерогативами [Erdal, 2004, с. 38-39]. Яскравим свідченням домінування такого підходу стало те, що навіть представники Греції схилились до пропозиції французького делегата. Е. Венізелос висловив тезу про те, що туркам шкодив не Патріархат як церковна інституція, а саме неправильна тактика та діяльність деяких патріархів. Саме тому, на думку грецького політика, «несправедливо приписувати установі окремі недоліки. В інтересах Туреччини, щоб Патріархат залишався в Стамбулі за умови, що він буде виконувати лише свої релігійні обов'язки» [Erdal, 2004, с. 40]. Окрім того, Е. Венізелос наголосив, що Вселенський патріархат співіснував з Османською імперією пліч-о-пліч протягом п'яти сторіч і лише зараз створився прецедент, коли турецький уряд знайшов привід поскаржитися на дії церковної інституції [Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922 – 1923: Records of the Proceedings and Draft Terms of Peace, His Majesty's Stationary Office, 1923, с. 321].

Проте турецька делегація всіляко заперечувала навіть такі пропозиції, заявляючи, що Фанар завжди займався політикою в Анатолії, та акцентуючи увагу на ворожому ставленні Патріархату до Туреччини під час Великої війни [Тоїрґс, 2018, с. 133-134]. Тож, з метою уникнення нових суперечок та проблем, делегація

вимагала переносу резиденції патріарха на Афон [Baş, 2018, с. 287-288]. Позиція турецької сторони окреслювалася і тезами Мустафи Кемаля, який в інтерв'ю кореспонденту журналу «Le Journal» від 25 грудня 1922 р. охарактеризував Константинопольський патріархат як такий, що «сіє в країні зерна розбрату» та призводить до нещастя та бід [Erdem, 2016, с. 111].

Зрештою, питання Патріархату так і не було вирішене в рамках роботи підкомісії з обміну населення та меншин. Результати обговорень було оформлено як доповідь до засідання Територіальної та військової комісії, що мала відбутися 10 січня 1923 р. [Erdal, 2004, с. 39-40].

Протягом бурхливих обговорень на конференції питання Патріархату впродовж грудня 1922 р., Мелетій IV продовжував активні міжнародні зусилля, закликаючи Європу до захисту греків. Розуміючи, що закликів до Західних країн недостатньо, патріарх продовжував спроби досягти консенсусу з турецьким урядом, передаючи свої послання через турецьку пресу. Аналізуючи турецьку періодику, можна сказати, що вже в той час Мелетій IV ладен був добровільно погодитися на обмеження своїх прав заради збереження церковної інституції в Константинополі. Так, 2 грудня 1922 р., звертаючись до турецьких журналістів, патріарх пропонував забути про всі конфронтації та «перегорнути нову сторінку». «Відтепер, – звертався Мелетій IV, – Патріархат буде займатися лише релігійними справами. Ми здійснювали багато помилок в минулому. З цього моменту ми готові стати мостом дружби між турками та християнами. Те, що робили греки раніше, було безумством. В даний момент наша повага до турків зростає ще більше» [Erdal, 2004, с. 39-40].

Втім жодні заклики патріарха не змогли знівелювати турецькі вимоги. Більш того, позиції Туреччини на конференції укріплювалися і внаслідок наявного протиборства між самими європейськими державами. Американська преса повідомляла про те, що на початку 1923 р. доля Лозаннської конференції напряду залежала від взаємин між Великою Британією та Францією в ситуації розбіжності поглядів керівництва держав на питання виплат Німеччиною репарацій та назріваючу Рурську кризу. Згідно з газетою «The New York Times», турки розраховували отримати велику вигоду з цієї конфронтації та ще більше ослабити союзницький блок з метою подальшого лобіювання своїх інтересів [Turks more defiant after Paris breath; They Withdraw All Previous Concessions and Prepare a Treaty of Their Own. But allies remain united. Franco-British Bargain Assures Concerted Action – Conference Break-Up Expected Next Week, 1923, с. 4]. Тож, «розрив Антанти» став каталізатором того, що турецька делегація, не дочекавшись запланованого на 10 січня пленарного засідання Комісії, вчергове поставила на порядок денний вимогу видалення Патріархату з Константинополя [Rising Turkish hopes, 1923, с. 12]. Ситуація довкола питання церковної інституції на початку січня 1923 р. загострилась настільки, що повідомлялося навіть про можливе перенесення конференції у випадку, якщо країни не досягнуть консенсусу щодо Константинопольського патріархату [Patriarch at Constantinople, 1923, с. 9].

Події розгорталися настільки швидко, що в самому Константинополі Патріархія не встигала окреслювати для себе всі звиви та нюанси перебігу конференції. Так, впевнений у позитивному вирішенні питання щодо Патріархату, офіційний журнал Фанару «Церковна правда» опублікував статтю під назвою «Справедливі рішення». У випуску від 7 січня 1923 р. зазначалося, що «питання, яке

обговорювалося на великій кількості засідань, викликало справедливе занепокоєння та благословенну тривогу не тільки у безпосередньо зацікавленого православного населення, але і у всього християнського світу». Патріархія «очікує початок мирної ситуації для народів цієї країни і в той самий час залишається у великому боргу перед своїми братами і сестрами у Христі, які доєдналися до неї в боротьбі за укріплення закону, а також всім і особливо православним урядам за ефективну підтримку Вселенського патріархату з боку їхніх представників в Лозанні». Разом з цим Патріархія надсилала телеграми з подякою за підтримку до очільників Греції, Сербії, Румунії та патріархів й архієпископів інших церковних інституцій [Δικαια Αλοφασίς, 1923, с. 1-3].

Разом з тим американська газета «The New York Times» 8 січня 1923 р. опублікувала новину про те, що союзники прийшли до консенсусу щодо питання Патріархату та домовилися про його видалення з Константинополя. «Натомість, будь-які греки, які прагнуть повернутися до Стамбулу, матимуть змогу зробити це безперешкодно. Самі ж греки, в свою чергу, відмовляться від ідеї гоніння турків зі своєї території. Таким чином, делегації в Лозанні зможуть уникнути обговорення питання греко-турецького обміну населення та, в перспективі, цього обміну взагалі може не бути», – зазначалося у «The New York Times» [Gains at Lausanne in private meetings; Allies and Turks Closer to Agreement Than Official Records Indicate. No trading of populations. Turks Have Virtually Agreed to Let the 200,000 Greeks Remain in Constantinople, 1923, с. 3].

Зрештою, 10 січня 1923 р. відбулося пленарне засідання Комісії з територіальних та воєнних питань. На цьому засіданні лорд Керзон відкрито виступив проти видалення Патріархату з турецьких терен, акцентуючи увагу на тому, що це матиме негативні наслідки для всього цивілізованого світу [Μάμαλος, 2009, с. 58]. Британська делегація заявила, що депортація Константинопольського патріархату спричинить занепокоєння християнського світу та негативно відобразиться на релігійних почуттях як православних, так і англіканців [Baş, 2018, с. 287]. Тож, лорд Керзон вчергове спробував вирішити проблему, запропонувавши залишитися Константинопольському патріархату в Стамбулі в якості суто релігійної установи та позбавити його політичних і адміністративних прерогатив. Одночасно, Керзон наголосив, що комітети союзницьких держав цілком розділяють його точку зору щодо недоцільності видалення Патріархату з турецьких терен [Baş, 2018, с. 288].

Згідно з протоколами Лозаннської конференції, в своїй промові лорд Керзон акцентував на тому, що «турецька делегація в підкомісії навела аргументи на користь того, що ці повноваження використовувалися в останні роки з політичною метою; турки навіть стверджували, що Патріархат став центром політичної агітації. Тепер, якщо ці твердження відповідають дійсності, їх можна розглядати як достатню причину для зміни, урізання або навіть відміну політичних привілеїв патріарха. Для цього був би гарний привід, якби можна було довести, що цими повноваженнями зловживають або що вони представляють будь-яку небезпеку для турецької держави. Проте це не є причиною для знищення духовних та церковних привілеїв патріарха» [Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922 – 1923: Records of the Proceedings and Draft Terms of Peace, His Majesty's Stationary Office, 1923, с. 319].

Французька делегація цілком підтримала пропозицію Керзона, підкресливши, що православна грецька община Константинополя не може бути позбавлена свого духовного лідера. Вчергове підтримала Патріархат і американська делегація, апелюючи до прагнення американського суспільства щодо «збереження Вселенського патріархату в Константинополі».

Окрім Великих держав з закликами до турецької делегації щодо збереження Патріархату зверталися і представники Румунії та Сербії. Так, румунська сторона підкреслила турецькій делегації «в дружньому дусі, що релігійна совість румунського народу буде зачеплена, якщо проти Патріархату будуть застосовані рішучі заходи». Румунський делегат підкреслив, що подальше розташування Патріархату в Стамбулі «було б актом політичної послідовності з боку Туреччини, великої ісламської держави, не ображати релігійні почуття» християн. Румунський представник повторив слова свого сербського колеги, котрий високо оцінив вклад Патріархату в поширення культури: «Протягом сторіч покоління зверталися до Вселенського патріархату за підтримкою, допомогою та втіхою. Його зникнення створить великий моральний вакуум. Це створить враження, що частина цивілізації зникла разом з ним. Совість людей, незалежно від релігії, буде вражена» [Μάμαλος, 2009, с. 58].

Безумовно, лишитися осторонь дискусій на засіданні не міг і Е. Венізелос. Згідно з протоколами Лозаннської конференції, грецький політик звертався до турецької делегації, наголошуючи на тому, що «вся Православна Церква об'єдналася у прагненні зберегти її лідера в Константинополі. Таким чином, більш ніж 140 мільйонів людей звернулися до турецької делегації з проханням не чинити шкоду інституту Патріархату. Не тільки ортодоксальні народи висунули цю вимогу. Запрошені держави доєдналися до їх заклику і комісія заслухала офіційну заяву уряду Сполучених Штатів Америки, який, незважаючи на те, що знаходився так далеко, наполягав на збереженні Патріархату в Константинополі. Неможливо собі уявити, щоб турецька делегація могла лишитися байдужою до заклику цієї великої демократії» [Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922 – 1923: Records of the Proceedings and Draft Terms of Peace, His Majesty's Stationary Office, 1923, с. 324].

Зіштовхнувшись з одностайною думкою делегацій та «під тиском Америки та Британії турецька сторона, зробивши всі розрахунки, погодилася, що Патріархат і надалі залишиться в Стамбулі» [Yildirim, 2006, с. 76], заявивши, що це було зроблено «з наміром надати доказ свого прагнення до примирення» [Μάμαλος, 2009, с. 58-59]. Турки також підкреслили, що покладаються на гарантії, які їм надали в офіційних виступах представники європейських делегацій [Baş, 2018, с. 288-289].

Вже згодом, звітуючи на таємному засіданні Великих Національних Зборів Туреччини, один з учасників турецької делегації – Риза Нур зауважив, що обговорювати проблему національних меншин та Патріархату було дуже важко, оскільки всі християни діяли спільним фронтом щодо цих питань, а сама Лозанна була «наповнена священниками» [Erdem, 2016, с. 112].

Разом з тим турецька делегація погодилася залишити Патріархат в Стамбулі за умови, що всі його привілеї та прерогативи, надані в період існування Османської імперії, будуть ліквідовані. «Релігійні та мирські повноваження, – акцентував Ісмет-паша, – залишаться у патріарха. Проте буде створено посаду наїба. Патріархом призначатиметься наїб, але його робота може контролюватися турецькою

державою» [Erdal, 2004, с. 40]. Як заявив у своєму звіті ВНЗТ Різа Нур: «Ми хотіли видалити їх всіх. Проте повністю видалити Патріархат не вдалося. Всі прагнули зберегти його під тиском своїх церков. Сьогодні від Патріархату не лишилося нічого, окрім релігійної прерогативи. Після того, як всі його права зникли, він залишиться в стані страху перед нами» [Baş, 2018, с. 289-290].

Одночасно Ісмет-паша почав вимагати відставки патріарха Мелетія IV та його негайного від'їзду з Константинополя [Μάμαλος, 2009, с. 58-59]. Питання щодо усунення від посади Мелетія IV також було передбачуваним. Проблема постаті Мелетія IV, який став уособленням грецького націоналізму, як причини жорстокої позиції Туреччини в питанні Патріархату, обговорювалась пресою ще наприкінці грудня 1922 р. Так, одна з македонських газет робила наголос на неприйнятності для турків постаті патріарха Мелетія IV: «оточення Фанару дуже засмучене думкою про відставку патріарха, проте вважається, що становище Патріархату покращиться після відставки Мелетія» [Erdem, 2016, с. 119-120]. Навіть очільник грецької делегації, Е. Венізелос погодився з турецькою вимогою і виступив за усунення Мелетія від патріаршого престолу [Μάμαλος, 2009, с. 58-59]. Треба сказати, що і сам патріарх був готовий добровільно залишити свою посаду, а британська періодика охарактеризувала Мелетія IV як «людину сучасних ідей, реформатора майже апостольського темпераменту, яка може управляти та надихати великих лідерів. Він завжди готовий присвятити себе суспільному благу, тож запропонував відмовитися від патріаршества, якщо таким чином турків можна буде переконати пощадити церковну установу в столичному місті Східної Церкви» [The Turk and the Patriarch, 1923, с. 6].

Після досягнення консенсусу питання Константинопольського патріархату на Лозаннській конференції було закрито. Суттєвим негативом прийнятого конференцією рішення став той факт, що домовленості довкола Патріархату були суто усними і не закріплювались в жодному з документів Лозаннського договору [Treaty with Turkey and other Instruments signed at Lausanne, 1923]. Так, Германос Стринопулос, митрополит Фіатіри, в своїй доповіді Мелетію IV вказував: «В договорі немає жодної згадки про Вселенський патріархат, оскільки, за загальною думкою, в цьому немає необхідності» [Μάμαλος, 2009, с. 60].

Такий стан речей не міг остаточно задовольнити Константинопольський патріархат, адже відсутність в Лозаннських домовленостях пунктів щодо церковної інституції означали, що в будь-який момент Туреччина могла вчергове вимагати або видалення Патріархату з турецьких терен, або нівелювання вже і релігійних прерогатив патріарха. Тож, Мелетій IV, який формально лишався патріархом ще до кінця вересня 1923 р., у своїх листах до інших церковників окреслював необхідність доповнення Лозаннських домовленостей та внесення до них відповідної статті щодо Патріархату, аби церковна інституція могла безперешкодно здійснювати свою «остаточну» церковну діяльність [Erdem, 2016, с. 124].

Проте Лозаннські домовленості так і не були доповнені. Після завершення Лозаннської конференції Константинопольський патріархат зіштовхнувся з новими реаліями. Як і передбачала Патріархія, виконання турками гарантій не здійснювалося в повному обсязі, що спричинило чергові гоніння на греків та Патріархат. Тож, опинившись в нових умовах, Константинопольський патріархат

змушений був корелювати свою міжнародну діяльність, головною метою якої став пошук союзників та протекторату з боку Західних держав.

Висновки. Таким чином, Лозаннська конференція, несподівано для її учасників, перетворилась на форум, який помістив Константинопольський патріархат в епіцентр міжнародної політики і суспільної уваги. Необхідність вирішувати комплекс проблемних питань та узгоджувати інтереси переможців у Першій світовій війні з національними інтересами Туреччини, яка щойно отримала переконливу військову перемогу над Грецією, сформувала складну комбінацію з компромісів та тиску на турецьку державу з боку різних учасників конференції. Питання збереження Патріархату в Стамбулі стало однією з дипломатичних перемог Е. Венізелоса та лорда Керзона на конференції. Американська позиція, попри прагматизм відновленого ізоляціоністського курсу, також зіграла суттєву роль у зміні позиції Туреччини щодо питання долі Патріархату. Іншим вагомим чинником, що вплинув на рішення питання Патріархату на Лозаннській мирній конференції, можна вважати ту нову філософію міжнародних відносин, що включила у міжнародний порядок денний принцип захисту прав національних меншин та перетворила суспільну думку у фактор міжнародної політики. Разом з тим, на нашу думку, активна міжнародна діяльність Фанару повоєнного періоду та зусилля Мелетія IV стали підґрунтям не лише для беззастережного прагнення турецької держави до видалення Патріархату зі Стамбула, але і здобуття ним певного міжнародного авторитету та розширення політичних зв'язків Вселенського патріарха, що й зумовило суспільний резонанс в країнах Європи і США, який отримала турецька вимога з видалення церковної інституції з країни. І хоча анти-турецька діяльність Патріархату з просування ідеї «Великої Греції» не знайшла схвалення на конференції, що, зрештою, втілилось у загальну згоду на позбавлення Патріархії всіх політичних і адміністративних функцій, домінуюче налаштування учасників конференції проти дискримінації історичної церковної інституції забезпечило тяглість в існуванні Константинопольського Патріархату як центру православного світу.

Список використаних джерел та літератури

- Гончар Ю. Б., Коростельова А. С., 2022. Константинопольський патріархат після Першої світової війни (1918 – 1922 рр.), *Вісник аграрної історії*, 39-42, 154-167.
- Ермилов П. В., Чибисова А. А., 2018. «Всеpravославный лидер»: Лозаннская конференция и роль Константинопольского патриархата в православном мире, *Диалог со временем*, 63, 186-199.
- Ермилов П. В., Чибисова А. А., 2018. Трактовка роли Лозаннской конференции в истории Константинопольского патриархата в греческой историографии XX в.: стереотипы и реали, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2 (24). Июль-Декабрь, 207-219.
- Baş Mustafa, 2018. Lozan Antlaşması ve Fener Patrikhanesi, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 65, 281-292. [in Turkish].
- Bayar Yeşim, 2014. In pursuit of homogeneity: the Lausanne Conference, minorities and the Turkish nation, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 42, 1, 108-125. [in English].
- Erdal İbrahim, 2004. Türk Basınına Göre; Patrikhane Konusu ve Patrik Araboğlu'nun İhracı Meselesi, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 33-49. [in Turkish].
- Erdem Nilüfer, 2016. Lozan Görüşmeleri Sırasında Patrikhane Meselesi Karşısında Patrik Meletios'un Yunan Kaynaklarına Yansıyan Yaklaşımı, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI, 33, 105-134. [in Turkish].
- Events in Constantinople. Refet Pasha and Angora. From a diplomatic correspondent, 1922. The Daily Telegraph, December 13, 11. [in English].

From the Secretary of State (Hughes) to the Ambassador in France (Herrinck), October 27, 1922, 1923. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Washington, 2, 886-888. [in English].

Gains at Lausanne in private meetings; Allies and Turks Closer to Agreement Than Official Records Indicate. No trading of populations. Turks Have Virtually Agreed to Let the 200,000 Greeks Remain in Constantinople, 1923. The New York Times, January 8, 3. [in English].

Greek patriarch asks guarantees of Turks. Fears Future of Orthodox Communicants, 1922. The Tampa Tribune, October 29, 10. [in English].

Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922 – 1923: Records of the Proceedings and Draft Terms of Peace, His Majesty's Stationary Office, 1923. London. [in English].

Lausanne Peace Treaty VI. Convention Concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations Signed at Lausanne, January 30, 1923. [in English].

May shift Patriarchate; Greek Hierarchy Will Quit Constantinople if Guarantees Are Inadequate, 1922. The New York Times, October 14, 3. [in English].

Patriarch at Constantinople, 1923. The Age, January 5, 9. [in English].

Rising Turkish hopes, 1923. The New York Times, January 6, 12. [in English].

The Patriarch's Threat, 1922. Liverpool Post and Mercury, October 26, 6. [in English].

The Secretary of State to the Special Mission at Lausanne. December 21, 1922, 1923. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, II, 783. [in English].

The Special Mission at Lausanne to the Secretary of State. Lausanne, December 16, 1922, 1923. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, II, 776. [in English].

The Turk and the Patriarch, 1923. Newcastle Daily Chronicle, North Mail, January 12, 6. [in English].

Treaty with Turkey and other Instruments signed at Lausanne, July 24, 1923. [in English].

Turks more defiant after Paris breath; They Withdraw All Previous Concessions and Prepare a Treaty of Their Own. But allies remain united. Franco-British Bargain Assures Concerted Action – Conference Break-Up Expected Next Week, 1923. The New York Times, January 5, 4. [in English].

Uzun Hakan, 2013. Türk Heyeti'nin Lozan'a Gidişi ve Lozan Konferansı Öncesinde Avrupa'daki Faaliyetleri (5 Kasım 1922 – 20 Kasım 1922), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 14, 53, 329-350. [in Turkish].

Yildirim Onur, 2006. *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922 – 1934*, Middle East Studies History, Politics, and Law, 326 p. [in English].

Δικαία Αποφασίς, 1923. Εκκλησιαστική Αληθεία, 7 Ιανουαρίου, 1, 1-3. [in Greek].

Μάμαλος Γεώργιος–Σπυρίδων, 2009. *Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως στο επίκεντρο διεθνών ανακατατάξεων (1918 – 1972): εξωτερική πολιτική και οικουμενικός προσανατολισμός*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). [in Greek].

Τσίρης Χρυσόστομος, 2018. *Η επίδραση των ελληνοτουρκικών σχέσεων (1923 – 2000) στην εκκλησιαστική πολιτική του Οικουμενικού Πατριαρχείου: από την ίδρυση του σύγχρονου Τουρκικού Κράτους ως τα τέλη του 20ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), Σχολή Θεολογική. Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας. Τομέας Ιστορίας, Δόγματος, Διορθοδόξων και Διαχριστιανικών Σχέσεων. [in Greek].

References

- Baş Mustafa, 2018. Lozan Antlaşması ve Fener Patrikhanesi, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 65, 281-292. [in Turkish].
- Bayar Yeşim, 2014. In pursuit of homogeneity: the Lausanne Conference, minorities and the Turkish nation, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 42, 1, 108-125. [in English].
- Erdal İbrahim, 2004. Türk Basınına Göre; Patrikhane Konusu ve Patrik Araboğlu'nun İhracı Meselesi, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 33-49. [in Turkish].
- Erdem Nilüfer, 2016. Lozan Görüşmeleri Sırasında Patrikhane Meselesi Karşısında Patrik Meletios'un Yunan Kaynaklarına Yansıyan Yaklaşımı, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI, 33, 105-134. [in Turkish].
- Ermilov P., Chibisova A., 2018. «Vsepravoslavnyj lider»: Lozanskaya konferenciya i rol' Konstantinopol'skogo patriarhata v pravoslavnom mire, *Dialog so vremenem*, 63, 186-199. [in Russian].
- Ermilov P., Chibisova A., 2018. Traktovka roli Lozanskoj konferencii v istorii Konstantinopol'skogo patriarhata v grecheskoj istoriografii XX v.: stereotipy i realii, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2 (24). *Iyul'-Dekabr'*, 207-219. [in Russian].

Events in Constantinople. Refet Pasha and Angora. From a diplomatic correspondent, 1922. The Daily Telegraph, December 13, 11. [in English].

From the Secretary of State (Hughes) to the Ambassador in France (Herrinck), October 27, 1922, 1923. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Washington, 2, 886-888. [in English].

Gains at Lausanne in private meetings; Allies and Turks Closer to Agreement Than Official Records Indicate. No trading of populations. Turks Have Virtually Agreed to Let the 200,000 Greeks Remain in Constantinople, 1923. The New York Times, January 8, 3. [in English].

Greek patriarch asks guaranties of Turks. Fears Future of Orthodox Communicants, 1922. The Tampa Tribune, October 29, 10. [in English].

Honchar Yu., Korostelova A., 2022. Konstantinopol's'kij patriarhat pislya Pershoyi svitovoyi vijni (1918 – 1922 rr.), *Visnik agrarnoyi istoriyi*, 39-42, 154-167. [in Ukrainian].

Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922 – 1923: Records of the Proceedings and Draft Terms of Peace, His Majesty's Stationary Office, 1923. London. [in English].

Lausanne Peace Treaty VI. Convention Concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations Signed at Lausanne, January 30, 1923. [in English].

May shift Patriarchate; Greek Hierarchy Will Quit Constantinople if Guarantees Are Inadequate, 1922. The New York Times, October 14, 3. [in English].

Patriarch at Constantinople, 1923. The Age, January 5, 9. [in English].

Rising Turkish hopes, 1923. The New York Times, January 6, 12. [in English].

The Patriarch's Threat, 1922. Liverpool Post and Mercury, October 26, 6. [in English].

The Secretary of State to the Special Mission at Lausanne. December 21, 1922, 1923. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, II, 783. [in English].

The Special Mission at Lausanne to the Secretary of State. Lausanne, December 16, 1922, 1923. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, II, 776. [in English].

The Turk and the Patriarch, 1923. Newcastle Daily Chronicle, North Mail, January 12, 6. [in English].

Treaty with Turkey and other Instruments signed at Lausanne, July 24, 1923. [in English].

Turks more defiant after Paris breath; They Withdraw All Previous Concessions and Prepare a Treaty of Their Own. But allies remain united. Franco-British Bargain Assures Concerted Action – Conference Break-Up Expected Next Week, 1923. The New York Times, January 5, 4. [in English].

Uzun Hakan, 2013. Türk Heyeti'nin Lozan'a Gidişi ve Lozan Konferansı'ı Öncesinde Avrupa'daki Faaliyetleri (5 Kasım 1922 – 20 Kasım 1922), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 14, 53, 329-350. [in Turkish].

Yildirim Onur, 2006. *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922 – 1934*, Middle East Studies History, Politics, and Law, 326 p. [in English].

Δικαία Αποφασίς, 1923. Εκκλησιαστική Αληθεία, 7 Ιανουαρίου, 1, 1-3. [in Greek].

Μάμαλος Γεώργιος-Σπυρίδων, 2009. *Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως στο επίκεντρο διεθνών ανακατατάξεων (1918 – 1972): εξωτερική πολιτική και οικουμενικός προσανατολισμός*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). [in Greek].

Τσίρης Χρυσόστομος, 2018. *Η επίδραση των ελληνoturκικών σχέσεων (1923 – 2000) στην εκκλησιαστική πολιτική του Οικουμενικού Πατριαρχείου: από την ίδρυση του σύγχρονου Τουρκικού Κράτους ως τα τέλη του 20ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), Σχολή Θεολογική. Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας. Τομέας Ιστορίας, Δόγματος, Διορθοδόξων και Διαχριστιανικών Σχέσεων. [in Greek].

THE ECUMENICAL PATRIARCHATE OF CONSTANTINOPLE IN THE CONTEXT OF THE LAUSANNE CONFERENCE (1922 – 1923)

Yulia Honchar

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of World History and Archeology,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Anna Korostelova

Master of History, Kyiv

Abstract. The article researches the issue of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople in the post-war settlement between Turkey and Greece at the Lausanne Conference of 1922 – 1923. The role of the

patriarchate in the implementation of the Greek "Great Idea" project after the end of the First World War and the evaluation of the patriarchate's activities by the national Turkish government in Ankara are outlined. On the basis of the official protocols of the conference, the content of the discussions was researched the context in which the issue of patriarchy was considered at the conference was determined. The article focuses on the attempts of Patriarch Meletius IV to influence the decisions of the conference. With the involvement of the official periodicals of the Patriarchate, the Patriarchate's understanding of its own situation and the measures taken by it were revealed. On the basis of American and British periodicals, the public opinion in these countries regarding the removal of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople from the territory of the Turkish state and its influence on the positions of the leading participants of the conference is highlighted. The factors that influenced the decision of the conference regarding the patriarchy were determined.

Key words: the Ecumenical Patriarchate of Constantinople, Greece, the Turkish state, the Greco-Turkish War (1919 – 1922), the Lausanne Conference, the Convention Concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations, Great Britain, the USA, Greece, the Treaty of Lausanne.

«БИТВА ЗА АНГЛІЮ» – ПЕРША ПОРАЗКА НАЦИСТІВ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Рамазанов Шаміль Шахович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії,

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ
e-mail: naukoved@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8603-0152>

Левітас Фелікс Львович

доктор історичних наук,
професор кафедри історичної та громадянської освіти,
Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ
e-mail: f.levitas@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1049-3905>

***Анотація.** Мотивом написання цієї публікації стали сучасні військові виклики і потреба звернутися до трагічних уроків Другої світової війни. Спираючись на вагомий історіографічний матеріал, напрацьований як безпосередніми учасниками подій, так і відомими зарубіжними істориками, автори зосередили свою увагу на найважливіших військово-політичних подіях в Європі від літа до осені 1940 р. В статті акцентується увага на те, що на червень 1940 р. Німеччина із союзниками поставила під свій контроль чи окупувала більшість країн Західної і Центральної Європи. А. Гітлер готувався до здійснення свого основного плану – «походу на Схід». Фюрер вважав, що після капітуляції Франції він без перешкод зможе нав'язати сепаратний мир Великій Британії і використати цей мир в інтересах III Рейху. Автори підкреслюють роль англійського суспільства, британського уряду на чолі з В. Черчиллем, які відмовились від будь-яких сепаратних угод і стали на шлях боротьби з нацистами. В публікації розкриваються основні етапи «битви за Англію», які розгорнулися на всіх фронтах: в небі, на морі, на інформаційному фронті і у сферах військового виробництва та розвідки. Автори здійснили панорамний огляд англо-німецького протистояння, яке змусило Гітлера, зрештою, відмовитися від десантної операції на Британські острови і зосередити свою увагу на плані «Барбаросса». В зв'язку з існуючим в літературі дискурсом про реальну підготовку нацистів до операції «Морський лев», автори наводять у вигляді незаперечних аргументів факти, викладені у мемуарних працях чи історичних дослідженнях В. Черчилля, М. Олбрайт, Х. Болдуїна, Д. Фуллера, Б. Ліддел Гарта, У. Ширера, М. Гейстінгса, Л. Ріса та інших. Для авторської концепції важливу роль відіграли і німецькі джерела: стенограми промов А. Гітлера, мемуари нацистських вождів і військових діячів: Й. Ріббентропа, В. Шеленберга, А. Шнеера, А. Кессельрінга, Г. Блюментрита та інших. Подразливими виглядають в тексті статті радянсько-німецькі та радянсько-англійські відносини на час «битви за Англію». Приголомшуючі факти свідчать, що сталінський СРСР сприяв діям німецькому флоту в протистоянні з королівськими ВМС. Проведений авторами всебічний огляд іноземної літератури і джерел*

дозволив їм зробити важливий висновок – «битва за Англію» стала першою поразкою нацистів у Другій світовій війні.

Ключові слова: Друга світова війна, Морський лев, нацизм, Люфтваффе, стратегія залякування, сепаратний договір.

Постановка проблеми. Початок агресії РФ проти незалежної України впритул наблизив народи світу до глобальної військової катастрофи. Прагнення РФ імперським шляхом змінити європейські кордони, устрій, що склалися після Другої світової війни, спонукають дослідників і науковців ще раз звернутися до трагічних уроків ХХ століття.

Радянська історіографія постійно експлуатувала і паразитувала на темі «Великої вітчизняної війни», залишаючи за дужками наукових розвідок важливі і актуальні теми Другої світової, створюючи тим самим образ меншовартості і невизначеності інших народів, які в лавах антигітлерівської коаліції боролися з нацистами. Ідеологічні кліше притаманні і сучасним російським історикам, які намагаються відправити на периферію наукових тем «так звану Битву за Англію», не зважаючи на значний джерельний матеріал та важливість проблематики [Дегтев, Баженов, 2011, с. 118].

Актуальність обраної теми полягає у спробах авторів показати героїчну боротьбу народу Великої Британії, що вступив у двобій з агресором, який на той час вже панував у Західній і Центральній Європі і претендуючи на світове панування, мав одну із найпотужніших армій у світі.

Метою цієї публікації є прагнення показати історичні етапи «битви за Англію», хронологію найважливіших історичних подій війни, подвиг королівських ВПС та ВМС, всього народу Великої Британії, особливо її уряду на чолі з В. Черчиллем, який незламно вірив у перемогу над нацистами і вів до неї свій народ. Автори також поставили собі за мету показати певні історичні аналогії у війні, «стратегію залякування», здійснювану агресором. Коли нацисти зазнали провалів в боях в небі і на морі, вони вдалися до варварських бомбардувань цивільної інфраструктури та місцевого населення. Проте англійське суспільство виявило свою волю і незламність, продовжували боротьбу.

Історіографічний огляд. Важливу джерельну цінність для роботи безпосередньо склали військові праці В. Черчилля, М. Олбрайт, Х. Болдуїна, Д. Фуллера, Б. Ліддел Гарта, У. Ширера, М. Риса, Б. Александера, М. Гейстинга, Е. Бівора, Таємні військово-політичні наміри III Рейху щодо Англії детально викладено в мемуарних спогадах, щоденниках безпосередніх учасників гітлерівської агресії: А. Гітлера, Й. Ріббентропа, В. Шеленберга, Г. Блюментрита, А. Кессельрінга, О. Гюнше, Г. Лінге, а також працях німецьких істориків Ю. Мадера, Х. Грайнера, К. Рисса, Е. Штенцеля та ін.

Виклад основного матеріалу. Компаративний, всебічний історіографічний аналіз зазначених праць дозволив авторам визначити об'єктивну версію військово-політичних подій весни-осені 1940 р., які мали важливий вплив на хід Другої світової війни. Незважаючи на наявність значної кількості історичних джерел, визначити місце Великої Британії в глобальних планах нацистів доволі складно. Позиція очільника III Рейху А. Гітлера в цьому питанні постійно коливалась і змінювалась. Стенографічні записи промов фюрера свідчать про його готовність,

в певний момент, поставити Лондон на коліна чи розділити з британцями світ. Проте важливою умовою майбутнього було – залишити залежність Британської імперії від Німеччини [Тревор-Ропер Хью, 2004, с. 40].

Постійну невизначеність Гітлера «в англійському питанні» підкреслюють нацисти із найближчого оточення диктатора: «Він бачив в Англії «нашого ворога № 1 і, в той же час, розраховував на порозуміння з нею» [Шпеер, 1997, с. 23].

Проте найближчими до істини виглядають твердження не політиків, а військових. Так, наприклад, командувач німецькими ВМС адмірал Е. Редер в своїх доповідях А. Гітлеру постійно виставляв війну проти Англії як головне завдання Німеччини. Його позицію щодо розгрому Англії у 1940 р. підтримував головнокомандувач сухопутних військ генерал Браухич [Вторая мировая война, 2005, с. 125].

Після капітуляції Франції 22 червня 1940 р. А. Гітлер був фактичним володарем Центральної і Західної Європи.

Відома американська політикиня і науковиця М. Олбрайт дуже влучно дає оцінку ситуації в Європі, що складалася на літо 1940 р.: «Після менш ніж року оголошеної війни III Рейх узяв під свій контроль Австрію, всі частини розділеної Чехословаччини, половину Польщі, Норвегію, Данію, Бельгію, Нідерланди, й більшу частину Франції. З квітня по червень він [III Рейх] захопив 1 мільйон 36 тисяч квадратних кілометрів Європи, встановив контроль над авіабазами від Північного моря до Марселя, дістав доступ до величезних запасів нафти та інших стратегічних матеріалів і, принаймні, на континенті змів ті потужні армії, які протистояли йому. Здавалося, що ніщо не може опиратися нацистській силі... Спад почався в липні, коли Вінстон Черчилль безцеремонно відкинув пропозицію фюрера про мирні переговори» [Олбрайт, Вудворт, 2009, с. 102].

Головний нацистський дипломат Й. Ріббентроп згадував, що фюрер був дуже розлючений на англійців за підтримку Польщі і оголошення війни Німеччині 3 вересня 1939 р. Він щиро вважав, що Британія має бути покараною, адже у Мюнхені 1938 р. її очільники зобов'язувалися не воювати з Німеччиною.

Але геополітичні інтереси III Рейху вимагали значно інших зважених кроків. А. Гітлер ніколи серйозно не ставився до пакту з Й. Сталіним (23.08.1939 р.), адже вважав, що кремлівський очільник намагається виграти час, дочекатись коли європейська війна виснажить сили всіх воюючих сторін, а тоді кине свої армії на Європу. Не тішив очільників III Рейху варіант коаліції США – Велика Британія – СРСР, який міг стати реальністю, додавав можливість союзникам затиснути Німеччину із Заходу і Сходу [Риббентроп, 1998, с. 240-242].

Про те, що десантну операцію через Ла-Манш А. Гітлер вважав реальністю свідчить шеф політичної розвідки гітлерівської Німеччини В. Шелленберг. Він стверджує, що всі військові і політичні структури III Рейху дуже швидко і ретельно вели підготовку до цієї операції. Політична розвідка мала особливе завдання: підготувати спеціальний довідник з коротким описом найбільш важливих політичних, адміністративних та економічних установ Англії з характеристиками її керівників і відомих громадських діячів. Довідник також мав містити необхідні інструкції на випадок захоплення Міністерства закордонних справ, Міністерства внутрішніх справ, департаментів секретної служби. Напередодні операції довідник було видано загальним накладом 20 тис. примірників [Шелленберг, 1991, с. 113-114].

Активізувала свою діяльність армійська розвідка та контррозвідка Абвер. Як згадував її шеф адмірал В. Канарис, вона масово переправляла свою агентуру на Британські острови на підводних човнах і риболовецьких суднах, під час перевезки біженців із Голландії і Бельгії. Нацисти не нехтували замаскувати своїх агентів під виглядом єврейських біженців із окупованої Європи. Під кожного агента складалася легенда, в яку мали повірити британські чиновники. В своїх нотатках Канарис був вимушений визнати – значна частка його агентів так і не вийшла в ефір – більшість з них була заарештована британськими спецслужбами [Мадер, 1999, с. 78-79].

Із історичних джерел добре відомо, що А. Гітлер вірив в окультизм, нумерологію і різноманітні сакральні події і дати. Він був переконаний, те що не вдалося Наполеону Бонапарту для десантної операції на Альбіон не стане перешкодою для його армії. І це надавало йому певної ейфорії.

22 липня 1940 р. офіційний Берлін направив Англії свої пропозиції про мир, намагаючись перехопити міжнародну ініціативу. Гітлер сподівався, що після поразки британських військ на континенті офіційний Лондон має швидко прийняти його політичний проєкт майбутнього світу, адже Англія і Німеччина мали виглядати рівними партнерами за цими новими домовленостями. Відповідь Англії була неочікувана і нещадна для Німеччини: В. Черчилль, який в умовах військової кризи очолив Британський уряд, закликав британців до бою з нацистами за майбутнє Європи і світу.

16 липня 1940 р. А. Гітлер віддав наказ про вторгнення в Англію (операція «Морський лев»). При цьому фюрер поставив військовим жорсткі умови – підготовка до операції «Морський лев» має бути завершеною до середини серпня. Г. Геринг, який очолював гітлерівські ВПС поспішив запевнити фюрера, що люфтваффе зможе знищити англійську авіацію і досягти переможних успіхів у війні в короткий термін [Александр, 2005, с. 65]. Крім авіації і військової розвідки, активно залучалися до підготовки десантної операції сухопутні і десантні підрозділи. Гітлерівський генерал авіації В. Крайпе свідчить, що всі французькі, бельгійські і голландські порти, окупованих нацистами країн, були залучені до тренування військ, які мали здійснити посадки на кораблі і десантування на береги Альбіону. 24 години на добу працювали різні штаби. Німецькі ВПС знаходилися в постійній бойовій готовності і не збиралися нікому віддавати першість в початку операції, акцентуючи увагу на рішучість захищати британське небо і воду відважними повітряними пілотами і королівським військово-морським флотом [Вестфаль, Крайпе, 1994, с. 39-41]. В першій частині спеціальної директиви № 16 «Про підготовку десантної операції проти Англії» зазначалося що «Оскільки Англія, не дивлячись на відсутність будь-яких перспектив в своєму військовому становищі не виявляє будь-яких ознак до взаєморозуміння, я прийняв рішення про висадку військ на її території. Мета операції – знищити англійську метрополію як базу війни. Всім військовим підрозділам декларувалося: здійснити раптову десантну операцію на широкому фронті. Англійська авіація має бути фактично і морально подавлена. Повинні бути вивільнені від мін фарватери, по яким має рухатися німецькі кораблі. Щоб знизити активність британського флоту, передбачалося зашкодити його руху мінними полями. Далекобійна берегова артилерія Німеччини має відрізати британські острови від будь-яких спроб військової допомоги. Другорядними

військовими операціями німецькі збройні сили мають локалізувати дії британських ВПС. Торпедні катери в цей час завдають максимальної шкоди військово-морським силам Англії і т.д.» [Грайнер, 2011, с. 96-97].

На 2 липня 1940 р., коли порти Ла-Маншу опинилися в руках Німеччини, а її вороги на континенті були розбиті, А. Гітлер повірив, що йому належить зробити те, що не зміг зробити французький імператор Наполеон І. Ще до початку операції «Морський лев» він був переконаний, що перший удар має завдати авіація і досягнення повної переваги над англійцями в повітрі [Болдуин, 2002, с. 49]. Щоб провчити британців, А. Гітлер наказав люфтваффе здійснити повітряну операцію в два етапи. Перший етап – знищення військової інфраструктури, британських аеродромів, літаків, радіолокаційних станцій, літакобудівних заводів. Другий етап – за допомогою жорстоких бомбардувань мирних міст зламати моральний дух ворожої сторони [Александр, 2005, с. 71].

Про те, що «Морський лев» був реальною, запланованою десантною операцією, історику Б. Лідделу Гарту свідчив один гітлерівський високопосадовець. Спочатку планувалось, що армія вторгнення буде складатися із 40 дивізій. В зв'язку з відсутністю необхідної кількості плавзасобів, ця цифра була зменшена до 13. В планах нацистів передбачалось ще три десантні хвилі, які містили крім піхоти і десантників бронетанкові і моторизовані частини. Розроблялась логістика операції: харчове і технічне забезпечення військ. В зв'язку з тим, що «Морський лев» вимагав певного часу для підготовки, першість в його початку, зрештою, віддавалась Люфтваффе [Лиддел Гарт, 2004, с. 179-185].

Англійський уряд, в свою чергу, проводив необхідні військово-політичні заходи, щоб дати гідну відсіч нацистам. Англія мала два сильні важелі, щоб завдати шкоди планам Гітлера. Розгалужену систему повітряної розвідки, добре замасковані в кілька ешелонів радіолокаційні станції. А головне, таємну шифрувальну машину, яка практично до кінця Другої світової війни мала можливість оволодіти будь-якою секретною інформацією III Рейху [Самсонов, 1985, с. 57]. Початок авіаційних ударів німців по Британських островах втрачав, в цьому сенсі, фактор несподіваності.

З 20-х чисел липня 1940 р. німецька авіація розпочинає системні повітряні атаки на Англію, користуючись великою кількістю різноманітних повітряних машин і сподіваючись на важливий досвід пілотів, здобутий над Іспанією та Польщею. Пілоти Королівських ВПС не пройшли такого вишколу, як його мали німці, але були готові гідно зустріти нацистів. Найбільш досвідченою частиною пілотів Британських ВПС були поляки – понад 140 чоловік, що за підрахунками науковців складали 5% усього складу пілотів. Крім доброго вишколу, вони були достатньо вмотивовані битися з асами Г. Геринга. Атакуючи території ворога, вони на бомбах робили написи крейдою: «За Варшаву!», «За Львів!» [Гейстінгс, 2019, с.110-112]. Важливо, що винищувачі Королівських ВПС, маючи сповіщення про наближення літаків німців за 200 км, могли без перешкод відбивати атаки Люфтваффе. Так німці втрачали фактор несподіваності.

Щоб запобігти можливій десантній операції німців, британський уряд здійснив енергійні заходи щодо розвитку військового виробництва, особливо танків, літаків і кораблів. У військових галузях робочий день було подовжено до 12 годин. Уряд одержав право брати під контроль приватні підприємства і направляти будь-яких спеціалістів на виконання державного замовлення. Законом було заборонено

страйки, а також спеціальною постановою «Про важливі роботи» працівникам заборонялось залишити роботу, а підприємцям – звільняти робітників і службовців без згоди Міністерства праці.

Щоб мінімізувати ризики німецького вторгнення, швидкими темпами створювалася велика сухопутна армія. В доповнення до регулярних військ було сформоване масове ополчення – «загони цивільної оборони» [Смирнов, 2005, с. 95].

Від серпня 1940 р. почалась ескалація повітряних боїв. В. Черчилль в датах визначає три етапи німецького повітряного наступу. З 10 липня до 18 серпня – потужні нальоти на англійські каравани зі зброєю і сировиною в Ла-Манші. Основна мета – недопущення на острови зброї зі США, створити дефіцит військових ресурсів, а головне, виснажити в попередніх боях британську авіацію. На другому етапі, який планувався німцями з 24 серпня по 27 вересня А. Гітлером було поставлене завдання завдати максимальної шкоди авіації та летовищам, військовим базам, логістичним центрам, військовій інфраструктурі, а також бомбардувати індустриальні міста і, перш за все, столицю – Лондон.

На думку Рейхсмаршала Г. Герінга, бомбардування мирних англійських міст повинно було залякати уряд і населення і, зрештою, підкорити їх волі нацистів. Третьою фазою операції мав стати, безпосередньо, план «Морський лев» – захоплення узбережжя і створення плацдармів на берегах Альбіону [Черчилль, 1997, с. 135-136]. За своїми якостями англійські повітряні машини не поступалися німецьким. Люфтваффе мали велику швидкість і різноманітні осучаснені техніко-тактичні виміри. Королівські ВПС відрізнялися потужним озброєнням і здатністю до повітряного маневру. У більшості авторів чисельність літаків Англії та Німеччини різняться, що створює певну проблему для огляду сил сторін в «битві за Англію». На думку відомого англійського історика Дж. Фуллера, в повітряних боях перевага авіації німців по кількісним показникам ніколи не була менше до 2:1 [Фуллер, 2004, с. 101].

Із типовою для нацистів помпезністю німецький повітряний наступ назвали кодовим ім'ям «День орла», який був призначений на 13 серпня. Тоді британськими РЛС було зафіксовано угруповання в 300 літаків, які атакували англійські винищувачі. В той день королівські ВПС збили 47 німецьких літаків, втративши 13 повітряних машин [Бівор, 2002, с. 155-156].

13-14 серпня три хвили німецьких бомбардувальників здійснили 150 літаковилетів, завдавши шкоди кільком аеродромам Королівських ВПС, але жодний з них не було знищено повністю. Наступна масована атака нацистів була здійснена 15 серпня, коли повітряні флоти Г. Герінга – 800 бомбардувальників, під прикриттям винищувачів атакували Північно-Східну частину узбережжя Британії. Результат для німців виявився вражаючим: 30 німецьких літаків було збито, а англійці взагалі не мали втрат. На півдні Англії Люфтваффе здобуло теж доволі сумнівних успіхів: гітлерівці втратили 75 літаків, а королівські ВПС – 34 [Александр, 2005, с. 68]. Інтенсивність повітряних боїв зросла. Проте гітлерівцям не вдалося жодна спроба захопити повітряний простір над Англією. Коли невдачі німців у першій фазі «битви за Англію» стали вочевидь зрозумілими, ставка А. Гітлера видала варварський наказ – бомбардувати мирні міста Великобританії. Після завершення Другої світової війни німецькі військові, які, здебільшого,

готували мемуари, будь-якою ціною намагалися уникнути цієї проблеми, чи дати їй власну інтерпретацію.

Важлива ремарка. 7 вересня німецькі ВПС вперше за час війни завдали масованого удару по Лондону. Настав кульмінаційний етап «битви за Англію». Гітлер віддав наказ про повну готовність десантної операції на острові. І штурмові частини німців почали масове висування до портів. Проте 10-12 вересня якісно змінили ситуацію не на користь Німеччини. Англійська авіація, яку Г. Герінг обіцяв знищити, комбіновано з кораблями королівських ВМС, завдали масованого удару по скупченням гітлерівських військ і кораблів в європейських портах. Зухвалі атаки продовжувались і не вщухали. В спеціальних військових зведеннях німців зазначалось, що ВПС і ВМС Британії атакують порти від Антверпена до Булані, де знаходились основні сили для вторгнення на острові. Тому в журналі бойових дій германського флоту зроблено лаконічний запис від 17 вересня про те, що фюрер прийняв рішення відкласти на невизначений термін операцію «Морський лев». З цього приводу відомий американський історик і відомий журналіст У. Ширер пише: «Після великої кількості запаморочливих успіхів Адольф Гітлер нарешті зазнав невдачі [...] 19 вересня фюрер віддав наказ припинити зосередження засобів і флоту вторгнення» [Ширер, 2004, с. 794-795]. Повітряний терор нацистів супроводжувався шаленою інформаційною атакою на німців відомством Й. Геббельса. Навіть коли Люфтваффе несли значні втрати в боях з британськими ВПС, нацистські пропагандисти переконували слухачів і глядачів як в Німеччині так і в окупованих країнах у блискучих перемогах зброї III Рейху [Рисс, 2000, с. 263-264].

Гітлерівський генерал-майор Г. Румпф запевняє, що Німеччина вимушена була завдати удари по англійським містам в якості акту помсти за атаки на німецькі міста. За його нотатками, перший німецький повітряний удар по Лондону було здійснено як акт «відплати» на дії британців 4 вересня 1940 р. [Типпельскирх, Кессельринг, Гудериан, 1998, с. 218]. Насправді, перша повітряна атака на британську столицю сповістила про «тотальну» війну проти Англії. Проте вже 25 серпня 80 британських бомбардувальників завдали удару по столиці III Рейху – Берліну. Німеччина зазнала не тільки військових, а і репутаційних втрат. Обіцянки Г. Герінга, що жодна бомба не впаде на Берлін зазнала краху. Рейди британської авіації на територію Німеччини здійснювалася кілька днів поспіль. А. Гітлер шаленів від люті, він віддав наказ авіації зітерти з карт британські міста. 7 вересня 1940 р. 625 німецьких бомбардувальників і 648 винищувачів бомбили центр Лондона і густозаселені райони. Під час бомбардування загинули 300 мирних мешканців, поранення зазнали 1300. Тепер повітряні атаки на британські міста стали повсякденністю [Александр, 2005, с. 70-71]. За перші шість тижнів «тотальної війни» 16 тис. будинків було зруйновано, а ще 60 тис. серйозно пошкоджено. Понад 300 тис. людей залишилися без житла. Однак лондонці не збиралися складати зброю. Вони приходили на роботу із запасами одягу, ковдрами, предметами гігієни. З наближенням вечора починався рух матраців до підвалів, укриттів, метро. Крамниці, банки, пошта продовжували надавати послуги. Такими були спогади М. Олбрайт, яка з батьками втекла до Англії від нацистського Голокосту, що ширився Європою [Олбрайт, Вудворт, 2009, с. 109].

Незламна Британія примушувала А. Гітлера постійно вносити корективи у військові плани. 16 серпня підготовка до десантної операції була відкладена до 15 вересня. 3 вересня – день висадки було призначено на 21 вересня. Потім 17 вересня план знову було перенесено, а 19 вересня прийшов наказ фюрера замаскувати і розсередити десантні кораблі, щоб зберегти їх від авіаційних ударів британців. 12 жовтня операцію «Морський лев» було перенесено на весну [Фуллер, 2004, с. 100].

Щодо її реального проведення дискусія між істориками триває. Одні з них, спираючись на думку фельдмаршала Рундштета, вважають її звичайним блефом німецької пропаганди. Інші стоять на боці В.Черчилля, який всебічно обґрунтував і показав на фактах масштаби підготовки німецької десантної операції та причини її провалу. Але на боці керманіча Британії – свідчення самих нацистів. Офіцери із найближчого оточення Гітлера говорять, що для форсування Ла-Маншу було підготовлено 168 транспортів, 1975 паромів, 100 моторних плавзасобів, 420 буксирів та 16 тис. катерів. Передбачалось три хвили десантування на Британські острови. 260 тис. солдат, 34200 авто, 61983 коней і т.д. Як зазначалось, в жовтні 1940 р. операцію «Морський лев» було перенесено на весну 1941 р. Проте вже в січні 1941 р. цей план було відправлено в архів. І хоча ідею плану було поховано в зв'язку з підготовкою до нападу на СРСР, гітлерівська пропаганда продовжувала експлуатувати тему десантної операції на Альбйон з метою дезінформації радянського керівництва. Є ще один важливий аргумент, який дозволяє зрозуміти відмову Гітлера від плану десантування. Від початку повітряних атак Англії нацистами до травня 1941 року в повітряних боях в небі Великобританії Люфтваффе втратили 1142 бомбардувальника, 802 винищувача, 330 штурмових літаків та 128 пікіруючих бомбардувальників [Гюнше, Линге, 2006, с. 107-108].

Історик Б. Ліддел Гарт підводить певний підсумок військовим подіям 1940 – 1941 рр. На його думку, у війні з Англією А. Гітлер сам загнав себе в пастку. Реальних подальших планів, що буде якщо Лондон не погодиться на мирні угоди з нацистами, чи зазнає провалу операція «Морський лев» – у фюрера не було. Коли спроба завоювати панування в повітрі провалилася, стало зрозуміло, що «битва за Англію» зазнала поразки і на морі. А план вторгнення на Британські острови був нездійсненним. «Нескорена Великобританія, захищена могутнім протитанковим ровом, який зветься Ла-Манш, не давала Гітлеру можливостей відчувати себе спокійно». Такі думки поступово перетворювалися на реальну загрозу планам нацистів по встановленню свого панування на континенті. Розлад цих планів привів фюрера до рокових для нього рішень – напасти влітку 1941 р. на Радянський Союз, залишивши в тилу нескорену Англію. Ліддел Гарт підсумовує: «Поразка в «битві за Англію» та підготовка до східного походу стали початком поразки гітлерівців у Другій світовій війні» [Лиддел Гарт, 1999, с. 278]. В той же час відомий історик акцентує увагу на тому, що Велика Британія на той час не мала достатніх матеріальних і людських ресурсів, щоб вигнати нацистів із окупованих країн Європи і завдати їм вирішальної поразки [Лиддел Гарт, 1999, с. 280]. Є ще одна важлива деталь. В жовтні 1940 р. під час зустрічі А. Гітлера і Б. Муссоліні фюрер повідомив дуче: «Війна виграна (маючи на увазі «битву за Англію» – автори). Доведення її до повної перемоги є, виключно, справою часу». А. Гітлер вважав, що в теперішній ситуації достатньо перенести бойові дії з британцями на «периферійні» театри

військових дій чи на моря. А після поразки Радянського Союзу становище Англії взагалі буде жалюгідним [Проектор, 1989, с. 255-256].

В «битві за Англію» є ще один вразливий аспект проблеми, на який звертає увагу відомий британський історик Л. Рис. В наведених вище подіях Радянський Союз офіційно займав нейтралітет. Насправді він надавав Німеччині значну економічну допомогу. Ця допомога подвоїлась після капітуляції Франції. Британський історик наводить приголомшуючі факти співробітництва радянського військово-морського командування з військово-морськими силами III Рейху. Л. Рис пише, що успіхи німців в боях з англійцями на морі спільно святкувались моряками двох флотів. Не випадково гросс-адмірал Е. Редер 16 вересня 1940 р. відправив листа подяки Наркому ВМФ СРСР адміралу Кузнецову. Ці та інші факти, зазначає історик, нагадують собою справжню вибухівку, яка залишається незручною темою російської військової історії [Рис, 2012, с. 94-105]. Закцентуємо увагу на важливу думку автора. Не зважаючи на всі політичні маневри Й. Сталіна, А. Гітлер продовжував вважати Радянський Союз головним ідеологічним ворогом, і вже під час «битви за Англію» активно відбувалась підготовка до нападу на СРСР [Рис, 2012, с. 99]. На відміну від кремлівського диктатора, В. Черчилль залишався вірним ідеалам справедливості. В середині 1930-х рр., коли нацисти почали розпалювати вогнище світової війни, він заявив, що Велика Британія завжди буде на боці жертв агресії. 22 червня 1941 рр., залишаючись ворогом комунізму № 1 британський прем'єр заявив про свою однозначну підтримку Радянського Союзу в боротьбі з нацизмом [Галушка, 2020, с. 333-335].

Висновки. 1. До липня 1940 р. нацистська Німеччина окупувала більшість країн Західної і Центральної Європи. А. Гітлер намагався шляхом дипломатичного тиску примусити Велику Британію до ганебних компромісів з нацистами для того, щоб забезпечити собі тил під час «наступу на Схід».

2. Уряд Великої Британії на чолі з В. Черчиллем, англійське суспільство категорично відмовилось від будь яких сепаратних домовленостей з нацистами і виявило готовність дати бій фашизму.

3. В Берліні було підготовлено поетапний план, який мав змусити капітулювати Велику Британію. Цей план передбачав на першому етапі – руйнацію військових об'єктів, портів, летовищ, знищення літаків, кораблів, засобів ППО. На другому етапі – передбачались «акти залякування»: атаки на мирні міста і центри Лондона, Ковентрі, Бірмінгема, Шеффільда, Манчестера, Ліверпуля, Белфасту, Глазго з максимальним ураженням мирного населення. Третій етап передбачав десантну операцію «Морський лев» на Британські острови.

4. З 18 червня 1940 р., за словами В. Черчилля, почалася «битва за Англію». В повітрі і на морі ВПС та ВМС Великої Британії вступили в двобій з нацистами. Не в змозі подолати опір британців, Люфтваффе почали бомбардувати мирні міста і селища Англії, але не змогли подолати опору англійського суспільства. У відповідь на злочини нацистів, королівські ВПС та ВМФ завдали ударів по цілям в Німеччині та районам зосередження німців.

5. Зазнавши великих втрат, А. Гітлер в жовтні 1940 р. вимушений був відмовитись від операції «Морський лев» і розпочав підготовку до здійснення плану «Барбаросса», залишаючи в тилу нескорену Англію. Історики справедливо вважають «битву за Англію» першою поразкою нацистів у Другій світовій війні.

Список використаних джерел та літератури

- Александр, Б., 2003. *10 фатальных ошибок Гитлера*, Москва: Яуза-Эксмо.
- Бівор, Е., 2002. *Друга світова війна*, Київ: КМ-Бук.
- Болдуин, Х., 2002. *Сражения выигранные и проигранные. Новый взгляд на крупные компании Второй мировой войны*, Москва: Центрполиграф.
- Вестфаль, З., Крайпе, В., 1994. *Роковые решения Вермахта*, Ростов на Дону: Феникс.
- Вторая мировая война. Взгляд из Германии, 2005, Москва: Яуза-Эксмо.
- Галушка, А., 2020. *Великие личности в истории*, Харьков: Клуб семейного досуга.
- Гейстингс, М., 2019. *І розверзлося пекло... Світ у війні 1939 – 1945*, Харків: Клуб сімейного дозвілля.
- Грайнер, Х., 2011. *Военные компании Вермахта. Победы и поражения 1939 – 1943 гг.*, Москва: Центрполиграф.
- Гюнше, О., Линге, Г., 2006. *Неизвестный Гитлер*, Москва: Олма-Пресс.
- Дегтев, Д., Баженов, Н., 2011. *Фюрер как полководец*, Москва: АСТ Астрель.
- Лиддел Гарт Б., 1999. *Энциклопедия военного искусства*, Москва: Terra fantastika.
- Лиддел Гарт, Б., 2004. *Битвы Третьего Рейха. Воспоминания высших чинов генералитета нацистской Германии*, Москва: Центрполиграф.
- Мадер, Ю., 1999. *Абвер: Щит и меч Третьего Рейха*, Ростов на Дону: Феникс.
- Олбрайт, М., Вудворт, Б., 2009. *Фашизм: засторога*, Київ: Форс Україна.
- Прозектор, Д., 1989. *Фашизм: Путь агрессии и гибели*, Москва: Наука.
- Риббентроп, И., 1998. *Мемуары нацистского дипломата*, Смоленск: Русич; Москва: Мысль.
- Рис, Л., 2012. *Сталин, Гитлер и Запад: Тайная дипломатия великих держав*, Москва: Астрель.
- Рисс, К., 2000. *Адвокат дьявола*, Москва: Центрполиграф.
- Самсонов, А., 1985. *Вторая мировая война 1939 – 1945. Очерк важнейших событий*, Москва: Наука.
- Смирнов, В., 2005. *Краткая история Второй мировой войны*, Москва: Весь мир.
- Типпельскирх, К., Кессельринг, А., Гудериан, Г., 1998. *Итоги Второй мировой войны*, СПб; Москва: Полигон-АСТ.
- Тревор-Ропер, Х., 2004. *Застольные беседы Гитлера 1941 – 1944 гг.*, Москва: Центрполиграф.
- Фуллер, Дж., 2004. *Вторая мировая война*, Смоленск: Русич.
- Черчилль, У., 1997. *Вторая мировая война*, Ростов-на-Дону: Феникс.
- Шелленберг, В., 1991. *Лабиринт. Мемуары гитлеровского разведчика*, Москва: СП Дом Бируни.
- Ширер, У., 2004. *Взлет и падение Третьего Рейха*, Москва: Эксмо.
- Шпеер, А., 1997. *Воспоминания*, Смоленск: Русич.

References

- Aleksander, B., 2003. *10 fatalnih oshibok Gitlera [Hitler's 10 Fatal Mistakes]*, Moskva: Yauza-Ekсмо. [in Russian].
- Bivor, E., 2002. *Druha svitova viina [Second World War]*, Kyiv: KM-Buke. [in Ukrainian].
- Bolduin, H., 2002. *Srazheniya vygrannye i proigrannye. Novyy vzglyad na krupnye kompanii Vtoroj mirovoj vojny [Battles won and lost. A new look at the big companies of World War II]*, Moskva: Centrpoligraf. [in Russian].
- Cherchill, U., 1997. *Vtoraya mirovaya vojna*, Rostov-na-Donu: Feniks. [in Russian].
- Degtev, D., Bazhenov, N., 2011. *Fyurer kak polkovodec [Führer as commander]*, Moskva: AST Astrel. [in Russian].
- Fuller, Dzh., 2004. *Vtoraya mirovaya vojna*, Smolensk: Rusich. [in Russian].
- Galushka, A., 2020. *Velikie lichnosti v istorii [Great personalities in history]*, Harkov: Klub semejnogo dosuga. [in Russian].
- Grajner, H., 2011. *Voennye kompanii Vermahta. Pobedy i porazheniya 1939 – 1943 gg. [Military companies of the Wehrmacht. Victories and defeats 1939 – 1943]*, Moskva: Centpoligraf. [in Russian].
- Gyunshe, O., Linge, G., 2006. *Neizvestnyj Gitler [Unknown Hitler]*, Moskva: Olma-Press. [in Russian].
- Heistynhs, M., 2019. *I rozverzlosia peklo... Svit u viini 1939 – 1945 [And hell broke loose... The world at war 1939 – 1945]*, Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. [in Ukrainian].

-
- Liddel Gart B., 1999. *Enciklopediya voennogo iskusstva [Encyclopedia of military art]*, Moskva: Terra fantastika. [in Russian].
- Liddel Gart, B., 2004. *Bitvy Tretego Rejha. Vospominaniya vysshih chinov generaliteta nacistской Germanii [Battles of the Third Reich. Memoirs of the highest ranks of the generals of Nazi Germany]*, Moskva: Centrpoligraf. [in Russian].
- Mader, Yu., 1999. *Abver: Shit i mech Tretego Rejha [Abwehr: Shield and Sword of the Third Reich]*, Rostov na Donu: Feniks. [in Russian].
- Olbraith, M., Vudvort, B., 2009. *Fashizm: zastoroha [Fascism: a warning]*, Kyiv: Fors Ukraina. [in Ukrainian].
- Proektor, D., 1989. *Fashizm: Put agressii i gibeli [Fascism: The Path of Aggression and Death]*, Moskva: Nauka. [in Russian].
- Ribbentrop, I., 1998. *Memuary nacistского diplomata [Memoirs of a Nazi diplomat]*, Smolensk: Rusich; Moskva: Mysl. [in Russian].
- Ris, L., 2012. *Stalin, Gitler i Zapad: Tajnaya diplomatiya velikih derzhav [Stalin, Hitler and the West: The Secret Diplomacy of the Great Powers]*, Moskva: Astrel. [in Russian].
- Riss, K., 2000. *Advokat dyavola [Devil's Advocate]*, Moskva: Centrpoligraf. [in Russian].
- Samsonov, A., 1985. *Vtoraya mirovaya vojna 1939 – 1945. Ocherk vazhnejshih sobytij [World War II 1939 – 1945. Outline of the most important events]*, Moskva: Nauka. [in Russian].
- Shellenberg, V., 1991. *Labirint. Memuary gitlerovskogo razvedchika [Labyrinth. Memoirs of a Hitlerite spy]*, Moskva: SP Dom Biruni. [in Russian].
- Shirer, U., 2004. *Vzlet i padenie Tretego Rejha [Rise and fall of the Third Reich]*, Moskva: Eksmo.
- Shpeer, A., 1997. *Vospominaniya [Memories]*, Smolensk: Rusich. [in Russian].
- Smirnov, V., 2005. *Kratkaya istoriya Vtoroj mirovoj vojny [A Brief History of World War II]*, Moskva: Ves mir. [in Russian].
- Tippelskirh, K., Kesselring, A., Guderian, G., 1998. *Itogi Vtoroj mirovoj vojny [Results of World War II]*, SPB; Moskva: Poligon-AST. [in Russian].
- Trevor-Roper, H., 2004. *Zastolnye besedy Gitlera 1941 – 1944 gg. [Hitler's table talk 1941 – 1944]*, Moskva: Centrpoligraf. [in Russian].
- Vestfal, Z., Krajpe, V., 1994. *Rokovye resheniya Vermahta [Fatal decisions of the Wehrmacht]*, Rostov na Donu: Feniks. [in Russian].
- Vtoraya mirovaya vojna. *Vzglyad iz Germanii [The Second World War. View from Germany]*, 2005, Moskva: Yauza-Eksmo. [in Russian].

**«BATTLE OF BRITAIN» – THE FIRST DEFEAT OF THE NAZIS
IN THE SECOND WORLD WAR**

Shamil Ramazanov

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of History,

National Technical University of Ukraine “Ihor Sikorskyi Kyiv Polytechnic Institute”, Kyiv

Felix Levitas

Doctor of Historical Sciences,

Professor of the Department of Historical and Civic Education,

Borys Grynchenko Kyiv University, Kyiv

Abstract. The motive for writing this publication was modern military challenges and the need to turn to the tragic lessons of the Second World War. Based on significant historiographical material developed by both direct participants of the events and well-known foreign historians, the authors focused their attention on the most important military and political events in Europe from the summer to the fall of 1940. The article focuses on the fact that by June 1940, Germany and its allies had brought under their control or occupied most of the countries of Western and Central Europe. A. Hitler was preparing for the implementation of his main plan – the “campaign to the East”. The Führer believed that after the capitulation of France, he could easily impose a separate peace on Great Britain and use this peace in the interests of the Third Reich. The authors emphasize the role of English society, the British government headed by W. Churchill, who refused any separate agreements and embarked on the path of fighting the Nazis. The publication reveals the main stages of the “Battle of Britain”, which unfolded on all fronts: in

the sky, at sea, on the information front, and in the spheres of military production and intelligence. The authors provided a panoramic overview of the Anglo-German confrontation, which forced A. Hitler to eventually abandon the amphibious operation on the British Isles and focus his attention on the Barbarossa plan. In connection with the discourse existing in the literature about the real preparation of the Nazis for the "Sea Lion" operation, the authors present in the form of irrefutable arguments the facts stated in the memoirs or historical studies of W. Churchill, M. Albright, H. Baldwin, J. Fuller, B. Liddell Hart, W. Shirer, M. Hastings, L. Rees and others. German sources also played an important role for the author's concept: transcripts of A. Hitler's speeches, memoirs of Nazi leaders and military figures: J. Ribbentrop, W. Schellenberg, A. Speer, A. Kesselring, G. Blumentritt and others. Soviet-German and Soviet-English relations at the time of the "Battle of Britain" look irritating in the text of the article. Shocking facts show that the Stalinist USSR facilitated the actions of the German fleet in the confrontation with the Royal Navy. The authors' comprehensive review of foreign literature and sources allowed them to draw an important conclusion - the "Battle for England" was the first defeat of the Nazis in World War II.

Key words: World War II, Sea Lion, Nazism, Luftwaffe, strategy of intimidation, separate treaty.

АГІТАЦІЙНИЙ ПЛАКАТ, ЯК ЕЛЕМЕНТ ДЕРЖАВНОЇ ПРОПАГАНДИ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ПЕРІОД З 1939 ПО 1945 РІК

Іванета Андрій Олександрович

аспірант кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: paritypartners@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-6859-2094>

Анотація. У статті розглядається найважливіша функція пропагандистських плакатів як інструментів державного контролю та маніпуляції громадською думкою під час Другої світової війни в окремих країнах Центральної та Східної Європи, а саме в Німеччині, Словаччині, Румунії, Болгарії, Угорщині та Італії. Застосовуючи міждисциплінарний підхід, що поєднує історичний аналіз, семіотику, культурологію та теорію медіа, це дослідження ставить на перший план естетику, іконографічні прийоми, наративні структури та способи виробництва, характерні для плакатної пропаганди тогочасних геополітичних контекстах. За допомогою порівняльного аналізу виявлено відмінності візуальні мови, ідеологічні тонкощі та основні стратегії впливу на масову свідомість у цих державах, підкреслюючи потенціал агітаційних плакатів, як унікальних культурних артефактів, що виконували інструментальну функцію як для тонкого переконання, так і для відвертої індоктринації ідеології в роки війни. Крім того, у статті розглядаються наслідки цих комунікаційних стратегій, оцінюється їхній тривалий вплив на національні ідентичності, колективну пам'ять і соціально-політичні ландшафти у повоєнну епоху. Вивчення взаємодії між пропагандою, історією та пам'яттю підкреслить залишковий вплив цих переконливих візуальних наративів на національну психіку, практики громадської пам'яті та історіографічні дискурси. Таким чином, це дослідження має на меті висвітлити багатозначні виміри агітаційних плакатів як ретрансляторів державної пропаганди, сприяючи глибшому розумінню їхньої інструментальної ролі в історичній траєкторії країн Центрально-Східної Європи упродовж 1939 – 1945 рр.

Ключові слова: агітація, плакат, пропаганда, Центрально-Східна Європа, Друга світова війна, ідеологія.

Постановка проблеми. У сучасному глобальному ландшафті, що динамічно розвивається, візуальна пропаганда та методи агітпропу набули безпрецедентного рівня актуальності та значущості в суспільних структурах. Війна Росії проти України, слугує яскравою ілюстрацією актуальності таких пропагандистських стратегій у наш час. Методи пропагандистського впливу, відточені під час Другої світової війни, активно використовуються агресором та адаптуються до технологічного рівня сучасної масової комунікації, тонко формуючи громадську думку та керуючи соціальними наративами. Пропагандистські плакати країн Центральної та Східної Європи часів Другої світової війни ілюструють ці технології в їхній симплексній і найбільш потужній формі. Ці візуальні артефакти, створені в буремних обставинах глобальної війни, втілюють ефективний сплав естетики,

риторики, ідеології та масової психології, що лежить в основі мистецтва пропаганди. Тому вивчення цих історичних прикладів візуальної пропаганди потребує систематичного, детального дослідження, що поєднує різні міждисциплінарні методи. Ретельне вивчення цих прикладів має вирішальне значення не лише для історичного розуміння періоду війни, але й для розшифрування стійких патернів і тривалих стратегій візуальної пропаганди, які продовжують впливати на сучасні конфлікти та геополітичну динаміку.

Метою дослідження є комплексний порівняльний аналіз пропагандистських плакатів часів Другої світової війни в країнах Центральної та Східної Європи, спрямований на з'ясування стратегій дизайну, іконографічних елементів, тематичних наративів і способів виробництва. Дослідження має на меті з'ясувати їхній вплив на формування суспільних настроїв та ідеології під час війни, а також довгострокові наслідки для національної ідентичності та колективної пам'яті. Крім того, це дослідження має на меті висвітлити тривалу актуальність використання цих пропагандистських методів у сучасних умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Початок XX століття став переломним моментом в історії ведення війни. Цей період став свідком не лише розвитку більш руйнівної зброї, але й появи витончених методів психологічної війни, покликаних маніпулювати суспільними настроями та мобілізувати підтримку політичним цілям [Heller, 2019, с. 18]. Однією з найпотужніших форм психологічної війни стали пропагандистські плакати, особливо під час Другої світової війни [Shallcross, 2002, с. 34].

Як візуальна репрезентація політичних намірів, пропагандистські плакати зазнали значної еволюції протягом Другої світової війни. На початкових етапах війни пропаганда зосереджувалася на патріотичних та агітаційних наративах, намагаючись об'єднати націю та зміцнити військові ряди [Kenez, 1985, с. 50-55]. Однак у міру того, як розгорталися реалії війни, теми ставали все більш багатограними, відображаючи складність ситуації воєнного часу. Пропаганда почала наголошувати на важливості підтримки бойового духу в тилу, представляючи ворога як загрозливого та підступного супротивника, підкреслюючи необхідність дотримання конфіденційності та закликаючи громадськість до підтримки різних ініціатив воєнного часу [Welch, 1993; с. 26].

Стратегії дизайну цих плакатів були розроблені таким чином, щоб звернутися до широкої аудиторії, використовуючи яскраві відтінки, символічні зображення та лаконічні, але потужні повідомлення [Udris, 1973; с. 85, Piotrowski, 2012, с. 90]. Художні елементи, використані в агітаційних плакатах, також не були обрані випадково. Навпаки, вони були ретельно підібрані, щоб оптимізувати вплив на цільову аудиторію. Зазвичай це включало використання яскравих кольорів, потужних символічних образів та простих, але потужних повідомлень, що сприяло легкому сприйняттю громадськістю.

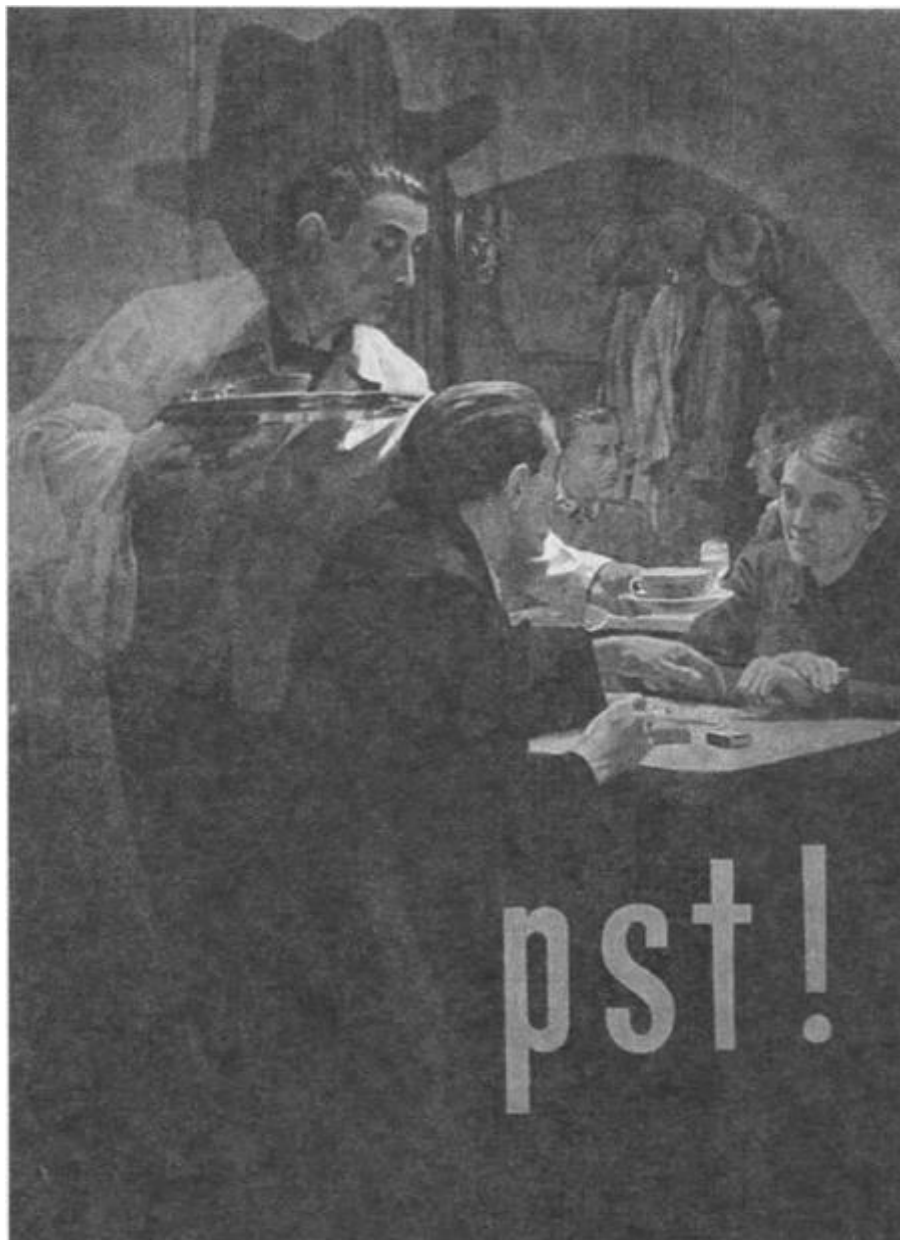
Для забезпечення максимального впливу ці плакати були стратегічно розміщені в громадських місцях, що посилювало їхню видимість. Взаємозв'язок між мистецтвом і пропагандою в цей період був складним. Хоча мистецтво часто використовували в політичних цілях, воно також надавало митцям можливість тонко критикувати тоталітарні режими та протистояти їм. Як зазначає Геллер, незважаючи

на обмежувальні умови, пропагандистські плакати демонстрували значну художню творчість та інновації [Heller, 2019, с. 46].

Германське студентство бореться за фюрера і народ
Німецький пропагандистський плакат 1930 року, автор – Людвіг Хольвайн

При глибокому дослідженні психологічних аспектів пропагандистських плакатів стає зрозуміло, що використовувані техніки були глибоко маніпулятивними і мали глибокий вплив на цільову аудиторію. Як зазначає Мареш [Mareş, 2014, с. 45-65], пропагандистські плакати часів Другої світової війни стратегічно використовували такі сильні емоції, як страх, щоб створити відчуття терміновості та загрози. Суворі візуальні образи та залякуючі повідомлення були покликані змусити населення сприймати безпосередню загрозу з боку ворога, таким чином раціоналізуючи та підтримуючи військові зусилля.

Кожен може бути шпигуном

Німецький пропагандистський плакат 1940-х років, автор невідомий

Спираючись на використання емоційних маніпуляцій, Рихло підкреслює, як часто на цих пропагандистських плакатах апелювали до гордості. Через розпалювання національної гордості та патріотичних почуттів ці плакати намагалися заручитися громадською підтримкою війни, представляючи її як благородне прагнення захистити свою батьківщину. Постійний акцент на актах героїзму, жертвності та перемоги на плакатах слугував для посилення почуття гордості та єдності серед населення [Rychlo, 2014, с. 117]. Більше того, маніпуляції, що використовувалися в пропаганді, не обмежувалися лише створенням позитивних емоцій щодо своєї нації. Йшлося також про виховання ненависті до ворога. Пропагандистські плакати були наповнені негативними і часто дегуманізуючими зображеннями ворога. Ця стратегія мала на меті культивувати ворожість і підтримувати чітку ментальність «ми проти них», що було вкрай важливо для підтримки тривалих воєнних зусиль [Nelson, 2016, с. 82-84].

Іншим важливим елементом, який слід враховувати, є аспект закликів на пропагандистських плакатах. Як зазначає Мареш, ці плакати часто зображували образ бажаного майбутнього, яке може бути досягнуте завдяки перемозі відповідної нації [Mareş, 2014, с. 43]. Представляючи світліший повоєнний світ, плакати вселяли надію і мотивацію серед населення, заохочуючи його з більшим ентузіазмом долучатися до воєнних зусиль.

Усі ці психологічні маніпуляції були необхідними для того, щоб держава зберігала контроль над своїм населенням. Підтримка певного наративу та суспільних настроїв під час війни була життєво важливою частиною функції державної машини [Janos, 2000, с. 28]. Пропагандистські плакати, завдяки їхньому масовому виробництву та легкому поширенню в різних публічних місцях, слугували ефективним інструментом у цій справі. Ця стратегія була особливо потужною під час невдач на фронті. Постійно нагадуючи про те, що стоїть на кону, і про важливість їхнього внеску, плакати ефективно утримували бойовий дух від остаточного занепаду.

Нельсон стверджує, що психологічна війна, яка велася за допомогою пропагандистських плакатів, була центральним аспектом підтримки бойового духу під час війни. Для державного апарату було вкрай важливо підтримувати віру в перемогу та підтримувати підтримку населення у відповідності до воєнних цілей держави [Nelson, 2016, с. 83-85]. Таким чином, завдяки цілеспрямованому маніпулюванню суспільними емоціями та сприйняттям, пропагандистські плакати відігравали ключову роль у суспільно-політичному ландшафті під час Другої світової війни.

Культурне середовище кожної нації, що брала участь у Другій світовій війні, знайшло значне відображення у дизайні та тематичних елементах відповідних пропагандистських плакатів. Ці плакати, окрім своїх безпосередніх політичних і психологічних цілей, слугували візуальним сховищем культурних наративів і національної ідентичності.

У випадку Німеччини, пропагандистська машина Третього Рейху широко використовувала елементи класичних і романтичних образів у дизайні своїх плакатів [Kenez, 1985, с. 40]. Кенес детально описує, як проявлялося це привласнення, починаючи від використання грецьких і римських міфологічних персонажів і закінчуючи мотивами, запозиченими з романтичних мистецьких течій. Такі класичні

та романтичні посилення викликали відчуття історичної тягlosti, припускаючи, що германський народ був законним спадкоємцем славної давньої цивілізації. Візуально пов'язуючи сучасні воєнні дії з великими наративами минулого, ці пропагандистські плакати мали на меті викликати почуття культурної вищості та національної долі.

Італійська пропаганда, як зазначає Турлоу, йшла схожим шляхом [Thurlow, 2006]. Фашистський режим Муссоліні мав глибоке захоплення Римською імперією та її імперською величчю. Це було помітно на їхніх пропагандистських плакатах, які часто включали символи, архітектуру та наративи римської епохи. Як і їхні німецькі колеги, італійська пропаганда намагалася встановити зв'язок між минулим і сьогоденням, посилюючи сприйняття Італії як нації, що має велике історичне значення і культурне багатство.

На відміну від культурної пихи Німеччини та Італії, пропагандистські плакати Угорщини та Словаччини відображали більш складну культурну та політичну динаміку [Bohn, 2000, с. 34; Kallis, 2005, с. 76]. Аналіз угорської пропаганди, проведений Боном, показує стратегічне поєднання націоналістичних символів з меседжами, що відповідають інтересам держав Осі. Інтегруючи угорські символи, фольклор і мову в ці плакати, пропагандисти гарантували, що повідомлення резонують з місцевим населенням на культурному рівні. Водночас, узгодження з ідеологією держав Осі забезпечило відповідність пропаганди ширшому геополітичному наративу того часу.

Подібний підхід відзначається в дослідженні словацької пропаганди, проведеному Каллісом [Kallis, 2005, с. 82]. Пропаганда, вироблена в Словаччині, характеризувалася сильним акцентом на націоналістичних символах і наративах. Однак всеохоплююча політична і військова орієнтація на держави Осі означала, що ці націоналістичні меседжі часто зіставлялися з темами і наративами, орієнтованими на Німеччину, або навіть включалися до їхнього складу.

Отже, візуальні та тематичні елементи пропагандистських плакатів часів Другої світової війни слугували дзеркалом культурних та ідеологічних ландшафтів відповідних націй. Розглянувши ці елементи відносно окремих країн, ми можемо отримати глибше розуміння нюансів взаємодії мистецтва, культури, політики та психології в цей історичний період.

Німеччина.

Пропагандистська машина Третього Рейху в нацистській Німеччині є одним із найповніших прикладів ролі візуальної пропаганди в організації масової мобілізації. Ретельний дизайн пропагандистських плакатів у поєднанні зі стратегічним розповсюдженням створили середовище, насичене переконливими наративами, спрямованими на громадську підтримку нацистського режиму та його воєнних зусиль. Байтверк пропонує вичерпний звіт про ідеологічний зміст цих плакатів [Bytwerk, 2005, с. 115]. Він зазначає, що ця візуальна продукція активно намагалася культивувати почуття національної гордості, єдності та расової вищості. Мотиви, наративи та символи, що використовувалися, були ретельно підібрані, щоб резонувати з основними ідеологічними конструкціями нацизму. Наприклад, постійно повторювалися твердження про нібито чистоту та вищість арійської раси, що надавало расистське виправдання агресивній експансіоністській політиці режиму.

Однією з постійних фігур на цих пропагандистських плакатах, як зазначає Бос, є німецький солдат. Часто зображений як взірць хоробрості, дисципліни та

самовідданості, солдат уособлював ідеального громадянина Німеччини у нацистському світогляді [Bos, 2018, с. 201-214]. Такі зображення слугували кільком цілям. Вони прагнули прославити війну і зобразити її як благородну справу, виправдовуючи таким чином величезні людські жертви. Водночас вони мали на меті сформувати у населення почуття колективного обов'язку, підкреслюючи ідею, що кожен громадянин має відігравати вирішальну роль у воєнних діях. Це могло варіюватися від призову до армії, роботи у воєнній промисловості до простого дотримання соціальних норм, продиктованих режимом.

Перемога Німеччини – свобода Європи

Німецький пропагандистський плакат 1942-го року, автор невідомий

Крім того, постійне зображення Гітлера на цих плакатах слугувало створенню навколо нього культу особи, представляючи його як рятівника нації [Zeman, 1973]. Земан досліджує, як зображення Гітлера варіювалося від лідера-візіонера до співчутливого батька, що ще більше зміцнювало його авторитет і легітимність.

Водночас на плакатах також використовувалися суворі, страхітливі зображення ворога, що ще більше зміцнювало дихотомію «ми проти них». Шорт пояснює, що демонізація ворога слугувала психологічним інструментом для зміцнення внутрішньої єдності та виправдання звірств війни [Short, 1981, с. 176].

Таким чином, пропагандистські плакати нацистської Німеччини слугували важливим інструментом в апараті режиму, активно формуючи суспільну свідомість, впливаючи на поведінку та мобілізуючи населення на війну. Значення цих плакатів виходить за межі їхнього історичного контексту, пропонуючи цінні уроки для розуміння маніпулятивної сили візуальної пропаганди.

Італія.

Фашистський режим Муссоліні в Італії стратегічно використовував пропагандистські плакати для формування почуття єдності та згуртування громадської підтримки. Спираючись на дослідження Фаласки-Зампоні, очевидно, що ці плакати ретельно поєднували націоналістичні та мілітаристські теми для формування суспільних настроїв [Falasca-Zamponi, 1997, с. 45]. Вони були покликані не лише мобілізувати громадськість на війну, але й вселити в неї почуття гордості за нібито відродження нації під керівництвом фашистів. Підтримуючи думки, висловлені в дослідженні Фаласки-Зампоні, Бен-Гіат надає детальний аналіз того, як ці плакати використовувалися для формування національної ідентичності за часів фашизму. Плакати зображували Італію як націю, об'єднану під могутнім і далекоглядним керівництвом Муссоліні, яка хоробро протистоїть своїм ворогам. Ці зображення ефективно сприяли формуванню почуття згуртованості та спільної долі, позиціонуючи війну як колективну справу [Ben-Ghiat, 2002].

В армію заради порятунку країни!

Італійський пропагандистський плакат 1943-го року, автор невідомий

Крім того, агітаційні плакати зміцнювали лояльність до режиму, використовуючи ретельно підібрані символи та зображення минулої слави нації та її майбутніх прагнень [Dogliani, 2012]. Викликаючи спогади про римське минуле Італії та поєднуючи їх з візіями фашистського майбутнього, пропагандистська машина намагалася забезпечити ідеологічну легітимність режиму та його політики.

Цікавим мотивом, який повторюється на цих плакатах, є постать солдата, часто зображеного як символ сили, стійкості та жертвності. Як і у випадку з Німеччиною, солдат в італійській пропаганді слугував втіленням ідеального громадянина. Де-Грація пропонує цікавий погляд на цей аспект, стверджуючи, що образ солдата використовувався для культивування войовничого духу серед італійського населення, де військова служба розглядалася як найвища форма громадянського обов'язку [De Grazia, 2000, с. 56].

Більше того, агресивне протиставлення і демонізація ворога, переважно союзників, відігравали важливу роль в італійських пропагандистських плакатах. Зображуючи ворога як пряму загрозу національній цілісності Італії, пропаганда сприяла формуванню відчуття невідкладності та виправдовувала участь нації у війні.

Вступайте в ауксилію (допоміжну службу) 10-ї флотилії.
Італійський пропагандистський плакат 1940-х років, автор невідомий

Отже, італійські пропагандистські плакати цього періоду відображали складну взаємодію націоналістичних і мілітаристських наративів, слугуючи потужним інструментом фашистського режиму для мобілізації суспільних настроїв і зміцнення свого контролю. Їхній аналіз дає важливе уявлення про функціонування пропагандистської машини в умовах тоталітарних режимів, розкриваючи психологічну та соціально-політичну динаміку, яка уможливило масове переконання.

Словаччина.

Хоча використання Словаччиною візуальної пропаганди під час Другої світової війни порівняно з Німеччиною чи Італією вивчено відносно менше, воно дає змогу краще зрозуміти суспільно-політичну динаміку країни в той час. Як і інші країни Осі, Словаччина також використовувала пропагандистські плакати для культивування потужного наративу єдності, патріотизму та обов'язку. Рівз пропонує глибокий погляд на словацьку пропаганду, пояснюючи, як вона вміло робила з солдатів національних героїв, сприяючи створенню героїчного образу [Reeves, 2005, с. 215]. Фігура солдата, зображена в різноманітних героїчних і жертвних позах, була покликана викликати почуття національної гордості та сприяти єдності. Ці візуальні репрезентації намагалися прищепити суспільству сильне почуття обов'язку і відданості, оскільки постійно нагадували про доблесть і жертвність солдатів.

Як і у випадку з Німеччиною та Італією, словацька пропаганда також використовувала потужні емоційні тригери для впливу на маси. У своїй фундаментальній праці Бауер обговорює, як ці плакати збуджували емоції страху, гордості та ненависті, заохочуючи громадськість підтримувати військові зусилля [Bauer, 2010, с. 16-17]. Страх викликався шляхом проектування зовнішніх загроз національній цілісності, а гордість – зображенням Словаччини як країни, що мужньо протистоїть своїм супротивникам. Дихотомія «ми проти них» ще більше підкреслювалася, розпалюючи ненависть до ворогів.

У дослідженні Клари Поруб'янової (Klára Porubánová) показано, як ці плакати схвалювали союз Словаччини з державами Осі, підкреслюючи спільні цілі та спільну ідеологію [Porubánová, 2015, с. 36]. Завдяки стратегічному використанню символів і мотивів, плакати підкреслювали відповідність словацького націоналізму ширшим цілям Осі. Крім того, словацька пропаганда також включала релігійні теми, з акцентом на католицькій символіці. Католицька церква була важливим елементом словацької національної ідентичності, і її включення в пропагандистські плакати було розрахованим кроком, щоб викликати почуття духовної єдності і праведності. Такий підхід слугував додаванню релігійної святості до воєнних зусиль, поєднуючи національну та релігійну ідентичність.

Отже, аналіз словацьких пропагандистських плакатів часів Другої світової війни показує, що в них глибоко переплелися наративи націоналізму, мілітаризму та релігії. Це дало словацькій державі потужний інструмент для згуртування громадської підтримки, конструювання єдиної національної ідентичності та виправдання свого союзу з державами Осі. Таким чином, вивчення цих плакатів дає унікальну можливість зрозуміти механізми державного контролю та масової мобілізації у Словаччині в цей період.

На сторожі!

Словацький пропагандистський плакат 1939-го року, автор невідомий

Угорщина

Використання візуальної пропаганди в Угорщині під час Другої світової війни було помітно позначене мінливими геополітичними орієнтирами країни. Пропагандистські плакати, створені в цей період, не лише функціонували як інструменти мобілізації та переконання під час війни, але й відіграли вирішальну роль у створенні та консолідації національної ідентичності в повоєнний час. Робота Гренвілла проливає світло на те, як угорські пропагандистські плакати використовували сміливі образи та наративи, щоб представити Угорщину як стійку націю, якій загрожує небезпека [Granville, 2004, с. 27-30]. На плакатах часто зображували Угорщину як хороброго аутсайдера, що потрапив під перехресний вогонь великих світових держав. Таке зображення мало на меті заручитися підтримкою громадськості, апелюючи до колективних почуттів національної гордості та спільних негараздів.

Зображення нації та її народу перед обличчям загроз слугувало й іншій меті. Плакати були не лише інструментом соціальної мобілізації у воєнний час, але й

відігравали ключову роль у конструюванні повоєнної національної ідентичності. Іншими словами, наратив, сконструйований плакатами воєнного часу, заклав основу для стійкої повоєнної угорської ідентичності, яка характеризувалася виживанням і витривалістю. Щоб краще зрозуміти природу цих плакатів, корисно звернутися до дослідження Бона, який підкреслює, як ці пропагандистські інструменти використовували поєднання націоналістичної символіки разом із посланнями, орієнтованими на країни Осі [Bohn, 2000, с. 56]. Таке поєднання символів і меседжів дозволило державі представити війну і союз Угорщини з державами Осі як продовження національних інтересів, таким чином підтримуючи громадську підтримку воєнних дій.

Одне серце. Одна воля. Вперед до перемоги!
Угорський пропагандистський плакат 1944-го року, автор невідомий

Детальний аналіз цих плакатів, проведений Пассмором, показує, як вони збуджували первинні емоції, такі як страх, гордість, ненависть, а також прагнення сформувати суспільне сприйняття та поведінку [Passmore, 2008, с. 56-57]. Страх породжувався підкресленням неминучих загроз для нації, гордість – підкресленням хоробрості та стійкості Угорщини, ненависть – розпалюванням ненависті до «ворога», а прагнення – обіцянкою переможного майбутнього.

Нарешті, не можна не враховувати вплив цих плакатів на єврейське населення Угорщини. Дослідження Коула висвітлює антисемітські наративи в угорській пропаганді, які слугували для маргіналізації та дегуманізації єврейської громади, узгоджуючись із ширшою расовою політикою держав Осі [Cole, 2017, с. 45].

Отже, угорські пропагандистські плакати часів Другої світової війни були складними конструкціями переконливих наративів, емоційних тригерів, національних символів і політичних орієнтирів. Їхній тривалий вплив можна побачити у формуванні стійкої повоєнної угорської ідентичності. Аналізуючи ці плакати, ми можемо отримати уявлення про методи, які використовувала держава для згуртування підтримки під час війни та конструювання національної ідентичності.

Румунія.

Більш уважне вивчення румунських пропагандистських плакатів часів Другої світової війни дає змогу зрозуміти стратегії, які використовував режим Антонеску для формування громадської думки та згуртування підтримки своїх воєнних зусиль. Ця пропагандистська кампанія, сповнена яскравих образів і переконливих тверджень, була спрямована на мобілізацію румунського населення проти спільного уявного ворога, головним чином Радянського Союзу.

У своєму аналізі пропаганди, яку використовувала Румунія, Харт зазначає, що румунські плакати часто зображували Радянський Союз як загарбницьку силу, що загрожує румунським цінностям і способу життя [Hart, 2017, с. 43-44]. Таке зображення Радянського Союзу слугувало зміцненню чіткого образу ворога - стратегії, яка ефективно сприяла об'єднанню румунського населення навколо спільної загрози.

Ці образи не обмежувалися представленням Радянського Союзу як військової загрози, а поширювалися на представлення Радянського Союзу як культурного загарбника, що підриває традиційний румунський спосіб життя.

Чіорояну, в свою чергу, надає огляд того, як ці пропагандистські зусилля були пов'язані з ширшими геополітичними міркуваннями [Cioroianu, 2005]. Зображення Радянського Союзу як загарбника сприяло зближенню румунської громадської думки з державами Осі, закріплюючи місце Румунії в альянсі воєнного часу.

Отже, пропагандистські плакати Румунії під час Другої світової війни слугували потужним інструментом переконання та мобілізації, використовуючи національні настрої, формуючи уявлення про ворога та забезпечуючи громадську підтримку воєнних зусиль та внутрішньої політики режиму.

Армія є і буде муром держави
Румунський пропагандистський плакат 1940-х років, автор Ромео Сторк

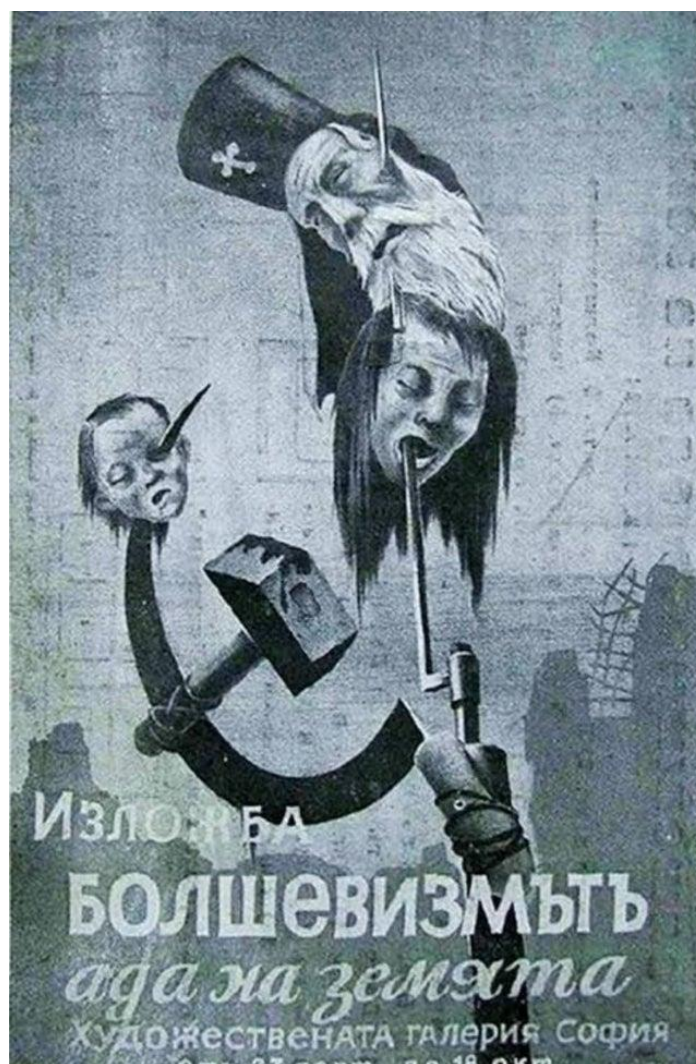
Болгарія.

Болгарська пропаганда періоду Другої світової війни дає інтригуючий приклад того, як країна з більш обмеженими ресурсами, як з точки зору матеріалів, так і складних дизайнерських прийомів, тим не менш, змогла створити ефективні пропагандистські інструменти, які відіграли значну роль у формуванні суспільних настроїв та просуванні порядку денного воєнного часу.

У своєму аналізі Ганев висвітлює особливості болгарської пропаганди, зазначаючи, що, незважаючи на те, що болгарські плакати були простішими у дизайні та виробництві через обмеженість ресурсів, вони відіграли важливу роль у формуванні суспільних настроїв [Ganev, 2005, с. 65]. Хоча технічна досконалість і художня складність, можливо, не відповідали плакатам більш відомих держав Осі, таких як Німеччина чи Італія, ці плакати, тим не менш, мали певну потужну ефективність завдяки прямолінійному і безпосередньому посилю.

Болгарські пропагандистські плакати використовували знайомі теми, такі як єдність, ворожа загроза та націоналізм, які ефективно апелювали до мас. Ці

пропагандистські інструменти функціонували як механізми психологічної маніпуляції, апелюючи до первинних емоцій, таких як страх, гордість і прагнення. Спільний ворог часто зображувався як монструозний образ, що мав викликати страх і ненависть. На противагу цьому, образи, пов'язані з болгарською національною ідентичністю, ідеалізувалися, викликаючи почуття гордості та сприяючи сильному почуттю єдності. Підкріплюючи цю думку, Нельсон надає глибокий аналіз психологічної війни, що велася за допомогою цих плакатів [Nelson, 2016, с. 54]. Звертаючись до найглибших страхів і прагнень населення, ці плакати ефективно змінювали суспільне сприйняття і поведінку, формуючи їх відповідно до державного порядку денного воєнного часу. Простота цих плакатів у цьому контексті могла навіть посилити їхній психологічний вплив, оскільки їхній прямий меседж не залишав місця для двозначності.

Більшовизм – пекло на землі!

Болгарський пропагандистський плакат 1942-й рік, автор невідомий

У своїх дослідженнях Крамптон і Тодорова надають подальший історичний контекст цих пропагандистських стратегій, підкреслюючи їхній зв'язок з геополітичним становищем Болгарії та внутрішніми умовами під час війни [Crampton, 2005, с. 43; Todorova, 1997, с. 88]. На тлі мінливих альянсів і складної динаміки співпраці з країнами Осі болгарська пропаганда прагнула утвердити свою національну ідентичність, зміцнити внутрішню єдність і легітимізувати свою участь у війні.

Отже, пропагандистські плакати Болгарії часів Другої світової війни, незважаючи на їхній простіший дизайн і виробництво, відіграли значну роль у воєнних стратегіях країни. Завдяки ефективному використанню психологічної тактики та резонансу їхніх повідомлень у суспільстві, ці плакати сприяли формуванню суспільних настроїв та спрямуванню національних воєнних зусиль.

Висновки. Пропагандистські плакати Центральної та Східної Європи 1939 – 1945 рр. пропонують інтригуючий погляд на епоху, коли мистецтво, політика та психологія перепліталися, створюючи потужні інструменти переконання та контролю. Ці плакати були чимось більшим, ніж просто ефемерними витворами мистецтва чи рудиментарними засобами комунікації; вони були інструментами влади та впливу, цілеспрямовано розробленими для формування суспільних настроїв, спрямування наративів та консолідації підтримки заходів воєнного часу. Після війни ці пропагандистські плакати зазнали критичної переоцінки. Сьогодні вони є історичними артефактами та суворими нагадуваннями про тривожне минуле, слугуючи освітніми інструментами, які підкреслюють маніпулятивну силу пропаганди. Вивчення цих плакатів дає цінну інформацію про складну і тривожну динаміку між державною владою, мистецтвом і громадською думкою.

Отже, агітаційні плакати Центральної та Східної Європи 1939 – 1945 рр. являють собою потужне поєднання мистецтва, політики та психології. Хоча вони відіграли вирішальну роль у формуванні наративу та напрямку війни, їхній вплив виходить за межі цього періоду, пропонуючи цінне розуміння непереборної сили візуальної пропаганди. Це особливо важливо в нашу сучасну епоху, що характеризується витонченою інформаційною війною та поширенням «фейкових новин». Тактика, яку вони започаткували – апелювання до емоцій, спрощення складних питань, створення наративів «ми проти них» наразі яскраво помітна насамперед в сучасній державній пропаганді країни-агресора.

References

- Bauer, Y., 2010. *Jews for Sale?: Nazi-Jewish Negotiations, 1933 – 1945*, Yale University Press. [in English].
- Ben-Ghiat, R., 2002. *Fascist Modernities: Italy, 1922 – 1945*, University of California Press. [in English].
- Bohn, R., 2000. *The Art of Joseph Goebbels: Third Reich Propaganda Posters*, Universe Publishing. [in English].
- Bos, K. J., 2018. *The Ghost of Soviet-Jewish Separatism: Diaspora Nationalism and Stalinist Violence in Ukraine, 1929 – 1953*, Rutgers University Press. [in English].
- Bytwerk, R. L., 2005. *Bending Spines: The Propagandas of Nazi Germany and the German Democratic Republic*, Michigan State University Press. [in English].
- Cioroianu, A., 2005. *The Romanian Army of World War II*, Crowood Press. [in English].
- Cole, J. W., 2017. *The Great War: A Combat History of the First World War*, Oxford University Press. [in English].

-
- Crampton, R. J., 2005. *Bulgaria*, Oxford University Press. [in English].
- De Grazia, V., 2000. *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922 – 1945*, University of California Press. [in English].
- Dogliani, P., 2012. *Fascism's European Empire: Italian Occupation during the Second World War*, Cambridge University Press. [in English].
- Falasca-Zamponi, S., 1997. *Fascist Spectacle: The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy*, University of California Press. [in English].
- Ganev, V., 2005. *Propaganda and the Bulgarian State*, Central European University Press. [in English].
- Granville, J., 2004. *The Balkans: A Short History*, Random House. [in English].
- Hart, P., 2017. *The Great War: A Combat History of the First World War*, Oxford University Press. [in English].
- Heller, A., 2019. *Plots against Russia: Conspiracy and Fantasy after Socialism*, Cornell University Press. [in English].
- Janos, A. C., 2000. *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825 – 1945*, Princeton University Press. [in English].
- Kallis, A., 2005. *Fascist Ideology: Territory and Expansionism in Italy and Germany, 1922 – 1945*, Routledge. [in English].
- Kenez, P., 1985. *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917 – 1929*, Cambridge University Press. [in English].
- Mareş, P., 2014. *Propaganda and Counter-terrorism: Strategies for Global Change*, Manchester University Press. [in English].
- Nelson, J. L., 2016. *Propaganda in Japan during the Second Sino-Japanese War and World War II: The Role of Mass Media*, Rowman & Littlefield. [in English].
- Nelson, R., 2016. *The Anatomy of Propaganda: An Analysis of Nazi Propaganda Techniques*, Rowman & Littlefield. [in English].
- Passmore, K., 2008. *Fascism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press. [in English].
- Porubánová, V., 2015. *Antisemitism in Slovakia: Historical Perspectives*, Institute of Political Science, Slovak Academy of Sciences. [in English].
- Reeves, D., 2005. *Hungary: The Politics of Transition*, Central European University Press. [in English].
- Rychlo, M., 2014. *Propaganda Techniques in World War I: Propaganda Posters as an Influential Medium of Communication*, GRIN Verlag. [in English].
- Short, K. R., 1981. *Film and Radio Propaganda in World War II*, University of Minnesota Press. [in English].
- Thurlow, R. C., 2006. *Fascism in Modern Britain: From Oswald Mosley's Blackshirts to the National Front*, I. B. Tauris. [in English].
- Todorova, M., 1997. *Imagining the Balkans*, Oxford University Press. [in English].
- Zeman, Z. A. B., 1973. *Nazi Propaganda*, Oxford University Press. [in English].

A PROPAGANDA POSTER AS AN ELEMENT OF THE STATE PROPAGANDA OF THE COUNTRIES OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE PERIOD FROM 1939 TO 1945

Andrii Ivaneta

Graduate student of the Department of World History and Archology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The article examines the most important function of propaganda posters as instruments of state control and manipulation of public opinion during the Second World War in selected countries of Central and Eastern Europe, namely Germany, Slovakia, Romania, Bulgaria, Hungary, and Italy. Using an interdisciplinary approach that combines historical analysis, semiotics, cultural studies, and media theory, this study highlights the aesthetics, iconographic techniques, narrative structures, and production methods characteristic of poster propaganda in the geopolitical contexts of the time. The comparative analysis reveals the differences in visual languages, ideological subtleties, and the main strategies of influence on the mass consciousness in these states, emphasizing the potential of propaganda posters as unique cultural artifacts that served as instrumental tools for both subtle persuasion and outright indoctrination of ideology during

the war. In addition, the article examines the consequences of these communication strategies, assessing their lasting impact on national identities, collective memory, and socio-political landscapes in the postwar era. Examining the interplay between propaganda, history, and memory will emphasize the residual impact of these compelling visual narratives on the national psyche, public memory practices, and historiographical discourses. Thus, this study aims to highlight the multiple dimensions of propaganda posters as transmitters of state propaganda, contributing to a deeper understanding of their instrumental role in the historical trajectory of Central and Eastern Europe from 1939 to 1945.

Key words: agitation, poster, propaganda, Central and Eastern Europe, World War II, ideology.

ЕНЕРГЕТИЧНЕ ПИТАННЯ НА ПОЧАТКОВІЙ СТАДІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ (1951 - 1971 РР.)

Мальований Олександр Олексійович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: o.o.malovanyi@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0005-1421-7731>

Осмоловський Сергій Олександрович

кандидат економічних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: s.o.osmolovsky@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0001-1278-571X>

Анотація. На основі аналізу внутрішніх документів європейських спільнот та праць істориків у статті висвітлюється значення та вплив енергетичної політики на розвиток Європейського Співтовариства (нині Європейський Союз) протягом періоду з 1951 р. по 1971 р. Стаття досліджує роль енергетичних питань у процесі формування спільного ринку та глибокої інтеграції між країнами-учасницями. Досліджується значення Паризької угоди про створення Європейського Співтовариства з вугільної та сталевих галузей, що лежала в основі економічної інтеграції. Стаття також розглядає укладення Римських договорів 1957 р., які передбачали створення спільного ринку з вільним рухом товарів, послуг, капіталу та праці, в тому числі і енергії як товару. Стаття аналізує створення Європейської спільної атомної енергетичної спільноти у 1957 р., яка спрямовувала зусилля на спільне використання ядерної енергії для мирних цілей та розвитку ядерної промисловості.

Ключові слова: євроінтеграційний процес, енергетична політика, ЄОВС, ЄЕС, ЄВРАТОМ, ядерна енергія, галузева співпраця.

Постановка проблеми. Європейський Союз на початку ХХІ ст. являє собою приклад найбільш успішного і структурно розвинутого регіонального об'єднання світу. При цьому символічним є те, що одним із перших кроків на шляху його практичного оформлення стала інтеграція у вугільній галузі, котра на початок 1950-х рр. все ще утримувала важливі позиції в енергетичному секторі країн світу. Таким чином, фактично від зародження процесів регіональної інтеграції у міжнародних відносинах енергетичний чинник виявив свою значимість та інтеграційний потенціал. Проте сам по собі цей факт не здатен розкрити природу впливу енергетичного чинника в процесі регіональної інтеграції та, що більш важливо, не здатен визначити того виміру міждержавних відносин, в якому енергетична сфера проявляє себе найбільш ефективно.

Проблема енергетичного питання полягала в необхідності забезпечення стабільного та ефективного постачання енергії для розвитку промисловості та підтримки життєвого рівня населення в регіоні. У зв'язку з цим, наукові та практичні завдання полягають у розробці аналізу досвіду стратегій спільного енергетичного ринку, розвитку інфраструктури для транспортування енергоресурсів, створенні спільних нормативно-правових актів та механізмів співробітництва у галузі енергетики.

Крім того, важливими науковими завданнями є дослідження раціонального використання енергоресурсів, розвиток альтернативних джерел енергії та впровадження енергоефективних технологій. Ці завдання спрямовувалися на забезпечення енергетичної безпеки, зниження залежності від імпорту енергії та зменшення негативного впливу на довкілля.

Таким чином, енергетичне питання на початковій стадії європейського інтеграційного процесу (1951 – 1971 рр.) є важливим фактором, що вимагає наукового дослідження.

Мета – дослідити значення та вплив енергетичної політики на розвиток Європейського Співтовариства на початковій стадії інтеграційного процесу (1951 – 1971 рр.).

Історіографічний огляд. До кола наукових досліджень за темою енергетичного питання на початковій стадії європейського інтеграційного процесу (1951 – 1971 рр.) належать праці таких авторів:

- «Європейська енергетична політика: екологічний підхід» – ця книга, авторство якої належить Ф. Мораті І. Солоріо, присвячена характеристиці енергетичної політики Європейського Союзу, зокрема у сфері питань енергоефективності та використання альтернативних джерел енергії, важливим науковим та практичним викликом в цій галузі [Morata, 2012];

- «Політика ядерної енергетики в Європейському Союзі: формування дискурсу (актори, позиції та динаміка)». У цій книзі П. Барнс, аналізується політичний контекст розвитку ядерної енергетики в Європейській Спільноті. Автор досліджує вплив політичних чинників на прийняття рішень щодо ядерної енергії та її роль у процесі європейської інтеграції [Barnes, 2018].

Названі автори, серед багатьох інших, зробили значний внесок у вивчення енергетичного питання та його зв'язку з процесами європейської інтеграції у зазначений період.

Виклад основного матеріалу. Серед головних стимулів до зародження євроструктур дослідники традиційно називають проблеми політичної безпеки країн Західної Європи в умовах ускладнення повоєнної міжнародної ситуації. Зокрема, необхідність убезпечити себе від намагань Радянського Союзу поставити під свій контроль європейський континент. Не останню роль як мотиву європейської інтеграції відводять потребі обмеження впливу і забезпечення конкуренції старому союзникові – Сполученим Штатам, які здобули беззаперечне домінування в західному світі після остаточної нівеляції впливу Старого Світу на міжнародній арені в результаті Другої світової війни [Тоді, 2001, с. 28].

Ідею реальності убезпечення Європи від майбутніх конфліктів на основі франко-німецького зближення було реанімовано після Другої світової війни. І хоча відродження загрози німецької агресії після поділу Німеччини виглядало

малоймовірним, саме ця ідея була покладена в основу консолідованого плану європейської інтеграції, відомого як «План Шумана» (1950 р.): «Об'єднання народів Європи вимагає усунення вікових протистоянь Франції і Німеччини» [The Schuman Declaration]. Один з провідних євроінтеграторів Жан Моне зазначає: «Європа повинна бути організована на федеративних засадах. Франко-німецький союз має важливе значення... накопичені перешкоди заважають негайній реалізації тісного зв'язку» [Monnet, 1976, с. 32]. Центральною ідеєю вирішення проблеми було переконання політичних діячів обох країн у тому, що підконтрольність наддержавному органу французьких та німецьких вугільних шахт і сталеплавильних заводів фізично унеможливить міждержавний конфлікт [Тоді, 2001, с. 21].

Проте в цей період ідея інтеграції проблемних галузей набула нового звучання - актуальності, що мала в основі конкретні економічні труднощі в Європі, пов'язані передусім з подоланням наслідків Другої світової війни. Європейська економіка була фактично зруйнована і потребувала негайної реконструкції і модернізації.

До того ж реабілітаційна допомога ООН (UN Relief and Rehabilitation Administration) в 1947 р. завершувалася, але відчутних результатів не показала [Філіпенко, 2008 с. 290]. Тому, враховуючи можливі політичні й економічні наслідки загострення економічної кризи в Європі, з боку уряду США було ініційовано програму допомоги, яка отримала назву «План Маршалла» (за іменем державного секретаря, її ініціатора). Суть програми полягала в тому, що замість позик окремим державам США висловили готовність надавати широкомасштабну допомогу країнам Західної Європи за умов розробки ними спільної програми відновлення. Вся допомога здійснювалася через створену в США Європейську відновлювальну програму (European Recovery Programme). Зі свого боку європейські країни заснували Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС)

Одним із перших кроків організації було вироблення принципів подолання вказаної вище енергетичної кризи шляхом залучення в рамках американської допомоги великих обсягів нафти і нафтопродуктів (до 20 % від розміру поточної на 1948 рік допомоги), що мала заміщувати дефіцитне вугілля [Yergin, 1990, с. 445]. План Маршалла створив можливості й активізував загальноєвропейський процес – перехід від економіки, що ґрунтувалася на вугіллі, до економіки, основою якої стала нафта. Дефіцит вугілля, що супроводжувався боротьбою робітників і страйками у вугільній промисловості, дав потужний імпульс цій зміні, проте станом на кінець 1940-х – початок 1950-х рр. XX ст. вугілля все ще задовольняло 75 % енергетичних потреб Західної Європи [Тоді, 2001 с. 39]. Вугілля широко використовувалося й у виробництві сталі, без якої жодна країна не могла формувати боєздатну армію.

Досвід співпраці в межах Плану Маршалла та ОЄЕС став додатковим важелем переконаності в тому, що економічні проблеми можуть бути вирішені лише шляхом створення наднаціонального органу, це й стало підґрунтям для створення першої євроструктури – Європейської Організації Вугілля та Сталі (ЄОВС). Паризький договір 1951 р., що був підписаний між Бельгією, Західною Німеччиною, Італією, Люксембургом, Нідерландами і Францією, і набрав чинності у 1952 р., утверджував за ЄОВС функції такого наднаціонального контролюючого й розподільчого органу [Treaty establishing the European Coal and Steel Community, 1951]. Вищі органи отримали повноваження у керівництві інвестиціями, у

регулюванні цінової сфери, встановленні виробничих квот і перерозподілі дефіцитних енергетичних товарів [Фишер, 1999, с. 298]. Основна регламентуюча функція ЄОВСу зосередилася на вугільній галузі; ціни ж на сталь були одразу «відпущені», що створило велику конкуренцію в цій галузі [Фишер, 1999, с. 299]. Можна констатувати, що ЄОВС, як регламентуюча міждержавна структура, у своїй поточній діяльності зосередилася на енергетичній галузі. На нашу думку, економічне та історичне значення вугілля в цьому об'єднанні засвідчує навіть послідовність слів у назві організації (European Coal and Steel Community) – паливна копалина стоїть тут на першому місці порівняно з металом.

У багатогранному процесі становлення європейських інтеграційних структур проблеми забезпечення енергоресурсами господарств європейських країн виступили в ролі каталізатора тенденції до об'єднання Європи, надавши ідеологам євроінтеграції можливість для реалізації перших кроків у цьому напрямку. Лише вирішення нагальних спільних економічних проблем на рівні міждержавної кооперації, підтвердженої досвідом економічної співпраці в рамках Плану Маршалла та ОЄЕС, усунуло суперечності політичного характеру. Енергетика виявила свій потужний потенціал бути одним із найбільш привабливих рівнів регіональної інтеграції, чия ефективність мала важливе значення для економік країн, що вступили у регіональне об'єднання.

Визначальною в процесі підписання першого інтеграційного договору, на наш погляд, стала ситуація в енергетичній галузі у двох провідних європейських країнах, а саме спільність енергетичних проблем Франції та Німеччини (ФРН).

Таким чином, інтеграція саме в енергетичній сфері могла вирішити нагальні питання доступу і перерозподілу енергоносіїв в Західній Європі, а також надавала низку переваг політичного й економічного характеру, що з'явилися внаслідок енергетичної кооперації:

- спільний вугільний ринок надавав можливість для маневру в економічній сфері в кризових ситуаціях;
- існування і функції ЄОВС знімали політичний дискомфорт щодо контролю тих чи інших країн над вугледобувними районами.

Саме ці переваги у конкретних галузях, що становлять, згідно з теорією регіоналізму, так званий «низький», або «функціональний» рівень інтеграції, і створили передумови до реалізації більш сміливого проекту створення Європейського Економічного Співтовариства, що мало на меті поширити досвід співпраці на інші галузі, проте у перспективі став черговою сходинкою у просуванні до Єдиної Європи.

Тут слід зауважити ще один важливий аспект початкового етапу європейської інтеграції, пов'язаний із ситуацією в енергетичній сфері, – той факт, що енергетична галузь Франції з метою відновлення зруйнованої під час Другої світової війни французької системи енергопостачання була повністю підпорядкована державному управлінню. В рамках розробки стратегії подальшого розвитку французької економіки урядом Шарля де Голля було прийнято пропозицію майбутнього міністра промисловості Марселя Поля про націоналізацію електроенергетики і всієї видобувної промисловості. У результаті було створене Управління електричною галуззю – державна компанія Electricite de France [The EDF, 2022] Схожа ситуація склалася й у західнонімецькій економіці. Найбільший вугледобувний картель Руру

Deutsche Steinkohle AG в 1949 р. опинився під державним контролем, але найпотужніша електрогенеруюча і розподільча компанія ФРН R.W.E. за рішенням окупаційної адміністрації ще в 1947 р. була роздібнена і залишилася в приватних руках [RWE, 2022] Інші країни – засновниці ЄОВСу, а саме країни Бенілюксу та Італія, мали енергетичну сферу під приватним контролем. Проте визначальну позицію і вплив все ж мав стан енергетичного комплексу Франції і Німеччини, які й були головними об'єктами інтеграційного процесу.

Отже, процес зародження євроінтеграційних структур засвідчив, що наявність державного контролю у відповідних галузях сприяє процесу регіональної інтеграції на функціональному рівні на початковому етапі. У питанні протиставлення двох макроекономічних тенденцій, що лежать в основі регіональної інтеграції: лібералізації (скасування митних обмежень в торгівлі та формування зони вільної конкуренції для країн регіону) та державного регулювання, перший етап об'єднання Європи засвідчив їх синтез. Проте, на наш погляд, саме досвід та можливості державного регулювання у стратегічно важливій енергетичній сфері країн, що увійшли до ЄОВС, а згодом до ЄЕС, забезпечили реалізацію цих інтеграційних проектів.

Важливе значення для закріплення економічної співпраці як пріоритетного напрямку європейської інтеграції мав провал безпекового напрямку європейського інтеграційного проекту сер. 1950-х рр., а саме спроби організувати Європейську оборонну спільноту в 1954 р. Практичним виявом такої позиції стало рішення на Мессінській конференції у 1955 р. країн – учасниць ЄОВС перенести досвід організації на інші галузі економіки, продовжити функціональне кооперування в окремих галузях до поглиблення співпраці у фінансово-економічній сфері загалом [Minutes, 1955]. Крім того, в заключному документі конференції було підкреслено значення кооперації саме в енергетичній сфері. Зокрема, відзначалась потреба у наявності великої кількості дешевої енергії як головної умови швидкого економічного розвитку країн – учасниць ЄОВСу. Одним із перспективних результатів конференції у Мессіні було приділення уваги атомній енергетиці: «Найближчим часом розвиток ядерної енергії в мирних цілях відкриває перспективи нової промислової революції далеко за межі досягнутого протягом останніх ста років» [Resolution, 1955]. Рішення Мессінської конференції створили плідне підґрунтя для консолідації західноєвропейських країн в умовах подолання економічних наслідків міжнародного конфлікту, що виник під час Суецької кризи в 1956 р. Удруге після війни перед Європою постала небезпека нової енергетичної кризи, оскільки закриття Суецького каналу перекривало близькосхідні нафтові постачання в європейські країни. Ситуацію ускладнив той факт, що з поч. 1950-х рр. у сукупному балансі споживання енергоносіїв у європейських економіках нафтопродукти починають поступово витісняти вугілля [Yergin, 1990, с. 572].

Саме в таких умовах європейська політика зосередилася на новітній галузі енергетики, співпраця в якій могла частково забезпечити нову динаміку економічного інтеграційного процесу і, водночас, стати вирішенням проблеми залежності Європи від нафти. Цією галуззю мала стати атомна енергетика.

Обговорення питання щодо угоди про спільні дії в ядерній енергетиці виявило подвійний характер функцій, які покладались на цю галузь центральними інтеграційними акторами. Якщо більшість країн-учасниць цікавив спільний проект в

ядерній енергетиці суто з економічної точки зору, то, як зазначають аналітики європейського центру публікацій: «Франція підтримує ідею створення Євратому, бо хоче створити ядерний щит за рахунок інших» [Differences, 2016, с. 2]. Фактично для Франції спільна політика в ядерній сфері була тотожною формуванню європейської системи безпеки. В економічному аспекті цього питання всі учасники ЄОВСу надавали атомній енергетиці великого значення, вважаючи, що «протягом двадцяти п'яти років майже напевно в Західній Європі буде вироблятися атомної енергії більше, ніж у даний час вона генерується звичайними гідро- і теплостанціями» [Europe's role, 1957, с. 1]. Актуальність цих міркувань була нівельована швидким врегулюванням наслідків Суецької кризи, що відновила доступність нафтопродуктів для європейського ринку. Проте все ж під час переговорного процесу було вирішено: поряд із магістральною угодою про створення Європейського економічного співтовариства укласти договір, який би сприяв створенню спільного майданчика європейської енергетичної політики в ядерній галузі [Minutes, 1955, с. 3].

Унаслідок підписання в 1957 р. Римського договору поряд із Європейським економічним співтовариством (формування якого не обійшлося без досвіду лібералізації цін і правил доступу до сталі в межах роботи ЄОБС) визначалося створення Європейської спільноти з атомної енергетики (European Atomic Energy Community) [Treaty establishing the European Atomic Energy Community, 1957], [Euratom: atomic energy for peaceful means' from Het Parool, 1957]. Нова організація мала б не лише стати основою для формування спільної позиції в атомній енергетиці, що з кожним роком завойовувала більш впевненіше місце в енергетичному балансі, а й визначати загальну енергетичну політику загалом: координувати ухвалення рішень, зниження цін на енергоносії і підвищення стабільності в енергетичній сфері.

Від моменту заснування Євратом зіткнувся з перспективою залишитися в кризовому стані, не почавши свою активну діяльність. Згадане швидке завершення Суецької кризи та успіх Загального ринку в розвитку інтеграційного процесу швидко відсунули Євратом на задній план європейської політики. Станом на 1966 р. французьке видання «La France catholique» констатує ряд провалів у діяльності Євратому, а саме: відсутність координації науково-дослідних програм держав-членів у галузі; розпорошення дрібних спільних науково-дослідних центрів по країнах-учасниках, на противагу створенню одного чи двох сильних центрів; слабкі темпи розробки і побудови нових атомних реакторів [The end of Euratom, 1966, с.1].

Проте за десять років свого існування Євратом досягнув успіхів, які під час проблемних дебатів щодо подальшої долі структури в 1969 р. стали захисними позиціями і, врешті-решт, продовжили його функціонування: створена експериментальна установка в Бельгії для ядерних вимірювань та калібрування, що виявилось надзвичайно ефективним та цінним для розвитку галузі в Європі; за погодженням з іншими міжнародними організаціями Євратом розробив європейську законодавчу базу безпеки в атомній галузі; будівництво та спільна експлуатація атомних електростанцій на франко-бельгійському кордоні та в Німеччині [The European nuclear crisis, 1969].

Висновки. Таким чином, за перше десятиліття свого існування Євратом не виконав поставлених при його створенні завдань, проте збереження цієї

евроструктури, з одного боку, закріпило функціональну стратегію розвитку євроінтеграційного процесу – тобто розвиток галузевого співробітництва, а з іншого, закріпило енергетику як один із важливих напрямів спільної європейської політики. Щоправда, безпековий характер, що надавався цьому проекту Францією, знову не здійснив стимулюючого впливу на інтеграційний процес, тим самим доводячи, що енергетична сфера у вимірі так званої високої політики служить скоріше роз'єднуючим, ніж об'єднуючим чинником регіональної інтеграції.

Низька ефективність Євратому та проблеми із виробленням спільної аграрної політики, що створили у Європі на середину 1960-х рр. відчуття кризи євроструктур, пов'язувались насамперед із незалежним статусом та слабкою координацією спільних дій трьох європейських організацій: ЄЕС, ЄОВС і Євратому. Водночас успішність заходів у реалізації спільної внутрішньої та зовнішньої митної політики ЄЕС підштовхнула європейців до структурного реформування, що мало на меті поглибити європейську кооперацію. Відповідно до Брюссельського договору – «Акту злиття» від 1965 р., що набрав чинності в 1967 р., було ухвалене рішення про злиття робочих органів ЄОВС, Євратому і ЄЕС. Цим документом структури спільнот об'єднувалися в єдину Комісію, Раду Міністрів і Європарламент. Так було утворено Європейські співтовариства, які в юридичному сенсі були незалежними, але їхня робота тепер координувалася зі спільних центрів [Treaty establishing a Single Council and a Single Commission, 1965]. Показовим є те, що, незважаючи на критику наслідків діяльності Євратому, ця організація залишилася в обіймі інтеграційних структур.

Проте результативність спільної енергетичної політики, її здатність до прогнозування та вирішення актуальних проблем у цей же період була випробувана кризою, що охопила ФРН у 1966 – 1967 рр. В основі цієї кризи лежали енергетичні проблеми. Гірнична галузь Рура зазнала значних збитків внаслідок переходу енергосектору і транспорту з вугілля на нафту. Через це німецькі товари втрачали конкурентоспроможність, а бюджет країни опинився в скрутному становищі [Фішер, 1999, с. 213]. Кризу держбюджету завдяки рішучим діям уряду ФРН вдалося локалізувати і виправити за короткий термін, що призвело до повернення і навіть до певного ринкового «перегріву» економіки в 1968 – 1969 рр., проте її корені вказували на суть новітніх небезпек, які принесла зміна енергетичного балансу країн ЄЕС з вугілля на нафту. Таким чином, можна констатувати, що з кінця 1960-х рр. спільна політика у вугільній галузі втрачає роль локомотиву євроінтеграційного процесу. Одним із виявів осягнення євроструктурами даної проблеми стало ухвалення директиви 68/414/ЄЕС від 20 грудня 1968 р., в якій визначався резервний мінімум нафти та (або) нафтопродуктів, котрий повинна мати кожна країна [Council Directive 68/414, 1968].

На початку 1970-х рр. енергетична тематика перетворюється на одне з головних питань порядку денного діяльності європейських інституцій і європейських країн. Поява тривожних тенденцій, які вказували на слабкість системи європейського енергетичного постачання, що загрожувало функціонуванню економіки, стала відображенням рецидивів арабо-ізраїльського протистояння на Близькому Сході. У 1971 р. на засіданні Ради Європи було опубліковано доповідь економічного комітету, що розглядав наслідки блокади Суецького каналу у результаті воєнних дій в 1967 р. для європейської енергетики, в якій було висвітлено

основні пункти проекту-рекомендації втілення спільної політики в енергетичній сфері в умовах кризи постачання [Rapport, 1971]. Країнам – учасникам європейських спільнот рекомендувалося діяти передусім по двох магістральних напрямках. По-перше, в доповіді наголошувалося на необхідності нормалізації політичних і економічних відносин європейських країн з країнами-експортерами. По-друге, комітет рекомендував особливо уважно поставитись до проблеми диверсифікації постачання енергоносіїв до Європи, а також актуалізувати розвиток альтернативних джерел електроенергії і загальної економії через підвищення податкових ставок на паливе включно. Хоча доповідь і мала рекомендаційний характер, все ж багато в чому передбачила майбутні головні напрями діяльності євроструктур в умовах енергетичної кризи 1973 р. Характер доповіді свідчить також про те, що диверсифікаційна політика євроінтеграційного проекту в сфері енергетики в 1950-х – 1960-х рр. не досягла поставленої мети. Зокрема, сподівання, які покладалися Ж. Моне в забезпеченні автономного джерела на атомну енергетику, не виправдалися. Станом на середину 1960-х рр. співпраця в Євратомі не вийшла за межі науково-дослідницької діяльності, навіть незважаючи на реалізацію проектів з побудови декількох енергогенеруючих станцій в Бельгії, Нідерландах, Німеччині, Італії і Франції [Specifications, 1967].

Тези доповіді Ради Європи 1971 р. були взяті до уваги на паризькому саміті ЄЕС у жовтні 1972 р. На цій зустрічі було ухвалено програму спільних дій з поглиблення інтеграційних процесів. Крім монетарних, соціальних і науково-технічних завдань одним із ключових напрямів кооперації було названо енергетику, а саме вироблення спільної енергетичної політики [Манжола, Копійка, 1998 с.16]. Окремої уваги заслуговує директива 73/238/ЄЕС від 23 липня 1973 р. про заходи щодо пом'якшення труднощів у поставках сирової нафти і нафтопродуктів [Council Directive 73/238, 1973]. Потрібно відзначити й сильну позицію атомної енергетики, якій у доповіді відводилося одне з головних місць у процесі енергетичного забезпечення Європи.

Список використаних джерел та літератури

- Манжола, В. А., Копійка, В. В., 1998. *Європейський Союз у міжнародних відносинах*, Київ. Тоді, Ф., 2001. *Нариси історії Європейського Союзу*, Київ: Видавництво «К.І.С.». Фишер, В., 1999. *Европа: экономика, общество и государство. 1914 – 1980*, М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС.
- Філіпенко, А. С., 2008. *Міжнародні економічні відносини: теорія*, Київ: Либідь.
- Barns, P., 2018. *The Politics of Nuclear Energy in the European Union: Framing the Discourse: Actors, Positions and Dynamics*, Published by: Verlag Barbara Budrich.
- Council Directive 68/414/EEC of 20 December 1968. [Електронний ресурс]: <https://rb.gy/roetzl>
- Council Directive 73/238/EEC of 24 July 1973. [Електронний ресурс]: <https://rb.gy/5z6fav>
- Differences in nuclear policy in Europe. [Електронний ресурс]: <https://rb.gy/e5waso>
- Euratom: atomic energy for peaceful means' from Het Parool (18 April 1957). [Електронний ресурс]: <https://rb.gy/gsfqy2>
- Minutes of the Messina Conference (1 to 3 June 1955). [Електронний ресурс]: <https://rb.gy/2j26ae>
- Monnet, J., 1976. *Mémoires*, Paris.
- Morata, F., Solorio, I., 2012. *The European Energy Policy: An Environmental Approach*, Publisher: Edward Elgar Publishing.
- Rapport du Conseil de l'Europe sur la crise pétrolière (1er juin 1971). [Електронний ресурс]: <https://rb.gy/cto54i>

Resolution adopted by the Foreign Ministers of the ECSC Member States (Messina, 1 to 3 June 1955). [Електронний ресурс]: <https://rb.gy/rvnebj>

RWE history from 1898 until today: over 120 years of successful history, 2022. [Електронний ресурс]: <https://rb.gy/a8nw2j>

Specifications of reactors in service, 1967. [Електронний ресурс]: <https://rb.gy/unaogs>

The EDF: history a global electricity company in the spotlight, 2022. [Електронний ресурс]: <https://rb.gy/zikpjj>

The end of Euratom? from La France catholique (25 March 1966). [Електронний ресурс]: <https://rb.gy/ino8xh>

The European nuclear crisis' from L'Europe en formation (January 1969). [Електронний ресурс]: <https://rb.gy/qfxl6r>

Treaty establishing a Single Council and a Single Commission of the European Communities (8 April 1965). [Електронний ресурс]: <https://rb.gy/jl1pye>

Treaty establishing the European Atomic Energy Community (Rome, 25 March 1957). [Електронний ресурс]: <https://rb.gy/yaczph>

Treaty establishing the European Coal and Steel Community (Paris, 18 April 1951). [Електронний ресурс]: <https://rb.gy/xsrxiip>

Yergin, D., 1990. *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money & Power*, New York: Simon & Schuster.

References

- Barns, P., 2018. *The Politics of Nuclear Energy in the European Union: Framing the Discourse: Actors, Positions and Dynamics*, Published by: Verlag Barbara Budrich. [in English].
- Council Directive 68/414/EEC of 20 December 1968. Retrieved from: <https://rb.gy/roetzl> [in English].
- Council Directive 73/238/EEC of 24 July 1973. Retrieved from: <https://rb.gy/5z6fav> [in English].
- Differences in nuclear policy in Europe. Retrieved from: <https://rb.gy/e5waso> [in English].
- Euratom: atomic energy for peaceful means' from Het Parool (18 April 1957). Retrieved from: <https://rb.gy/gsfqy2> [in English].
- Filipenko, A. S., 2008. *Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny: teoriia [International economic relations: theory]*, Kyiv: Lybid.
- Fisher, V., 1999. *Evropa: ekonomika, obshestvo i gosudarstvo. 1914 – 1980 [Europe: economy, society and state. 1914 – 1980]*, M.: Gumanit. izd. centr VLADOS.
- Manzhola, V. A., Kapiika, V. V., 1998. *Yevropeyskyi Soiuz u mizhnarodnykh vidnosynakh [The European Union in international relations]*, Kyiv.
- Minutes of the Messina Conference (1 to 3 June 1955). Retrieved from: <https://rb.gy/2j26ae> [in English].
- Monnet, J., 1976. *Mémoires*, Paris. [In French].
- Morata, F., Solorio, I., 2012. *The European Energy Policy: An Environmental Approach*, Publisher: Edward Elgar Publishing. [in English].
- Rapport du Conseil de l'Europe sur la crise pétrolière (1er juin 1971). Retrieved from: <https://rb.gy/cto54i> [in English].
- Resolution adopted by the Foreign Ministers of the ECSC Member States (Messina, 1 to 3 June 1955). Retrieved from: <https://rb.gy/rvnebj> [in English].
- RWE history from 1898 until today: over 120 years of successful history, 2022. Retrieved from: <https://rb.gy/a8nw2j> [in English].
- Specifications of reactors in service, 1967. Retrieved from: <https://rb.gy/unaogs> [in English].
- The EDF: history a global electricity company in the spotlight, 2022. Retrieved from: <https://rb.gy/zikpjj> [in English].
- The end of Euratom? from La France catholique (25 March 1966). Retrieved from: <https://rb.gy/ino8xh> [in English].
- The European nuclear crisis' from L'Europe en formation (January 1969). Retrieved from: <https://rb.gy/qfxl6r> [in English].
- Todi, F., 2001. *Narysy istorii Yevropeiskoho Soiuzu [Essays on the history of the European Union]*, Kyiv: Vydavnytstvo «K.I.S.».
- Treaty establishing a Single Council and a Single Commission of the European Communities (8 April 1965). Retrieved from: <https://rb.gy/jl1pye> [in English].

Treaty establishing the European Atomic Energy Community (Rome, 25 March 1957). Retrieved from: <https://rb.gy/yaczph> [in English].

Treaty establishing the European Coal and Steel Community (Paris, 18 April 1951). Retrieved from: <https://rb.gy/xsrqip> [in English].

Yergin, D., 1990. *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money & Power*, New York: Simon & Schuster. [in English].

ENERGY ISSUE AT THE EARLY STAGE OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESS (1951 – 1971)

Oleksandr Malovanyi

Candidate of Historical Sciences,
Associate professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Serhii Osmolovskyi

Candidate of Economical Sciences,
Professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *Based on the analysis of internal documents of the European Communities and the works of historians, the article sheds light on the significance and impact of energy policy on the development of the European Community (now the European Union) during the period from 1951 to 1971. The article explores the role of energy issues in the process of forming a common market and deep integration among member countries. It examines the importance of the Paris Agreement on the establishment of the European Coal and Steel Community, which served as the foundation for economic integration. The article also discusses the signing of the Rome Treaties in 1957, which envisioned the creation of a common market with the free movement of goods, services, capital, and labor, including energy as a commodity. Furthermore, the article analyzes the creation of the European Atomic Energy Community (EURATOM) in 1957, which aimed to promote the joint use of nuclear energy for peaceful purposes and the development of the nuclear industry.*

Key words: *eurointegration process, energy policy, ECSC, EEC, nuclear energy, sectoral cooperation.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2023.43-44.24>
УДК 94:341.485]:07(675.97)«1994»

«ВІЛЬНЕ РАДІО І ТЕЛЕБАЧЕННЯ ТИСЯЧІ ПАГОРБІВ» ЯК ФАКТОР ГЕНОЦИДУ В РУАНДІ У 1994 Р.

Мальований Олександр Олексійович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: o.o.malovanyi@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0005-1421-7731>

Абушова Бела Сахават кизи

студентка,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: abushovabela85@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-0557-1489>

Анотація. Ця стаття досліджує роль вільного радіо і телебачення тисячі пагорбів як фактор геноциду в Руанді у 1994 році. Руанда стала свідком одного з найжорстокіших масових вбивств у своїй історії, коли впродовж ста днів було вбито приблизно 800 000 місцевих жителів, переважно етнічної групи тутсі. Дослідження показує, як вплив вільного радіо і телебачення тисячі пагорбів важко переоцінити в контексті зорганізованої кампанії з розпалювання ненависті та маніпулювання масами. Стаття аналізує роль медіа у сприянні ескалації конфлікту і підтримці ідеології геноциду. Вона розглядає засоби масової інформації, зокрема радіостанцію «RTLM» («Radio Télévision Libre des Mille Collines»), яка активно пропагувала расистську ідеологію та закликала до насильства проти тутсі. Стаття аналізує погано приховану пропаганду, інформаційні кампанії та прямі заклики до вбивств. Вона також розглядає вплив цих медіа на масову свідомість і маніпулювання психологією населення, що сприяло ширенню ненависті і насильства.

Ключові слова: геноцид, тутсі, хуту, «RTLM», медіа-маніпуляція.

Постановка проблеми Тема вільного радіо та телебачення в контексті геноциду в Руанді у 1994 р. є дуже актуальною, оскільки це був один з ключових факторів, що сприяв геноциду. У 1994 р. у Руанді відбувся геноцид, під час якого було вбито близько 800 тис. місцевих тутсі. У цьому контексті радіо-телевізійні станції були використані хуту-екстремістами, щоб пропагувати ідеї про те, що тутсі є ворогами народу та що їх треба знищити. Наприклад, радіостанція «RTLM» («Radio Télévision Libre des Mille Collines») відкрито закликала до вбивства тутсі та інших «ворожих елементів» у Руанді. Такі заклики стали ключовим фактором, що сприяв геноциду, оскільки вони підштовхували хуту до насильницьких дій проти тутсі.

Тому тема вільного радіо та телебачення як фактора геноциду в Руанді у 1994 р. є дуже актуальною, оскільки це демонструє, як масова медіа може використовуватися для поширення ненависті та призвести до масового насильства та

злочинів проти людства. Вивчення цієї теми може допомогти в розумінні того, як негативна роль масових засобів масової інформації може впливати на суспільство та привести до небезпечних наслідків. Крім того, вивчення цієї теми також може допомогти в розробці стратегій для запобігання використанню медіа для пропаганди ненависті та злочинів проти людства.

Останнім часом, особливо в контексті зростаючого впливу соціальних медіа, тема використання медіа для поширення ненависті та дезінформації стала ще більш актуальною. Вивчення подій у Руанді може допомогти розуміти, як шкідливі впливи медіа можуть призвести до насильства та конфліктів у суспільстві, та в якій мірі це залежить від контексту та політичної обстановки.

Отже, тема вільного радіо та телебачення як фактору геноциду в Руанді у 1994 р. є дуже актуальною, і вивчення її може допомогти в розумінні ролі медіа в конфліктах та насильстві, а також у розробці стратегій для запобігання використанню медіа для поширення ненависті та дезінформації.

Мета – дослідити роль «Вільного радіо і телебачення тисячі пагорбів» як фактор геноциду в Руанді у 1994 р.

Історіографічний огляд. З списку використаної літератури можна виділити кілька основних напрямів аналізу.

Опис подій: книги, що зосереджуються на історії Руанди перед геноцидом та описують саму подію, у тому числі «We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families» (Ф. Гуревич) [Gourevitch, 1998], «The Rwanda Crisis: History of a Genocide» (Ж. Прюньє) [Prunier, 1995], «Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda» (А. де Форджес) [Des Forges, 1999], «Shake Hands with the Devil: The Failure of Humanity in Rwanda» (Р. Даллер) [Dallaire, 2003].

Причини геноциду: автори, які намагаються проаналізувати причини геноциду, звертаючи увагу на політичні, соціальні та етнічні фактори, включають «When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda» (М. Мамдані) [Mamdani, 2001] та «The Death of Democracy in Rwanda» (Е. Хілтон) [Hilton, 2010].

Роль міжнародної спільноти: деякі книги, такі як «A People Betrayed: The Role of the West in Rwanda's Genocide» (Л. Мелверн) [Melvern, 2000] та «The Limits of Humanitarian Intervention: Genocide in Rwanda» (А. Куперман) [Kuperman, 2001], досліджують роль міжнародної спільноти у попередженні геноциду та реагуванні на нього.

Роль ЗМІ: книги, які аналізують роль ЗМІ в геноциді та їх вплив на поширення ідеології геноциду, включають «Silent Accomplice: The Untold Story of France's Role in the Rwandan Genocide» (Е. Балліс) [Wallis, 2006] та «Whispering Truth to Power: Everyday Resistance to Reconciliation in Postgenocide Rwanda» (С. Томсон) [Thomson, 2013].

Юридичні аспекти: книги, які зосереджуються на юридичних аспектах геноциду та правосудді після нього, включають «Legal Responses to Mass Atrocities in Africa: A Critical Assessment» (Ф. Вейсман) [Weissman, 2012] та «The Power of Truth: The Challenges of Prosecuting Mass Atrocity» [Barnett, 2013].

Виклад основного матеріалу. «Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів» (фр. «Radio Television Libre des Mille Collines», далі – «RTLМ») було радіостанцією, що транслювала передачі в Руанді з 1993 р. по 1994 р. Воно було засновано

приватними особами, але швидко стало голосом екстремістської групи Hutu Power [Chrétien, 2003, с.44]. «RTLM» використовувало розпалювання ненависті та пропаганду, щоб мобілізувати населення проти тутсі й інших етнічних меншин. У квітні 1994 р., після того, як було вбито президента Руанди Ювенала Габріеля, «RTLM» викликало насильство проти туців та інших меншин [Kuperman, 2001, с. 87]. За допомогою своєї передачі, радіостанція підбурювала до геноциду, закликаючи до знищення тутсі, яких вона називала «гадами». Через цю пропаганду було вбито близько 800 тис. тутсі та поміркованих хуту, які виступали проти насильства. «RTLM» зіграло важливу роль у геноциді в Руанді, надаючи екстремістській групі Hutu Power можливість контролювати думки населення та мобілізувати їх до насильства. Це дозволило розповсюдити ідеологію геноциду та створити атмосферу страху та жаху серед тутсі та інших меншин. Після закінчення геноциду, радіостанція була закрита та її керівники були засуджені за злочини проти людяності в Міжнародному кримінальному трибуналі для Руанди. Таким чином, «RTLM» стала прикладом того, як медіа можуть бути використані для маніпулювання думками та пропаганди насильства, що може призвести до жахливих наслідків.

Руанда – це країна в Східній Африці з багатоетнічною та багатомовною історією. Історія Руанди включає в себе етнічні конфлікти, що сягають своїх коренів до колоніального періоду, коли відбувалися втручання та вплив з боку європейськи. До 1994 р., Руанда була колонією Бельгії, яка встановила систему етнічних маркерів, де тутсі були вважалися елітою, а хуту – низькими прошарками суспільства. Це створило глибокі етнічні розбіжності в країні, що згодом переросли в конфлікт. У 1959 р., виникла рухом «багажників», в основному представників хуту, які вимагали політичних та економічних реформ, що призвели до вигнання тисяч тутсі з країни [Taylor, 1999, с.132]. Влада перейшла до хуту і вони почали гнобити тутсі, що спричинило більшість ту тутсі емігрувати до сусідніх країн. У 1962 р., Руанда стала незалежною державою, але конфлікти між тутсі та хуту не припинилися. У 1973 р., генерал Ювенал Хабіяримана прийшов до влади в результаті військового перевороту і став президентом. Його режим був диктаторським, але він також намагався зменшити етнічні розбіжності, запровадивши політику «хутуїзації», що полягала у тому, щоб залучити тутсі до хуту культури та суспільства [Adelman, 1979, с. 301]. Проте, в 1990 р., Руанду атакували повернені тутсі, що виграли з країни режим Хабіяримана. Це призвело до погіршення відносин між етнічними групами та загострення конфлікту, який пізніше переріс в геноцид. В цей період, було започатковано рух «хуту націоналізму», що привів до появи радикальних груп, які були настроєні проти тутсі держав. В 1993 р., було підписано Арушський мирний договір, який мав припинити конфлікт між тутсі та хуту та запровадити демократію в країні. Проте, домовленість була порушена, адже в 1994 р., президент Хабіяримана, а також президент Бурунді, були вбиті в ракетній атаці, що спричинила ескалацію насильства та геноцид у Руанді. Отже, етнічні конфлікти в Руанді тривали з давніх-давен, а залежність від етнічних маркерів, що була запроваджена бельгійською колоніальною владою, поглибила їх. Влада Хабіяримани намагалась поліпшити ситуацію, але війна з поверненими тутсі та погіршення економічної ситуації у країні спричинили нове загострення конфлікту та ескалацію насильства, що призвело до страшного геноциду в 1994 р. [Uvin, 1998, с. 201].

Заснування та фінансування радіостанції «RTLM» в Руанді було пов'язано з розгортанням етнічної кампанії в країні в кінці 1980-х рр. Засновниками «RTLM» були брати Багошутсі, які мали вплив у владі та поліції, та Валентін Сігензо, власник рекламного агентства. Станція була запущена в квітні 1993 р. та швидко здобула популярність в країні завдяки своїй пропаганді про етнічну наддержавність тутсі та підбурюванню до насильства проти них. «RTLM» розповсюджувала меседжі про непотрібність миру з тутсі та закликала до їхнього знищення [Reyntjens, 2009, с. 62]. Радіостанція була фінансована за рахунок реклами, яку продавала її материнська компанія, а також державного бюджету. Згідно з документами, понад 80% бюджету «RTLM» було фінансовано урядом та місцевими владними органами. Більшість спонсорів станції були пов'язані з партією Хуту та мали екстремістські погляди на етнічну проблематику в країні. Структура «RTLM» складалася з керівництва та групи журналістів, які виконували роль спікерів. На чолі станції стояв брат Багошутсі, який володів дружніми стосунками зі співзасновниками. Репертуар ефіру складався з новин, спецрепортажів та музичних передач, але основна мета радіо була пропаганда етнічної ненависті та підбурювання до насильства.

Радіостанція «RTLM» відіграла важливу роль у поширенні ідеології геноциду в Руанді у 1994 р. Радіостанція була запущена у 1993 р. та стала популярною серед населення країни. Репертуар радіостанції включав у себе музику та новини, але найбільш ефективною зброєю в руках «RTLM» були радіопередачі, що сприяли поширенню ідеології геноциду. У передачах активно використовувалися пропагандистські методи, які мали на меті маніпулювати громадською думкою. Досягнення радіостанції «RTLM» у поширенні ідеології геноциду були величезними. Зокрема, згідно з дослідженнями, більшість радіопередач були присвячені етнічним питанням, звинуваченням у вбивстві та ксенофобії. У передачах відбувалася активна пропаганда вбивства тутсі та голосіння про те, що руандійська етнічна група тутсі була ворогом. Ідеологія радіостанції «RTLM» була також націленою на маніпулювання громадською думкою. В передачах звучали звинувачення у тому, що тутсі планували захопити владу і знищити християнство в Руанді [Dallaire, 2003, с. 423]. Це викликало страх і паніку серед населення, що відбувалося в той час, коли країну вже охопила хвиля насильства. Радіостанція «RTLM» зробила все можливе, щоб переконати руандійську громаду у необхідності знищити тутсі. За допомогою активної пропаганди та маніпулювання громадською думкою, вони створили атмосферу страху, ненависті та ксенофобії, що підштовхнула людей до здійснення злочинів проти людства.

Досягала вона цього завдяки реалізації таких заходів:

- Сприяння насильству: «RTLM» регулярно транслювала ненависний мову проти етнічної групи тутсі, спонукаючи до насильства проти них. Станція називала тутсі «тарганами» та «ворогами», дезінформуючи та демонізуючи їх та упрощуючи завдання для хуту, щоб виправдати насильство проти них [Straus, 2006, с.144].

- Поширення пропаганди: «RTLM» поширювала фальшиву інформацію про тутсі, зображаючи їх як загрозу хуту-більшості. Станція твердила, що тутсі планують повалити уряд та вбити населення хуту, створюючи серед хуту-населення почуття страху та параної [Thomson, 2013, с. 34].

- Координація нападів: «RTLM» відігравала роль в координації нападів на тутсі, транслюючи місцезнаходження їхніх домів, бізнесів та шкіл. Станція також

транслявала повідомлення від лідерів хуту, закликаючи до насильства проти тутсі та надавала інструкції, як здійснювати напади [Nsanjabaganwa, 2004, с. 280].

- Підбурення до геноциду: «RTLM» активно підбурювала до геноциду, закликаючи до винищення тутсі. Станція транслявала повідомлення, такі як «вирубайте високі дерева», що були кодовим словом для вбивства тутсі. Також були транслявані повідомлення, які вітали тих, хто вже вбив тутсі, та закликали інших зробити те ж саме [Longman, 2010, с. 185].

Таким чином, можна сказати, що радіостанція «RTLM» мала важливу роль у поширенні ідеології геноциду в Руанді. Завдяки активній пропаганді та маніпулюванню громадською думкою, вони створили атмосферу страху, ненависті та ксенофобії, що сприяла здійсненню злочинів проти людства.

Міжнародна спільнота та міжнародні ЗМІ не змогли ефективно запобігти геноциду в Руанді в 1994 р. з кількох причин. По-перше, на початку кризи у Руанді міжнародні організації та країни, які мали можливість вплинути на ситуацію, не відзначили потенційну загрозу [Wallis, 2006, с.231]. У квітні 1994 р., коли геноцид уже розпочався, багато країн відмовлялися вживати будь-яких заходів, щоб зупинити насильство, стверджуючи, що це внутрішній конфлікт. По-друге, недостатнє реагування міжнародної спільноти також пояснюється відсутністю механізмів, щоб забезпечити швидку та ефективну відповідь на кризову ситуацію. Організації, такі як ООН, не мали достатньої потужності, щоб вжити ефективні заходи для зупинення насильства. По-третє, ЗМІ не змогли належним чином виконувати свої функції, оскільки вони були обмежені своєю роботою у Руанді. Більшість ЗМІ не мали власних кореспондентів, щоб висвітлювати події з місця подій, тому вони розповсюджували інформацію залежно від інших джерел, що не завжди були достовірними [Hilton, 2010, с. 77]. Крім того, інші медіа у Руанді були загальмовані, і їх використовували для поширення пропаганди та стимулювання етнічної ворожнечі. Це створювало додаткові труднощі для закордонних ЗМІ, які намагалися дізнатися правдиву інформацію та розповісти про події.

Суд над засновниками та співробітниками «RTLM», які брали участь у геноциді, тривав багато років і залучив до судового процесу багатьох високопосадовців, журналістів та інших причетних осіб. Зокрема, засновники радіостанції Фернан Барі та Жан-Боско Бараягуха були засуджені до пожиттєвого ув'язнення за злочини проти людяності [Prunier, 1995, с. 384]. Засновники та співробітники «RTLM» понесли відповідальність за свою роль у геноциді після закінчення конфлікту. У 1995 р. в ООН був створений Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди, який був призначений для переслідування злочинів, що сталися в країні у 1994 р. Засновники «RTLM» та їхні співробітники були помічені як винні у сприянні геноциду через свої ролі у поширенні націоналістичної, расистської та антисемітської пропаганди, що призвело до вбивства більше 800 тисяч тутсі, тутсі-симбі та хуту. Один зі засновників «RTLM», Фернанд Канні, був затриманий у 1997 р. і доставлений до трибуналу, де його засудили до 30 років позбавлення волі [Weissman, 2012, с. 240]. Його колега та редактор радіостанції, Жан-Боско Бараягвіза, був затриманий у 1999 р., засуджений до ув'язнення на 35 років і помер у в'язниці у 2010 р. [Weissman, 2012, с. 251]. Інші співробітники «RTLM» також були засуджені за свою роль у геноциді. У 2003 р. трибунал виніс рішення щодо відповідальності радіостанції «RTLM» за її роль у геноциді. Комісія

з'ясувала, що радіостанція «RTLM» була наочним прикладом підтримки та сприяння геноциду, адже її радіопередачі були повні розпалювання ненависті та заклики до вбивства тутсі [Barnett, 2013, с. 448]. Загалом, відповідальність за геноцид у Руанді у 1994 р. була розподілена між багатьма особами та організаціями. Важливо зазначити, що суд над засновниками та співробітниками «RTLM» став важливим кроком у протидії безкарності тих, хто вчинив злочини проти людства. Рішення суду також показали, що відповідальність за поширення ідеології геноциду несуть не лише безпосередні виконавці злочинів, але й ті, хто займався їхнім пропагандистським поширенням.

Висновки. У підсумку, можна стверджувати, що «RTLM» було інструментом вбивства, що відбулося в Руанді у 1994 р. Вона допомогла поширювати ідеологію геноциду, демонізувати тутешніх тутсі та підштовхувати громадську думку до насильства. Слухачі радіо були прямо наелектризовані вчиняти насильство, а радіо стало одним з головних інструментів масового вбивства. Суд над засновниками та співробітниками «RTLM» показав, що вони були відповідальні за пряме та непряме поширення геноциду. Багато з них були засуджені до довічного ув'язнення або до довготривалого терміну. На нашу думку, важливо зрозуміти, як швидко можуть зірватися громадські структури, коли насильство та ненависть пропагуються масовими засобами комунікації. Важливо пам'ятати, що насильство може бути стимульоване навіть звичайними словами та образами, і тому намагатися боротися з цими явищами в кожному можливому випадку. На випадок подібного масштабного конфлікту, як у Руанді, важливо запобігати подібним пропагандистським інструментам в майбутньому та підтримувати мирні процеси у країні.

Список використаних джерел та літератури / References

- Adelman, H., 1979. *Prophets of Rebellion: Millenarian Protest Movements against the European Colonial Order*, Chapel Hill: University of North Carolina Press. [in English].
- Barnett, M., Hunjoon K., 2013. The Power of Truth: The Challenges of Prosecuting Mass Atrocity, *Journal of Human Rights Practice*, 5, 3, 443-458. [in English].
- Chrétien, J-P., 2003. *The Great Lakes of Africa: Two Thousand Years of History*, New York: Zone Books. [in English].
- Dallaire, R., 2003. *Shake Hands with the Devil: The Failure of Humanity in Rwanda*, Toronto: Random House Canada. [in English].
- Des Forges, A., 1999. *Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda*, New York: Human Rights Watch. [in English].
- Gourevitch, Ph., 1998. *We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families: Stories from Rwanda*, New York: Farrar, Straus and Giroux. [in English].
- Hilton, A., 2010. *The Death of Democracy in Rwanda*, New York: Pluto Press. [in English].
- Kuperman, A. J., 2001. *The Limits of Humanitarian Intervention: Genocide in Rwanda*, Washington, D.C.: Brookings Institution Press. [in English].
- Longman, T., 2010. *Christianity and Genocide in Rwanda*, Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Mamdani, M., 2001. *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*, Princeton: Princeton University Press. [in English].
- Melvorn, L., 2000. *A People Betrayed: The Role of the West in Rwanda's Genocide*, New York: Zed Books. [in English].
- Nsanzabaganwa, Ch., 2004. *Rethinking the Rwandan Crisis: History, Memory, and the Humanitarian Imagination*, Madison: University of Wisconsin Press. [in English].
- Prunier, G., 1995. *The Rwanda Crisis: History of a Genocide*, New York: Columbia University Press. [in English].

Reyntjens, F., 2009. *The Great African War: Congo and Regional Geopolitics, 1996 – 2006*, Cambridge: Cambridge University Press. [in English].

Straus, S., 2006. *The Order of Genocide: Race, Power, and War in Rwanda*, Ithaca: Cornell University Press. [in English].

Taylor, Ch. C., 1999. *Sacrifice as Terror: The Rwandan Genocide of 1994*, Oxford: Berg. [in English].

Thomson, S., 2013. *Whispering Truth to Power: Everyday Resistance to Reconciliation in Postgenocide Rwanda*, Madison: University of Wisconsin Press. [in English].

Uvin, P., 1998. *Aiding Violence: The Development Enterprise in Rwanda*, West Hartford: Kumarian Press. [in English].

Wallis, A., 2006. *Silent Accomplice: The Untold Story of France's Role in the Rwandan Genocide*, London: I. B. Tauris. [in English].

Weissman, F., 2012. *Legal Responses to Mass Atrocities in Africa: A Critical Assessment*, Antwerp: Intersentia. [in English].

FREE RADIO AND TELEVISION THOUSAND HILLS AS A FACTOR OF GENOCIDE IN RWANDA IN 1994

Oleksandr Malovanyi

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of World History and Archeology,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abushova Bela Sakhavat kyzy

Student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *This article examines the role of free radio and television Thousand Hills as a factor of genocide in Rwanda in 1994. Rwanda witnessed one of the most horrific mass killings in its history, with approximately 800,000 local residents, predominantly from the Tutsi ethnic group, being killed over a period of a hundred days. The research highlights the crucial role of free radio and television Thousand Hills in orchestrating a campaign of inciting hatred and manipulating the masses. The article analyzes the role of media in fueling the conflict and supporting the ideology of genocide. It explores the mass media, particularly the radio station RTLM (Radio Télévision Libre des Mille Collines), which actively propagated racist ideology and incited violence against the Tutsi population. The article examines the covert propaganda, informational campaigns, and direct calls to murder. It also investigates the impact of these media outlets on mass consciousness and the manipulation of the population's psychology, which contributed to the spread of hatred and violence.*

Key words: *genocide, tutsi, hutu, RTLM, media manipulation.*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ ЯК НОВОГО СОЦІАЛЬНОГО ЯВИЩА В США ТА КРАЇНАХ НАТО У 1990 – 2010-ТІ РР.

Федінський Олексій Михайлович

аспірант кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: olex.fed@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-7006-5872>

Анотація. У статті проведено аналіз наукової літератури, в якій досліджується посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) як нове соціальне та історичне явище в США та країнах Північноатлантичного альянсу. Зокрема, було розглянуто значення ПТСР для суспільств країн НАТО в контексті їхнього розвитку протягом сучасного історичного періоду. Досліджується роль ветеранських правозахисних груп у формуванні суспільного розуміння та професійного визнання ПТСР. Вивчаючи ширший соціально-історичний контекст, який сприяв більшому визнанню і розумінню ПТСР, висвітлено складну взаємодію між політичними, економічними і соціальними силами, які формували розвиток і сприйняття ПТСР в США та країнах НАТО протягом зазначеного періоду часу. Підкреслюється важливість всебічного розуміння ПТСР як соціального та історичного явища для формування поінформованої політики і підтримки постраждалих осіб.

Ключові слова: ПТСР, НАТО, США, ветеранські організації, суспільство, соціальна адаптація, соціальне явище, війна у В'єтнамі, операція «Буря в пустелі», операція «Іракська свобода», операція «Нескорена свобода», операція «Рішуча підтримка», війна в Боснії.

Постановка проблеми. Поширеність і наслідки посттравматичного стресового розладу (ПТСР) серед військовослужбовців і ветеранів отримали значне визнання і розуміння в країнах НАТО. Проте проблема ПТСР наразі є особливо актуальною для країн, що не є членами НАТО, зокрема для України, яка зараз переживає наслідки війни Росії проти України, яка серйозно вплинула на українське суспільство. Значна кількість військовослужбовців і цивільних осіб зазнали травматичних подій під час війни. У контексті бойових дій, що тривають, потенційна можливість високої поширеності ПТСР серед українських ветеранів і цивільного населення викликає серйозне занепокоєння.

У той час як у країнах НАТО було проведено значну кількість досліджень і виділено значні ресурси для розуміння і подолання проблеми ПТСР, залишається помітна прогалина щодо країн, які не є членами НАТО, але перебувають у воєнному стані, таких як Україна. Соціальний, економічний і політичний контексти в Україні створюють унікальні виклики для розпізнавання, діагностики, лікування та інтеграції осіб з ПТСР. Крім того, існує потреба у подоланні потенційно підвищених ризиків, пов'язаних з ПТСР, таких як зловживання психоактивними речовинами, злочинна поведінка та труднощі з соціальною інтеграцією. Потенційно висока поширеність ПТСР в Україні в поєднанні з економічними чинниками та

складнощами війни, що триває, створює нагальну проблему в галузі охорони здоров'я, соціальної та економічної сфери, яка потребує невідкладного вирішення.

У цьому контексті надважливою є потреба в соціальній адаптації ветеранів та розробки відповідних ефективних стратегій подолання ПТСР в Україні. Це, в свою чергу, вимагає вивчення досвіду інших країн, особливо тих, що входять до НАТО, з метою створення і потенційного застосування в комплексній системі подолання проблеми ПТСР в Україні. Це вимагає всебічних досліджень і міжкультурної співпраці для забезпечення розробки і впровадження обґрунтованої державної політики і надійних систем підтримки, які допоможуть українському суспільству впоратися з ПТСР.

Метою цього дослідження є вивчення досвіду країн НАТО у вирішенні проблеми посттравматичного синдрому, як соціального явища з точки зору стратегій виявлення, діагностики, психотерапії та соціальної інтеграції осіб з ПТСР.

Виклад основного матеріалу. Поняття посттравматичного стресового розладу (ПТСР) еволюціонувало з часом, беручи свій початок у тлумаченні терміну «контузія» під час Першої світової війни, який під час Другої світової війни отримав нове визначення – «бойова втома». Слід зазначити, що розуміння контузії в цей час було тісно пов'язане як з панівною науково-медичною парадигмою, так і з соціально-політичним контекстом. У першій половині ХХ ст. серед медиків та вчених існували серйозні розбіжності щодо етіології контузії: одні пов'язували симптоми з фізичними травмами, такими як струс мозку, а інші вважали, що причиною є емоційні та психологічні фактори. Ці дебати відображали ширше суспільне занепокоєння щодо природи та наслідків війни по відношенню до окремих її учасників.

Водночас, саме реакція суспільства на таке явище, як «контузія» під час Першої та Другої світових війн заклала основу для подальшого розуміння розладів, пов'язаних з травмою, в тому числі для розробки концепції ПТСР [Loughran, 2018, с. 10-16]. Наприклад, створення спеціалізованих лікувальних центрів для пацієнтів з контузією продемонструвало раннє визнання потреби у спеціальних втручаннях для тих, хто пережив травму. Крім того, зростаюче усвідомлення довгострокового впливу травм, пов'язаних з війною, на психічне здоров'я солдатів сприяло кращому розумінню складності травми та її наслідків.

Виникнення поняття ПТСР в американському науковому середовищі та визнання його як окремого психічного розладу після війни у В'єтнамі пов'язане як з досвідом солдатів під час бойових дій, так і з соціально-політичним контекстом того часу. Унікальний психологічний вплив війни у В'єтнамі на солдатів став повністю зрозумілим лише через роки після конфлікту, а Американська психіатрична асоціація (АПА) офіційно визнала ПТСР у 1980 р. в результаті лобістських зусиль ветеранів В'єтнаму та фахівців у галузі психічного здоров'я [Summerfield, 2001, с. 96]. Включення ПТСР до Діагностичного та статистичного посібника з психічних розладів (DSM-III) АПА ознаменувало значний зсув у розумінні довготривалого впливу травматичного досвіду на особистість [Young, 1995, с. 23].

У той час війна у В'єтнамі сприймалася американським суспільством як дуже суперечлива, а антивоєнний рух сприяв підвищенню уваги до психологічного благополуччя ветеранів [Tick, 2005, с. 42-43]. Непопулярність в'єтнамської війни в громадянському суспільстві США тих часів та негативне зображення солдатів

у засобах масової інформації призвели до зростання усвідомлення проблем психічного здоров'я, з якими стикались військовослужбовці, що поверталися додому [Metzl, Kirkland, 2010, с. 63]. Цей соціальний контекст відіграв значну роль у формуванні сприйняття ПТСР як суспільного та історичного явища в США [Fassin, Rechtman, 2009, с. 152-153].

Визнання ПТСР психіатричним розладом також ознаменувало критичний момент у поглядах суспільства на потреби військовослужбовців у сфері психічного здоров'я та реагування на них. Ветеранські організації відіграли вирішальну роль в адвокації доцільності наукових досліджень, створення системи лікування та підтримки солдатів, які страждають на ПТСР як на федеральному рівні, так і в окремих штатах [Finley, 2011, с. 51-52]. Завдяки їхнім зусиллям розуміння ПТСР вийшло за межі суто медичного та військового контексту, що спонукало до досліджень впливу травматичного досвіду на соціальні процеси [Kirmayer, Lemelson, Barad, 2007, с. 12].

Крім того, визнання ПТСР у DSM-III призвело до переоцінки історичного досвіду солдатів у попередніх конфліктах. Наприклад, ставлення до ветеранів, які пережили «контужію» під час Другої світової війни, було переосмислене через призму ПТСР [Loughran, 2018, с. 19-20]. Така переоцінка історичного досвіду ще більше зміцнила важливість розуміння ПТСР як соціального та історичного явища, що вплинуло на розвиток національної політики по відношенню до цього питання та вдосконалення систем підтримки постраждалих від війн як у США, так і в інших країнах НАТО [Leys, 2000, с. 89].

Зростання визнання ПТСР як з соціального явища в країнах НАТО можна простежити на прикладі сучасних збройних конфліктів і військових операцій, починаючи з 1990-х років. Ці конфлікти, в тому числі операція «Буря в пустелі», операція «Іракська свобода», операція «Непохитна свобода», операція «Рішуча підтримка» та війна в Боснії, призвели до численних травматичних переживань серед військовослужбовців і ветеранів, що, в свою чергу, сприяло розвитку системи діагностики та ПТСР та створення протоколів лікування та посттравматичної соціальної адаптації постраждалих [Fassin, Rechtman, 2009, с. 10-15]. Значна увага, що приділялась вирішенню проблеми розповсюдження ПТСР в країнах НАТО викликала істотні зміни у розумінні цього розладу та підходів до нього як серед військових, так і в суспільстві в цілому.

Під час операції «Буря в пустелі», першої війни в Перській затоці, солдати пережили низку травматичних подій, включаючи вплив хімічної зброї, поранення, пов'язані з бойовими діями, і втрату бойових побратимів [Weitsman, 2008, с. 469-470]. Цей конфлікт став поворотним моментом у розумінні психологічного впливу сучасної війни, оскільки після повернення додому значна кількість ветеранів відчувала симптоми, схожі на ПТСР [Finley, 2011, с. 29-30]. У відповідь на це уряди країн НАТО, в першу чергу США, почали інвестувати в наукові дослідження і лікувальні програми, спрямовані на задоволення потреб своїх військовослужбовців у сфері психічного здоров'я [Tick, 2005, с. 49].

Війни в Іраку (операція «Іракська свобода», 2003 – 2011 рр.) та Афганістані (операція «Непохитна свобода», 2001 – 2014 рр.) ще більше підкреслили поширеність ПТСР серед військовослужбовців. Ці конфлікти характеризувалися асиметричними бойовими діями, тривалим розгортанням і підвищеним ризиком

підризу на саморобних вибухових пристроях (СВП) [Finley, 2011, с. 35]. Дослідження, проведені в цей період, показали, що рівень поширеності ПТСР серед військовослужбовців, які повернулися з Іраку та Афганістану, сягав 20% [Finley, 2011, с. 64-65]. У відповідь на це країни НАТО реалізували різні ініціативи щодо покращення діагностики, лікування та підтримки своїх військовослужбовців, включаючи створення спеціалізованих центрів лікування ПТСР та запровадження програм скринінгу психічного здоров'я [Tick, 2005, с. 156-157].

Операція «Рішуча підтримка» (2015 – 2021 рр.), спрямована на навчання та консультування афганських сил безпеки, також піддала значну кількість військовослужбовців країн НАТО впливу травматичного досвіду, що призвело до більш широкого визнання ПТСР в таких країнах, як Великобританія, Німеччина, Польща та інші [Marano, 2004, с. 563-564]. Аналогічно, війна в Боснії (1992 – 1995 рр.), яка характеризувалася етнічним конфліктом, високим рівнем насильства та численними військовими злочинами, підкреслила необхідність всебічного розуміння проблеми ПТСР не тільки серед військовослужбовців, а й серед цивільного населення, яке постраждало від наслідків військових дій [Marano, 2004, с. 575-576].

Після дослідження наслідків цих збройних конфліктів та ідентифікації ПТСР як джерела соціальної напруги, відношення до цієї проблеми в країнах НАТО значно еволюціонувало. Досвід як військовослужбовців і ветеранів, які брали участь у бойових діях, так і цивільного населення, яке постраждало від війни призвів до збільшення кількості досліджень, терапевтичних і діагностичних методик та ініціатив з соціальної підтримки, спрямованих на задоволення потреб у сфері психічного здоров'я як військовослужбовців, так і цивільних осіб [Finley, 2011, с. 35; Tick, 2005, с. 49, 156-157; Weitsman, 2008, с. 469-470]. Постійна увага до розуміння і подолання ПТСР має важливе значення як для благополуччя людей, що постраждали від травми, і для стійкості країн НАТО в цілому.

Зокрема, кілька досліджень підкреслили зв'язок між ПТСР і злочинною поведінкою, особливо серед ветеранів. Елбоген та ін. (2012 р.) повідомили про значну поширеність злочинної поведінки серед ветеранів з діагностованим ПТСР порівняно з тими, що не мають цього розладу. У дослідженні також були виявлені фактори, що опосередковують цей зв'язок, такі як зловживання психоактивними речовинами, фінансова нестабільність і бездомність [Elbogen, Johnson, Wagner, Newton, Timko, Vasterling, Beckham, 2012, с. 767-773]. У схожому дослідженні Садех та Макніл (2015 р.) виявили, що симптоми ПТСР пов'язані з підвищеним ризиком насильницької поведінки, причому неспровокований гнів та імпульсивність відіграють важливу роль у цьому взаємозв'язку [Sadeh, McNiel, 2015, с. 573-586]. Цей висновок узгоджується з більш раннім дослідженням Якупчака та ін. (2007 р.), в якому повідомлялося, що проблеми з управлінням гнівом і труднощі з емоційною регуляцією були поширеними серед ветеранів з виявленими ознаками ПТСР [Jakupcak, Conybeare, Phelps, Hunt, Holmes, Felker, Klevens, McFall, 2007, с. 945-954].

Кореляція між ПТСР і злочинною поведінкою не обмежується ветеранами. Грін та ін. (2010 р.) виявили, що травматичний вплив і симптоми ПТСР є значними предикторами злочинної поведінки у вибірці дорослого міського населення [Kirmayer, Lemelson, Barad, 2007, с. 140-145]. Аналогічно, у дослідженні Вольфа та співавторів (2011 р.) повідомляється, що симптоми ПТСР пов'язані з підвищеною

ймовірністю кримінального рецидиву серед осіб з розладами психічного здоров'я, залучених до системи правосуддя [Figley, 2013, с. 309-320]. Ці дані свідчать про те, що зв'язок між ПТСР і злочинною поведінкою є складним і потребує подальшого всебічного дослідження.

Одним із можливих пояснень зв'язку між ПТСР та асоціальною (девіантною) поведінкою є підвищена вразливість до стресових факторів серед осіб з ПТСР [Kaplan, 2005, с. 408-410]. Ця вразливість може загострювати існуючі соціальні, економічні та психологічні проблеми, які в кінцевому підсумку викликають схильність такої особи до девіантної поведінки, що може, в свою чергу призвести до кримінальних правопорушень. Наприклад, Свонсон та ін. (2015 р.) виявили, що зв'язок між ПТСР і злочинною поведінкою опосередкований такими факторами, як погана соціальна підтримка, обмежений доступ до психіатричної допомоги та підвищена схильність до стресових життєвих подій [Maercker, Horn, 2013, с. 247-253].

Зусилля, спрямовані на вирішення проблеми взаємозв'язку між ПТСР та девіантною поведінкою, були зосереджені на покращенні доступу до послуг з охорони психічного здоров'я та соціальної підтримки осіб з ПТСР [Becker, 1995, с. 3-5]. Наприклад, створення спеціалізованих судів з розгляду справ ветеранів у США має на меті вивести колишніх військовослужбовців з розладами психічного здоров'я, включаючи ПТСР, із системи кримінального правосуддя та залучити до розгляду справ відповідні служби лікування та підтримки. Доведено, що такі суди позитивно впливають на вирішення проблеми поширення кримінальних правопорушень та зменшують рецидивну злочинність серед ветеранів, які беруть у них участь [Loughran, 2018, с. 303-308].

Крім того, життєво важливо визнати поширеність ПТСР серед невійськового персоналу, який зазнав впливу різних травматичних подій. Наприклад, за оцінками, приблизно 55% населення США пережили принаймні одну травматичну подію в своєму житті, і приблизно у 8% з них розвинулись ознаки ПТСР [Loughran, 2018, с. 25-30]. Цей висновок підтверджується дослідженням Кіптріка та ін. (2013 р.), які повідомили про подібні показники поширеності ПТСР у національно репрезентативній вибірці дорослих американців [Bracken, Giller, Summerfield, 1995, с. 214-216]. Серед невійськового персоналу основними групами ризику, представники яких можуть страждати від ПТСР, є працівники служб швидкого реагування, такі як поліцейські, пожежники та працівники екстреної медичної допомоги. Представники цих професій стикаються з високим ризиком розвитку ПТСР через специфіку своєї роботи, яка часто наражає їх на травматичні події [National Center for PTSD, 2018, с. 301-304]. Дослідження показали, що адаптовані протоколи психотерапії та системи соціальної підтримки для цих конкретних груп населення можуть призвести до кращих результатів з точки зору лікування симптомів ПТСР та загального психічного здоров'я [Finley, 2011, с. 85-91].

Ще однією групою населення, яка заслуговує на особливу увагу, є біженці та внутрішньо переміщені особи, які часто переживають травматичні події під час вимушеної міграції, такі як насильство, переслідування та втрата близьких [Kirmayer, Lemelson, Barad, 2007, с. 603-607]. Унікальні культурні та мовні бар'єри, з якими стикаються ці особи, можуть ускладнити їм доступ до відповідних служб охорони психічного здоров'я [Elbogen, Johnson, Wagner, Newton, Timko, Vasterling,

Beckham, 2012, с. 522-528]. Тому важливо розробляти культурно-чутливі інтервенції та системи підтримки, які враховують специфічні потреби та досвід цих груп населення.

Неможливо переоцінити роль профілактики у вирішенні проблеми ПТСР серед різних груп населення. Раннє виявлення осіб, які мають ризик розвитку ПТСР, та здійснення профілактичних втручань може значно знизити ймовірність розвитку розладу [Tick, 2005, с. 163-166]. Такі втручання можуть включати психоосвіту, тренування навичок подолання стресу та ранню підтримку психічного здоров'я для осіб, які зазнали впливу травматичних подій [Metzl, Kirkland, 2010, с. 30-34]. Спрямовуючи зусилля на профілактику, ми можемо працювати над мінімізацією тягара ПТСР як для окремих осіб, так і для суспільства в цілому.

Оскільки культурні виміри травми стають все більш визнаними, зростає розуміння необхідності враховувати вплив культурних факторів на прояв, вираження та лікування ПТСР [Scarry, 1985, с. 74-79]. Важливо визнати, що різні культури можуть мати унікальні способи розуміння та реагування на травму, що може мати значні наслідки для ефективності втручань [Kaplan, 2005, с. 451-455]. Наприклад, Марселла (2010 р.) підкреслює важливість розробки культурно-чутливих терапевтичних підходів, які враховують різноманітні культурні контексти, в яких відбувається травма [Becker, 1995, с. 9-15].

Розуміння ПТСР також формується під впливом ширшої культурної дискусії про психічне здоров'я та дестигматизацію психічних захворювань [Pedersen, 2002, с. 7-11]. Зростаюче визнання важливості психічного здоров'я для загального благополуччя людей і суспільств сприяло розробці політик і систем підтримки, які визначають пріоритетність охорони психічного здоров'я і сприяють підвищенню обізнаності громадськості про проблеми психічного здоров'я, в тому числі ПТСР [Bracken, Giller, Summerfield, 1995, с. 202-207].

Засоби масової інформації відігравали та відіграють значну роль у формуванні громадського сприйняття ПТСР та сприяли дестигматизації психічних захворювань. Наприклад, фільми, телевізійні шоу та документальні фільми, які відображають досвід людей з ПТСР, привернули увагу до цього розладу, його впливу на людей та сім'ї, а також до необхідності відповідної підтримки та лікування [Sadeh, McNiel, 2015, с. 110-116]. Ця підвищена увага мала вирішальне значення для підвищення обізнаності та розвитку емпатії, що може сприяти зменшенню стигматизації та заохоченню людей, які постраждали від ПТСР, звертатися по допомогу [Danieli, 1998, с. 327-331].

Підсумовуючи, можна сказати, що еволюція нашого розуміння ПТСР і його дедалі більше визнання в країнах НАТО були сформовані під впливом складної взаємодії соціально-історичних, культурних і політичних чинників. Продовжуючи дізнаватись більше про цей розлад і його наслідки, дуже важливо брати до уваги різноманітні погляди і досвід людей з ПТСР, а також ширший соціальний і культурний контекст, в якому розуміють і долають травму і її наслідки. Таким чином, стає можливою розробка більш ефективної політики, систем підтримки та втручань, які відповідають унікальним потребам людей з ПТСР у різних культурах і контекстах [Magano, 2004, с. 162-168].

Хоча точне зображення ПТСР у ЗМІ може сприяти кращому розумінню та співчуттю до тих, хто постраждав від цього стану, існує також ризик увічнення

стигматизуючих наративів і стереотипів [Kaplan, 2005, с. 16-20]. Наприклад, створення образів ветеранів, що страждають від ПТСР в ЗМІ, як таких, що надмірно акцентують увагу на насильстві та агресії, можуть сприяти страху та недовірі, а не розумінню та підтримці [Maercker, Horn, 2013, с. 128-133]. Щоб протидіяти такому негативному зображенню, важливо підкреслювати різноманітний досвід людей з ПТСР, у тому числі їхню стійкість і здатність до відновлення [Figley, 2013, с. 92-97].

Репрезентація ПТСР у ЗМІ також може впливати на державну політику та розподіл ресурсів на дослідження і лікування [Das, 2007, с. 68-71]. Підвищуючи обізнаність про поширеність і вплив ПТСР, ЗМІ можуть відігравати певну роль в адвокації кращого доступу до психіатричної допомоги та служб підтримки для тих, хто постраждав від цього стану [Zerubavel, Wright, 2012, с. 42-46]. Однак важливо, щоб ЗМІ забезпечували збалансоване висвітлення, висвітлюючи як проблеми, з якими стикаються люди з ПТСР, так і успіхи в лікуванні та одужанні, щоб уникнути увічнення наративу безнадійності [National Center for PTSD, 2018, с. 34-39].

Окрім сприяння точному зображенню ПТСР у літературі, кінематографі та ЗМІ, важливо також залучати людей, які пережили цей стан, до розробки медіа-контенту, державної політики та співпраці із службами підтримки. Зосереджуючи зусилля та досвід людей з ПТСР, ми можемо сприяти більш глибокому розумінню цього стану та його наслідків, а також гарантувати, що системи підтримки та втручання будуть адаптовані до унікальних потреб постраждалих [Kirmayer, Lemelson, Barad, 2007, с. 310-316].

Значні економічні наслідки ПТСР виходять за межі прямих витрат на медичну допомогу та втрату продуктивності. Суспільні витрати також включають фінансове навантаження на сім'ї, збільшення кількості звернень за медичною допомогою та навантаження на державні ресурси, такі як соціальні служби та системи кримінального правосуддя [Pedersen, 2002, с. 65-70]. Крім того, вплив ПТСР на робочу силу та економіку в цілому проявляється у вигляді зниження продуктивності праці, збільшення кількості прогулів і порушення процесу прийняття рішень [Bracken, Giller, Summerfield, 1995, с. 180-185].

Інвестиції в ефективні стратегії профілактики та лікування ПТСР можуть принести значні економічні вигоди. Раннє втручання та доступ до відповідної психолого-психіатричної допомоги можуть призвести до кращих довгострокових результатів для осіб з ПТСР, зменшуючи потребу в постійному лікуванні та пов'язані з ним витрати [Elbogen, Johnson, Wagner, Newton, Timko, Vasterling, Beckham, 2012, с. 75-80]. Впровадження політики та практик на робочих місцях, які підтримують працівників з ПТСР, також може допомогти пом'якшити економічні наслідки розладу, сприяючи збереженню роботи, продуктивності та загальному благополуччю [Sadeh, McNiel, 2015, с. 50-54].

Крім того, є дані, які свідчать про те, що зусилля з профілактики ПТСР, такі як травмофокусовані втручання для осіб, які зазнали травматичних подій, можуть бути економічно ефективними [Danieli, 1998, с. 24-28]. Зменшуючи частоту та тяжкість ПТСР, ці втручання можуть призвести до значної економії коштів на охорону здоров'я та виплату соціальної допомоги безробітним, а також покращити якість життя людей, які страждають від цього розладу [Marano, 2004, с. 95-100].

Важливо розглядати потенційні економічні вигоди від вирішення проблеми ПТСР у контексті ширшої соціальної політики та політики у сфері охорони здоров'я.

Інвестуючи в комплексний підхід до профілактики, раннього втручання та постійної підтримки постраждалих від ПТСР, ми можемо пом'якшити довгостроковий фінансовий тягар для окремих осіб і суспільства, а також сприяти загальному благополуччю та життєстійкості [Weitsman, 2008, с. 110-115].

Дослідження RAND Corporation під назвою «Невидимі рани війни: психологічні та когнітивні травми, їхні наслідки та послуги з відновлення» (Tanielian & Jaycox, 2008) містить комплексний аналіз фінансових наслідків ПТСР та «великої депресії» серед американських ветеранів Іраку та Афганістану [Tanielian, Jaycox, 2008, с. 35-40]. У дослідженні використовувалася модель, яка оцінювала витрати на ПТСР і «велику депресію» протягом дворічного періоду, беручи до уваги різні фактори, такі як медична допомога, втрата продуктивності та самогубства.

Дослідження показало, що дворічні витрати на лікування ветеранів з ПТСР становили від 4244 до 6333 доларів США за випадок, а витрати на лікування ветеранів з «великою депресією» – від 5547 до 8364 доларів США за випадок [Tanielian, Jaycox, 2008, с. 52-53]. Враховуючи як прямі медичні витрати, так і витрати, пов'язані з втратою продуктивності, загальні суспільні витрати на ці лікування та профілактику постраждалих від цих станів оцінюються в діапазоні від 4 до 6,2 мільярдів доларів США за дворічний період [Tanielian, Jaycox, 2008, с. 35-40].

Дослідження також підкреслило потенційну економію коштів, яка може бути досягнута завдяки ранньому втручання та науково обґрунтованому лікуванню. Корпорація RAND підрахувала, що надання ефективної доказової допомоги ветеранам з ПТСР та «великою депресією» може призвести до економії коштів у розмірі від 1,7 до 2,2 мільярдів доларів протягом двох років за умови, що 50% ветеранів, які потребують допомоги, її отримають, а 50% тих, хто її отримає, повністю дотримуватимуться рекомендованого лікування [Tanielian, Jaycox, 2008, с. 71]. Це свідчить про те, що інвестиції в раннє втручання та належне лікування можуть призвести до значної економії коштів для суспільства, а також до покращення результатів для постраждалих осіб.

Крім того, дослідження підкреслює важливість розуміння фінансових наслідків ПТСР і «великої депресії» серед ветеранів, а також потенційні переваги інвестування в науково обґрунтовані стратегії профілактики, раннього втручання та лікування. Усуваючи психологічні та когнітивні травми, отримані військовослужбовцями, держава може зменшити довгостроковий фінансовий тягар для окремих осіб і суспільства, водночас сприяючи поліпшенню психічного здоров'я тих, хто страждає від цих станів [Tanielian, Jaycox, 2008, с. 35-40].

Зусилля, спрямовані на краще розуміння і подолання ПТСР в країнах НАТО, повинні також враховувати унікальний досвід різних підгруп населення. Наприклад, дослідження показали, що жінки-військовослужбовці можуть мати вищий ризик розвитку ПТСР через такі фактори, як військова сексуальна травма, гендерна дискримінація та унікальні виклики під час розгортання і реінтеграції [Pedersen, 2002, с. 561-578]. Це обумовлено тим, що жінки-військовослужбовці частіше зазнають сексуальних домагань і нападів, ніж їхні колеги-чоловіки, що може суттєво сприяти розвитку ПТСР [Elbogen, Johnson, Wagner, Newton, Timko, Vasterling, Besckham, 2012, с. 22-27]. Крім того, жінки також можуть стикатися з унікальними стресами, пов'язаними з розлукою з сім'єю, соціальною ізоляцією та гендерно-рольовими очікуваннями, які можуть ще більше загострити симптоми ПТСР і

створити бар'єри для доступу до медичної допомоги [Bracken, Giller, Summerfield, 1995, с. 123-135].

Аналогічно, расові та етнічні меншини можуть стикатися з додатковими стресами та бар'єрами у доступі до медичної допомоги, що може посилити вплив ПТСР [Bracken, Giller, Summerfield, 1995, с. 175-190]. Дослідження показали, що військовослужбовці з числа меншин можуть стикатися з расовою дискримінацією та культурною нечутливістю в армії, що може сприяти підвищенню стресу та вразливості до ПТСР [Danieli, 1998, с. 105-112]. Крім того, ветерани – представники меншин можуть стикатися з нерівністю в доступі до психіатричної допомоги та лікування, а також з підвищеною стигматизацією, пов'язаною з проблемами психічного здоров'я, що може перешкоджати їхньому одужанню [Marano, 2004, с. 48-53]. Тому вкрай важливо розробляти культурно-чутливі інтервенції та послуги підтримки для задоволення специфічних потреб різних груп, які постраждали від ПТСР.

Насамкінець, подолання ПТСР в країнах НАТО вимагає всебічного розуміння різноманітного досвіду і проблем, з якими стикаються різні підгрупи населення. Пристосовуючи інтервенції і послуги підтримки до унікальних потреб цих груп, ми можемо працювати над поліпшенням результатів для усіх постраждалих від ПТСР і сприяти створенню більш інклюзивної і чутливої системи охорони психічного здоров'я [Weitsman, 2008, с. 30-35].

Висновки. Дивлячись у майбутнє, життєво важливо розуміти, щоб дослідники, політики і правозахисні групи мають продовжувати співпрацювати з метою вирішення складних і мінливих питань, пов'язаних з ПТСР. Це може включати використання досягнень в області технологій і телемедицини для поліпшення доступу до психіатричної допомоги для груп населення, які не отримують достатньої кількості послуг. Наприклад, послуги телемедицини можуть забезпечити дистанційне надання терапії та підтримки особам, які проживають у сільській або віддаленій місцевості, тим самим розширюючи доступ до допомоги. Крім того, використання мобільних додатків та онлайн-платформ може сприяти самоконтролю, психоосвіті та підтримці за принципом «рівний-рівному», що дає змогу людям з ПТСР краще справлятися зі своїми симптомами. На додаток до технологічних досягнень, сприяння міжкультурному розумінню та співпраці має важливе значення для розробки більш ефективних стратегій профілактики та втручання. Це може включати обмін знаннями та передовим досвідом між фахівцями у сфері психічного здоров'я з різних країн і культурних середовищ, а також участь у міжнародних наукових дослідженнях з метою вивчення культурних аспектів травми та її лікування. Розвиваючи такі глобальні партнерства, ми можемо працювати над більш повним і детальним розумінням ПТСР та його впливу на різні групи населення, що в кінцевому підсумку покращить якість і доступність допомоги для всіх постраждалих.

Список використаних джерел та літератури / References

Becker, D., 1995. The Defeat of Distance: Trauma, Identity, and Public Health in the Chilean Transition, *Social Science & Medicine*, 40 (1). [in English].

Bracken, P. J., Giller, J. E., & Summerfield, D., 1995. Psychological responses to war and atrocity: The limitations of current concepts, *Social Science & Medicine*, 40 (8). [in English].

-
- Danieli, Y., 1998. *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, Springer Science & Business Media. [in English].
- Das, V., 2007. *Life and Words: Violence and the Descent into the Ordinary*, University of California Press. [in English].
- Elbogen, E. B., Johnson, S. C., Wagner, H. R., Newton, V. M., Timko, C., Vasterling, J. J., & Beckham, J. C., 2012. Protective factors and risk modification of violence in Iraq and Afghanistan war veterans, *Journal of Clinical Psychiatry*, 73 (6). [in English].
- Fassin, D., & Rechtman, R., 2009. *The Empire of Trauma: An Inquiry into the Condition of Victimhood*, Princeton University Press. [in English].
- Figley, C. R., 2013. *Encyclopedia of Trauma: An Interdisciplinary Guide*, SAGE Publications. [in English].
- Finley, E. P., 2011. *Fields of Combat: Understanding PTSD among Veterans of Iraq and Afghanistan*, Cornell University Press. [in English].
- Jakupcak, M., Conybeare, D., Phelps, L., Hunt, S., Holmes, H. A., Felker, B., Klevens, M., & McFall, M. E., 2007. Anger, hostility, and aggression among Iraq and Afghanistan war veterans reporting PTSD and subthreshold PTSD, *Journal of Traumatic Stress*, 20 (6). [in English].
- Kaplan, E. A., 2005. *Trauma Culture: The Politics of Terror and Loss in Media and Literature*, Rutgers University Press. [in English].
- Kirmayer, L. J., Lemelson, R., & Barad, M., 2007. *Understanding Trauma: Integrating Biological, Clinical, and Cultural Perspectives*, Cambridge University Press. [in English].
- Leys, R., 2000. *Trauma: A Genealogy*, University of Chicago Press. [in English].
- Loughran, T., 2018. *Shell-Shock and Medical Culture in First World War Britain*. [in English].
- Maercker, A., & Horn, A. B., 2013. A Socio-interpersonal Perspective on PTSD: The Case for Environments and Interpersonal Processes, *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 20 (6). [in English].
- Marano, H. E., 2004. *A Nation of Wimps: The High Cost of Invasive Parenting*, Psychology Today. [in English].
- Metzl, J. M., & Kirkland, A., 2010. *Against Health: How Health Became the New Morality*, NYU Press. [in English].
- National Center for PTSD, 2018. *Using the PTSD Checklist for DSM-5 (PCL-5)*, U.S. Department of Veterans Affairs. [in English].
- Pedersen, D., 2002. Political violence, ethnic conflict, and contemporary wars: broad implications for health and social well-being, *Social Science & Medicine*, 55 (2). [in English].
- Sadeh, N., & McNiel, D. E., 2015. Posttraumatic stress disorder increases risk of criminal recidivism among justice-involved individuals with mental disorders, *Criminal Justice and Behavior*, 42 (6). [in English].
- Scarry, E., 1985. *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*, Oxford University Press. [in English].
- Skelton, T., 2018. *Youth Culture and Social Change: Making a Difference by Making a Noise*, Palgrave Macmillan. [in English].
- Summerfield, D., 2001. The invention of post-traumatic stress disorder and the social usefulness of a psychiatric category, *BMJ*, 322 (7278). [in English].
- Tanielian, T., & Jaycox, L. H., 2008. *Invisible wounds of war: Psychological and cognitive injuries, their consequences, and services to assist recovery*, RAND Corporation. [in English].
- Tick, E., 2005. *War and the Soul: Healing Our Nation's Veterans from Post-traumatic Stress Disorder*, Quest Books. [in English].
- Weitsman, P., 2008. The Politics of Identity and Sexual Violence: A Review of Bosnia and Rwanda, *Human Rights Quarterly*, 30 (3). [in English].
- Young, A., 1995. *The Harmony of Illusions: Inventing Post-Traumatic Stress Disorder*, Princeton University Press. [in English].
- Zerubavel, N., & Wright, M. O., 2012. The dilemma of telling: Parental narratives of trauma transmission among children of Holocaust survivors, *American Journal of Orthopsychiatry*, 82 (4). [in English].

STUDY OF POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER AS A NEW SOCIAL PHENOMENON IN UNITED STATES AND NATO COUNTRIES IN 1990S – 2010S

Oleksii Fedinskyi

Graduate student of the Department of World History and Archology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *This article analyzes the scholarly literature that explores post-traumatic stress disorder (PTSD) as an emerging social and historical phenomenon in the United States and the North Atlantic Alliance countries. In particular, the significance of PTSD to NATO societies in the context of their development during the modern historical period was examined. The role of veterans' advocacy groups in shaping public understanding and professional acceptance of PTSD is explored. Examining the broader socio-historical context that has contributed to greater recognition and understanding of PTSD, the complex interplay between the political, economic, and social forces that have shaped the development and perception of PTSD in the United States and NATO countries during this time period is highlighted. The importance of a comprehensive understanding of PTSD as a social and historical phenomenon in shaping informed policy and support for survivors is highlighted.*

Key words: PTSD, NATO, US, veterans' organizations, society, social adaptation, social phenomenon, Vietnam War, Operation Desert Storm, Operation Iraqi Freedom, Operation Unconquered Freedom, Resolute Support Mission, war in Bosnia.

**РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА:
ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВЕКТОР ПРОВІДНИХ РОСІЙСЬКИХ
ТЕЛЕВІЗІЙНИХ КАНАЛІВ**

Товкун Інна Іванівна

студентка,

Національний університет біоресурсів та природокористування України, м. Київ

e-mail: tovkun31@ukr.net

Асатуров Сергій Константинович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,

Національний університет біоресурсів та природокористування України, м. Київ

e-mail: asaturov555@ukr.net

Кулинич Олександра Іванівна

кандидат історичних наук,

доцент кафедри реклами і зв'язків з громадськістю,

Національного авіаційного університету, м. Київ

<https://orcid.org/0000-0002-2141-8903>

***Анотація.** У статті розкрито основні напрямки російської пропаганди та її вплив на росіян; проаналізовано причини спотворення інформації щодо України російськими телеканалами, висвітлено роль контрпропаганди, яка є дієвим засобом у інформаційній війні з росією та вдале використання якої дозволить створити передумови для успішного завершення війни.*

***Ключові слова:** пропаганда, інформація, інформаційна війна, свідомість, наративи, денацифікація, демілітаризація.*

Постановка проблеми. 2022 рік для світу став роком великої континентальної війни. Як можливо, щоб суспільство підтримало війну, відповідно вторгнення в сусідню країну і вбивство її громадян? Весь секрет у підготовці свідомості росіян за допомогою спеціальної пропаганди. На початку війни російська пропагандистська машина працювала в усіх країнах світу, у кожному супутниковому пакеті телеканалів. Маркерами цієї війни путін зробив декілька штучних образів: «денацифікація в Україні», «демілітаризація України», «спеціальна військова операція» і буква «Z». Але це настільки штучні меседжі та аргументи, що не є основоположними в пропаганді цієї війни. Саме ті меседжі і наративи, які реально діють на свідомість рядових росіян ми і обґрунтуємо у статті.

Війна, розв'язана росією проти України, ведеться Кремлем не лише безпосередньо на полі бою, а й в інформаційному просторі. Окуповуючи українські території, РФ найперше починає промивання мізків, відключаючи українські

телеканали й радіо та запускаючи свій пропагандистський контент. Прикро, що деякі українці й самі обирають споживання російського інформаційного контенту.

Метою статті є вивчення ролі телебачення в інформаційній складовій російсько-української війни.

Досягнення мети зумовлює вирішення таких **завдань**: здійснити огляд провідних пропагандистських російських телеканалів, на яких висвітлюється російсько-українська війна; охарактеризувати найагресивніших російських пропагандистів-телевізійників; простежити новинний контент на російському телебаченні до початку російсько-української війни і в ході війни; проаналізувати технології маніпулювання інформацією на російському телебаченні; окреслити шляхи знешкодження російської пропаганди; з'ясувати як Україна протистоїть російській пропаганді.

Виклад основного матеріалу. Професор Т. В. Кузнєцова назвала телебачення «особливим аксіологічно-інформаційним механізмом» [Кузнєцова, 2013], який володіє потужними виражальними засобами, транслює широкий спектр як позитивної, так і негативної інформації та за певних умов може активно впливати на зміну соціокультурних цінностей у суспільстві. Вітчизняні дослідники активно досліджують проблематику російської пропаганди її впливу на суспільство. Варто відзначити статті С. Близнюка [Близнюк, 2022], Л. Смола [Смола, 2018], Є. Соломіна, В. Федорчука, Р. Шутова, а також низку колективних робіт. Проте роль телебачення в російсько-українській інформаційній війні досліджено неповністю. Інформаційна і військова агресія Російської Федерації проти України загострила наукові і публічні дискусії стосовно призначення, функцій, принципів діяльності телебачення, його впливу на споживачів інформації.

Існує великий перелік провідних телевізійних каналів РФ. До найбільш топових пропагандистських російських телеканалів можна віднести – «Россия 1», «Первый канал» та «НТВ». Ці канали безпосередньо підпорядковуються кремлю: «Россия 1» знаходиться в прямій власності держави, у «первого канала» держава – мажоритарний акціонер, а «НТВ» належить холдингу «Газпром-медіа» в структурі власності якого через «Газпром» теж присутня держава. На російських телеканалах найбільш поширеними є шість наративів про Україну: «в Україні відбувається громадянська війна», «Україна не справжня держава («недодержава»», «Росія допомагає Донбасу», «в Україні панує масова русофобія й переслідується російськомовне населення», «владу в Україні захопила “радикальна і фашистська меншість”, від якої населення треба захистити», «Україна – це маріонетка Заходу» [Смола, 2016].

Середньостатистичний російський глядач витрачає на перегляд телевізійних програм близько 4,2 години на день, віддаючи перевагу трьом російським телеканалам – «Первый канал», «НТВ» та «Россия 1», які щонайменше 17 разів на день дають негативні новини про ЄС, США та Україну, зосереджуючись на шести основних наративах – це жахи життя, постійні протести, занепад, в якому перебуває Європа, тероризм, міграційна криза, санкції. Російські медіа залучають величезні ресурси в цих наративах, щоб переконати російське населення не приймати ліберальні цінності ні сьогодні, ні в майбутньому, а також готують росіян до потенційного конфлікту із Заходом, формують почуття їхньої правоти та вмотивованості на фоні сприйняття Європи як слабкої та розділеної.

Міжнародні події в російських новинних програмах мають ненормально велику частку. Події в Європі, США та Україні, які є ключовими для негативної подачі, можуть займати 90% від частки програм деяких телевізійних трансляцій. Таким чином відбувається відволікання уваги росіян від подій всередині країни й складається враження, що в РФ усе гаразд. Вони відвертають увагу громадськості від внутрішніх проблем та консолідують населення проти Заходу як ворога.

Російські канали мають схожий новинний порядок денний, подаючи ті самі новини різними словами, забарвлюючи їх негативними емоціями, створюючи ворожий образ європейців. Російська пропаганда використовує демократичні цінності у боротьбі проти країн і організацій, які ці цінності відстоюють і захищають [Російські ЗМІ нацьковують глядачів проти Заходу, 2018].

Новинний контент на російському телебаченні має національне забарвлення – найбільш негативні образи формуються з країн ЄС для ірландців, румунів, данців, болгар, французів, іспанців, бельгійців, португальців. Позитив переважає негатив лише стосовно білорусів та швейцарців. Головними об'єктами всіх наративів є наші держоргани – тобто ті, хто заважають РФ здійснювати свою політику в Україні. Для повідомлень на цих каналах характерний знушально-висміювальний тон. Це не є розповідь про когось рівного.

Ми повинні твердо визнати, що російська пропаганда, фальшиві новини, інформаційна дезорієнтація становлять загрозу для політичного та соціального підйому всього людства і ми повинні визнати, що свобода слова та свобода засобів масової інформації стикаються із ще однією загрозою, коли пропаганда використовує відкритість і демократичні принципи проти тих, хто їх захищає [«Первый канал», НТВ та «Россия 1» подають негативні новини про ЄС в середньому 17 разів на день – дослідження, 2018].

Інформаційна війна РФ розгортається так само активно, як і бойові дії в Україні. Пропагандисти переконують своїх глядачів, що Україні вкрай необхідна «денацифікація» та «демілітаризація». Причому робить вона це активно як на внутрішній, так і на зовнішній арені, використовуючи цинізм і безпринципність, множинність варіантів правди, постійне вкидання дезінформації. Сьогодні перед пропагандистською машиною стоїть виклик – посилити внутрішню пропаганду, щоб якось виправдати тисячі загиблих на війні солдатів, а також жорсткі економічні санкції з боку Заходу.

На російському телебаченні працює ціла когорта журналістів, які розгорнули відкриту пропагандистську арену проти України. До найбільш топових можна віднести Дмитра Кисельова – флагмана російської пропаганди, Ольгу Скабєєву – знамениту своєю агресивною антиукраїнською риторикою, трансляцією головних наративів Кремля, нахабною манерою, образами співрозмовників, політиків, та спілкуванням із опонентами у студії на підвищених тонах, Володимира Соловйова – рупор Кремля, відомий своїми антиукраїнськими висловами та проросійською пропагандою.

Зросійського телебачення ллється така лавина безглуздя, нісенітниць, хворих галюцинацій, з якимиважко справитися непідготовленому мозку. Увесь телевізійний контент направлений саме під розповсюдження пропагандистських наративів Кремля, насаджувannya патологічної ненависті до України й українців, і до усіх країн, які підтримують Україну. У вуха росіян щодня ллється потік відвертої брехні про

світовий заколот проти росії на чолі із США, що намагається знищити їхню «велику державу». Російські ефіри переповнені інформацією про велич і могутність Росії, її неперевершені військові, економічні, наукові, соціальні досягнення.

Ми не можемо зрозуміти росіян, які підтримують, війну, які підтримують В. Путіна, які оправдують всі вбивства, згвалтування, все те божевілья, яке роблять росіяни в Україні. Це все незрозуміло звичайній нормальній людині. І незрозуміло нам, як може ціла країна мовчати, коли все це варварство відбувається. Хоча і є поодинокі випадки протестів, арештів активістів, виїзду активної антивоєнної інтелігенції за кордон, але для 140 мільйонної країни це – капля в морі [Богуш, 2022].

Російські пропагандисти зробили свою роботу – їм вдалося вставити в свідомість росіян свою ієрархію пропаганди, яка дає можливість зрозуміти мотиви та настрої росіян в російсько-українській війні. Щоб зрозуміти рівень зазомбованості жителів недоімперії, їхню віру в праведність політики «бункерного діда» і його священну боротьбу проти України й НАТО, треба уявити, як працюють сьогодні російські ЗМІ, зокрема російське телебачення. Теза перша на російському телебаченні – російська армія воює з НАТО. Навіть у мирний час російське телебачення згадувало про Україну тільки в покровительських або принизливих тонах. Але після початку повномасштабного вторгнення тон і форма подачі інформації радикально змінилися. Тепер усі новини починаються з подій в Україні. Причому, розповідаючи про хід так званої спеціальної воєнної операції, українців навіть не згадують. Усі, хто пішов захищати свою країну, стали для них фашистами й нацистами, яких треба негайно вбивати. Теж саме стосується українців, які підтримують армію, владу, захищають свої традиції, культуру й не бажають приєднатися до складу росії. Їх теж, згідно зі стандартами «руського міра», необхідно знищувати. Вони кажуть, що російська армія веде бойові дії проти націоналістичних угруповань, якими командують інструктори НАТО. Влада України – це київська хунта, або маріонетковий уряд заходу, який ні на що не здатний, крім виконувати забаганки Вашингтона. Про інші категорії українського населення пропагандисти кажуть просто: «люди, які чекають на звільнення від геноциду київської хунти». Самих слів «Україна» чи «українець» пропагандисти намагаються уникати або вимовляти якомога рідше. Для них не існує поняття України як самостійної, незалежної, вільної країни. Теза друга – «все, за що ми воюємо, руська земля». Перетворення нашої держави в ще один електоральний осередок новоросії або входження до складу московії на правах придатка якогось федерального округу РФ – головна мета окупантів. Тому російська пропаганда робить усе можливе, щоб закласти у свідомість кожного ординця думку: все, за що зараз воює РФ, – їх земля, їх власність [Думансбк, 2022].

Росіян дуже дратує те, що Україна не скорилася рашистським окупантам, що російську пропагандистську брехню не сприймають у всьому цивілізованому світі. Тому вони продовжують закидати цілу низку дезінформації та фейків. Використовуючи маніпулятивні технології, для більшої переконливості кремлівські пропагандисти застосовують різноманітні прийоми «бутафорщини». На широкий загал брехливі кремлівські пропагандисти виносять цілу низку неправдивих матеріалів, вигідних російській владі. На російському телебаченні постійно намагаються перекладати відповідальність за обстріли українських територій на ЗСУ

чи Захід; кричати про «руський мір», який чомусь має «панувати» в українських містах та селах і який усі мають незрозуміло чому обожнювати; істерити про майбутні «важливі» референдуми на тимчасово окупованих українських територіях, виливати величезну кількість інших маразматичних, брудних та брехливих розвідданих про Україну та інші цивілізовані країни, які виступають проти агресивної політики кремля й нинішньої ганебної рашистської війни.

Найбільш поширеним методом психологічного впливу, що використовується російською пропагандою, є маніпулювання. Суть маніпулювання полягає в тому, що в межах певної інформації, яку сприймає людина, їй посиляється прихований сигнал, що має забезпечити створення в її свідомості потрібних образів, стереотипів та мотивів до певних дій. Під час маніпулювання засобами різноманітних інформаційно-психологічних технологій створюється ілюзія об'єктивності, достовірності, важливості, значущості та можливості власного вибору.

Російські пропагандисти переконує, що росіяни не планують окупувати Україну, вони хочуть викоринити з неї націоналізм і фашизм. А також залишити на захоплених територіях свої війська, щоб люди, які стільки років боялися висловлювати свою думку через страх бути знищеними бандерівцями, нарешті відчували себе вільними.

Щоб нейтралізувати зусилля путінських маніпуляторів і звести їх нанівець, потрібно навчитися розпізнавати методи маніпулятивного впливу; намагатися бути максимально об'єктивним та слідкувати за достовірністю аргументації; актуалізувати мисленнєві операції; зберігати нейтральне ставлення до отриманої інформації, аналізувати її та перевіряти джерела витоку; концентруватися на фактах; прогнозувати мету появи в ЗМІ певних повідомлень та приховані мотиви їх авторів; перевіряти інформацію на достовірність. Російські пропагандисти є частиною воєнної машини Росії і мають бути притягнуті до відповідальності. За поширення пропаганди війни, ненависті та участі у геноциді російські пропагандисти повинні понести юридичну відповідальність на рівні з керівниками Росії, тими хто безпосередньо віддавав наказ про початок повномасштабної збройної агресії проти України.

Сьогодні в Україні працює велика мережа організацій, які борються з дезінформацією – «Детектор медіа», StopFake, VoxCheck. Усі вони аналізують роботу ворога в інформаційному полі та виробляють текстовий, аудіо- та відеоконтент різними мовами. Держава створила Центр протидії дезінформації при РНБО та Центр стратегічних комунікацій та інформації безпеки при Мінкультури та інформполітики, які докладають зусиль до боротьби в інформаційному просторі. Це піднімає рівень спротиву українського суспільства. Ці організації ще до початку вторгнення проводили чимало досліджень, які показують, що рівень спротиву в країні дуже виріс. Від 70% і більше українців знають про існування пропаганди і розуміють, як її виявити [Лелич, 2022].

Нещодавно StopFake відкрив турецькомовну службу і намагається наповнювати контентом, щоб спростовувати фейки, яких дуже багато у цьому регіоні. Туреччина наповнена великою кількістю ризиків, адже там ведуться далеко не проукраїнські дискусії. Те саме стосується Індії, країн Африки, Латинської Америки. Всі вони активно використовуються росією для створення ілюзії антиколоніального руху, запевняючи, що це війна Росії та США.

Крім турецької служби, організація суттєво посилила діяльність французькою, іспанською, італійською та німецькою мовами. Все це для того, щоб не лише розвінчувати міфи, а й створювати актуальний український контент.

У сучасному світі, на відміну від попередніх епох, війна більше не ведеться лише у фізичній площині. Нам слід активно насичувати телепростір українською інформацією. Нам потрібно тримати в інформаційному тонусі весь світ, щоб увага політиків, журналістів, пропагандистів була націлена на Україну і не переключилася на інші важливі світові події. Крім того, Україна не приховує інформацію, а навпаки – максимально оприлюднює те, що відбувалося, наприклад, у Бучі та Ірпені. Можна стверджувати, що Україна вже перемогла в інформаційній війні, якщо говорити про старі методи російської дезінформації, якими вона працювала досі. Водночас ця перемога не є остаточною, адже ворог постійно змінює тактику та пристосовується.

Українцям уже час переходити в контрнаступ в інформаційному полі. Завдяки створенню великої кількості українського контенту для закордонних аудиторій, забезпеченню умов для роботи іноземних журналістів, документації воєнних злочинів, підвищенню рівня медіаграмотності населення уже вдалося зробити чимало. Можливо, як варіант – це просто вимкнути російське телебачення. Якщо дійсно зламати систему мовлення росії і телебачення вимкнеться. Це могло б навіть змінити ставлення населення Росії до війни з Україною. Адже поки працює телебачення – росіяни живуть в уявному, створеному пропагандистами світі. Якщо цього світу не буде, людям доведеться роззирнутися довкола себе. А ця картинка суттєво відрізняється від телевізійної – там є інформація про загиблих, про те, що щось десь не виплачується, а щось – працює зі збоями. Можливо, так вони зрозуміють, що це – наслідки бойових дій та санкцій, накладених на Росію, і відповідно і змінять свою думку та порозумнішають.

У Росії занадто сильну владу має телевізор. Росіяни, як правило, швидше вірять інформації з телебачення, ніж реальній дійсності, яка відбувається з ними. Але реалії сьогодення на фронті все-таки змушують росіян змінити свою думку про війну. Це підтверджується реальними фактами кількості вбитих і поранених російських військових, їх поразками на полі бою. Росіяни живуть сьогодні уявним світом, створеним телебаченням. Як тільки не буде того уявного світу, а навколо буде інформація про кількість загиблих, про недостатні фінансові потоки та виплати, про певні збої в роботі тих чи інших структур, що є наслідками економічних санкцій, які накладені на Росію, то відразу населення різко змінить свою думку. Це буде шок-контент.

Прикро, що росіяни не вірять, навіть, членам власних сімей, які воюють в Україні, й дивуються, наскільки реальність відрізняється від того, що їм показували по телебаченню [Минобороны обвинило Украину в провокации со звонками «из военкомата», 2022].

З початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну світ почав усвідомлювати згубну та небезпечну силу російської пропаганди та злочинні наміри тих, хто її транслює. Тож країни світу одна за одною припиняють трансляцію російських телеканалів, а самі російські пропагандисти потрапляють до санкційних списків.

Насьогодні, за даними Національної ради України з питань телебачення та радіомовлення, після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну 30

країн у Європі припинили мовлення російських пропагандистських каналів. Найактивніше російській пропаганді протидіють країни Балтії та Польща. Крім того, про обмеження мовлення російських державних ЗМІ через повномасштабне вторгнення Росії в Україну також повідомили телекомунікаційні провайдери в Австралії, Канаді та США. У травні США запровадили санкції проти «Первого канала», «России-1» та «НТВ». Тоді також влада Великої Британії ввела санкції проти окремих журналістів із Росії.

Але російське телебачення – це глобальна пропагандистська машина з численною кількістю каналів для поширення пропагандистських та дезінформаційних кампаній, яка потребує такого ж глобального вичищення із інформаційного простору цивілізованого світу. Для цього часткове або регіональне блокування є малодієвим, лише скоординовані дії держав у блокуванні трансляції каналу, повна заборона пропагандистського ресурсу та його контенту технологічними платформами та свідома відмова від споживання пропагандистського контенту громадянами країн можуть змусити замовчати кремлівську пропаганду.

Тож світ уже на шляху розуміння, що російські телеканали – це лише джерела кремлівської пропаганди, які підривають цінності демократичного світу та яким не місце у цивілізованому світовому інформаційному просторі. Російська пропаганда та її пропагандисти несуть повну відповідальність за перетворення інформації на зброю проти України та світу.

Висновки. Отже, величезне військо російських телевізійників десятки років працює на два фронти - на зарубіжні країни і на власну «родину». Через телевізійний простір росія повністю контролює інфопростір всередині країни, а також просуває власні наративи, маніпулює фактами й намагається відвертати увагу від важливих подій і своїх злочинів за кордоном.

Населення РФ, не маючи альтернативних джерел інформації, свято вірить зомбоящику й тим, хто в ньому про щось розповідає. Безумовно, що відповідальність за скоєні в Україні воєнні злочини повинно нести не тільки військово-політичне керівництво РФ, а й пропагандисти Кремля. Розпалювання міжнародної ворожнечі, шахрайство, брехня, дезінформація та виправдання вбивств десятків тисяч невинних людей не можуть вважатися журналістикою. Кожен російський пропагандист, що вніс свою лепту в існування цієї фабрики зла, мусить понести цілком виправдану відповідальність у рамках міжнародного трибуналу.

Значимим для України є факт, що станом на сьогодні більше як 30 країн Європи вже повністю або частково відмовилися від показу у своїх ефірах російських програм.

путін керує не тільки зі свого бункера, а й із телевізора. російська влада тотально контролює інформаційний телепростір. До повномасштабної війни все йшло за планом, адже соціологічні дослідження свідчать про те, що станом на початок 2021 р. телевізор залишався головним джерелом отримання інформації про РФ для багатьох росіян (64 %). На другій позиції – соцмережі (42 %) [Померанцев, 2015].

Медійна диктатура створює чудовий плацдарм для просування будь-яких наративів влади. Із кожного ящика роками лунали ідеї, що Росія – «великая і магучая», з «великою культурой», і якій під силу все. Якщо і є якісь проблеми, то

винні в цьому західні країни, які в інфореальності РФ апіорі підлі та заздрісні. Контент подають під таким соусом, що Росія ніколи не була винна у жодному конфлікті, будь-яка її участь – виключно миротворча. Під час повномасштабної війни проти України пропагандистська машина трохи підкручує наративи і вкидає в інфопростір ідею, що західні медіа роблять із мухи слона й надто нагнітають. І, звісно, що всі, хто за межами РФ, – це вороги. Так кремлівська влада легітимізує війну проти всіх. Війну інформаційну і буквальну. Контент більшості російських телепередач підтримує токсичні людські стосунки, легалізує приниження, агресію та ненависть. Це бачимо у перехоплених діалогах російських військових зі своїми матерями та дружинами. Повномасштабна війна виявила ще одну річ: росіяни настільки задурманені пропагандою з усіх ящиків, що не вірять навіть тому, що кажуть їхні близькі родичі. Механізм критичного оцінювання інформації просто не спрацьовує. Це підриває інститут сім'ї в РФ, паралізує розвиток громадянського суспільства. росіяни, які це хоч трохи розуміють, уже давно виїхали з РФ.

Культивування жорстокості спрацювало проти самих росіян – вони мовчки миряться з дійсністю, навіть якщо вона їх не влаштовує. Росіян більше лякає автозак, ніж відсутність свободи слова. Вони не вважають себе здатними щось змінити. Звісно, це ще й очевидний результат впливу їхньої пропаганди, яка вселила думку, що всі революції виникають не з волі народу, а на замовлення зацікавленої влади. Тому вони чекають, поки з'явиться якийсь політичний герой і розрулить усі проблеми в державі. Результат – пасивний народ, який підтримує культ диктатора.

На російських державних телеканалах повним ходом розпалюють ненависть до українського народу і геноцид, продовжують дегуманізувати українців. Там відкрито радіють ударам РФ по об'єктах критичної інфраструктури України, щоб створити нестерпні умови життя для мирного населення, і закликають до нових ударів.

Список використаних джерел та літератури

- Близнюк, А. П., 2015. Пропаганда та контрпропаганда в умовах сучасної гібридної війни, *Наукові записки інституту журналістики: науковий збірник КНУ імені Тараса Шевченка*, 60, 49-54.
- Бурковський, П., 2017. Російська пропаганда про події в Україні: тенденції 2014 – 2016 років, *Media Sapiens* [Електронний ресурс]: https://ms.detector.media/trends/1411978127/rosiyska_propaganda_pro_podii_v_ukraini_tendentsii_20142016_rokiv//
- Горбань, Ю. О., 2015. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення, *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, 1, 136-141.
- Думанська, В., 2022. Як брешуть пропагандисти: від «заготовок» під вибух Кримського мосту до «бомбардування» Верховної Ради, *Українська правда* [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/10/12/7371606/>
- Зеленін, В. В., 2015. По той бік правди: НЛП як зброя інформаційно-пропагандистської війни, т. 1, К.: Вид-во «Люта справа», 384 с.
- Казімова, Л. А., 2017. Висвітлення української проблеми в ЗМІ, *Теле- та радіожурналістика*, 16, 171-177.
- Кузнєцова, Т. В., 2010. *Аксіологічні моделі мас-медійної інформації*, Суми: Університетська книга, 304 с.
- Лелич, М., 2022. Зовнішній фронт. Як українська дипломатія працює під час війни з Росією, *РБК – Україна* [Електронний ресурс]: <https://www.rbc.ua/ukr/news/vneshniy-front-ukrainskaya-diplomatiya-rabotaet-1656539404.html>

Лізанчук, В. І., 2014. Антиукраїнська інформаційна агресія в телерадіопросторі Росії та України, *Наукові записки інституту журналістики: науковий збірник КНУ імені Тараса Шевченка*, 56, 13-21.

Минобороны обвинило Украину в провокации со звонками «из военкомата», 2022. РБК [Електронний ресурс]: <https://www.rbc.ru/society/26/03/2022/623ee8549a7947391df3ea12>

«Первый канал», НТВ та «Россия 1» подають негативні новини про ЄС в середньому 17 разів на день – дослідження, 2018. [Електронний ресурс]: <https://detector.media/infospace/article/133743/2018-01-16-pervyy-kanal-ntv-ta-rossiya-1-podayut-negativni-novyny-pro-ies-v-serednomu-17-raziv-na-den-doslidzhennya/>

Померанцев, П., 2015. *Нічого правдивого й усе можливо. Сходження до сучасної Росії*, Львів: Видавництво УКУ, 240 с.

Російські ЗМІ нацьковують глядачів проти Заходу, 2018. Укрінформ [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2382886-rosijski-zmi-nackovuut-gladaciv-proti-zahodu.html>

Смола, Л. А., 2016. Інформаційно-психологічний складник «гібридної» війни, *Національна безпека і оборона*, 9-10 (167-168), 68-72.

Смола, Л. А., 2018. Інформаційна війна Росії: особливості, інструменти, *Наукові записки інституту журналістики: науковий збірник КНУ імені Тараса Шевченка*, 61, 77-83.

Соломін, Є. Ф., 2015. Луганське телебачення: медійне підґрунтя російського військового вторгнення в Україну, *Наукові записки інституту журналістики: науковий збірник КНУ імені Тараса Шевченка*, 3 (64), 44-48.

Тарасенко, Н. Н., 2015. Ситуація на Донбасі у дискурсі українських ЗМІ, *Україна: події, факти, коментарі*, 21, 72-82.

Шутов, Р., 2015. Російська пропаганда в українському інформаційному полі. Підсумки-2014, *Детектор медіа* [Електронний ресурс]: <https://detector.media/roziiski-zmi/article/164979/2015-01-13-rosiyska-propaganda-v-ukrainskomu-informatsiynomu-poli-pidsumky-2014/>

References

Blyzniuk, A. P., 2015. Propaganda ta kontrpropaganda v umovakh suchasnoi hibrydnoi viiny [Propaganda and counter-propaganda in the conditions of modern hybrid warfare], *Naukovi zapysky instytutu zhurnalistyky: naukovyi zbirnyk KNU imeni Tarasa Shevchenka*, 60, 49-54. [in Ukrainian].

Burkovskiy, P., 2017. Rosiiska propahanda pro podii v Ukraini: tendentsii 2014 – 2016 rokiv [Russian propaganda about events in Ukraine: trends of 2014 – 2016], *Media Sapiens* Retrieved from: https://ms.detector.media/trends/1411978127/roziyska_propaganda_pro_podii_v_ukraini_tendentsii_20142016_rokiv/ [in Ukrainian].

Dumanska, V., 2022. Yak breshut propahandysty: vid «zahotovok» pid vybukh Krymskoho mostu do «bombarduvannia» Verkhovnoi Rady [How propagandists lie: from “preparations” for the explosion of the Crimean bridge to the “bombing” of the Verkhovna Rada], *Ukrainska pravda* Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/10/12/7371606/> [in Ukrainian].

Horban, Yu. O., 2015. Informatsiina viina proty Ukrainy ta zasoby yii vedennia [Information war against Ukraine and means of its conduct], *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy*, 1, 136-141. [in Ukrainian].

Kazimova, L. A., 2017. Vysvitleniia ukrainskoi problemy v ZMI [Media coverage of the Ukrainian problem], *Tele- ta radiozhurnalistyka*, 16, 171-177. [in Ukrainian].

Kuznietsova, T. V., 2010. *Aksiologichni modeli mas-mediinoi informatsii [Axiological models of mass media information]*, Sumy: Universytetska knyha, 304 s. [in Ukrainian].

Lelych, M., 2022. Zovnishnii front. Yak ukrainska dyplomatiia pratsiuie pid chas viiny z Rosiieiu [External front. How Ukrainian diplomacy works during the war with Russia], *RBK – Ukraina* Retrieved from: <https://www.rbc.ua/ukr/news/vneshniy-front-ukrainskaya-diplomatiya-rabotaet-1656539404.html> [in Ukrainian].

Lizanchuk, V. I., 2014. Antyukrainska informatsiina ahresiia v teleradioprostori Rosii ta Ukrainy [Anti-Ukrainian informational aggression in the television and radio space of Russia and Ukraine], *Naukovi zapysky instytutu zhurnalistyky: naukovyi zbirnyk KNU imeni Tarasa Shevchenka*, 56, 13-21. [in Ukrainian].

Minoborony obvinilo Ukrainu v provokatsii so zvonkami «iz voenkomata» [The Ministry of Defense accused Ukraine of provocation with calls “from the military enlistment office”], 2022. RBK Retrieved from: <https://www.rbc.ru/society/26/03/2022/623ee8549a7947391df3ea12> [in Russian].

«Pervyj kanal», NTV ta «Rossiya 1» podaiut nehatyvni novyny pro YeS v serednomu 17 raziv na den – doslidzhennia [Channel One, NTV and Rossiya 1 present negative news about the EU an average of 17 times a day – research], 2018. Retrieved from: <https://detector.media/infospace/article/133743/2018-01-16-pervyy-kanal-ntv-ta-rossiya-1-podayut-negativni-novyny-pro-ies-v-serednomu-17-raziv-na-den-doslidzhennya/> [in Ukrainian].

Pomerantsev, P., 2015. *Nichoho pravdyvoho y use mozhlyvo. Skhodzhennia do suchasnoi Rosii* [Nothing is true and everything is possible. Ascent to modern Russia], Lviv: Vydavnytstvo UKU, 240 s. [in Ukrainian].

Rosiiski ZMI natskovuiut hliadachiv proty Zakhodu [Russian mass media incites viewers against the West], 2018. Ukrinform Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2382886-rosiiski-zmi-nackovuut-gladaciv-proti-zahodu.html> [in Ukrainian].

Shutov, R., 2015. Rosiiska propahanda v ukrainskomu informatsiinomu poli. Pidsumky-2014 [Russian propaganda in the Ukrainian information field. Results-2014], *Detektor media* Retrieved from: <https://detector.media/rosiiski-zmi/article/164979/2015-01-13-rosiyska-propaganda-v-ukrainskomu-informatsiinomu-poli-pidsumky-2014/> [in Ukrainian].

Smola, L. A., 2016. Informatsiino-psykhologichnyi skladnyk «hibrydnoi» viiny [Informational and psychological component of “hybrid” war], *Natsionalna bezpeka i oborona*, 9-10 (167-168), 68-72. [in Ukrainian].

Smola, L. A., 2018. Informatsiina viina Rosii: osoblyvosti, instrumenty [Russia's information war: features, tools], *Naukovi zapysky instytutu zhurnalistyky: naukovyi zbirnyk KNU imeni Tarasa Shevchenka*, 61, 77-83. [in Ukrainian].

Solomin, Ye. F., 2015. Luhanske telebachennia: mediine pidgruntia rosiiskoho viiskovoho vtorhennia v Ukrainu [Luhansk television: the media background of the Russian military invasion of Ukraine], *Naukovi zapysky instytutu zhurnalistyky: naukovyi zbirnyk KNU imeni Tarasa Shevchenka*, 3 (64), 44-48. [in Ukrainian].

Tarasenko, N. N., 2015. Sytuatsiia na Donbasi u dyskursi ukrainskykh ZMI [The situation in Donbas in the discourse of the Ukrainian mass media], *Ukraina: podii, fakty, komentari*, 21, 72-82. [in Ukrainian].

Zelenin, V. V., 2015. Po toi bik pravdy: NLP yak zbroia informatsiino-propahandystskoi viiny, t. 1 [On the other side of the truth: NLP as a weapon of propaganda warfare, vol. 1], K.: Vyd-vo «Liuta sprava», 384 s. [in Ukrainian].

RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: INFORMATION VECTOR OF LEADING RUSSIAN TELEVISION CHANNELS

Inna Tovkun

Student,

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Serhii Asaturov

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of International Relations and Social Sciences,

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Oleksandra Kulynych

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Advertising and Public Relations,

National Aviation University, Kyiv

Abstract. The article reveals the main directions of Russian propaganda and its influence on Russians; analyzed the reasons for the distortion of information about Ukraine by Russian TV channels, highlighted the role of counter-propaganda, which is an effective tool in the information war with Russia and the successful use of which will create prerequisites for a successful end to the war.

Key words: propaganda, information, information warfare, consciousness, narratives, denazification, demilitarization.

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2023.43-44.27>

УДК 001:21/29

СТАНОВЛЕННЯ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА ЯК НАУКИ

Поливач Марія Анатоліївна

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри журналістики та мовної комунікації,

Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ

e-mail: mariapolyvach@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0975-4987>

Анотація. У статті розглядається взаємодія та вплив науки і релігії одна на одну. Наводяться різні думки дослідників з даного питання. Так, наприклад, на думку дослідника еволюційної психології Робіна Данбара, релігія еволюціонувала як спосіб дозволити багатьом людям одночасно брати участь в діях, які виробляють ендорфіни. Багато релігійних ритуалів, як-от пісні, танці та прийняття різних позицій для молитви, «є надзвичайно хорошими активаторами системи ендорфінів», зазначає він. Відмічено новий погляд на вивчення науки та релігії теологічного антрополога Луїса Ов'єдо, який зазначає, що нове наукове дослідження релігії знає, в основному, три головні напрями, досить пов'язані один з одним і часто доповнюють один одного, але кожен іноді йде своїми шляхами: когнітивно-психологічний; біолог-еволюціоніст; і неврологічний. У статті проілюстровано історію становлення нової науки – релігієзнавства, яка сформувалася в Європі у другій половині XIX ст., хоч окремі знання про релігію почали з'являтися у давні часи – в Китаї, Індії, Греції. Як система наукових поглядів, релігієзнавство постало на межі філософії, психології, соціології, антропології, етнографії, археології, мовознавства, порівняльної міфології, фольклористики та інших галузей знань. Зазначено причини появи даної науки, а саме: по-перше, процес диференціації наукового знання, який охопив духовний клімат тодішнього суспільства, здійснювався не без впливу позитивізму. По-друге, з цим процесом пов'язана необхідність систематизації та упорядкування накопиченого знання про релігію. Основоположником релігієзнавства є англійський історик-етнограф Едуард Барнетт Тайлор (1832 – 1917 рр.), який досліджував вірування первісних народів, причину появи та особливості анімізму, зв'язок первісних релігій з розвинутими релігійними системами, започаткував культурницький підхід до аналізу релігії. Найбільш відомі його праці «Первісна культура» та «Антропология».

Ключові слова: релігія, релігієзнавство, наука, віра, Бог, знання, Едуард Барнетт Тайлор.

Постановка проблеми. Актуальність статті полягає у дослідженні вивчення релігії наукою; встановлення того, як релігія впливає на життя людини в суспільстві та на її моральні цінності.

Метою статті є характеристика становлення релігієзнавчої науки.

Історіографічний огляд. Важливе значення в дослідженні теми відіграє історіографія проблеми. Щодо зародження релігії та її визначення було використано дослідження Н. П. Пивоварова, Ф. Шлейермахера, В. Віндельбанда, К. Юнга, Е. Як галузь гуманітарного знання, релігієзнавство було описане в працях: В.І. Лубського,

В. І. Теремка, М. В. Лубської, Т. М. Кучера, К. Тіле, М. Мюллера, П. Шантепі де ля Соссе, С. Д. Абрамовича, М. Чікарькова та ін.

Виклад основного матеріалу. Відколи людство почало задумуватися, звідки походить і на чому ґрунтується віра в надприродне, потойбічне, відтоді беруть початок релігійні знання, які згодом розвинулися у складну, багатоаспектну, полідисциплінарну науку – релігієзнавство, що постало на перетині різних дисциплін, живиться їх набутками, одночасно збагачуючи їх.

Різним є бачення предмета, специфіки, завдань, методологія конфесійного (зорієнтованого на апологію релігії) й академічного (досліджує релігію зі світських позицій) релігієзнавства, непростим був і розвиток їх, але спродуковані ними знання про феномен релігії, особливості релігійних систем різних народів і за різних часів розширюють горизонти бачення людиною світу і себе у світі.

Прагнення людини до пізнання світу, до самопізнання – невичерпне і вічне. У процесі пізнавальної діяльності вона формує себе як особистість, набуває фахових знань, акумулює енергію для подальших інтелектуальних і духовних пошуків. Різні системи знань відкривають перед нею свої обшири. Однією з особливих систем, у координатах якої фігурують проблеми духовного самовизначення людини у світі, її розуміння і тлумачення трансцендентного (потойбічного), надприродного, є релігієзнавство.

На думку дослідника еволюційної психології Робіна Данбара, релігія еволюціонувала як спосіб дозволити багатьом людям одночасно брати участь в діях, які виробляють ендорфіни. Багато релігійних ритуалів, як-от пісні, танці та прийняття різних позицій для молитви, «є надзвичайно хорошими активаторами системи ендорфінів», зазначає він [Амброзіно, 2021]. Отже, релігія – це зв'язок з Вищим, зі Святим, відкритість і довіра до Нього, готовність прийняти як керівне начало свого життя те, що виходить від Вищого і відкривається людині при зустрічах із ним» [Пивоварова, 2014, с. 45].

Релігія, як людський феномен, що виражається в почутті залежності, переживання набожності, трансцендентності представлена у Ф. Шлейермахера: «Сутність релігії полягає у цілісному переживанні свого зв'язку з Богом, живому почутті залежності індивіда від вищих сил» [Шлейермахер, 1994, с. 101]; В. Віндельбанда: «Релігія не відповідає жодній особливій сфері розумних цінностей. Єдина розумна основа, властива саме релігії як такій, зводиться до вимоги пережити сукупність усіх розумних цінностей в абсолютній єдності, недосяжній для жодної з форм нашої свідомості» [Виндельбанд, 1995, с. 62].

Деякі вчені вважають релігію в цілому творенням і функцією людини. Зокрема, К. Юнг визначав релігію «особливою установкою людського розуму, [...] уважний розгляд, спостереження за деякими динамічними факторами, зрозумілими як «сили», духи, демони, боги, закони, ідеї, ідеали та всі інші назви, дані людиною подібним факторам, виявленим нею у своєму світі як могутніх, небезпечних, «релігія» – це поняття, що позначає особливу установку свідомості, зміненої досвідом нумінозного (божественного переживання)» [Юнг, 1991, с. 134-135].

Сер Джон Маркс Темплтон (американський підприємець і філантроп, котрий більшу частину своїх статків пожертвував на потреби науки і релігії) вважав релігійну віру та практику динамічною, просоціальною силою – силою добра у світі, частиною та навіть джерелом вирішення широкого кола проблем, з якими ми

стикаємося, як-от бідність і хвороби. Але релігії часто асоціюються з негативними соціальними результатами, такими як нетерпимість і конфлікти. Як ми можемо збільшити соціальні дивіденди, пов'язані з релігійною вірою та практикою, і зменшити негативні наслідки, які можуть виникнути, коли релігії змішуються з іншими факторами, такими як страх чи жадібність? [Templeton Religion Trust, 2023].

За даними теологічного антрополога Луїса Ов'єдо нове наукове дослідження релігії знає, в основному, три головні напрями, досить пов'язані один з одним і часто доповнюють один одного, але кожен іноді йде своїми шляхами: когнітивно-психологічний; біолог-еволюціоніст; і нейронауковий.

1. Когнітивний (пізнавальний) підхід (КП). Оскільки так звана когнітивна наука про релігію є основною програмою в новому науковому підході до релігійних явищ, варто представити її основні положення та погляди. Список авторів і робіт, які в основному започаткували цю галузь, великий, але є роботи, які можна вважати «класикою» в цій галузі: Е. Томас Лоусон та Роберт Н. МакКолі – «Reasoning Religion: Understanding Cognition and Culture», 1993 р.; П. Бюер – «Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought», 2001 р.; С. Атран – «In Gods We Trust: The Evolutionary Landscape of Religion Oxford University Press», 2002 р.; Джастін Л. Барретт – «Why Would Anyone Believe in God? (Cognitive Science of Religion)», 2004 р.; Г. Вайтхаус – «Modes of Religiosity: A Cognitive Theory of Religious Transmission (Cognitive Science of Religion)», 2004 р. Когнітивний підхід є результатом поєднання двох теоретичних поглядів: спроби описати ментальні структури, які виробляють релевантну (міра відповідності отриманого результату бажаному) інформацію для релігійних вірувань, і еволюціоністська теорія, яка намагається зрозуміти адаптивні фактори, які могли б допомогти релігії виникнути та зберегтися протягом історії. Використовуючи порівняння, намагаючись краще зрозуміти релігію, КП грає в академічну гру, правила якої визначаються виключно когнітивною психологією та еволюціоністськими поглядами на людську природу. Два головних переконання, які надихають на таку думку, полягають, по-перше, в тому, що ми можемо все більше й більше знати внутрішню логіку та функціонування людського розуму та те, як він обробляє інформацію, і, по-друге, що ми поступово розкриваємо механізми, які допомагають людям розвиватися та процвітати, або виживати й розмножуватися. У структурі, в якій поєднуються обидва підходи, релігія стає предметом, до якого легко застосувати нову евристику (наука, яка вивчає творчу діяльність, методи, які використовуються у відкритті нового і в навчанні) та тематичне дослідження для перевірки валідності цієї структури. Головною передумовою в цьому випадку є те, що люди – як частина тваринного світу – дотримуються правил, які максимізують виживання та розмноження, і що наші розумові здібності розвиваються як потужний засіб для покращення нашої адаптації до навколишнього середовища.

2. Біологічний підхід. Другою теоретичною основою в наукових дослідженнях релігії є еволюційна адаптація. Згідно з цим підходом, релігія має сенс у тому, що вона сприяє виживанню та розмноженню людини. У рамках цього підходу немає чіткого консенсусу щодо основної думки, і пропозиції множаться. Навіть якщо ментальні структури, які сприяють релігійним віруванням, можна справедливо описати, далеко не ясно, чи корисні такі ментальні установки для адаптації до ворожого середовища та підтримки добробуту соціального суб'єкта. Дві

основні теорії змагаються, щоб дати найкраще пояснення. Першу можна описати як мінімалістичну: релігія є лише епіфеноменом (це вторинне явище, яке виникає поряд або паралельно з первинним явищем) або побічним продуктом нормальних психічних функцій, але без користі чи практичного застосування; це скоріше «відволікання», яке відверне нашу увагу від більш корисної діяльності. Друга теорія намагається визначити можливі застосування релігійної поведінки, які могли виникнути в ході еволюції людини. Припускається, що навіть якщо психічні риси, які породили релігійні вірування та практики, спочатку були марними, вони поступово стали корисними, інакше вони б зникли. Це можна розуміти в терміні «екзаптації» (піднесений настрій з відтінком захвату), тобто ідеї про те, що ознаки, які спочатку мали іншу функцію або не мали жодної функції, можуть набути нової функції в ході подальшої еволюції. (Типовим прикладом екзаптації є пір'я птахів, яке спочатку служило для регуляції температури тіла, а згодом стало засобом для польоту).

3. Нейронауковий підхід. Третій напрям нового наукового дослідження релігії йде шляхом, відкритим нейронаукою (комплекс наукових дисциплін, які займаються вивченням нервової системи на різних рівнях, від молекулярного до рівня цілого організму). Цей підхід останнім часом пережив період великого ентузіазму та очікувань, період зростання та остаточну стадію занепаду. Ймовірно, нинішній занепад можна пояснити контрастом між бажаними очікуваннями в дев'яностих і оманами, яких ми зазнали останнім часом. Повчально згадати, як такі вчені, як М. Персінгер («Neuropsychological Bases of God Beliefs», 1987 р.), висунули деякі теорії про те, як релігійні переживання можуть бути створені за допомогою нейронних механізмів у деяких областях мозку, які можуть бути легко доступними та маніпулювати ними. Така програма спонукала будувати пристрої, які могли б через електромагнітні імпульси викликати містичні стани. Незважаючи на початковий очевидний успіх, складність повторення таких результатів викликала багато сумнівів і зумовила завершення багатьох таких програм. Інша дослідницька програма, проведена Ньюбергом і Д'Аквілі (2006 р.), сканувала мозок людей у глибокій медитації. Їх опубліковані результати вказали на «точку Бога» в мозку, нейронну структуру, яка бере участь у інтенсивних релігійних переживаннях. Знову ж таки, спроби відтворити результати не підтвердили таку теорію. Інші дослідження, як-от дослідження Маріо Борегарда (2007 р.), показали, що під час релігійної розумової активності було задіяно кілька областей мозку, тому не можна стверджувати, що одна нейронна мережа є основним джерелом релігійного пізнання. Незважаючи на інші спроби в цьому напрямку, ця програма була поступово залишена, ймовірно, через те, що нейробіологи усвідомили межі методів нейровізуалізації в правильному розпізнаванні нейронних активацій щодо дуже складних психічних функцій, таких як ті, що пов'язані з релігійними віруваннями та практиками. Мрія вчених полягала в тому, щоб з'ясувати, які «психічні сфери» були задіяні в релігійному пізнанні, можливо також вдавшись до «жорсткішого» наукового підходу до релігії, подібного до тих, які обіцяє нейронаука.

Варто, однак, підкреслити, що нові наукові підходи до релігії не враховують належним чином почуття сакрального та інтенсивність духовних переживань у основі релігії. Їхня мета декларативно скромніша: визначити ментальні структури, які упереджують або виявляють погляди на трансцендентність (філософський

термін, що характеризує те, що принципово недоступне досвідному пізнанню або не ґрунтується на досвіді) і надприродні агенти, і розрізнити їхню адаптивну цінність. У будь-якому разі це могло б стати великим внеском у розуміння релігії, за умови, що проблеми та межі цих підходів будуть прийняті серйозно до уваги [Oviedo, 2019].

Повернемося до науки «релігієзнавство». На думку дослідників: В.І. Лубського, В.І Теремкв. М.В. Лубської, *релігієзнавство* – це гуманітарна наука, яка досліджує суспільно-історичну природу релігії, механізм її соціальних зв'язків з політичними, економічними, духовними системами суспільства, особливості їх впливу на віруючих [Лубський, 2005, с. 9-10].

На томість, на думку Т.М. Кучера, *релігієзнавство* – це автономна, особлива дисципліна гуманітарного знання, об'єктом всебічного вивчення якого є феномен релігії в найрізноманітніших соціокультурних чи структурних виявах, зв'язках і взаємовпливах.

Феномен релігії та його структура є винятковими об'єктами релігієзнавства. Інші дисципліни гуманітарного знання: філософія, право, політологія – також включають релігію до сфери зацікавленості, однак, по-перше, ті чи ті окремі науки розглядають феномен релігії лише у відповідних аспектах і, по-друге, як структурний компонент поряд з іншими, не менш важливими компонентами, що включаються до системи тієї чи іншої науки [Кучера, 2016, с. 6].

Як наука у системі наук релігієзнавство тісно пов'язане з іншими дисциплінами.

Особливий зв'язок існує між релігієзнавством та філософією, яка вирішує ті ж само екзистенціальні проблеми, що й релігія, хоча філософія є продуктом незалежної індивідуальної свідомості, а релігія виражає колективну духовну позицію.

Чи не найважливішим для релігієзнавства є контакт з психологією, яка описує душевну діяльність людини і дає значний матеріал для розуміння законів протікання психічних процесів. Певне значення мають також фізіологія та медицина (психіатрія) – без опори на їхні досягнення важко зрозуміти роль тілесно-матеріального начала (мозок тощо) в психічній діяльності або грань, за якою закінчується релігійність і починається релігійна манія – підґрунтя фанатизму.

Оскільки релігія – це не тільки факт життя індивідуальної душі, а й фактор суспільного життя, то великого значення для релігієзнавства набуває соціологія, яка розглядає релігії в аспекті їх суспільних функцій (скажімо використання релігії тими чи іншими політичними маніпуляторами).

Опис тих чи інших релігійних систем невіддільний від історії та археології, які допомагають усвідомити динаміку розвитку різноманітних релігій, зв'язок цього розвитку з соціально-політичними та економічними обставинами епохи, повертають до життя прадавні сакральні (священні) предмети, реставрують культи, які віджили своє, тощо.

Релігієзнавство не менш тісно пов'язане з етнографією, яка описує духовний світ, звичай й ритуали побут, мистецтво, костюми (в тому числі й сакральні) різних народів світу.

Релігієзнавство не обходиться без допомоги філології у сфері аналізу сакральних текстів, їхніх варіантів та мовно-літературних особливостей, що важливо для зрозуміння ідейного змісту священних і богослужбних книг.

Навіть природничі науки скажімо, фізика й астро-фізика. геологія чи генетика можуть допомогти релігієзнавцям в з'ясуванні ступеня змістовності того чи іншого священного міфу, особливо ж міфу космогонічного, міфу про творіння землі або міфу про виникнення людства. Сьогоднішнє релігієзнавство невимушено використовує методологію математики й кібернетики в структурному аналізі й моделюванні особливостей релігійного типу мислення або, знову ж таки, при аналізі релігійних текстів [Абрамович, 2004, с. 10-11].

Протягом століть відносини між наукою та релігією варіювалися від конфлікту та ворожнечі до гармонії та співпраці, тоді як різні мислителі стверджували, що ці дві концепції за своєю суттю суперечать і є абсолютно різними, – зазначають К.Л. Тігпен, К. Джонсон, К. Фанк [Thigpen, 2020].

Як галузь гуманітарного знання, релігієзнавство сформувалося в Європі у другій половині XIX ст., хоч окремі знання про релігію почали з'являтися у давні часи – в Китаї, Індії, Греції. Як система наукових поглядів, воно постало на межі філософії, психології, соціології, антропології, етнографії, археології, мовознавства, порівняльної міфології, фольклористики та інших галузей знань [Лубський, 2005, с. 10]. Немає консенсусу серед вчених щодо найкращого способу вивчення релігії, проте, однією з багатьох причин цієї невдачі є те, що кожна дисципліна, залучена для вивчення релігії, має свої відмінні методи та теми, і вчені часто не погоджуються щодо того, як вирішити неминучі конфлікти між цими різними інтелектуальними перспективами. Інша причина полягає в тому, що питання про походження та функції релігії часто змішуються з питаннями про істинність релігії, і це призводить до суперечок, які, як правило, перешкоджають розвитку загальних концепцій, методологій і проблем [Segal, 2023].

Причини появи релігієзнавства можна назвати такі. По-перше, процес диференціації наукового знання, який охопив духовний клімат тодішнього суспільства, здійснювався не без впливу позитивізму. По-друге, з цим процесом пов'язана необхідність систематизації та упорядкування накопиченого знання про релігію [Кучера, 2016, с. 6].

Основоположником релігієзнавства є англійський історик-етнограф Едуард Барнетт Тайлор (1832 – 1917 рр.), який досліджував вірування первісних народів, причину появи та особливості анімізму, зв'язок первісних релігій з розвинутими релігійними системами, започаткував культурницький підхід до аналізу релігії. Найбільш відомі його праці «Первісна культура» та «Антропологія».

Релігія як особливий феномен, що концентрує в собі духовну діяльність людини, була сферою досліджень англійського філософа Герберта Спенсера (1820 – 1903 рр.), англійського історика, етнографа Джеймса-Джорджа Фрезера (1854 – 1941 рр.), австрійського психолога Зигмунда Фрейда (1856 – 1939 рр.), французького соціолога, етнологів Леві-Брюля Люсьєна (1857 – 1939 рр.) та ін. Спираючись на емпіричні (все те, що отримано шляхом експерименту, на практиці, засноване на досвіді, спостереженні) дані, вдаючись до раціональних методів їх інтерпретації, вони намагалися сформулювати загальнонауковий погляд на особливості зародження та розвитку релігійних уявлень, виробити універсальні засади науки про релігію. За тогочасних умов це викликало відчутний спротив європейських теологів, які побоювалися, що порівняльний аналіз різних релігій неминуче спричинить ревізію християнських цінностей. Одним із використовуваних ними аргументів було

й те, що не варто вивчати релігію за допомогою раціональних методів, оскільки за своєю суттю вона є ірраціональною (позасвідомою). Але це вже не могло ослабити уваги європейської науки до релігієзнавства [Лубський, 2005, с. 10].

Основними періоджерелами, на підставі яких відбувалось упорядкування і систематизація знань про релігію, були такі:

1. Свідчення місіонерів і мандрівників про релігійні вірування і культу здебільшого неєвропейських народів. Чому неєвропейських? Тому що в християнських країнах Заходу і мусульманських країнах Сходу побутувала думка про самодостатність і виняткову авторитетність Священних книг для вивчення релігій. Для чого вивчати християнство, якщо його істини вже містяться в Біблії? Це гальмувало розвиток знань про релігію.

2. Праці дослідників міфологічної проблематики, особливо тих, хто досліджував грецькі, єгипетські, ассірійські міфи.

3. Італійський філософ Ж. Батист Віко у праці «Принципи нової науки» вводить положення історизму. Від цього часу релігія почала розглядатися як один з елементів життя суспільства, що потребує вивчення.

4. Мовознавчі пошуки орієнтовані на вивчення східних мов і релігій. Відкриття санскриту відіграло надзвичайно важливу роль у розвитку знань про релігію.

5. Досвіди раціонального осмислення релігії, які з'явилися з появою філософії релігії.

6. Нові археологічні відкриття.

7. Відкриття в галузі етнографії, антропології та фольклору.

Перші автори, які торкалися проблем релігії, з'являються у X – XI ст. серед мутекалімів (знавці схоластичних богословських шкіл). Згадують про релігійні вірування й арабські учені-енциклопедисти, письменники Альберуні («Про Індію») і Ам Шахестані. Їхні трактати написані з позиції стороннього спостерігача, що обумовило неупереджений аналіз існуючих на той час віровчень і уявлень про світ.

Спонукальною причиною до оформлення релігієзнавства як окремої дисципліни стало поширення методу вивчення релігії. Цей стимул дістав назву компаративістський (порівняльний). Учені, які користувалися цим способом вивчення різних вірувань, вдавалися до зіставлення релігійних віровчень і світобачення за різноманітними критеріями, наприклад, як спільні віроповчальні принципи окремих культів, ритуальні елементи, мовні еквіваленти назв божеств та ін.

Німецький і англійський філолог Макс Мюллер (1823 – 1900 рр.) на підставі лінгвістичних досліджень довів, що найменування богів у більшості народів було пов'язане з позначенням неба, сонця, зірок. Він обґрунтував тезу, що верховне божество мало однакову назву в різних релігійних віруваннях народів. Наприклад: санскритське – Дяус, те саме, що грецьке – Зевс (Зеус), римське – Йові, германське – Тіу – усі ці назви означають одне – «батько, який перебуває на небі».

Саме з М. Мюллером пов'язують появу порівняльного релігієзнавства, саме йому належить розкриття сутності порівняльного підходу у вивченні релігії.

У чому ж полягає суть компаративістики? Щоб зрозуміти ту чи іншу релігію, треба виявити її найдавнішу форму і порівняти з іншими поглядами та уявленнями.

Звідси кредо всіх дослідників-релігієзнавців: «Той, хто знає лише одну релігію, не знає жодної».

Систематичну форму компаративістському аналізу релігій та їх розгляду в історичній перспективі надали голландський пастор Реформаторської церкви К. Тіле (праці «Основні принципи науки про релігію», «Релігія зороастризму») і Шантепі де ла Соссе, який вивчав авестійську, асирійську, єгипетську мови і вірування різних народів. М. Мюллер, К. Тіле, П. Шантепі де ла Соссе деякими дослідниками визнаються засновниками релігієзнавства як автономної дисципліни наукового знання. Через їхні ідеї з'являються дослідження історичного характеру, в яких з'ясовуються походження, еволюція конкретних форм релігії, захоплення аналітичними розвідками релігії. У Лейденському (1877 р.) і Амстердамському (1878 р.) університетах були відкриті перші кафедри історії і філософії релігії, які очолили К. Тіле і Шантепі де ла Соссе.

У 1897 р. у Стокгольмі відбувся I Всесвітній конгрес релігієзнавців, на якому серед іншого був затверджений статус релігієзнавства як самостійної дисципліни гуманітарного знання.

На зламі XIX – XX ст. можна відстежити дві форми функціонування релігієзнавства: академічне (світське) і конфесійне.

Академічне релігієзнавство. Представники академічного релігієзнавства розглядають релігію як історичне явище, що функціонує в еволюції людства. В дослідженнях цього напрямку релігія – це складова людської культури, одна із форм духовного засвоєння дійсності. Спирання на сцієнтистський (наука, знання) підхід враховуються обґрунтовані положення сумісних наук. Характерна орієнтація на дотримання принципу нейтральності до власної чи будь-якої іншої релігії.

Представники академічного релігієзнавства: М. Еліаде, Ж. Дюмезіль, Р. Суїнберн, О. Плантаґа, Й. Лукач, Р. Лапатацоні.

Конфесійне релігієзнавство. Характерне дослідження релігії як особистісного феномена з акцентом на виявлення релігійного досвіду. Питання сутності релігійних традицій розглядається дещо побіжно. Також властивий детальний аналіз проявів «свої релігії», її впливу та взаємозв'язків. «Своя релігія» розглядається як «істина Божа», чужі традиції демонструються як такі, що не відповідають істині, з'ясовуються недоліки таких вірувань. Інші релігії мають теж багато корисного, на думку представників конфесійного релігієзнавства, однак у майбутньому вони перетворюються на «їхню релігію», так як є «недосконалими». Представникам цього напрямку релігієзнавства характерна конфесійна упередженість. Сцієнтизм (спирання на наукові знання) враховується, але у дослідженнях робиться акцент на релігійному досвіді, одкровенні, релігійному авторитеті. Логіка вивчення релігійних проблем впливає з феномена віри, який сприймається як істина.

Представники конфесійного релігієзнавства: Р. Отто, Е. Трельч, Дж. Хік, Н. Сьодерблом, О. Мень [Кучера, 2016, с. 6-8].

Релігієзнавство належить до складних за структурою, багатоаспектних полідисциплінарних галузей знань. Його предметом є об'єктивні закономірності виникнення, становлення, розвитку та функціонування релігій, їх структурні особливості, різноманітні феномени, взаємозв'язки і взаємодія релігії з іншими

галузями знань. Воно охоплює не тільки трансцендентні, що ґрунтуються на вірі у потойбічне, але й світські та громадянські релігії.

Світські релігії – віровчення, які наділяють надприродними властивостями осіб (вождів) націй, держав.

Найчастіше вони формуються в тоталітарних державах і пов'язані з обожнюванням їх правителя, в імперіях, у яких нав'язується обожнювання народузавойовника (культ імператора Риму, культ вождів марксизму-ленінізму). Нерідко причиною їх появи є підневільне становище народів, боротьба за національне і політичне звільнення.

Громадянські (цивільні) релігії – релігійна єдність громадян певної країни, незалежно від їх конфесійної належності.

Вони закликають усіх громадян поклонятися Всевишньому, їх Бог – позаконфесійний, але віра в нього є обов'язковою для всіх громадян. Об'єктом релігієзнавства є стан людини, який виражає її єдність із трансцендентним, свідчить про її самовизначення у світі.

Предмет релігієзнавства значно ширший за його об'єкт. Він постійно розвивається, розростаючись за обсягом, змінюючись за структурою. Головним для нього є вироблення універсальних понять і теорій науки про релігію. Ця особливість релігієзнавства спричинилася до того, що його наукові пошуки та результати досліджень активно використовують історія, культурологія, психологія, правознавство, мовознавство, фольклористика, етнографія, мистецтвознавство, інші науки, які аналізують релігію крізь призму своїх інтересів. У своїх дослідженнях релігієзнавство неминуче звертається до філософсько-світоглядних поглядів на людину, світ, суспільство, спирається на історію природничих і суспільних наук, наукове тлумачення феномену релігії [Лубський, 2005, с. 11-12].

Висновки. Релігієзнавство, яке, зокрема, досліджує вплив релігійного світогляду на моральні якості людини, хоч і відносно молода наука, проте має широкий діапазон проблем для подальшого вивчення.

Список використаних джерел та літератури

- Абрамович, С., Тілло М., Чікарькова М., 2004. *Релігієзнавство*, Київ: Декор.
- Амброзіно, Б., 2021. *Релігійний інстинкт. Чи є віра в бога неминучим наслідком еволюції?* [Електронний ресурс]: <https://www.bbc.com/ukrainian/vert-fut-56366077>
- Виндельбанд, В., 1995. *Философия культуры и трансцендентальный идеализм*, *Культурология. XX век*, Москва: Юрист.
- Кучера, Т. М., 2016. *Релігієзнавство*, Київ: КНЕУ.
- Лубський, В. І., Теремко, В. І., Лубська, М. В., 2005. *Релігієзнавство*, Київ: Академвидав (Альма-матер).
- Пивоварова, Н. П., 2014. Проблема інтерпретації та операціоналізації термінів «релігія», «віра», «релігійність»: огляд наукових підходів, *Український соціум*, 1, 44-55.
- Шлейермахер, Ф. Д., 1994. *Речи о религии к образованным людям ее презиравшим*, СПб.: АО «Алетейя».
- Юнг, К. Г., 1991. *Архетип и символ*, Москва: Ренессанс.
- Oviedo, L., 2019. *Religion, Scientific Study of*. Retrieved from: <https://inters.org/religion-scientific-study>
- Segal, R., Smart, N. *Study of religion*. Retrieved from: <https://www.britannica.com/topic/study-of-religion>

Templeton Religion Trust. How can we transform religious diversity from a troublesome fact we're stuck with and simply have to learn to tolerate into a positive asset? Retrieved from: https://templetonreligiontrust.org/areas-of-focus/?gclid=CjwKCAiA0cyfBhBREiwAAAtStHOSYTKSqbjBgvp6keRwjX_x9kcrPNrXbPwIgAJjQaiccSC_RSbPOahoCF0EQAvD_BwE

Thigpen, C. L., Johnson, C., Funk, C., 2020. *On the Intersection of Science and Religion*. Retrieved from: <https://www.pewresearch.org/religion/2020/08/26/on-the-intersection-of-science-and-religion/>

References

Abramovych, S., Tillo M., Chikarkova M., 2004. *Relihiieznavstvo [Religious studies]*, Kyiv: Dekor. [in Ukrainian].

Ambrozino, B., 2021. *Relihiinyi instynkt. Chy ye vira v boha nemynuchym naslidkom evoliutsii? [Religious instinct. Is belief in God an inevitable consequence of evolution?]* Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/vert-fut-56366077> [in Ukrainian].

Kuchera, T. M., 2016. *Relihiieznavstvo [Religious studies]*, Kyiv: KNEU. [in Ukrainian].

Lubskiy, V. I., Teremko, V. I., Lubka, M. V., 2005. *Relihiieznavstvo [Religious studies]*, Kyiv: Akademydav (Alma-mater). [in Ukrainian].

Oviedo, L., 2019. *Religion, Scientific Study of*. Retrieved from: <https://inters.org/religion-scientific-study> [in English].

Pyvovarova, N. P., 2014. Problema interpretatsii ta operatsionalizatsii terminiv «relihiia», «vira», «relihiinist»: ohliad naukovykh pidkhodiv [The problem of interpretation and operationalization of the terms “religion”, “faith”, “religiosity”: a review of scientific approaches], *Ukrainskyi sotsium*, 1, 44-55. [in Ukrainian].

Segal, R., Smart, N. *Study of religion*. Retrieved from: <https://www.britannica.com/topic/study-of-religion> [in English].

Shlejermaier, F. D., 1994. *Rech'i o religii k obrazovannym lyudyam ee prezirayushim [Speech about religion to educated people who despise it]*, SPb.: AO «Aletejya». [in Russian].

Templeton Religion Trust. How can we transform religious diversity from a troublesome fact we're stuck with and simply have to learn to tolerate into a positive asset? Retrieved from: https://templetonreligiontrust.org/areas-of-focus/?Gclid=cjwKCAiA0cyfBhBREiwaatstHOSYTKSqbjBgvp6kerwjX_x9kcrpnrxbpwigajjjqaicccs_rsbpoahocf0eqavd_bwe [in English].

Thigpen, C. L., Johnson, C., Funk, C., 2020. *On the Intersection of Science and Religion*. Retrieved from: <https://www.pewresearch.org/religion/2020/08/26/on-the-intersection-of-science-and-religion/> [in English].

Vindelband, V., 1995. *Filosofiya kultury i transcendentalnyj idealizm [Philosophy of culture and transcendental idealism]*, *Kulturologiya. XX vek*, Moskva: Yurist. [in Russian].

Yung, K. G., 1991. *Arhetip i simvol [Archetype and symbol]*, Moskva: Renessans. [in Russian].

FORMATION OF RELIGIOUS STUDIES AS A SCIENCE

Mariia Polyvach

Candidate of Historical Sciences,

Senior Lecturer of the Department of Journalism and Language Communication,

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The article examines the interaction and influence of science and religion on each other. Different opinions of researchers on this issue are given. So, for example, according to evolutionary psychology researcher Robin Dunbar, religion evolved as a way to allow many people to simultaneously participate in activities that produce endorphins. Many religious rituals, such as song, dance, and taking different positions for prayer, “are extremely good activators of the endorphin system”, he notes. A new perspective on the study of science and religion by the theological anthropologist Luis Oviedo is noted, who notes that the new scientific study of religion knows, basically, three main directions, quite related to each other and often complementing each other, but each sometimes goes its own way ways: cognitive and psychological; evolutionary biologist; and neurological. The article illustrates the history of the formation of a new science – religious studies, which was formed in Europe in the second half of the 19th century,*

although separate knowledge about religion began to appear in ancient times – in China, India, Greece. As a system of scientific views, religious studies appeared on the border of philosophy, psychology, sociology, anthropology, ethnography, archeology, linguistics, comparative mythology, folkloristics and other fields of knowledge. The reasons for the emergence of this science are indicated, namely: firstly, the process of differentiation of scientific knowledge, which covered the spiritual climate of the society at that time, was carried out not without the influence of positivism. Secondly, this process is connected with the need to systematize and organize the accumulated knowledge about religion. The founder of religious studies is the English historian-ethnographer Edward Barnett Tylor (1832 – 1917), who studied the beliefs of primitive peoples, the cause of the appearance and features of animism, the connection between primitive religions and developed religious systems, and initiated a cultural approach to the analysis of religion. The most famous of his works are “Primitive Culture” and “Anthropology”.

Key words: religion, religious studies, science, faith, God, knowledge, Edward Barnett Tylor.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВЕТЕРИНАРНОЇ МЕДИЦИНИ В УКРАЇНІ У ХХ СТ.

Романюк Неля Йосипівна

доктор історичних наук, професор,
Поліський національний університет, м. Житомир
e-mail: kafedra_ppk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2340-4476>

Махорін Геннадій Леонідович

кандидат історичних наук, доцент,
Поліський національний університет, м. Житомир
e-mail: kafedra_ppk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7630-8066>

Марченко Світлана Давидівна

кандидат історичних наук, старший викладач,
Поліський національний університет, м. Житомир
e-mail: kafedra_ppk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-3662-8926>

Анотація. Ветеринарна медицина пройшла тривалий етап становлення і розвитку від пізнання світу, накопичення досвіду і знань до їх аналізу, систематизації, створення наукових шкіл та практичних здобутків. Цікавим і повчальним є період ХХ століття, який характеризується швидким розвитком науки, впровадженням передових методів лікування тварин, особливо в останні десятиліття. У статті досліджено процес розвитку ветеринарної медицини в Україні у складних і змінюваних умовах упродовж ХХ століття, що є актуальним і необхідним. Провідну роль у функціонуванні ветеринарної медицини відігравали Київський, Львівський, Харківський ветеринарні вищі навчальні заклади. Важливими науковими центрами стали установи Української академії аграрних наук: інститути – експериментальної і клінічної ветеринарної медицини (Харків), ветеринарної медицини (Київ), епізоотології (Рівне) і сільськогосподарської мікробіології (Чернігів). Виводиться висновок, що незважаючи на руйнування, заподіяні Першою і Другою світовими війнами та наслідки аварії на Чорнобильській атомній електростанції, а також негативні внутрішньополітичні фактори радянського періоду і економічні труднощі перших двох десятиліть відновленої незалежності, ветеринарна медицина в Україні зробила значний поступ вперед, а її подальший розвиток забезпечують сучасні спеціалісти-ветеринари.

Ключові слова: ветеринарна медицина, наукова школа, інфекційна патологія тварин, біохімія, гістологія.

Постановка проблеми. Упродовж ХХ століття Україна мала свої специфічні умови розвитку ветеринарної медицини. Негативний вплив мали руйнування, заподіяні Першою та Другою світовими війнами та наслідки аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Ці умови також визначалися існуючим тоді

державним ладом, який забезпечував організацію на загальнодержавному рівні створення наукових інституцій, але разом з тим ставив науковців у вузькі рамки ідеологічних вимог, тримав під постійним контролем їхню діяльність, позбавляв співпраці з іноземними колегами. 1990-ті рр. були позначені корінними змінами, які принесла проголошена незалежність України. Це дало поштовх до інтеграції у світовий культурний простір і вже у перше десятиліття існування незалежної України принесло свої позитивні результати. Тому аналіз розвитку ветеринарної медицини в Україні у складних і змінюваних умовах упродовж ХХ ст. є актуальним і необхідним.

Метою – дослідити особливості розвитку ветеринарної медицини в Україні протягом ХХ ст.

Історіографічний огляд. Процес становлення і розвитку ветеринарної медицини в Україні перебуває у полі уваги низки вітчизняних науковців. У першу чергу варто відмітити фундаментальну працю колективу авторів П. І. Вербицького, П. П. Достоевського, С. К. Рудика [Вербицький, Достоевський, Рудик, 2002]. Розглядали питання розвитку ветеринарної медицини як науки також В.Головко [Головко, 2001], А. Мазуревич і С. Долецький [Мазуревич, Долецький, 2001], М. Потоцький [Потоцький, 2002], Д. Гришка [Гришко, 2001], А. Малиновський [Малиновський, 2007], у контексті своїх досліджень.

Виклад основного матеріалу. На початку століття українські землі перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій. У ході революційних подій 1917 – 1921 рр. підросійські українські землі увійшли до складу Радянського Союзу. У 1939 р. Західна Україна була включена до складу СРСР і з'єднана з УРСР.

Зі встановленням радянської влади в Україні корінних змін зазнала система освіти, зокрема і у ветеринарній медицині. В 1920 р. на базі сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту відкрився факультет ветеринарної медицини, але діяв він недовго: в 1921 р. він був виділений в окремий Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут, який став важливим освітньо-науковим центром. Значний внесок в організацію і становлення інституту внесли директори – професори В. К. Ліндемман, Ф. З. Омельченко, А. К. Скороходько. В інституті працювали відомі вчені: Ф. О. Цешковський, О. І. Черняхівський, С. О. Іванов, С. М. Крашенніков, М. Б. Делоне, Н. В. Щербина, В. П. Устьянцев та ін. [Вербицький, Достоевський, Рудик, 2002, с.191]. 1930 р. Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут був реорганізований на два окремих інститути – ветеринарний і зоотехнічний.

У 1930-ті рр. провідними вченими були професори Київського ветеринарного інституту М. П. Вашетко, Ф. М. Пономаренко, С. П. Ярослав, доценти В. Й. Борисевич, К. Ф. Дмитрієв, О. С. Коротич, які займалися вивченням щойно відкритого на той час захворювання стахіботріотоксикозу [Вербицький, Достоевський, Рудик, 2002, с.192]. 1948 р. з ініціативи професора С. В. Баженова було засновано наукову школу ветеринарних токсикологів та мікотоксикологів. Ученого заслужено вважають фундатором вітчизняної ветеринарної токсикології. С. В. Баженов разом з колегами вивчав токсикологію небілкових сполук азоту, які почали широко використовуватися у сільському господарстві, тобто азотні добрива (нітрати) і як кормова добавка (карбамід) при годівлі жуйних тварин. У зв'язку з цим

науковці розробляли методи своєчасної діагностики отруєнь і запропонували ефективні методи профілактики отруєнь і лікування тварин [Потоцький, 2002, с. 9].

Важливим науковим центром України був і залишається Харків. Найстарішим вищим навчальним закладом ветеринарного профілю в Україні є Харківська державна зооветеринарна академія. Її історія почалася з 1851 р., зі створення на базі Харківського університету – ветеринарного училища, яке було віднесене до навчальних закладів першого розряду, тобто вищих. Кафедру епізоотології, одну з найстаріших, після революції 1917 р. по 1922 р. очолював професор О. В. Дедюлін, потім професор М. Д. Агалі, а з 1925 р. по 1931 р. – професор П. О. Іванов. З 1931 р. кафедрою керував професор І. І. Лукашов, який створив наукову школу епізоотологів [Головко, 2001, с.4]. Колектив кафедри брав активну участь у ліквідації інфекційних захворювань, проводив велику роботу з удосконалення методів епізоотологічного аналізу, бактеріологічної, алергічної та патолого-анатомічної діагностики туберкульозу, паратуберкульозу і бруцельозу. Паралельно велась робота із запобігання поширенню та ліквідації хвороб свиней (чума, бешиха, хвороба Ауескі), коней (сап, мит, енцефаліти, інфекційна анемія), птиці (туберкульоз, пулороз, віспа та ін.) [Заволока, 2001, с.10,11].

З 1930 р. почав діяти Харківський зоотехнічний інститут. 1960 р. зоотехнічний інститут було об'єднано з Харківським ветеринарним інститутом. Одним із провідних учених того часу залишався доктор ветеринарних наук, професор І. І. Лукашов, який розробляв методи діагностики та профілактики захворювань тварин на туберкульоз, паратуберкульоз, атрофічний риніт, інфекційний енцефаломієліт коней, ящур. За весь час наукової роботи видатний вчений опублікував 150 наукових праць, у т. ч. два підручники з епізоотології, три монографії, а підручник «Загальна і спеціальна епізоотологія» не втратив своєї цінності й досі. Професору І. І. Лукашову присвоєне почесне звання Заслуженого діяча науки, а в 1956 р. обрано членом-кореспондентом Всесоюзної сільськогосподарської академії) [Заволока, 2001 с. 11].

Відомою в Україні та за її межами стала Харківська школа ветеринарних акушерів професора Д. Д. Логвінова. Цей талановитий учений зробив найвагоміший внесок у розвиток акушерської науки і становлення кафедри акушерства і гінекології, пропрацювавши тут 47 років, з 1951 р. Займаючись проблемами репродукції тварин Д. Д. Логвінов підготував 25 кандидатів та 4 доктори ветеринарних наук та акушерства. На основі впровадження щодо патогенетичного підходу до профілактики та лікування тварин, з патологією органів репродукції, в 1998 – 1999 рр. співробітники кафедри розробили замкнену технологічну систему зі застосування біологічно активних препаратів у різні періоди репродуктивного циклу корів [Гришко, 2001, с. 14,15].

З 1923 р. на базі бактеріологічної станції Харківського ветеринарного інституту почав діяти Український інститут наукової і практичної ветеринарії (тепер – Інститут експериментальної і клінічної ветеринарної медицини), директором якого став професор О. В. Дедюлін. Як відмічають автори монографії «Історія ветеринарної медицини України», «провідними темами наукових досліджень цієї установи стали розробка заходів боротьби із сапом, промислове виробництво мелеїну, вивчення енцефаломієліту та інфекційної анемії коней, бруцельозу великої рогатої худоби» [Вербицький, Достоевський, Рудик, 2002, с. 112]. Так, професор

О. В. Дедюлін – автор понад 180 наукових праць. Його дослідження присвячені вивченню інфекційних хвороб сільськогосподарських тварин і розробці заходів щодо боротьби з ними. Учений – один із засновників імунології: вивчав серодіагностику й імунізацію коней проти сапу, розробив метод щеплення проти ящуру і туберкульозу [Махорін, Хоменко, 2019, с. 90].

В Одеському сільськогосподарському інституті основи ветеринарної медицини закладав професор Л. А. Єгунов, який з 1928 р. по 1932 р. очолював лабораторію тваринництва. Тут одержували знання майбутні ветеринари і зоотехніки. 1932 р. цю лабораторію було реорганізовано у кафедру фізіології сільськогосподарських тварин, яку протягом подальших 28 років очолював професор, доктор медичних наук Р. Й. Файтельберг. На кафедрі працювали провідні вчені А. Ф. Кузьмін, Б. М. Медведєв, С. Й. Очан, В. А. Царьов, Г. А. Шапіро, М. М. Щербаков. Колектив кафедри досліджував фізіологію травлення у тварин, процеси засвоєння моносахаридів у різних відділах кишківника та шлунка і залежність даних процесів від їхньої моторики і впливу центральної, вегетативної нервової системи, гуморальних факторів, вітамінів, м'язового навантаження і рухомої активності тварин [Федорова, 2018, с. 23].

На західно-українських землях на початку ХХ ст. осередками ветеринарної медицини були Львівський університет і Львівська ветеринарна академія. Між двома світовими війнами академія за польських часів мала високий міжнародний авторитет. Відомими в Європі були вчені академії – професори В. Морачевський, А. Клісецький, К. Щудловський, Т. Ольбрихт, А. Травінський. Восени 1939 р. Польща була окупована фашистською Німеччиною, внаслідок чого Львівська академія ветеринарної медицини переживала важкі часи. Важкими для академії були воєнні та повоєнні роки. Щоб понизити якість спеціалістів-слов'ян німецька адміністрація звела статус вищих шкіл Львова до фахових курсів, після закінчення яких видавалися не дипломи, а посвідчення. В 1944 р. після визволення Львова цей навчальний заклад поновив свою діяльність у статусі інституту і вже у 1949 р. було відкрито ще один факультет – зоотехнічний, тому він почав називатися зоотехнічно-ветеринарним інститутом.

З другої половини 1950-х рр. у зв'язку із поліпшенням економічного розвитку і сільського господарства в тому числі активнішим став розвиток ветеринарної медицини. Провідну роль у розвитку ветеринарної медицини продовжували відігравати Київський, Харківський, Львівський ветеринарні інститути.

1952 р. в Київському ветеринарному інституті завдяки доктору ветеринарних наук, професору І. С. Нагорному було засновано наукову школу ветеринарних акушерів і гінекологів. Під його керівництвом здійснювалися дослідження мікотоксикозів великої рогатої худоби, вироблення методів лікування тварин з гінекологічною патологією і методів відновлення функції молочної залози при запальних процесах. Значний внесок у розвиток ветеринарної медицини зробив доктор ветеринарних наук В. В. Нікольський, який почав працювати з 1956 р. завідувачем кафедри мікробіології і вірусології. Учений започаткував новий напрям дослідження інфекційної патології тварин. Професор В. В. Нікольський першим в Україні розкрив етіологію масових шлунково-кишкових захворювань новонароджених поросят і телят, встановивши їхню вірусну етіологію, розробив засоби і методи діагностики та профілактики. Послідовниками наукової школи з

інфекційної патології тварин стали В. Г. Гурійович-Скибіцький, В. І. Білоконь, В. А. Борзова, В. А. Бортнічук, О. Є. Галатюк, В. М. Пекнич, В. В. Столюк, О. В. Яблонська.

1957 р. Київський ветеринарний інститут був уведений до складу Української сільськогосподарської академії (тепер – Національний університет біоресурсів і природокористування України) як окремий ветеринарний факультет. Перший декан цього факультету – професор Г. О. Гіммельрейх, учений в галузі порівняльної та еволюційної морфології хребетних. Біографія Г. О. Гімmlерейха – це частка історії факультету ветеринарної медицини. Тут він пройшов шлях від студента до професора, завідувача кафедри, декана факультету. Його наукові праці публікувалися не лише в українських наукових журналах, а також у наукових виданнях Австралії, Бельгії, Нідерландів, Німеччини, Франції, США [Рудик, Хомич, 2000, с. 8]. Г. О. Гіммельрейх очолював науково-педагогічний колектив факультету з 1957 р. до 1977 р.

У цей період до числа провідних науковців належав доктор ветеринарних наук, професор І. О. Поваженко, завідувач кафедри хірургії з 1937 р. по 1977 р. (з перервою на час німецько-радянської війни, коли він був підполковником ветеринарної служби на фронті). Учений 1937 р. став засновником наукової школи ветеринарних хірургів. Основними напрямками його діяльності були: провідникова і спинномозкова анестезія, патологія кінцівок і кишково-шлункового тракту у тварин, патологія лімфовідтоку та ін. Керівниками наукової школи хірургів, заснованої І. О. Поваженком, були послідовно професори С. І. Братюха, В. Б. Борисевич [Міщишин, Потоцький, 2001, с. 48]. А керівником наукової школи ветеринарних токсикологів та мікотоксикологів, заснованої С. В. Баженовим, став доктор ветеринарних наук, професор, Г. О. Хмельницький. Важливим напрямом наукових пошуків вченого стало вивчення мікотоксикозів тварин, що набувають широкого розповсюдження у світі. У 1995 р. на кафедрі фармакології та токсикології з ініціативи Г. О. Хмельницького було створено наукову лабораторію мікотоксикозів тварин. Вчений запропонував комплексний підхід боротьби з мікотоксикозами тварин, зокрема з використанням ефективних ентеросорбентів і речовин, які прискорюють процес біотрансформації мікотоксинів у печінці. За результатами наукових досліджень Г. О. Хмельницьким опубліковано понад 450 праць, у т. ч. 5 монографій, 20 авторських свідоцтв та патентів. Він є автором багатьох підручників та навчальних посібників, зокрема: «Ветеринарна токсикологія» (1987 р.); «Терапія тварин при отруєнні» (1990 р.); У 1980-х рр. на факультеті продовжували діяти наукові школи, підносячи ветеринарну медицину на новий якісний рівень. Так, М. Ф. Гулий і Д. О. Мельничук проводили дослідження в галузі біохімії, Г. О. Хмельницький – токсикології, С. К. Рудик – анатомії, В. А. Бортнічук, В. П. Онуфріїв, В. Т. Хомич – гістології, В. Б. Борисевич – хірургії, М. Судаков і В. Ю. Чумаченко – терапії, А. Й. Мазуркевич – патофізіології.

У другій половині ХХ ст. позитивні зміни у розвитку ветеринарної медицини намітилися і в західних областях України. Велике значення для практичної ветеринарії мала діяльність Львівського зооветеринарного інституту (у 1992 р. навчальному закладу повернуто назву Львівська академія; з 2007 року – Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій

ім. С. З. Гжицького), який є найстарішим вищим навчальним закладом даного профілю в Україні та Європі.

У цей період наукові школи відомих вчених Д. Василенка, С. Гжицького, Є. Берковича, Г. Зверєвої, І. Головацького, Ф. Палфія, С. Стояновського проводили фундаментальні дослідження з профілактики, діагностики і лікування сільськогосподарських тварин.

Так, наукова діяльність професора С. З. Гжицького мала два напрями: дослідження біохімічних процесів у сільськогосподарських тварин у зв'язку з різними захворюваннями та вивчення обміну речовин у різних видів тварин у зв'язку з їх годівлею, вирощуванням та утриманням для розроблення основ підвищення їх продуктивності. У 1960 р. академікові С. З. Гжицькому присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки України (він запропонував інсулін як лікувальний засіб у ветеринарії) [Хоміцький, 2004, с. 282-286].

Неоціненний внесок у розвиток ветеринарної медицини доктора ветеринарних наук, професора, члена-кореспондента Академії аграрних наук України, Заслуженого діяча науки і техніки Г. В. Зверєвої. З 1949 р. Г. В. Зверєва завідувала кафедрою акушерства і штучного осіменіння сільськогосподарських тварин, і сформувала школу ветеринарних акушерів. 1958 р. Г. В. Зверєва організувала лабораторію фізіології відтворення і штучного осіменіння сільськогосподарських тварин при новоствореному Науково-дослідному інституті землеробства і тваринництва Західних регіонів України, роботою якої керувала до 1981 р. Лише протягом 1960 – 1970 рр. під її керівництвом було захищено 24 кандидатські й 3 докторські дисертації [Пам'яті Г.В. Зверєвої – видатного вченого, педагога і наставника, 2001, с. 46].

За 1980-ті – 1990-ті рр. збільшилася кількість вищих закладів, ветеринарних факультетів та технікумів, в яких готували ветеринарних фахівців, було відкрито ветеринарні факультети при Дніпропетровському (1980 р.), Кам'янець-Подільському (1983 р.), Житомирському (1987 р.), Кримському (1988 р.), та Полтавському (1992 р.) сільськогосподарських інститутах [Вербицький, Достоєвський, Рудик, 2002, с. 115].

Аналізуючи радянський період розвитку ветеринарії в Україні зазначимо, що радянська ветеринарна наука озброїла практику новими методами та засобами профілактики, діагностики й лікування сільськогосподарських тварин, що дало позитивні результати у зниженні втрат у тваринництві. Було ліквідовано такі небезпечні інфекційні хвороби, як пошесне запалення легень і чума великої рогатої худоби, сап та інфекційна анемія коней, значно оздоровлено господарства від бруцельозу великої рогатої худоби та овець, зменшилася захворюваність великої рогатої худоби на гельмінтози, створено умови для повної ліквідації чуми свиней і птиці, віспи овець. Разом з тим посилення кризових явищ у радянській економіці другої половини 1980-х рр., які свідчили про те, що командно-адміністративна економіка вичерпала себе, негативно вплинуло і на загальний стан тваринництва та ветеринарії у країні [Синьківський, 2002, с. 33].

Відродження власне української ветеринарії і українського ветеринарного законодавства відбулося лише наприкінці ХХ ст. Проголошення незалежності України спричинило зміни державного устрою, реформування галузей народногосподарського комплексу, у т. ч. й агропромислового та окремих його підрозділів. 25 червня 1992 р. Верховна рада прийняла Закон України «Про

ветеринарну медицину». Позитивним явищем стала поява наукових установ, нових навчальних закладів, ветеринарних факультетів при уже існуючих вищих навчальних закладах. Розширилася наукова свобода українських науковців, стали активнішими зв'язки із закордонними ученими, з'явилася можливість публікувати результати своїх досліджень в іноземних виданнях.

Наукове забезпечення ветеринарної медицини України в основному здійснюють чотири установи Української академії аграрних наук: інститути – експериментальної і клінічної ветеринарної медицини (Харків), ветеринарної медицини (Київ), епізоотології (Рівне) і сільськогосподарської мікробіології (Чернігів), а також наукові факультети ветеринарної медицини вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації. Протягом 1991 – 2000 рр. було завершено понад 220 наукових розробок, більшість впроваджено у виробництво. Серед них: 42 вакцини, 42 діагностичні засоби, 38 настанов та інструкцій, 29 методик і рекомендацій, 52 лікувально-профілактичні препарати, 10 живильних середовищ, 8 технологій виготовлення біопрепаратів, 5 дезінфекційних засобів [Мазуревич, Долецький, 2001, с. 12].

Найвагомішими вітчизняними розробками є: вакцини проти сибірки тварин; бешихи свиней; інфекційного ринотрахеїту, рота- і коронавірусної інфекції великої рогатої худоби «Рокоген»; інфекційного ринотрахеїту і парагрипу-3 «Ріпавак»; лептоспірозу тварин; некробактеріозу тварин «Некросан»; актиномікозу «Актиносан»; пневмоентеритів та маститів великої рогатої худоби «Пневмомастисан»; колібактеріозу молодняка тварин на основі факторів патогенності; маркована та інактивована концентрат-вакцина проти хвороби Ауескі. Розроблено серію високоефективних діагностиків [Вербицький, 2001, с. 5].

Протягом останнього десятиріччя створено, апробовано та налагоджено виробництво комплексного пробіотика для профілактики і лікування шлунково-кишкових захворювань молодняка; препаратів для боротьби з ектопаразитами тварин, для лікування післяродових ускладнень у тварин, для профілактики ендемічного зоба у великої рогатої худоби; лікувально-профілактичні засоби, створені на основі лікарських рослин. За техніко-економічними показниками більшість розробок інститутів-виконавців програми не поступаються аналогічним зарубіжним зразкам, а 12 – їх перевищують. За результатами виконання науково-технічних програм науково-дослідними установами отримано 65 патентів на винаходи [Мазуревич, Долецький, 2001, с. 12].

Важливу роль у розвитку ветеринарної медицини в Україні наприкінці ХХ ст. відіграв Інститут експериментальної та клінічної ветеринарної медицини у Харкові. Інститут є головною установою, координаційно-методичним центром з питань наукового забезпечення ветеринарної медицини. Вчені інституту працювали над вивченням та вдосконаленням методів діагностики та лікування туберкульозу (О. М. Говоров, Ю. Я. Кассіч, А. Ф. Кочмарський), бруцельозу (А. Н. Пашковський, П. М. Жованик), ящуру (М. В. Рева, Б. Г. Петренко, Е. В. Андрєєв, М. К. Олійник), лейкозу (В. О. Бусов), інфекційної патології птиці (І. М. Дорошко, М. Г. Прокоф'єва, В. В. Герман, В. Ф. Бабкін, В. В. Кірич, П. П. Цимох). Особливу увагу вчені інституту приділяють вивченню хвороб органів травлення, дихання та репродуктивних органів великої рогатої худоби (В. І. Стиценко, П. П. Фокс,

М. П. Чечеткіна, П. М. Жованик, В. А. Фортушний, А. М. Головка, О. О. Цимбал) [Вербицький, Достоевський, Рудик, 2002, с. 262].

Вчені на основі проведених досліджень розробляли діагностичні та лікувально-профілактичні засоби, у тому числі з використанням молекулярно-генетичних методів і рекомбінантних біотехнологій. Науковці розробили моно- та асоційовані вакцини проти інфекційного ринотрахеїту, парагрипу, рота- і коронавірусних інфекцій, ешерихіозу та відповідні діагностикуми. У результаті вивчення мікробіоценозу кишечника розроблено ефективні пробіотики та вакцини для лікування та профілактики бактеріальних інфекцій шлунково-кишкового тракту телят і поросят. Це заслуга таких учених як П. М. Жованик, В. А. Фортушний, Г. В. Гнатенко, П. П. Фукс, А. М. Головка, К. Є. Конаржевський, В. О. Ушкалов, Д. В. Гадзевич, О. В. Гадзевич, С. О. Гужвинська. Пробіотикотерапія – єдина альтернатива антибіотикам. Проблема оздоровлення, підвищення росту, розвитку та продуктивності сільськогосподарських тварин за допомогою пробіотиків дуже перспективна, але водночас і складна. Вона ще потребує проведення глибоких фундаментальних досліджень [Стегній, Гужвинська, 2005, с 28].

Важливим науковим центром став Інститут ветеринарної медицини Української академії аграрних наук, організований 1977 року у Києві на базі філіалу Українського науково-дослідного інституту експериментальної ветеринарії. Очолив його А. І. Собко. Учений налагодив роботу лабораторій епізоотології і прогнозування, мікології і бактеріології, а також вірусології, імунології, хвороб свиней, групових методів обробки тварин, ветсанекспертизи, незаразних захворювань. Новизна робіт А. І. Собка підтверджена 50 авторськими свідоцтвами на винаходи і відкриття. Багато досліджень виконано з ученими Німеччини, Чехії, Болгарії, Росії. Всього ним опубліковано в Україні і за кордоном 300 наукових праць, у т.ч. 5 монографій та довідників. Вчений-новатор створив школу з інфекційної патології, підготував 35 кандидатів та 5 докторів наук [Наумова, 2001, с. 47]. За ініціативи А. І. Собка створено підрозділ, який займався розробкою вакцин. У 1990-х рр. на базі цього підрозділу виготовляли мільйони доз вакцини проти інфекційних хвороб і діагностичних препаратів. Також були дуже затребувані імуностимулюючі та лікувально-профілактичні препарати. Науковці розробили і організували виготовлення імуноглобуліну для профілактики і лікування поросят, налагодили випуск інтерферону спленоцитарного для свиней і великої рогатої худоби та інші важливі препарати. В Інституті розробили низку технологій виготовлення живих та інактивованих вакцин проти хвороб свиней. На більшості існуючих тоді свинокомплексів працівники Інституту зніщували створення виробничих підрозділів для виготовлення інактивованих вакцин з місцевих штамів.

Серед наукових закладів України вагоме місце посідає Інститут епізоотології Української академії аграрних наук, історія якого почалася у 1959 р. Фундатором і незмінним керівником інституту упродовж тридцяти років був відомий український епізоотолог, Заслужений працівник сільського господарства України А. Ф. Кочмарський. В Інституті у різні часи працювали і працюють відомі вчені, які зробили значний внесок у вивчення проблем ветеринарної медицини, серед яких найвагоміші: туберкульоз великої рогатої худоби, свиней і птиці (А. Ф. Кочмарський, Ф. Д. Лукашенко, В. В. Андрущенко, Д. Д. Чернишов, М. В. Шевців); шлунково-кишкові хвороби телят (Д. Ю. Халла, Ф. Д. Лукашенко);

парафистоматоз та інші гельмінтози жуйних (А. Й. Меремінський, І. Я. Глузман, Ю. Г. Артеменко, В. О. Кісельов, В. П. Марциновський); анаплазмоз великої рогатої худоби (О. І. Погорілий, Л. П. Артеменко, Л. К. Ліховоз); трихінельоз та ехінокоз свиней (Ю. Г. Артеменко); лейкоз великої рогатої худоби (М. С. Мандигра, І. В. Степаняк, С. А. Бялецький, О. Б. Грицик); ендемічні захворювання великої рогатої худоби (І. Л. Назаренко, В. Л. Романюк) [Мандигра, Степаняк, Жепамок, Кривочиня, Лисиця, 2009, с. 9].

Серед провідних вищих навчальних закладів роль яких у розвитку ветеринарної медицини періоду відновленої незалежності України найвагоміша, важливе місце займає факультет ветеринарної медицини Національного університету біоресурсів і природокористування. В когорті відомих учених, в галузі ветеринарії, – професори С. К. Рудик, В. А. Яблонський. С. К. Рудик став членом Всесвітньої та Європейської асоціацій ветеринарних анатомів, всесвітньої асоціації істориків ветеринарної медицини, Європейської асоціації навчальних закладів ветеринарної медицини. Учений є автором і співавтором понад 200 наукових праць, зокрема фундаментальних досліджень «Історія ветеринарної медицини України», «Історія ветеринарної медицини Київщини», а також підручників «Анатомія свійських тварин», «Морфологія сільськогосподарських тварин», «Курс лекцій з порівняльної анатомії». Професор, член-кореспондент Національної академії аграрних наук України В.А. Яблонський – автор першого в Україні підручника «Біотехнологія відтворення тварин». Сфера наукових інтересів ученого зосереджена на проблемах фізіології, патології та імунології відтворення тварин.

Наукова діяльність на факультеті ветеринарної медицини активно проводилася також завдяки відомим ученим: В. П. Литвину, В. К. Костюку, А. Й. Мазуркевичу, Д. О. Мельничуку, В. П. Онуфрієву, Г. О. Хмельницькому, В. Ю. Чумаченку, А. Ф. Євтушенку. Так, доктор ветеринарних наук, професор В. П. Литвин разом з науковцями Української академії аграрних наук розробив і запровадив у виробництво 24 біологічних і антимікробних препарати, зокрема, пробіотики, а також дезінфікаційні і вітамінні препарати. А у співпраці з професором В. П. Риженком розробив і запровадив у виробництво чотири асоційовані вакцини проти ешерихіоз.

Одну з найдавніших наукових шкіл у ветеринарній медицині України – наукову школу хірургів – на початку 1990-х рр. очолював професор С. І. Братюха, який розробив і запровадив у практику метод потенційного наркозу тварин, діагностику і лікування опорно-рухового апарату, розробив класифікацію травматизму тварин і запропонував заходи його профілактики. З 1994 р. цю наукову школу очолював професор В. Б. Борисевич. Учений розробив і забезпечив практичне застосування методів перкутивних втручань. Основні напрями його наукової діяльності: етіологія, патогенез, лікування кінцівок у тварин, хвороби очей тварин, вплив радіоактивного забруднення на кісткяк великої рогатої худоби, запровадження у хірургічну практику методів лікування за допомогою наночастинок металів.

1993 р. була заснована одна з наймолодших наукових шкіл в Україні – експериментальної фізіології та патології тварин (засновник – доктор ветеринарних наук, професор, член-кореспондент НААН України А. Й. Мазуркевич). Її основні напрями: дослідження механізмів неспецифічної та імунологічної реактивності тварин із різними типами вищої нервової діяльності під впливом фізичних, хімічних

і біологічних чинників; дослідження біологічних властивостей стовбурових клітин з метою застосування їх у клітинній терапії.

З переходом у 1998 році на роботу у Національний університет біоресурсів і природокористування доктора ветеринарних наук В.О. Бусола, який у 1997 – 1998 рр. очолював відділ вірусології Інституту експериментальної і клінічної ветеринарної медицини, учений продовжив діяльність наукової школи епізоотології та інфекційних хвороб тварин. Завдяки науковцям цієї наукової школи запроваджено у ветеринарну практику нові препарати для профілактики й терапії гострих шлунково-кишкових і респіраторних захворювань тварин із використанням поверхнево-активних речовин (етоній, тіоній, піпередоній, додеконій), препаратів із групи біоксидних метало-силікатних сполук (ветозоль, водозоль, санапін), ентеросорбентів та пробіотиків. Послідовниками наукової школи епізоотології та інфекційних хвороб тварин є А. Ф. Бабкін, В. С. Білокінь, П. К. Бойко, М. С. Мандигра, Б. Т. Стегній, О. А. Ткаченко та ін.

З 1999 року керівником наукової школи ветеринарних діагностів і терапевтів став доктор біологічних наук, професор М. І. Цвіліховський. Наукову діяльність представники цієї школи проводять за такими напрямками: дослідження молекулярних механізмів мембранного травлення у тварин за нормального стану і при патології, пошук і вироблення способів корекції виявлених порушень, вивчення патології обміну речовин в організмі тварин і застосування вискоєфективних діагностичних та лікувально-профілактичних засобів. Послідовниками цієї школи в Україні є Ю. Ю. Довгій, С. П. Долецький, В. С. Козачок, В. Я. Колесник, О. Л. Коршак, С. С. Медведєв, О. І. Павленко, І. Г. Погурський, М. О. Судаков, Ю. Чумаченко.

У другій половині 1980-х рр. на території Поліського регіону України (Житомирська, Волинська, Рівненська області) виник дефіцит спеціалістів з ветеринарної медицини. Ситуація ускладнилася після Чорнобильської катастрофи (1986 р.). Тоді нагальною проблемою стала підготовка фахівців-ветеринарів, і саме тому у 1987 р. в Житомирському сільськогосподарському інституті (тепер – Поліський національний університет) на базі існуючої тоді кафедри зоогігієни та основ ветеринарії зооінженерного факультету був створений факультет ветеринарної медицини [Житомирський національний агроєкологічний університет, 2012, с. 104, 105].

Велика заслуга у становленні та функціонуванні факультету належить кандидатам ветеринарних наук М. О. Онипку, Г. П. Олійник, Ф. І. Крапивницькому, С. О. Пилипейку, кандидату біологічних наук О.Б. Семененку та, насамперед, першому декану, Заслуженому працівнику народної освіти України О. С. Долинському. З розвитком ветеринарної медицини Житомирщини пов'язані імена докторів ветеринарних наук, професорів М. П. Високоса, Л. П. Окунцова; доктора біологічних наук, професора В. С. Коновалова; завідувача кафедри вірусології і епізоотології, директора Науково-дослідного центру з боротьби з особливо небезпечними хворобами тварин В. В. Бреславеця; кандидатів ветеринарних наук В. І. Юрова, О. О. Проценка, О. М. Клименка, П. І. Локеса.

Ветеринари господарств впроваджують дослідження вчених факультету, професорів Г. М. Калиновського, О. Є. Галатюка, Л. П. Горальського, Ю. Ю. Довгія, що спрямовані на попередження захворювань тварин і охорону населення від

хвороб, які передаються ними. Відомий учений, відмінник освіти України, академік Академії наук вищої школи України, доктор ветеринарних наук, професор Г. М. Калиновський у період 1996 – 2011 рр. був деканом факультету. Його наукова діяльність була спрямована на вивчення патології родів і післяродового періоду корів, обґрунтування раціональної профілактики родів, прогнозування відтворення великої рогатої худоби в господарствах зон радіоактивного забруднення. 1995 р. з ініціативи Г. М. Калиновського було засновано наукову школу «Екологічні проблеми ветеринарного акушерства і гінекології» з метою вивчення впливу радіоактивного забруднення на перебіг тільності, отелення, і післяотельний перебіг у корів; доцільності використання адсорбентів і мікроелементів задля зменшення радіоактивного впливу на організм вагітних тварин та внутрішньоутробний розвиток плодів [Калиновський, 2007, с. 142].

Гордістю факультету є навчально-науково-виробнича клініка, створена 1995 р. на базі кафедри патології дрібних тварин, риб та бджіл. Ініціювала створення клініки доктор ветеринарних наук В. П. Фасоля, вона ж була і першим її завідувачем. Матеріальна база клініки дає можливість студентам набувати практичних навичок при лікуванні тварин, проводити науково-дослідні роботи. Також клініка надає послуги населенню з ветеринарної допомоги домашнім тваринам.

Одним з наймолодших в Україні став факультет ветеринарної медицини, відкритий 1 вересня 1992 р. у Полтавському сільськогосподарському інституті. 1993 р. на базі кафедри годівлі, морфології і фізіології утворилася кафедра анатомії і фізіології сільськогосподарських тварин, завідувачем якої став професор, доктор ветеринарних наук В. П. Бердник, організатор і очільник Асоціації спеціалістів ветеринарної медицини Полтавської області. Напрямом досліджень ученого є приготування антигенів мікоплазми та відповідних антисироваток свиней, розробка специфічної техніки для профілактики мікоплазмозних інфекцій у свиней, виготовлення вакцини з мікоплазм, удосконалення засобів і методів специфічної профілактики мікоплазмозу свиней [Бердник, Аранчій, 2007].

Наступного 1994 р. кафедра мікробіології і ветеринарії була реорганізована у кафедру інфекційної патології, яку очолила професор А. Ф. Каришева. Вона 1972 р. захистила докторську дисертацію, пов'язану з розробкою нових технологій промислового виробництва біопрепаратів. За наукові розробки з виготовлення вакцин із використанням вперше у світовій практиці лазерного опромінювання, електроімпульсних розрядів, прискорених електронів у 1977 р. А.Ф. Каришева була нагороджена спеціальним дипломом і Срібною медаллю інституту Л. Пастера (Франція). 1978 р. А. Ф. Каришева стала Почесним Членом Празької академії наук, а 1986 р. – професором Вищої ветеринарної школи у Брно. На запрошення Вільного Університету Берліна в 1989 р. та 1994 р. А. Ф. Каришева читала курс лекцій з інфекційної патології тварин для студентів і викладачів. У сфері досліджень А. Ф. Каришевої – проблеми виробництва бактерій і вірусних біопрепаратів із застосуванням лазерних променів, електроімпульсних розрядів, електричного струму, прискорених електронів. Учена стала автором 278 наукових праць, у тому числі 4 монографій, 9 навчальних посібників, авторкою 17 авторських свідоцтв і 4 патентів, підготувала 27 кандидатів і 2 докторів наук.

Висновки. Незважаючи на руйнування, заподіяні Першою і Другою світовими війнами та наслідки аварії на Чорнобильській атомній електростанції, а

також негативні внутрішньо-політичні фактори радянського періоду і економічні труднощі перших двох десятиліть відновленої незалежності – ветеринарна медицина в Україні зробила значний поступ вперед, а її подальший розвиток забезпечують сучасні науковці. Акцентовано увагу також на формування наукових шкіл, виділено актуальні напрямки досліджень, які продовжуються нині на базі науково-дослідних установ і навчальних закладів. Науково-дослідницька праця кількох поколінь науковців України дозволила сформувати необхідну і важливу основу для продовження її на новому, сучасному рівні. Перспективними напрямками наукових досліджень є епізоотологічний моніторинг основних інфекційних та інвазійних хвороб сільськогосподарських тварин; вивчення механізму формування імунітету, обґрунтування схеми корекції імунodefіцитних станів; розроблення і впровадження вітчизняних засобів діагностики, профілактики і лікування інфекційних захворювань тварин на основі сучасних біотехнологій.

Список використаних джерел та літератури

- Бердник, В.П., Аранчий, С.В., Бердник, І.Ю. 2007. Заснування і розвиток ветеринарної освіти на Полтавщині, *Вісник Полтавської державної аграрної академії*, 3, 7-10.
- Вербицький, П.І., Достоевський, П.П., Рудик, С.К., 2002. *Історія ветеринарної медицини України*, Київ: «Ветінформ», 384 с.
- Вербицький, П.І., 2001. 10-річний шлях удосконалювання ветеринарної медицини незалежної України, *Ветеринарна медицина України*, 8, 4-5.
- Гришко, Д., 2001. Харківська школа ветеринарних акушерів професора Д.Д. Логвінова, *Ветеринарна медицина України*, 9, 14–15.
- Головко, В., 2001. Харківському зооветеринарному інституту – 150, *Ветеринарна медицина України*, 9, 4.
- Житомирський національний агроекологічний університет. Київ:Видавництво Логос Україна, 2012. 197 с.
- Заволока, А., Заволока, А., 2001. Кафедра епізоотології та інфекційних хвороб: до 100-річчя з дня народження професора І. І. Лукашова, *Ветеринарна медицина України*, 9, 10.
- Мазуревич, А., Долецький, С., 2001. Наука – виробництву, *Ветеринарна медицина України*, 8, 12.
- Малиновський, А. С., 2007. Університету – 85 років. Сучасне, майбутнє. Житомир: Вид-во ДВНЗ «Державний агроекологічний університет», 204 с.
- Мандигра, М.С., Стеманяк, І.В., Жепамок, С.В., Кривочиня, П.Ю., Лисиця, А.В., Воловик, Г. П., та ін., 2009. Інституту епізоотології УААН – 50 років, *Ветеринарна медицина України*, 12, 9-11.
- Махорін, Г.Л., Хоменко, З.В., 2019. Історія ветеринарної медицини як науки в Україні. Навчальний посібник, Житомир: «Рута», 120 с.
- Міщишин, В.Т., Петренко, О.Ф., 2001. Історія кафедри хірургії НАУ ім. академіка УАСГН І.О. Поваженка, *Науковий вісник Національного аграрного університету*, 38, 11–16.
- Міщишин, В., Потоцький, М., 2001. Івану Омеляновичу Поваженку, видатному ветеринарному хірургу, професору – 100 років від дня народження, *Ветеринарна медицина України*, 8, 48.
- Наумова, Н.А. 2001. До 70-річчя з дня народження Анатолія Івановича Собка, *Ветеринарна медицина України*, 9, 47.
- Пам'яті Г. В. Звереві – видатного вченого, педагога і наставника. Львівська державна академія ветеринарної медицини ім. С. В. Гжицького, 2001. *Ветеринарна медицина України*, 7, 46.
- Рудик, С.К., Хомич, В.Т., 2000. Професор Герман Олександрович Гіммельрейх. Київ: НАУ, 17 с.
- Стегній, Б.Т., Гужвинська, С.О., 2005. Пробиотики у тваринництві, *Вісник аграрної науки*, 2, 26-29.

Синьківський, М.П., 2002. *Правове регулювання ветеринарної справи в Україні*, Київ: Юрінком Інтер, 224 с.

Федорова, І.В., 2018. Розвиток аграрної освіти півдня України на початку ХХ століття: до 100-ліття заснування Одеського державного аграрного університету, *Молодий вчений*, 4 (56), 22-25.

Хмельницький, Г.О., Потоцький, М., 2002. Професор Сергій Васильович Баженов – фундатор ветеринарної токсикології, *Науковий вісник Національного аграрного університету*, 55, 11-16.

Хоміцький, О., 2004. Академік Степан Гжицький зблизка. Учений зі світовим іменем, *Крізь роки і десятиріччя*, 282-286.

References

Berdnik, V. P., Aranchiy, S. V. & Berdnik, I. Yu., 2007. Establishment and development of veterinary education in Poltava region, *Bulletin of the Poltava State Agrarian Academy*, 3, 7-10 [in Ukrainian].

Fedorova, I. V., 2018. Development of agrarian education in the south of Ukraine in the early twentieth century: to the 100th anniversary of the Odessa State Agrarian University, *A young scientist*, 4 (56), 22-25 [in Ukrainian].

Golovko, V., 2001. Kharkiv Zooveterinary Institute – 150, *Veterinary Medicine of Ukraine*, 9, 4 [in Ukrainian].

Grishko, D., 2001. Kharkiv School of Veterinary Obstetricians Professor D.D. Logvinov, *Veterinary medicine of Ukraine*, 9, 14-15. [in Ukrainian].

In memory of G.V. Zvereva – an outstanding scientist, teacher and mentor, *Veterinary medicine of Ukraine*, 7, 46 [in Ukrainian].

Khmelnitsky, G. O. & Potocki, M. K., 2002. Professor Sergey Vasilyevich Bazhenov – the founder of veterinary toxicology, *Scientific Bulletin of the National Agrarian University*, 55, 11-16 [in Ukrainian].

Khomitsky, O., 2004. Academician Stepan Gzhytsky up close. A world-renowned scientist, *Through the years and decades, Memoirs*, Lviv, 282-286 [in Ukrainian].

Pamiaty H. V. Zvierievoi – vydatnoho vchenoho, pedahoha i nastavnyka. Lvivska derzhavna akademiia veterynarnoi medytsyny im. S. V. Hzytskoho, 2001. *Veterynarna medytsyna Ukrainy*, 7, 46.

Makhorin, G. L. & Khomenko, Z. V., 2019. *History of veterinary medicine as a science in Ukraine*, Zhytomyr: Ruta [in Ukrainian].

Malinovsky, A. S., 2007. *University – 85 years, The present, the future*, Zhytomyr: State Agroecological University [in Ukrainian].

Mandigra, M. S., Stemanyak, I. V., Zhepamok, S. V., Krivochinya, P. Yu., Lisitsa, A. V. & Volovik, G. P., 2009. Institute of Epizootology UAAS – 50 years, *Veterinary medicine of Ukraine*, 12, 9-11 [in Ukrainian].

Mazurevich, A. & Doletsky, S., 2001. Science – production, *Veterinary medicine of Ukraine*, 8, 12 [in Ukrainian].

Mishchyshyn, V. & Potocki, M., 2001. Ivan Omelyanovich Povazhenko, an outstanding veterinary surgeon, professor –100 years since his birth, *Veterinary medicine of Ukraine*, 8, 48 [in Ukrainian].

Mishchyshyn, V. T. & Petrenko, O. F., 2001. Istoriia kafedry khirurhii NAU im. akademika UASHN I. O. Povazhenka, *Naukovyi visnyk Natsionalnoho ahrarnoho universytetu*, 38, 11-16 [in Ukrainian].

Mykytyuk, V. M., Malinovsky, A. S., Slavov, V. P. & Skydan, O. V., 2012 (Eds.). *Zhytomyr National Agroecological University*. Kyiv: Logos Ukraine Publishing House [in Ukrainian].

Naumova, N. A., 2001. To the 70th anniversary of the birth of Anatoly Ivanovich Sobko, *Veterinary medicine of Ukraine*, 9, 47 [in Ukrainian].

Rudik, S. K. & Khomich, V. T., 2000. *Professor Hermann Alexandrovich Himmelreich*, Kyiv: NAU [in Ukrainian].

Stegniy, B. T. & Guzhvynska, S. O., 2005. Probiotics in animal husbandry, *Bulletin of Agricultural Science*, 2, 26–29 [in Ukrainian].

Synkivsky, M. P., 2002. *Legal regulation of veterinary affairs in Ukraine*, Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

Verbytsky, P. I., 2001. 10-year way of improving veterinary medicine of independent Ukraine, *Veterinary medicine of Ukraine*, 8, 4-5 [in Ukrainian].

Verbytsky, P. I., Dostoevsky, P. P. & Rudyk, S. K., 2002. *History of veterinary medicine of Ukraine*, Kyiv: Vetinform [in Ukrainian].

Zavoloka, A., 2001. Department of Epizootology and Infectious Diseases: to the 100th anniversary of the birth of Professor I. I. Lukashov, *Veterinary medicine of Ukraine*, 9, 10 [in Ukrainian].

PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF VETERINARY MEDICINE IN UKRAINE IN THE XX CENTURY

Nelia Romaniuk

Doctor of Historical Science, Professor,
Polissya National University, Zhytomyr

Gennadii Makhorin

Candidate of Historical Science, Associate Professor,
Polissya National University, Zhytomyr

Svitlana Marchenko

Candidate of Historical Science, Senior Lecturer
Polissya National University, Zhytomyr

Abstract. *Veterinary medicine has undergone a long stage of establishment and development from the world cognition, accumulation of experience and knowledge to their analysis and systematization and the creation of scientific schools. In this regard, the period of the twentieth century, which is characterized by the rapid development of science, the information gain, especially in recent decades, is interesting and instructive. At the same time, Ukraine had its own specific conditions for the development of science, in particular veterinary medicine. The article deals with studying the process of development of veterinary medicine in Ukraine under complex and changing conditions during the twentieth century, which is relevant and necessary. Kyiv, Lviv, and Kharkiv veterinary higher educational institutions played a leading role in the functioning of veterinary medicine. Institutions of the Ukrainian Academy of Agrarian Sciences have become important research centers: Institute of Experimental and Clinical Veterinary Medicine (Kharkiv), Institute of Veterinary Medicine (Kyiv), Institute of Epizootology (Rivne) and Institute of Agricultural Microbiology (Chernihiv). It has been concluded that despite the destruction caused by the First and Second World Wars and the consequences of the Chornobyl disaster, as well as the negative internal political factors of the Soviet period and the economic difficulties of the first two decades of independence, veterinary medicine in Ukraine has made significant progress; and its further development is ensured by modern scientists. The formation of scientific schools has been emphasized, relevant areas of research, which are being researched today on the basis of research and educational institutions, have been singled out.*

Key words: *veterinary medicine, scientific school, infectious pathology of animals, biochemistry, histology.*

ГЕРОЇ НЕ ВМИРАЮТЬ!

САГУН БОГДАН АНДРІЙОВИЧ
(13 жовтня 1996 р., Київ –
26 червня 2022 р.,
с. Золотарівка під
Лисичанськом)

Полум'яний Патріот своєї Батьківщини. Щиро любив Україну. Був закоханий в своє рідне місто Київ. Лейтенант Збройних сил України. Командир мінометного взводу. Не маючи бойового досвіду, з першого дня рашистської агресії свідомо став на захист Києва та неньки-України.

Народився Богдан 13.10.1996 р., в Києві, в родині офіцера ЗСУ. Мама – Сагун Олександра Юріївна, тато – Сагун Андрій Вікторович.

З дитинства Богдан був кмітливим та наполегливим, «добрим, серйозним, обов'язковим» (Ольга Арещенко) та відповідальним

хлопчиком («до всіх доручень ставився дуже відповідально» (Олександра Сагун)). Virізнявся багатою уявою та фантазією («був великим фантазером і мрійником» (Олександра Сагун)); «страшенно любив, щоб йому читали нові казки» (Андрій Сагун).

Він завжди прагнув до самопізнання і саморозвитку. Ставивши будь-яку мету, завжди прагнув її досягнути. Так, у 5 років навчився читати, щоб самостійно опановувати цікаві книги. Найбільший інтерес у нього викликали книги з історії України.

Великий вплив на формування особистості та рис характеру Богдана Сагуна справили як батьки, так і бабуся Оля – Арещенко Ольга Іванівна (мама Богданової мами). Мама навчала сина зваженості у прийнятті рішень, бути кмітливим за різних обставин. Тато вчив наполегливості, бути сміливим, витривалості, долати труднощі. Бабуся Оля привчала Богдана, на рівні з іншими своїми онуками, до чіткого дотримання режиму дня та здорового способу життя, привчаючи їх приділяти належну увагу своєму здоров'ю. Дякуючи бабусі Олі, Богдан у майбутньому з легкістю міг планувати свої справи.

З бабусею Олею у Богдана склалися досить довірливі стосунки. Вона була його цікавим співрозмовником у дитинстві, радником у шкільному віці, тренером у танцях, товаришем – вболівальником за улюблений київський футбольний клуб «Динамо», авторитетом у життєвих обставинах. До останніх днів свого життя Богдан високо шанував свою бабусю Олю, людину різносторонніх захоплень і зважених

оцінок та поглядів. «Нам із Богданом завжди було про що поговорити та посперечатися. Онук завжди був цікавим співрозмовником» (Ольга Арещенко).

Упродовж 2003 – 2014 рр. Богдан навчається ЗЗСО №70 міста Києва, улюбленого і рідного міста. Серед друзів та товаришів мав повагу та довіру, вирізняючись «товариськістю у спілкуванні з однолітками», який усі конфлікти прагнув «вирішувати без бійок» (Надія Гурковська). Учень Богдан Сагун вчителям та одноліткам підлітком запам'ятався зі «спокійною вдачею і якоюсь внутрішньою шляхетністю, щирим, відкритим хлопчиною з чуйним, добрим серцем» (Надія Гурковська), «завжди усміхненим, наполегливим, дорослим не по віку. Було в ньому щось таке, що вирізняло серед інших» (Анна Макарова).

Серед однолітків виділявся лідерськими здібностями та самостійністю вчинків: «Він старався вчитися, щоб бути знаючим і вмілим. А ще завжди прагнув виявити самостійність» (Надія Гурковська). Був чесним справедливим та прямолінійним. «Він завжди знав до чого прагне та хто для нього найдорожчий у світі, знав, що таке справедливість і гідність» (Анна Макарова), «у свої 17 років він точно знав на якому боці правда і ладен був боротися за справедливість» (Ольга Арещенко); «завжди був за правду, добрим і водночас справедливим, прикладом для інших. Ніколи не відмовляв у допомозі, а ще був прекрасним другом» (Марія Войтенко).

Завжди аргументовано відстоював свої погляди. Учень – слова: «Одного разу дав слово дівчині і навчився бальним танцям» (Надія Гурковська).

Богдана Сагуна, як школяра вирізняв урізноманітнений світ захоплень: «Він займався всім на світі. Бально-спортивні танці, капуейро, самбо, Юн-ПРЕС (журналістика), бокс, грав у футбол, навчився грати на гітарі» (Олександра Сагун). У всіх цих захопленнях прагнув досягти максимальних цілей та висот. Займаючись бально-спортивними танцями, до занять якими ставився досить відповідально та серйозно, (Альона Орлова, Ольга Арещенко), зі своєю партнеркою Альоною Орловою отримували кубки та медалі, посідаючи призові місця на різноманітних всеукраїнських кваліфікаційного рівня змаганнях та конкурсах: 7.11.2004 г. Змагання зі спортивних танців «У колі друзів». Вікова категорія – «Ювенали 1 – Початківці». IV місце; 11.12.2004 р. Відкриті змагання зі спортивного танцю «Сніжний вальс» Управління по фізичній культурі і спорту КМДА. Вікова категорія – «Ювенали 1 – Початківці». I місце срібного фіналу; 2005 р. Фестиваль бального танцю «У колі друзів» Ліги танцю України ХТС «Lina-danc». II місце золотого фіналу; 26.02.2005 р. Всеукраїнські відкриті класифікаційні змагання зі спортивного бального танцю «Прем'єра 2005». Головне управління освіти і науки виконавчого органу КМДА. Спілка громадських організацій спортивного танцю України. Київський Палац дітей та юнацтва. Ансамбль спортивного танцю «Фаворит». Вікова категорія – «Ювенали 1 – Початківці». 3 місце з програми 4-ьох танців; 27.02.2005 р. Відкрита першість осередку спортивних бальних танців «Selestina». Ліга танцю України. Ліга танцю м. Києва. Вікова категорія – «Ювенали 1 – Початківці». 1 місце; 19.03.2005 р. Відкритті змагання зі спортивного танцю “Фієста збирає друзів”. Вікова категорія – «Ювенали 1 – Початківці». 2 місце золотого фіналу; червень 2005. Відкритий турнір зі спортивного бального танцю «Кубок Серпантину-2005». 1 місце; 26-27.11.2005 р. Всеукраїнські класифікаційні змагання зі спортивного танцю «Ритми листопаду 2005». Вікова категорія – «Ювенали 1 – Е». 6 місце; 2006 р. Конкурс спортивного

бального танцю «Кубок Тренера – 2006» від Центру вчителів бального спортивного танцю м. Києва. Вікова категорія – «Ювенали 2 – Е». 4 місце.

Своїй партнерці по спортивно-бальним танцям він запам'ятався «життєрадісним, енергійним, завжди позитивно налаштованим, з прекрасним чуттям гумору, комунікабельним, дуже здібним, рішучим, дисциплінованим, організованим підлітком, що завжди міг тримати себе у руках, бути стриманим та швидко орієнтуватися у ситуації, швидко реагуючи на зміну умов чи обставин. Був щедрим, добрим, готовим завжди і безкорисливо прийти на допомогу. Підліток і юнак широких поглядів та різноманітних інтересів. Відкритий і щирий. Легкого характеру та вдачі» (Альона Орлова).

Для керівника гуртка та товаришів - гуртківців гуртка «Радіожурналіст» Інформаційно-творчого агенства «ЮН-ПРЕС» Київського Палацу дітей та юнацтва (м. Києва) Богдан Сагун «щирість і відвага нашої не лише маленької групи, а всієї України... серйозний і зосереджений завжди усміхнений юнак, що уже набував позиції, постійно чимось займався та цікавився, відвідував гурток журналістики, займався спортом, захоплювався футболом, багато читав та знав про історію та право України, круто грав на гітарі... щирий і відкритий, що не боявся помилок, вірний і надійний друг, мужній, але такий тендітний, чемний, з відкритим серцем джентльмен, що зазвичай приносив квіти...Один з найкращих...» (Юлія Скорогобач, Інга Омельчук, Лілія Хльосткіна, Анна Винокурова, Тома Драгуновська, Людмила Тягнирядно, Альона Шевчук, Микита Ковальчук, Олександр Кучер).

2014 р. гуртківець «ЮН-ПРЕС» Київського Палацу дітей та юнацтва (м. Києва) Богдан Сагун підготував науково-дослідницьку роботу на тему: «Жовта преса та фейковий матеріал сьогодення» (педагогічний керівник: Скорогобач Ю.), взявши у часті у II –му (міському) етапові Всеукраїнського конкурсу науково-дослідницьких робіт учнів – членів Малої академії наук України, посівши III-є місце в секції «Журналістика» (загальна кількість балів – 79,5), (диплом № 706, наказ Департаменту освіти і науки, молоді та спорту Київської державної адміністрації № 185 від 27.03.2014 р.).

Займався тайландським боксом «Муей-тай», брав участь в змаганнях та займав призові місця: 1-е місце відкрита першість Деснянського району м. Києва (2014 р.); 1-е місце у Всеукраїнському турнірі «Кубок Київщини» у ваговій категорії 67 кг, 1996 р. н. (2015 р.). Богдан «запам'ятався як максимально працездатний і наполегливий юнак, як молода людина, що не відмовлялася від тяжкої праці, заради досягнення успішного кінцевого результату» (тренер з боксу Віталій, клуб «АтлетіКо»).

Дуже захоплювався футболом. За спогадами татка, А. Сагуна, це було родинним захопленням: спільно відвідувати матчі, обговорювати стратегію гри улюбленого київського «Динамо». Згодом Богдан став активним учасником київського фан-клубу «Динамо». З улюбленим клубом він їздив на виїзні матчі. З 2014 р. щорічно брав участь у «Марші єдності» ультрас, усіх фан-клубів України. «Міг годинами говорити та сперечатися про футбол. І сам дуже любив грати у футбол. Уже дорослими, закінчивши школу, знаходив час пограти у футбол на шкільному стадіоні» (Олександра Сагун).

Успішно склавши ЗНО (українська мова – 179 балів, історія України – 190 балів, 155 балів, атестат – 48 балів), отримавши запрошення на навчання до ряду престижних університетів України, обрав столичний ВНЗ і у період з 2014 р. по 2018 р.

навчався у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, здобувши вищу освіту освітнього рівня «бакалавр» за спеціальністю «Історія. Середня освіта», спеціалізація «вчитель історії та суспільствознавства». У пам'яті своїх однокурсників та викладачів Богдан Сагун полишається юнаком, якого «не можна було не помітити... який завжди був усміхненим та заряджав оптимізмом і позитивним настроєм... життєрадісним, впевненим у собі, який вмів розрадити будь-кого і надихнути до нової діяльності, душа компанії, не відмовляв у допомозі та завжди був готовий підтримати у скрутній ситуації... що мав сильний характер та вирізнявся цілеспрямованістю, доводячи навіть найскладніші завдання до кінця. Юнаком зі стійкою позицією, що «Україну в жодному разі не можна втратити, що ми не маємо морального права повторювати помилок 1917 – 1921 рр.»; юнаком, що ніколи не буде стояти осторонь, саме таким, який творить нашу історію, з власним поглядом та думкою на майже будь-яку проблему» (Ігор Коляда, Володимир Грабінський, Ігор Шевченко, Юлія Кочіш).

Одночасно з навчанням у НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017 р. вступив до Національного університету імені Тараса Шевченка на кафедру військової політології. Успішно закінчивши її, 23 серпня 2020 р. прийняв присягу на вірність народу України. Наказом міністра оборони України Богдану Сагуну було присвоєно військове звання «молодшого лейтенанта» запасу.

Упродовж 2018 – 2019 рр. поглиблено вивчав англійську мову, на відмінно закінчивши Speak Up English School.

У березні 2019 р. Богдану запропонували попрацювати відеографом на одному з ютуб-каналів. Була чудова команда, такі ж молоді хлопці та дівчата. Отримував задоволення від цієї роботи.

25 лютого 2022 р. Богдан Сагун без вагань та сумнівів пішов до військкомату. «Це необхідно мені», – так відповів син Богдан Сагун своїй мамі про прийняття рішення стати на захист Батьківщини.

У військоматі оформили документи і сказали чекати на дзвінок. Богдан не став чекати і пішов в ТрО Шевченківського району м. Києва. В цей же день отримав зброю, зібрав взвод і став на захист Києва у найскладніші та найнебезпечніші дні рашистської агресії. За тиждень підрозділ перекинули під Київ на Варшавське шосе. Із побратимами будували укріплення для оборони міста. «До завдань батальйону ТрО, що стосувались служби на блок-постах по місту Києву, перевірки транспортних засобів, контролю за дотриманням комендантського часу, пошук та блокування диверсійних груп, Богдан з відповідальністю ставився. При цьому розумів, що його основна професія та хобі (відеографія) відходять і коли можна буде до них повернутися не розумів» (Андрій Сагун). «Він завжди був поруч і робив усе разом із нами на рівних. Він завжди піклувався про підлеглих, хоча був набагато молодшим» (побратим Олександр, псевдо «Крот»). «Він нагадував інтелігентного юнака-студента, героя з книжок про героїв часів боїв під Крутами у 1918 р. – стрункий, в окулярах, з правильною та багатою мовою» (побратим Петро Охотін, псевдо «Охота»).

22 квітня 2022 р. усім підрозділом вирішили їхати визволяти інші міста України від російської нечесті. «Молодшого лейтенанта Сагуна Богдана Андрійовича, що знаходиться у розпорядженні командира військової частини А7376, призначеного наказом Командувача сил Територіальної оборони Збройних сил України (по

особовому складу) від 20 квітня 2022 р. № 54 на посаду командира мінометного взводу мінометної батареї, вважати таким, що вибув до, військова частина А1155».

Так, Богдан Сагун потрапив до «110 ОБТрО» та став командиром мінометного підрозділу. Разом з побратимами та військовими ЗСУ виконували бойові завдання на передовій лінії фронту.

26 червня 2022 р., виконуючи бойове завдання у районі с. Золотарівка, під Лисичанськом, лейтенант Богдан Сагун зі своїми побратимами потрапив під ворожий обстріл забороненими касетними снарядами. Як справжній командир, що опікувався життям своїх підлеглих, в укриття він сховався останнім. Для своїх побратимів, командир мінометного взводу, лейтенант Сагун Богдан Андрійович був прикладом офіцера-командира, що «дуже цінував побратимів свого взводу і жив за принципом: «Один за всіх і всі за одного»... був сильним духом, хоробрий, мужній боєць, який міг постояти за себе і за тих, хто поруч, який брав на себе відповідальність, який був життєлюбом і був СПРАВЖНІМ Офіцером Слова і Честі» (Петро Охотін).

Отримавши тяжке поранення, о 14:30 26 червня 2022 р., Богдан як справжній спортсмен, до останнього боровся за своє життя. «19:15. «Зафіксовано зупинку кровообігу. Розпочато реанімувальні заходи у повному обсязі. Прямий масаж серця....» (3 медичної картки).

О 20:40 26 червня 2022 р. зупинилося юне серце Богдана Сагуна – Воїна, Патріота своєї Батьківщини, кращого Сина, вірного Друга, відважного Побратима.

Указом Президента України В. Зеленського № 804/2022 «Про відзначення державними нагородами України», 28 листопада 2022 р.у, лейтенанта Сагуна Богдана Андрійовича за особисту мужність і самовіддані дії, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі було нагороджено орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Богдан Сагун назавжди в наших серцях, у нашій пам'яті та у думках «Вільним Птахом, завжди усміхненим у Вічності, Великим Всесвітом, Величчю Душі».

Богдан Сагун – Честь, Гідність, Незламність, Справедливість, Мудрість та Надійність.

Ми завжди пам'ятатимемо Богдана Сагуна як світлого, заповзятю юнака з щирою посмішкою, справжнього друга, мужнього воїна, відданого громадянина - патріота.

Вічна пам'ять Герою!

Поховано м. Київ, Лісове кладовище, вулиця Крайня, ділянка № 79, ряд 31, місце 6.

Ігор Анатолійович Коляда, доктор історичних наук,
професор кафедри методології та методики суспільних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова.

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Мета наукового журналу – публікація статей проблемно-постановчого і узагальнюючого характеру, в яких відображені результати досліджень з різних проблем історії України, всесвітньої історії, історії науки і техніки, зокрема розвитку аграрної освіти та науки в Україні.

Автори подають до редакційної колегії електронний варіант статті українською або англійською мовами, загальним обсягом 10-36 сторінок.

Тексти подаються у форматі редактора MS Word for Windows: верхнє, нижнє, ліве – 25 мм, а праве – 20 мм; шрифт – Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5.

На першій сторінці статті друкуються індекс УДК, назва статті, ім'я, по-батькові, прізвище автора (авторів), науковий ступінь, вчене звання, посада і місце роботи (подається без скорочень українською та англійською мовою), e-mail, профіль ORCID, анотація українською та англійською мовами, кожна обсягом не менш як 1800 знаків, ключові слова українською та англійською мовами.

Перелік посилань розташовується в алфавітному порядку після тексту статті з обов'язковим зазначенням місця видання, загальної кількості сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті. Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Після транслітерованої назви праці зазначається переклад англійською мовою в квадратних дужках. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад англійською мовою праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках указати мову оригіналу джерела, наприклад: [in Ukrainian].

Посилання в тексті подаються за таким зразком: [Сушко, 2003, с. 15], де «Сушко» – прізвище автора використаної праці, «2003» – рік публікації праці, «с. 15» – сторінка.

Запрошуємо до співробітництва!

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2023

Випуск 43-44

Редакційна колегія випуску:

Д-р іст. наук, проф. Журба М.А. (Україна, Київ) – г о л о в н и й р е д а к т о р;
д-р іст. наук, д-р, с-госп. наук проф. Вергунов В.А. (Україна, Київ); д-р іст. наук,
проф. Доценко В.О. (Україна, Київ); к.і.н., доц.. Жолоб М.П. (Україна, Київ); д.і.н.,
проф. Коляда І.А. (Україна, Київ); доктор філософії в галузі історії, головний
асистент Сукареєв В. (Болгарія, Відін); д.і.н., проф. Потильчак О.В. (Україна, Київ);
д-р іст. наук, проф. Падалка С.С. (Україна, Київ).

Макетування та верстка	М. Жолоб
Комп'ютерний набір	О. Кропивко, Л. Лановюк
Оформлення обкладинки	А. Мельник

Підп. до друку 29.06.2023 р. Формат 70х108 1/16
Папір офсет. Друк. різогр.
Ум. автор. арк.: 28,5
Наклад 50 прим.

Віддруковано ТОВ «Твори»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
До Державного реєстру видавців, виготовлювачів
І розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21034, м. Вінниця, вул. 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>